Murad Efendi

Çeviri
Alev Sunata Kırım

Türkiye Manzaraları



Kitap Yayınevi

TÜRKİYE MANZARA

KİTAP YAYINEVİ – 148
SAHAFTAN SEÇMELER DİZİSİ – 15

TÜRKİYE MANZARALARI / MURAD EFENDİ

ÖZGÜN ADI
TÜRKISCHE SKIZZEN, LEIBZIG 1878

© 2007, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

ÇEVİRİ
ALEV SUNATA KIRIM

DÜZELTİ
NURTEN TUÇ

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK RESMİ
FRANÇOIS DUBOIS, "ASÂKİR-İ MANSÛRE-İ MUHAMMEDİYE'NİN GEÇİT TÖRENİ"
TUVAL ÜSTÜNE YAGLIBOYA, 86x153 CM, DOLMABAHÇE SARAYI KOLEKSİYONU

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CADDESİ, ZAĞRA İŞ MERKEZİ B BLOK 1
MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: İNFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
HAZİRAN 2007, İSTANBUL

ISBN 978 975 6051-65-8

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANGİR CADDESİ, ÖZOĞUL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Türkiye Manzaraları

Murad Efendi

Sunuş
Mehmet Uysal

Çeviri
Alev Sunata Kırım

Kitap Yayınevi

İçindekiler

Çevirmenin Sözü 7
Murad Efendi Hakkında 9

1. Kitap
Türkiye Gezileri 23
Birinci Baskıya Önsöz 25
Syra'ya Doğru 27
Çanakkale Boğazı'nda 35

Konstantiniye'de Gezintiler 41
1- Kuşbakışı İstanbul 43
2- İstanbul'dan İnsan Tipleri 53
3- Eski Bir Mahalle 61
4- Türk Taşıtları ve Atlı Arabaları 67
5- Pera ve Peralılar 73
6- İstanbul'da Ramazan 81
7- Osmanlı Tiyatrosu 91
8- Gedikpaşa Tiyatrosu'nda Schiller'in "Haydutlar" Oyunu 97
9- Sultanın Hazinesi 103
10- Türk Salonu 109
11- İstanbul'un Çarşısı 115

Hersek Hatıraları 121
1- Klek Limanı, Mostar 1213
2- Stolac, Trebinje 137
3- Kıbrıs'ta Temmuz Günleri 147

Küçük Asya'dan 153
1- Mutlu Bir Kasaba 155
2- Eskilerden Bri Bey ve Konağı 161
3- Ünye ile İlgili Bazı ek Bilgiler 175

4- Saygın Bir Beyin Düğünü 183
5- Pontus ve Kıyılarındaki Çeşitli Olaylar 191
6- Trabzon 199

2. Kitap
Türkiye Portreleri 209
1- Harem ve Türkiye'de Kadın Sorunu 211
2- Osmanlı Kadınları 225
3- Türkiye'de Çocuk Yaşam 241
4- Doğu'da Bey ve Hizmetkâr 247
5- Osmanlıda Memuriyet 253
6- Osmanlıda Saray Hizmetleri 265
7- Ulema 271
8- Dervişler 283
9- Osmanlı Ordusu 289
10- Osmanlı Devlet Adamları 299
11- Osmanlı Şiiri 349
Dizin 364

Çevirmenin Sözü

Nisan 2006'da Murad Efendi'yle tanıştım ve birlikte farklı zaman boyutlarında bir yolculuğa çıktık. Önceleri onun dilini çözmekte zorlandım. Sonra tasvirlerindeki çarpıcılığa, duygusallığındaki aşırı coşkuya, alaycılığındaki acımasızlığa ve gerçekçiliğindeki soğukluğa alıştım.

Zaman zaman önüme aşılması zor engeller koydu; üstünden atlayamadıklarımın etrafından dolaştım.

Bazen bilmecelerle kesti yolumu; bir sayfaya yakın cümlelerinin içinden çıkmak eğlenceliydi ama Osmanlıcadan okuyup Latin harfleriyle aktarmaya çalıştığı Türkçe kelimeleri çözmek kâbus gibiydi.

Bu yolculuk sırasında kimi zaman mola verip kendimi eğitmem gerekti.

Bazen rüya bazen de karabasan gibi geçen bu 10 aylık yolculuk bitti. Çevirmen olarak benim için zorlu ama bir o kadar da keyifli ve öğreticiydi. Umarım Murad Efendi ve Türk okurları arasındaki aracılık görevimi onun tarzına yakın ve az hatayla yerine getirebilmişimdir.

Çeviri sırasında bana gösterdiği anlayış, sabır ve destek için eşim Ahmet Kırım'a, yardımları için Aykut Sunata, Sunay Umuroğlu ve Öykü Tümer'e, Murad Efendi hakkında yaptığı kapsamlı araştırma ile bana rehber olan ve yardımlarını esirgemeyen Dr. Mehmet Uysal'a, kitabı getiren ve çevrilmesine öncülük eden Alev Deringil'e teşekkür ederim.

İstanbul, Ocak 2007
Alev Sunata Kırım

MURAD EFENDİ HAKKINDA

Murad Efendi'nin "sanata yatkın, alıngan ve çok konuksever"[1] bir kişi olan babası Franz Xaver Werner, 1805 yılında Kuzey Bohemyalı bir Alman subayının oğlu olarak Zagreb'de doğmuştur. Haldun Taner, babanın özelliklerine "cömert, hatta savurgan, bazen de ani kızgınlıklar gösterebilen bir adamdır"[2] ilavesini yapar. Baba Werner, uzun süreli Viyana günlerinde o zamanlar Viyana'da çok tanınmış bir tüccar olan Karl Pfeifer'in en küçük kızı Elenore ile tanışır ve 18 Ağustos 1835'te Viyana'da evlenirler.[3] Murad Efendi'nin annesi yaratılış itibariyle kocasının zıddıdır. Tipik Viyanalı, sevecen bir mizaca sahiptir ve güler yüzlü bir ortamda büyümüştür. Zengin bir burjuva ailesinin en küçük ferdi olarak oldukça şımarık büyütülmüştür. Heinrich Ziegler, Elenore'nin katı bir eğitim aldığını ve babası Karl'ın asalet unvanını reddettiğini ifade eder. Bu denk olmayan evliliğin ürünü erkek çocuk, 30 Mayıs 1836 yılında doğmuş ve Franz Xaver, Karl, Georg, Arthur adını almıştır. Franz'dan sonra 1838 yılında küçük yaşta ölen erkek kardeşi Karl ve son olarak da 1904 yılında vefat eden kız kardeşi Josephine dünyaya gelmiştir. Franz von Werner hakkında çok sayıda başvuru kaynağı vardır,[4] ancak bunlar kısa biyografik bilgilerdir. Bunların arasında en dikkate değeri *Allgemeine Deutsche Biographie*'dir. Burada Franz'ın çocukluğu hakkında "bu alışılmamış insanın çocukluk ve gençlik dönemindeki büyümesini ve gelişmesini bir sis perdesi kaplamaktadır"[5] denilmektedir. Evliliklerinin altıncı yılında aile, Franz'ın çocukluğunun geçeceği Zagreb'e taşınır. Annesiyle, babası birbirlerini sevmelerine karşın yaratılış farkından dolayı sürekli kav-

1 Ziegler, H, *Murad Efendi (Franz von Werner), Eine Biographie und Würdigung seiner dramatischen Werke*, Yay. Dok. Tezi, Dortmund 1917, s. 3. Bu doktora tezinin yanı sıra yazar hakkında ikinci doktora tezi bu satırların yazarı tarafından Ankara Üniversitesi'nde 2002 yılında *Murad Efendi'nin 'Türkiye Notları' Adlı Seyahatnamesindeki Doğu ve Batı Kültürlerinin Kesişme Noktaları* başlığıyla kabul edilmiş ve *Avusturyalı Murad Efendi. Biyografisi ve Türkiye Seyahatnamesi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2004 başlığıyla yayımlanmıştır. Bu takdim yazısı, esas itibariyle bu doktora tezinin birinci bölümünün gözden geçirilmiş bir özeti mahiyetindedir.

2 Taner, Haldun, *Milliyet*, 14.03.1981.

3 Bkz. Ziegler ve Taner, *a.g.y.* (Haldun Taner evlenme tarihi olarak 1853'ü vermiştir. Bu muhtemelen baskı hatası olmalıdır).

4 Bu kaynakların başında yukarıdaki biyografi ansiklopedisi anılmalıdır. Bkz. s. 44-48, Costant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserturns Österreich*, 54. Theil, Wien 1886, s. 49-51, *Meyers Deutsches Jahrbuch (1879-1880)* Leipzig 1880, s. 354 ve s. 362-63, Eduart Castle, *Geschichte der deutschen Literatur in Österreich-Ungarn im Ze-*

ga ederler. Genç kadının sinirleri bozulur, Hırvatistan'a uyum da sağlayamamıştır,[6] sık sık hastalanır ve 17 Nisan 1843'te 28 yaşındayken zatürreeden ölür. Babası, öksüz kalan çocukları Viyana'daki büyükannelerinin yanına götürüp bırakır. Kendisi Hırvatistan'a döner ve kısa süre sonra tekrar evlenir. Büyükanne de ölünce Franz'ı teyzesi Henriette Gottsberger büyütür. Murad Efendi, teyzesine olan şükran duygularını en veciz şekilde ona yazdığı bir şiirle ifade eder. "Meiner Tante Henrietle G....." adlı şiirinde "erken öksüz kalan çocuğa anne şefkatiyle bakan kadına layık bir kelime aradığını ama bulamadığını" ifade ettikten sonra onu "kadınların en iyisi"[7] olarak nitelendirir. Franz, zengin Gottsbergerlerin evinde mükemmel bir eğitim alır. Bay Gottsberger, İngiltere'de eğitim görmüş çok sert bir adamdır ve hiç çocuğu olmamıştır. Franz ise daha çok annesi gibi narin bir çocuktur. Viyana'da sadece en zengin ailelerin çocuklarının gittiği Schubert Institut'a kaydolur. C. M. Sauer adındaki Almanca ve Fransızca öğretmeni beş ya da altıncı sınıftaki, yaklaşık 16 yaşlarındaki öğrencisini şöyle tasvir eder: "Uzun ensesine kadar dökülen sarı saçlar, kavisli bir burun, büyükçe ateş gibi parlayan gözler, kendisinden emin ve endişesiz bir gülümsemeyle çevrelenen güzel yuvarlak ağız ve kadife gibi bir ses."[8] Franz, ilk eğitimini Fransız mürebbiyesinden almış ve onun cumhuriyetçi fikirlerinden fazlasıyla etkilenmiştir. Daha sonra liseye geçer, dersleriyle arası çok iyi değildir, ama Fransızcaya ve tiyatroya karşı çok büyük bir yeteneği vardır. Öğretmeni Sauer adı geçen anma yazısında şu tespitte bulunur: "Werner'in tiyatroya karşı olağanüstü yeteneği, daha sonra değişik bir yön aldı; tiyatro sanatçısı yerine yazar oldu."[9] Arkadaşları üzerinde etkisi büyüktür. En büyük özelliği alaycılığıdır. Arkadaşları ve hocaları arasındaki sivri tiplerin manevi karikatürlerini çizer, bunu yaparken de mizahı asla yaralayıcı değildir. İşte bu sıralarda teyzesi ile sık sık Hofburg Tiyatrosu'ndaki temsillere gitmektedir. Orada Alman klasiklerini ve çağın

italter Franz Joseph I, 1. Cilt, 1848-1890, Wien (Tarihsiz), s. 694-96, Franz Brümmer, *Deutsches Dichter-Lexikon*, 2. Cilt, Eichstätt und Stuttgart 1877, s. 79, Franz Brümmer, *Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*, 6. Baskı, 5. Cilt, Leipzig, s. 89-90, Franz Bornmüller, *Biographisches Schriftsteller-Lexikon, der Gegenwart*, Leipzig 1882, s. 517-18, Wilhelm Kosch, *Deutsches Literatur-Lexikon*. Biographisches und bibliographisches Handbuch 2. Baskı, 3.Cilt Bern 1956, s. 1822, Heinz Rupp ve Carl Ludwig Lang (Hrsg.), *Deutsches Literatur-Lexikon*. Biographisches und bibliographisches Handbuch, 18 Cilt, Bern 1986, s. 1640, Wilhelm Kosch, *Deutsches Theater-Lexikon*, 2. Cilt, Klagenfurt ve Wien 1960, s. 1586, Adolf Barthels, *Handbuch zur Geschichte der deutschen Literatur*, Leipzig 1906, s. 701, aynı eser 2. Baskı Leipzig 1909, s. 750, Franz Brümmer, *Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten des neun-*

ünlü sahne sanatçılarını seyretmektedir. Seyrettiklerini evde saatlerce ayna karşısında tekrarlar, müthiş bir hafızası vardır. Schiller'e hayrandır. Onun birçok eserini ezbere bilir. Eniştesi onun bu tiyatro tutkusundan endişelidir. Bundan dolayı onu okuldan almak ister. Eniştesi, hiç çocuğu olmadığı için Franz'ı şirketine alarak halefi yapmak istemektedir. Werner bu fikre sıcak bakmaz, babası da artık onu yanına istemektedir. Teyzesi ve eniştesi onu vermek istemez. Ama her şeye rağmen Franz 1852 yılında Zagreb'e babasının yanına döner. Eğitimini yarım bırakmak zorunda kalır. Hırvatistan'a dönerken heyecan içinde arkadaşlarına şöyle der: "Şayet o havuç ve soğan ülkesinde ölmezsem, iki yıl içinde tekrar buradayım."[10]

Franz baba evindeki çiftlikte hoşça vakit geçirir ve ilk edebi çalışmalarına başlar. Bunları kuzini Klothielde'ye okur ve onun desteğini alır. Bu birlikteliğin tek ortak paydası edebiyat zevkinden ziyade ilk aşkın kıvılcımlarıdır. Franz bunu 1858'de İzmir'de yazdığı bir şiiriyle ölümsüzleştirir.[11] Klothielde'ye olan aşkı onu haylaz arkadaşlarından kısmen kurtarır ve kendisini edebiyat ve tarih alanında yetiştirmeye adar. Dedesi Walentin Werner'in gençlik anılarını ve 1790'da Türklere daha sonra Bonaparte'a karşı giriştiği savaş anılarını heyecanla dinler. Bütün bunlara rağmen üvey anasıyla ilişkileri hiç düzelmemiştir. Bu sorunun yanı sıra hayatının düzensizliğinden dolayı ani bir kararla Viyana'ya döner. Ama kendisine çok kırılan teyze ve eniştesinin kapıları artık ona kapalıdır. Çaresizlik içinde düşünürken yine ani bir kararla askerliğe yazılır. Özdemir Nutku, "Viyana'da Murad Efendi'nin torunları ile karşı karşıya yaptığım konuşmada yazarın askere zorla gönderildiğini öğrendim,"[12] diyor, fakat başka hiçbir kaynak bu görüşü teyit etmemektedir. Asker olmaya karar verir ve 10 Eylül 1853'te Kadet mektebine, yani Prens Karl von Bayern'in 3 numaralı Hüsar alayına astsubay olarak yazılır. Bu alay, 1854 yılında Türk-Rus savaşında (Kırım Savaşı) Galiçya'daki Brezan'a nakledilir. Sıkı as-

zehten Jahrhunderts, 3. Cilt, 4. Baskı, Leipzig (Tarihsiz), s. 124, Adolf Stern, *Lexikon der deutschen Nationalliteratur, (Die deutschen Dichter und Prosaisten)* Leipzig 1882, s. 258, Alfred Klaar, *Das Wissen der Gegenwart*, IX. Cilt, Das moderne Drama, 1. Abteilung, Geschichte des modernen Dramas in Umrissen, Leipzig, Prag 1883, s. 274-75.

5 *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig 1897, 42. Cilt, s. 44.

6 Bkz. Murad Efendi, *Ost und West. Gedichte*, Oldenburg 1881, s. 107.

7 Murad Efendi, *Ost und West*, Oldenburg 1881, s. 264.

8 Sauer, C. M., "Murad Efendi. Ein Erinnerungsblatt", *Magazin für die Literatur des In- und Auslandes*, Leipzig 26 Kasım 1881, s. 698.

9 Sauer, *a.g.m.*, s. 698.

10 Sauer, *a.g.y.*

11 Bkz. Murad Efendi, "Leise flüstern die Platanen", *Klänge aus dem Osten*, Pest, 1869, s. 34.

12 Nutku, Özdemir, *Meydan*, 10 Ocak 1967.

keri disiplin, sağlığı üzerinde olumlu etki yapmasına karşın, bir yıl sonra doktor raporuyla ordudan ayrılır, neden çürüğe ayrıldığı hâlâ karanlıktır. Bu konuda çeşitli rivayetler vardır. Sauer, "Murad bana daha sonra Prag'da, tamamen maceraperest bir şekilde bir çoban bir de marangoz çırağının eşliğinde, sonuncusu yol arkadaşı olarak Romanya üzerinden Varna'ya ulaştığını anlattı(ğını)"[13] söylemektedir. *Allgemeine Deutsche Biographie*'de "erken olgunlaşmış bir delikanlının tamamen merak ve dünyayı tanımak aşkıyla yanıp tutuşması"[14] bu kaçış ve Osmanlı Devleti'ne sığınmanın temel sebebi olarak belirtilir. Her halükârda Franz von Werner Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir. Genç Franz'ı Osmanlı Devleti'ne sığınmaya neyin zorladığı, bunu gönüllü mü yaptığı hususu kesin olmamakla birlikte bellidir. Fransızca öğretmeni Sauer yıllar sonra bir Viyana gazetesinde Murad'ın resmini görür ve onunla mektuplaşır, 1870'li yılların başında ise *III. Selim*'in Prag tiyatrosunda sahnelenmesi vesilesiyle görüşürler. Bu kaçışın hikâyesini Murad Efendi yıllar sonra öğretmenine anlatır. Bu görüşmenin Bay Sauer üzerindeki intibaları ilgi çekicidir: "Türk diplomatı kendisini öncelikle bir Alman yazarı olarak hissediyordu. Bana sık sık Viyana'da ilk karşılaştığımızda söylediği sözleri hatırlattı: 'Ben Almanım, sadece Alman.'"[15] Osmanlı Devleti'ne sığınmasının tam tarihi bilinmemekle birlikte 1853 sonları ile 1854 başları arasında olduğu hemen bütün kaynaklarda belirtilir.

Bu kaçışta, iki erin izinsiz birliğini terk etmesinden dolayı kendilerine verilen idam cezasının rolü olduğu ve Franz'ın bu gençlerle beraber sınırı geçerek Türk tarafına sığındığı şeklinde bir rivayet de vardır.[16] İstanbul'a gelen Franz'ın sağlığına güneyin ılıman iklimi iyi gelmiştir. Hemen teğmen rütbesiyle orduya alınır. Kızıl Kosaklar veya Türkler arasında Gâvur Alayı denilen, 1851'de din değiştirerek Müslüman olan Polonyalı şair Michael Czaikowski'nin (Mehmet Sadık Paşa) komutasında, çoğunu Polonya milliyetçisi subayların oluşturduğu birliğe katılır. Franz von Werner, bu esnada sadece bir mahlas değil, hayatının sonuna kadar kullanacağı Murad Efendi adını alır, fakat dinini değiştirmez. Birliğiyle Kırım Savaşı'na katılır, ancak aktif bir rol oynamaz. Yalnız Hırvatistan yıllarından kalma biniciliğinden dolayı binici ustalığına getirilir. 1858 yılının başlarında ordudan ayrılır. Türk ordusunun o zamanki durumunu *Türkiye Manzaraları*'nın ikinci kitabında anlatır.

Kırım Savaşı'ndan sonra ordudan ayrılarak sivil hayata geçen yazar, bunu gezi notlarında şöyle anlatır: "Ordunun saflarından ayrılarak Hariciye Nezareti'ne girdim ve Kemal Bey'e sekreter olarak atandım."[17] Balkanlar'da (Bosna-Hersek) umumi komiserlik yapan Kemal Bey'le Mostar'a ve Srebreniska'ya gider. Burada yaşadıklarını ve izlenimlerini gezi notlarında anlatır.[18] Şubat 1999'da Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nin Mostar kentinde neşredilen *MOSY* dergisinde, Murad Efendi'nin "Hersek İzlenimleri" adlı bölüm incelenerek, yazarın yaklaşık 140 yıl önce verdiği bilgiler irdelenir.[19]

İstanbul'a döndükten sonra Sadaret Kalemi'nde ve Hariciye Vekâleti'nde çalışır. Çocukluktan beri öğrendiği Fransızca çok işine yarar. Zaten dile olağanüstü bir yatkınlığı vardır. Dört yılda Türkçeye de vâkıf olmuştur, hatta Farsça öğrenmeye başlamıştır. Diplomatik stajını tercüme odasında yapar. Bütün bunların yanı sıra ilk şiirlerini yazmaya bu yıllarda başlar. Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın oğluyla dostluğu, Murad'a Paşa'nın özel kâtipliği yolunu açar. Daha sonra Mehmet Paşa'yı da seyahatnamede etraflı bir şekilde tasvir eder. Murad Efendi'yi yine seyahatnameden hareketle çeşitli görevlerle Kıbrıs, Ünye ve Korfu'da görürüz. 1860 yılında Sadaret'ten ayrılarak Hariciye Nezareti'ne intisap eder. Uzun seyahatlere çıkar, 1861'de Sicilya, Selanik, Manastır ve Bükreş'te, 1862'de ise Atina'da çeşitli görevlerde bulunur.

Sempatik kişiliği sayesinde Türk bürokrasisinde olduğu gibi, Dersaadet'teki yabancı misyon arasında da samimi dostlar edinir. Avusturya'nın meşhur büyükelçisi Kont Anton Prokesch-Osten bunların başında gelir. *Klänge aus dem Osten* adlı kitabında ona ithaf ettiği bir şiir[20] vardır. İlk edebi toplantılarını kontun kançılaryasında tertiplemeye başlar. Hariciyedeki ilk dış görevi Tiflis konsolosluğuna çıkar, fakat uzun süre Asya'da kalma korkusundan dolayı bu görevi kabul etmez. Böylece Güney Macaristan konsolosluğuna atanır. Bu atamada yakın dostu von Prokesch-Osten'in önemli derece etkisi olduğu iddia edilir. 24 Ekim 1864'te İstanbul'dan ayrılan Murad, Ekim 1864'te konsolosluğu Banat'tan Temeşvar'a taşır.

13 Sauer, *a.g.m.*, s. 700.

14 *Allgemenie Deutsche Biographie*, 42. Cilt, s. 45.

15 Sauer, *a.g.y.*

16 Bkz. Taner, Haldun, *Milliyet*, 14.03.1981.

17 Murad Efendi, *Türkische Skizzen*, 1. Cilt, s. 133.

18 Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 128-160.

19 Sariç, Salko, "Murad Efendi Mostaru 1858", *Mosy*, Mostar 1999, s. 21-22.

20 Murad Efendi, *Klänge aus dem Osten*, "An D. S. Freiherrn A. Von Prokesch-Osten", s. 61.

Bütün aydınların Almanca konuştuğu saf bir Alman şehridir Temeşvar. Murad, kısa süre içerisinde edebiyat ve sanat dostu bir çevreye sahip olur, bir taraftan da edebiyat çalışmalarını yürütür. Mesleğinin ilk yıllarında diplomatlığı, şairliğinden sonra hep ikinci planda kalmıştır. Murad, Temeşvar Alman tiyatrosunun genç aktristi Henriette Ebel ile tanışarak 21 Mart 1866 yılında evlenir. Tiyatroyu bırakan Ebel Murad Hanım, Murad'a çok iyi bir eş olur, bunun sonucu evleri Temeşvar sosyetesinin odak noktası haline gelir. 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in Macaristan ve Avrupa seyahatlerine iştirak eden Murad'ın aynı yıl büyük oğlu Gaston dünyaya gelir, 1869'da da ikinci oğlu Geza.

1869'da *Klänge aus dem Osten* adlı şiir kitabını yayımlar, bunu 1871'de ilk trajedisi *III. Selim* izler, daha sonra *Marino Faliero* (1871) yayımlanır. 1872'de üçüncü dramı *Ines de Castro* okuyucuyla buluşur. Aynı yıl Kral Franz Joseph'ten "Demir Taç" (Eiserne Krone) ödülünü alır. 1873'te yaptığı uzunca İstanbul tatilinden sonra Venedik başkonsolosluğuna tayin edilir. Ocak 1874'te Venedik'e gelerek göreve başlar. Muazzam bir 'esprit' yeteneğine sahip olan Murad Efendi ve eşi, burada da kısa süre sonra asilzade malikânelerinin aranan ve sevilen konukları arasına girerler. Evi yine edebiyat akşamlarına katılan sosyetenin buluşma noktası haline gelir. Bu arada *Mit dem Strom* (1874) komedisini yazar. Artık oğulları okul çağına gelmiştir. Venedik'te Almanca ders imkânı yoktur. Sadrazam Ethem Paşa'nın himmetiyle Dresden'e diplomatik başkonsolos olarak atanır. Buradaki görevi Alman basınındaki olumsuz Türk imajını olumlu bir seviyeye getirmektir. Berlin'deki Osmanlı Büyükelçisi'ne de devamlı yardımcı olacaktır. Venedik'ten Dresden'e giderken yolda tifüs hastalığına tutulan oğlu için "Kurz ist dein Leben, karg dein Theil an Freuden"[21] (Ömrün Kısa, Sevincin Az) adlı şiiri kaleme alır. Daha sonra iyileşen oğlu da dahil bütün aile, 6 Eylül 1874 günü Dresden'e ulaşır. Dresden yılları, Murad Efendi'nin şairliğinin gelişmesinde önemli bir yer tutar. Yıllarca güneyin sıcak iklimine alışan Murad'ın sağlığı için, Kuzey Almanya'nın sert ve puslu havası çok uygun olmamakla birlikte, edebiyat çalışmalarında kendisini sürekli destekleyen ve teşvik eden bir sosyal muhitin olması, yazarın yegâne tesellisiydi. Buna bir de diplomat olarak belli bir

seviyede yaşama zorunluluğu da eklenince, Murad ekonomik sıkıntı çekmeye başlar. Çünkü Elbe kenti Dresden, diğer görev yaptığı şehirlere göre oldukça pahalıdır. Dresden'e vardıktan birkaç hafta sonra kızları Elenora dünyaya gelir. Murad, Dresden'de de kısa süre içerisinde aristokratlardan oluşan bir muhit edinmeyi başarmıştır. Bilim adamları ve sanatçılar en yakın dostlarıydılar. Bunlardan birçoğu Murad hakkında çeşitli gazete ve dergilerde tanıtım yazıları ve denemeler yazmışlardır. "Hermann Hettner, Adolf Stern, Franz Koppel-Ellfeld, Johann Prölz, Hieranymus Lorm, Duboe Waldmüller, Gustav Kühne, Agnes Kayser-Langerhanns, G. Marcks, sanatçı dostu von Unger ailesi, Rus elçisi von Kozebue, eski emekli bakan Victor von Stauß ve Tornag ile o zamanlar daha gençlik çağlarında olan Kont Wolfgang Baudissin"[22] Murad'ın arkadaş çevresini oluşturuyorlardı. Leipzig'deki Rudolf von Gottschall'ı da sık sık ziyaret ediyordu. Diplomatik görevine fazla ehemmiyet vermiyor, daha çok edebiyat çalışmalarına yöneliyordu. *Mirabeau* (1874) ve *Johanne Gray* dramları ile, *Bogadil* (1874), *Professors Brautfahrt* (1874) ve *Durch die Vase* (1875) komedilerini kaleme aldı. Dresden yılları şairin birçok şiirinin de yazılmasına vesile olur. *Ost und West* ve *Nasreddin Chodja*, bu yılların ürünüdür. Murad, Dresden yıllarında Leipzig, Weimar, Braunschweig ve Oldenburg gibi birçok Alman kentini ziyaret etmiştir. *Durch Thüringen* adlı şiir kitabı bu geziler sonucu yazılmıştır. 1877'de İstanbul'a çağrıldı. Türk-Sırp savaşı, Türk-Rus savaşına dönüşmüştür. Rusya ve diğer bütün Balkan devletleri Osmanlı Devletine karşı birlik olmuşlardı. Sadrazam Ethem Paşa[23] görevden alınacağını hissediyordu. Sadık dostu ve müşaviri Murad'ın önünü açmak istiyordu. Daha önce kendisine teklif edilen Washington elçiliğini nazikçe reddeden Murad, Hollanda ve İsveç maslahatgüzarlığına atandı. Bu, Berlin'deki büyükelçilik makamı için bir geçiş göreviydi. Bu arada 1877 yılında *Türkische Skizzen* bütün Avrupa'nın gözünün doğu meselesine çevrildiği esnada yayımlandı. Murad, 1877 yılının haziran ayında bir daha dönmemek üzere İstanbul'u terk etti. Güven mektubunu sunmak için önce Den Haag'a oradan da Stock-

21 Murad Efendi, *Ost und West*, s. 42.

22 Ziegler, *Murad Efendi (Franz von Werner), Eine Biographie und Würdigung seiner dramatischen Werke*, Yay. Dok. Tezi, Dortmund 1917, s. 16.

23 Ethem Paşa hakkında geniş bilgi için bkz., İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, 2. Cilt, İstanbul 1982, s. 600-635.

holm'e geçti. Evini oğullarının eğitimi için Dresden'den taşımadığı için sürekli yolculuk etmek zorunda kalıyordu. Murad Stockholm'de kendisi de şair olan İsveç Kralı Oscar nezdinde lütufkâr bir hami buldu. Orada da Christiania Björnson ve Henrik Ibsen'i ziyaret etti. 1879 yılında Den Haag'a taşınan Murad Efendi'nin kançılaryası burada da kısa bir süre sonra Hollanda aristokrasisinin ve diplomatlarının buluşma noktası haline geldi. Edebiyat akşamları tertipledi, bu toplantılara daha önce hiç katılmayan insanlar iştirak ediyorlardı. Murad ve eşi kraliyet ailesinin de aranan konukları arasındaydı artık. Bu esnada Hollandalı edebiyat profesörü Dr. Jonckbloet *III. Selim* ve *Marino Faliero* trajedilerini Felemenkçeye tercüme etmişti. Hollanda basınında da Murad Efendi hakkında yazılar yayımlanmaya başlamıştı.[24] 1880'de son dramı *Auf dem Kreuzhof*'u tamamladı. Aynı yılın haziran ayında Babıali bazı dış temsilcilikleri kapatmak istiyordu. Bunların içinde Den Haag ve Stockholm'de bulunuyordu. Murad eşyalarını toplarken karar geri alındı. Ama bu kez Den Haag bakan yetkisinde olağanüstü elçiliğine getirildi. Neydi bu karar değişikliğinin sebebi? "Hamisi İsveç kralı Oscar, Devlet-i Âliyye'nin temsilcilik kapatma kararından hoşnut olmamıştı. İstanbul'daki maslahatgüzarlığı elçilik seviyesine yükseltmiş ve padişahtan kendi el yazısı ile Murad'ın görevini sürdürmesini istirham etmişti. Böylece sandıklar tekrar açıldı."[25] 1880 yılının sonbaharında Stockholm'e güven mektubunu sunmaya giden Murad, Kral Oscar tarafından olağanüstü bir törenle karşılandı ve onu "Büyük Kuzey Yıldızı Haçı" ile ödüllendirdi. 1881 yılında ise T. O. Wiegel Yayınevi, Leipzig'de ve Brill Yayınevi de Leyden'de üç cilt halinde tiyatro eserlerini neşretti.[26] Murad Efendi, birçok ödül almıştır. Mesela Hollanda kralı bir yüzünde kendi portresi, diğer yüzünde ise Murad için bir yazı bulunan bir madalya bastırmıştır. Avusturya kralı Franz Joseph, eski vatandaşını "Franz Joseph Büyük Haç Nişanı" ile ödüllendirmiştir.[27] Artık Murad'da hastalık belirtileri ortaya çıkmıştı ve bir türlü dinlenme fırsatı bulamıyordu; dinlenmek, zaten onun tarzı değildi. 8 Eylül 1881 sabahı İstanbul'dan görev yerinin değiştirileceği ve Berlin büyükelçiliğine terfi edeceği haberini aldığında çok sevindi, çünkü Berlin onun hem şair, hem de diplomat olarak idealindeki görevdi.[28] 12 Eylül 1881 sabahı hizmetçi, Murad Efen-

di'yi başı komedinin üstüne düşmüş vaziyette buldu, mumlar tamamen yanıp tükenmişti. Beyin kanamasının onu okuma esnasında yakaladığı aşikârdı. Haber vermek istemiş, ama başaramamıştı. Son sözleri: "Que Dieu me pardonne" (Tanrı'm beni affet) oldu. 17 Eylül 1881'de adına yaraşır şekilde Den Haag'daki Katolik mezarlığına defnedildi.

Murad, edebiyatın çeşitli türlerinde eserler vermiş, çok yönlü bir yazardır ve zamansız ölümüne rağmen arkasında bir hayli ürün bırakmıştır. Külliyatı 18 eserden meydana gelir. Biz bunları; tiyatro eserleri, şiirleri, gezi notları ve tercümeleri başlıkları altında topladık. Murad Efendi'nin tiyatro eserleri daha önce belirttiğimiz gibi 1881 yılında Leipzig ve Leyden'de neşredilen üç ciltlik *Dramatische Werke*[29] de toplanmıştır. Birinci ciltte şu eserler vardır: *Selim der Dritte, Marino Faliero, Auf dem Kreuzhof.* İsveç ve Norveç kralı şair II. Oscar'a ithaf edilen ikinci ciltte ise: *Mirabeau, Durch die Vase, Bogadil ve Johanna Gray* bulunmaktadır. Bu ciltteki *Johanna Gray* adlı beş perdelik dram ise Arşidük Peter von Oldenburg'a ithaf edilmiştir. Saksonya-Weimar Arşidük'ü Carl Alexander'a ithaf edilen üçüncü ciltte ise şu eserler bulunmaktadır: *Professors Brautfahrt, Mit dem Strom, Ines de Castro.* Murad, bunlardan başka 1874 yılında *Ein Roman* adında tek perdelik bir komedi yazmıştır. Yine aynı yıllarda kaleme aldığı *Auf dem Hof* adlı sadece dost çevresine bizzat okuduğu dramı tiyatro eserlerinin tümünün basıldığı nüshaya dahil etmemiştir.[30] Özdemir Nutku, *III. Selim* tragedyası hakkında "Bence III. Selim konusunda yazılmış en güzel tiyatro eseri Murad Efendi'nin bu oyunudur,"[31] der. İlk kez 1871'de Temeşvar'daki Alman tiyatrosunda sahnelenen bu tragedya, asıl ününü 24 Mayıs 1872 Viyana Hofburg tiyatrosunda sahnelenmesine borçludur. Gerek Özdemir Nutku gerekse Haldun Taner bu gösteriden hareketle araştırmaya girişmiş ve gazete tefrikalarını yazmışlardır.[32]

24 Bu konuda bir anma yazısı için bkz. W. P. Wolters, "Murad Efendi", *Eigen haard*, Nr. 42, Amsterdam 1881, s. 372-374.

25 Ziegler, *Murad Efendi (Franz von Werner), Eine Biographie und Würdigung seiner dramatischen Werke*, Yay. Dok. Tezi, Dortmund 1917, s. 22.

26 Murad Efendi, *Dramatische Werke*, 3 Cilt, Leipzig, Leyden, 1881.

27 Aldığı diğer ödüller; Arşidük Peter von Oldenburg'dan, Saksonya Kralı Albert'ten ve Saksonya-Weimar Arşidükü Karl-Alexander'dan. Bkz. Ziegler, *a.g.e.*, s. 23, 2 numaralı dipnot.

28 Ziegler, Heinrich, *Murad Efendi (Franz von Werner), Eine Biographie und Würdigung seiner dramatischen Werke*, Yay. Dok. Tezi, Dortmund 1917, s. 25.

29 Murad Efendi, *Dramatische Werke*, 3 Cilt, Leipzig, Leyden 1881.

30 *Allgemeine Deutsche Biographie*, 42. Cilt, s. 46-47.

31 Nutku, Özdemir, *Meydan*, 10 Ocak 1967.

32 Taner, Haldun, *Milliyet*, 12-03, 18.03.1981 ve Nutku, *a.g.y.*

Teknik açıdan günümüze oranla oldukça eski olmasına karşın zamanında olumlu tepkiler almıştır.[33] Reformcu Sultan III. Selim'in yeniliğe karşı çıkan muhafazakâr kesimin kışkırtmasıyla en büyük destekçisi Sadrazam Hüseyin Paşa'yı gözdesi Züleyha ile gönül ilişkisi olduğu gerekçesiyle öldürtmesi ve arkasından kendisinin de yeniçeriler tarafından katledilmesini konu alır. Ana motifi iki erkek arasında kalan kadın olan III. *Selim* tragedyası, beş perdeliktir. Murad Efendi'nin tiyatro eserlerinin sahnelenmesinde sosyal statüsünün de önemli derecede etken olduğunu belirtmek gerekir. Zaten şair, bilinçli olarak diplomatik konumunu kullanmıştır. Özellikle Özdemir Nutku ve Haldun Taner'in adı geçen gazete yazılarında[34] altını çizdikleri abartılı değerlendirmelerin özellikle *III. Selim* için çok doğru olmadığını söylemek gerekir. Çünkü *III. Selim* Hofburg Tiyatrosunda en kötü sezonda oynanmıştır (24 Mayıs 1872). Buradaki olumlu tepki, eserin olağanüstü trajik kurgusundan ziyade, farklı ve renkli bir dille yazılıp oynanmasına bağlıdır. Bundan başka Murad, Hofburg tiyatrosunun müdürüne mektuplar yazarak diğer oyunlarının da oynanmasını istirham etmiş, ama bu isteği bir daha gerçekleşmemiştir. Murad tiyatro müdürü Dingelstedt'e 8 Ekim 1872 tarihinde yazdığı mektupta önce *Faliero*'dan bahsediyor, sonra *Selim*'in son perdesini değiştirip, sahne etkisini artırdığını vurguluyor ve *III. Selim*'in kış sezonunda tekrar oynanmasını istiyor.[35] Aynı müdüre Murad'ın ikinci mektubu Dresden'den 2 Ocak 1875 tarihinde yazılmış ve serzeniş yüklü satırlar var. Murad bu mektubunda "[...] Viyana Burg Tiyatrosu beni öyle yordu ve umutsuzluğa düşürdü ki eserlerimin baba ocağında sahnelenebileceğine şimdilik ne umudum kaldı, ne de umuyorum,"[36] diye yazıyor. Tiyatro müdürü Dingelstedt, Murad'a yazdığı 9 Ocak 1875 tarihli cevabında "hem yeniden ele aldığınız trajediniz 'Ines de Castro' hem de komediniz 'Bogadil' Burg Tiyatrosu'nda sahnelenmeye uygun değildir"[37] diyor.

Gerek ansiklopediler, gerekse hakkında çıkan gazete tefrikaları ve tanıtım yazıları, Murad Efendi'nin tiyatro eserlerine ağırlık verseler de; o aynı zamanda iyi bir şairdir. Murad Efendi'nin toplam dört şiir kitabı yayımlanmıştır: *Klänge aus dem Osten, Durch Thüringen, Ost und West. Gedichte ve Balladen und Bilder*. Bu kitap, Saksonya-Coburg ve Gotha Dük'ü II.

Ernst'e ithaf edilmiştir. Bir ithaf şiirinden başka, 27 şiirin bulunduğu eser 83 sayfadır. Kitabın özellikle son sayfalarındaki şiirleri, Osmanlı tarihi kişiliklerinin portrelerini çizmektedir. Mesela, *Ali Pascha von Samia* (s. 43), *Der Janitschare* (s. 53), *An S. H. Ali Pascha Groß Vezir* (s. 58), *Sultan Osman* (s. 62), keza *An Stambul* (s. 43) şiirleri gibi. Şairin ikinci kitabı *Durch Thüringen*'dir. O sıralar Alman-Fransız savaşı başladığı için kitabın geliri savaşta yaralananlara bırakılmıştır.[38] Murad Efendi'nin en hacimli şiir kitabı olan *Ost und West*'in elimizde 3. baskısı var.[39] Tamamı 264 sayfa olan eser, şairi tarafından bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümler eser hakkında bir fikir verebilir. Bunlar; *Widmung, Der Divan des Murad, Tagebuchblätter, Leben und Streben, Aus der Wandermappe, Balladen und Bilder* ve *Verschiedenes.*

Murad Efendi'nin ana dili Almancadır. Bu yüzden bütün edebi eserlerini bu dilde kaleme almıştır. Fakat Viyana'daki Schubert Enstitüsü'nde çok iyi öğrendiği Fransızcanın yanı sıra Türkçe, İngilizce, İtalyanca ve Farsça bilmekteydi. Türkçeyi üstün dil öğrenme yeteneği sayesinde o kadar iyi kavramıştı ki, divan şiirinden Almancaya tercümeler yapmaya muvaffak olmuştur.[40] Murad Efendi'nin tek tercümesi, *Nasreddin Chodja. Ein osmanischer Eulenspiegel*'dir.[41] Eser, ithaf, giriş ve son söz bölümlerinden başka 29 Nasreddin Hoca fıkrasının manzum tercümesinden meydana gelir. *The Saturday Review*'de "Yarım akıllı, ama kurnaz kişiliği ile Nasreddin Hoca tipik bir Türk kahramanıdır, profesyonel fıkra yazarlarının fıkra haznesinde yazılı ve sözlü fıkraların babası olarak önemli bir yer tutmaktadır. Bunların çoğu mizah açısında yetersiz değildir; fakat Murad Efendi'nin, Almancaya nazım formunda tercüme ettiği birçok fıkrada lafı hoş görülemeyecek şekilde ve laf salatası yaparak

33 III. Selim hakkında bkz. Ziegler, *a.g.e.*, s. 27-38, Nutku, *a.g.y.*, Taner, *a.g.y.*, *Illustriertes Wiener Extrablatt*, 24 Mayıs 1872, *Neues Wiener Tageblatt*, 25 Mayıs 1872, *Neue Zeit*, 1885, Nr.:2, s. 11, *Karlsruher Zeitung*, 2 Ağustos 1871, *Neue Freie Presse*, Wien, 28 Mayıs 1872, *Das Magazin für die Literatur das In- und Auslandes*, Leipzig 12 Kasım 1881, s. 665-668, *Magazin für die Literatur des Auslandes*, Leipzig 12 Ağustos 1880 (Reclam yayınevinde 675. eser olarak müstakil basılan nüshası üzerine), *Blätter für literarische Unterhaltung*, Nr.: 48, Leipzig, 1 Aralık 1881, s. 753-757, ayrıca *Türk Dili*, XX, Sayı 213, 1 Haziran 1969.

34 Bkz. Nutku, *Meydan*, 10 Ocak 1967, Taner, *Milliyet*, 13.03-18.03.1981.

35 Bkz. Franz von Dingelstedt, *Aus der Briefmappe eines Burgtheaterdirektors*, Wien 1925, s. 353-354.

36 Dingelstedt, *a.g.e.*, s. 354.

37 Dingelstedt, *a.g.e.*, s. 355.

38 Bkz. Ziegler, *a.g.e.*, s. 14.

39 Murad Efendi, *Ost und West-Gedichte*, 3. Baskı, Oldenburg 1881.

40 Bkz. Murad Efendi, "Der Ottomanische Parnaß", *Türkişsche Skizzen*, s. 212-231.

41 Murad Efendi, *Nasreddin Chodja. Ein osmanischer Eulenspiegel*, 3. Baskı, Oldenburg 1878 (tarih el yazısı ile sonradan muhtemelen kütüphane memurları tarafından yazılmıştır). Bu çeviri hakkında geniş bir makale için bkz "19. Yüzyılda Almanca'da Manzum Bir Nasreddin Hoca Fıkraları Tercümesi", *Türk Dil Kurumu Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2004/II, Ankara 2006, s. 135-146.

uzatması fıkraların asıllarını tahrif etmiştir"[42] denmektedir. Murad'ın tercüme ettiği fıkralar incelendiğinde, halen halk arasında anlatılan ya da Nasreddin Hoca fıkraları olarak yayımlanan Türkçelerinden daha geniş ve ayrıntılı anlatıldıkları görülecektir. Bu belki de şiirle anlatımın zorluğundan kaynaklanmıştır. Murad Efendi'nin Nasreddin Hoca tercümesi oldukça büyük ilgi görmüş ve kısa zamanda dört baskı yapmayı başarmıştır.

Murad Efendi'nin gezi notları türünde yazdığı tek eser elinizdeki, Türkçe'ye Alev Kırımlı tarafında *Türkiye Manzaraları* başlığı altında tercüme edilen yazarın Osmanlı toplumu içinde ve Osmanlı ülkesinde bulunduğu esnada edindiği izlenimleri olabildiğince yansız, ama muhteşem bir üslupla anlattığı *Türkische Skizzen* adlı iki ciltlik seyahatnamedir. Yazar, bu gezi notlarında ilk etapta Alman, ama aynı zamanda Avrupalı okuyucunun hemen hemen hiç tanımadığı "Osmanlılığı" tanıtmaya çalışır. Murad Efendi, gezi notlarının tamamında çok sayıda Türkçe kelimeye yer vermiştir. Türkçeden Almancaya geçen bilinen kelimeler dışında yüzlerce yeni kelimenin böyle bir edebi eserde kullanılması, Almanca için önemli bir kazanç olmuştur.

Türkiye Manzaraları hakkında yazılan gerek tanıtım yazıları gerekse diğer yorumlar ekseriyetle çok olumlu ifadeler içermektedir.[43] Bunlardan en iddialısı Wilhem Kosch'a ait: "Onun (Murad Efendi M.U.) iki ciltlik parlak 'Türkiye Manzaraları' (1877) bütün Alman edebiyatında bu türün en iyileri arasındadır."[44] *Historische Bücherkunde Südeuropa* adlı tanıtım kitabındaki şu satırlar bu çevirinin ne kadar gerekli ve geç kalmış olduğunu gösteriyor: "Bu içeriden birisinin bakış açısıyla itinasız tanzim edilen 'Notlar', II. Abdülhamit'ten önceki on yıllardaki Osmanlı siyaseti ve kültürü için şimdiye kadar çok az dikkate alınan bir kaynaktır. Özellikle ordu ve devlet adamları portreleri hakkındaki bölümlere bakınız."[45]

42 *The Saturday Review*, 17 Ağustos 1878, s. 227.

43 *Leipziger Nachrichten*, 18.11. 1876, Nr. 322., *Leipziger Zeitung*, Wissenschaftliche Beilage, 3 Aralık 1876, "Zur Kenntniss der staatlichen und gesellschaftlichen Zustände in der Türkei", Gottschall, Rudolf von, "Reisebilder." *Blätter für die literarische Unterhaltung*, Leipzig 14 Aralık 1876, Nr.: 51, s. 810,813.

44 Kosch, Wilhelm, "Ein österreichischer Dichter und Türkischer Diplomat in Holland", *Der Wächter*, 1940, 22. yıl, Sayı: 1, s. 51.

45 Bernath, M. ve Nehring, K. (Hrsg.), *Historische Bücherkunde Südeuropa, Teil 1 Osmanisches Reich, Makedonien, Albanien*, 2. Cilt, Neuzeit, Südeuropäische Arbeiten; 76, München, Oldenburg 1988, s. 93.

46 "Istanbul'da İnsan Tipleri", *İlmi Araştırmalar*, Sayı: 5, İstanbul 1997, s. 291-297, "Altın Boynuzda", *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl: 3, Sayı: 5-6, Isparta 2001, s. 185-188, "Osmanlı Şiir Dünyası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, Isparta 2005/Güz, s. 157-175.

Tarafımızdan daha önce üç bölümü tercüme edilerek yayımlanan[46] Murad Efendi'nin *Türkiye Manzaraları* seyahatnamesinin tamamının Türkçeye kazandırılması çalışması, kültür ve edebiyat dünyamız için son derece isabetli ve faydalı bir girişim olmuştur. Bu vesile ile hem yayıncısını, hem de çevirmenini tebrik ediyorum.

MEHMET UYSAL
Isparta 2007
Süleyman Demirel Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Türkiye Manzaraları
1. Kitap

Türkiye Gezileri

Birinci Baskıya Önsöz

Osmanlılar hakkında yıllardır çeşitli dergilerde yayınlanan makalelerimin gördüğü ilgi bunları derleyerek bir kitapta toplamak için bana cesaret verdi.

Özel şartlar bu Avusturyalıya, yani Alman şarklısına, Osmanlıyı tanıma, onun hayatını yaşama, daha gençlik yıllarında Osmanlı anlayışıyla düşünme ve deneyimlerini bir Alman gözüyle ifade etme fırsatını verdi.

Bu kitapta haddimi aşacak bir çalışmayı amaçlamıyorum. Almanya'da –daha doğrusu Avrupa'da– az ve yetersiz tanınan Osmanlıları genel olarak ve daha gerçekçi bir çerçeveyle anlatmaya çalıştım.

Birbirinden bağımsız bölümlerde doğuda kaldığım uzun süre boyunca edindiğim izlenimleri, yaşadığım duyguları ve yaptığım gözlemleri uygun ifadelerle tasvir etmeye çalıştım. Arada sırada anlatmaya çalıştığım kişiler ve olaylar sadece öylesine temas kurduklarım değildir, hayır, bizzat aralarında ve içinde yaşadığım kişiler ve olaylardır.

Eğer amacıma yaklaşmayı başarmışsam, herhangi bir yanılgıyı düzeltecek bilgiler verebilmişsem, az ve çoğunlukla yanlış tanınan Osmanlı halkının gerçeğe uygun bir tasvirini verebilmişsem bu kitabı tamamen yararsız olarak değerlendiremem.

Bir zamanlar İtalyanlar hakkında sohbet ederken Hermann Hettner, "İtalyanları sevmeyenler onları tanımıyordur," demişti.

Bu sayfalarda farklı yerler, halklar ve gelenekler hakkında sohbet etmekten başka bir amacım olmadığından, yani hiçbir eğilime kapılmadan, ben de şu sonucu çıkartıyorum: "Osmanlıları tanıyanlar, onlara sık sık kızsalar bile, mutlaka saygı duyarlar."

Yazar
Dresden, Temmuz 1876

SYRA'YA DOĞRU

Ekim 1873

Dalgakırandan yükselen sis düdüğü limanı dolduran direklerin üzerinden Trieste şehrinin çatılarında yankılanıyor. Rengârenk flamalarla süslenmiş alımlı yolcu gemisinin yanında canlı bir hareketlilik göze çarpıyor. Yarı çıplak gemiciler son yükleri taşımak için koşuşturuyorlar. Yolcular rıhtıma gelmişler, Triestelilere akrabaları ya da arkadaşları eşlik ediyor. Geminin güvertesi dolmaya başlıyor.

Yolculuk arkadaşlarımıza bir göz atalım:

Farklı yaşlarda birkaç hanım. Kalın, ortada birleşen kaşları, etli ve kavisli burunları onların Ermeni ırkından olduğunu gösteriyor. Doğuda halkların fizyonomisi daha saf olarak korunmuştur. Gençlerde doğulu giyim, yerini tepeden tırnağa Fransız modasına bırakmış. Sadece aralarında en yaşlı olan sarrafın eşi elmas küpeleri, işlemeli yeleği ve saç örgülerini açıkta bırakan, sadece başının tepesini saran başörtüsüyle doğulu alışkanlıklarından vazgeçmemişti.

Ermeni kadınlar eskiden beri tanıdık çevre içinde bile başlarını açmayı uygunsuz bir davranış olarak görürler; evin dışında Osmanlı kadınları gibi örtünürler.

Üst güvertede birçok kırmızı fes oradan oraya gidip geliyor. Yeni evli İngiliz bir kadın, biblo gibi güzel ama donuk bir yüz ve sanki dış dünya ile tüm bağlarını İngiltere'de bırakmış gibi ilgisiz, ifadesiz bir şekilde, din adamı olduğu her halinden belli olan eşinin yanında sessiz ve sakin oturuyor. Adam ona sevecenlikle bir göz atıyor ve sessizce etrafı seyrediyor. Onların hemen yakınında iki Amerikalı, uluslarının tipik özelliği olan sınırsız rahatlıklarıyla, umursuzca sere serpe oturmuşlar. Esnerken ortaya çıkan dişleriyle köpekbalıklarına rakip olabilirler. Dümenin çevresinde, Haliç'teki ayrıcalıklı yaşamlarına geri dönen Triesteli bir aile toplanmış. İkinci kaptanın özel ilgisinden memnun görünüyorlar. Baba bir *"signore,"* bunun anlamı bol miktarda *"pezzi"* (para) sahibi ve en büyük kızı, dudaklarının üs-

tünde şuh bir şekilde görünmeye başlayan ince tüyleri ve dikkat çekici yüksek topuzuyla evlenmeye hazır olduğunu belli ediyor.

Postanın gelmesiyle geminin son evrakı da tamamlandı, heybetli makinenin boğuk uğultusu artık yola çıkmaya hazır olduğunu bildiriyor. Gemi son düdüğünü çalıyor ve dev zincirler denizi köpürterek toplanıyor, demir alınıyor. Gemi büyük bir azametle hareket ediyor. Rıhtımdan mendil ve el sallayanlara *"Eviva"* ve *"Con Salute"* (selametle, yolunuz açık olsun) haykırışları eşlik ediyor. Önümüzde huzur içinde uzanan sakin denize açılıyoruz.

Trieste'den ayrılarak İstria sahilleri boyunca yol alıyorduk. Uzakta, mavi pusun içinde yüzermiş gibi duran sarımsı dağlar güneş ışığının harika renk oyunlarında olağanüstü güzel bir manzara sunuyordu. Denizin büyüsü çirkini güzelleştiriyor, silik olanı aydınlatıyor, sıradan olana cazibe kazandırıyor.

Kıyıda önce Piran'ın eski Venedik duvarları ve kuleleri görünüyor, kısa bir süre sonra da Umago, Cittanova, Parenzo ve Rovigno.[1] Bir zamanlar San Marco'nun bayrağı bütün bu burçlarda dalgalanıyordu. Azizler artık itibarlarını kaybettiler; şimdi San Marco Venedik'te çökmek üzere olan boş saraylarını kiralıyor. Pula kıyıdan bize göz kırpıyor ve ertesi günün ilk ışıkları Lissa'yı (Vis adası) aydınlatıyor. Bir zamanlar bu sularda eski Çift Başlı Kartal[2] güçlü kanatlarıyla dalgaları dövüyordu. Sayısız resifleri, koyları ve adalarıyla Dalmaçya kıyıları çöken sisin arkasına saklandı. Epir'in yüksek dağları bizi şaşırtmak için yavaş yavaş ağardı ve öğle vaktinden hemen önce Korfu'ya geldik.

Korfu, eski Corcyra, yedi İon adası içinde en ağaçlıklı ve yerleşime en uygun olanı. Etnologlara göre Korfu adını Keltçe gemi anlamına gelen *"korkur"* kelimesinden alıyor, aynı etnologlar Arnavutluk'un adını keltçe yüksek dağ demek olan *"alt ben"* kelimesine dayandırarak bu ilişkiyi Keltlerle Pelasgların[3] akrabalığı ve Arnavutların da Pelasgların soyundan geldiklerine dair yeni bir kanıt olarak gösteriyorlar. Aralarından servi ağaçları yükselen portakal ve zeytin koruları kıyı yamacını boydan boya kaplamış. Venedik şatolarının yıkıntıları, "Kanatlı Aslan"ın Doğu Akdeniz'e yaptığı uzun yolculuğun hatıraları. Havanın ve toprağın üstün niteliği bu eski Phaiaklar[4] ülkesinin iklimsel tedavi için ideal bir yer olduğunu gösteriyor. Bu-

rası daha çok Mısır'ın sıcak yaz günlerinden kaçmak isteyen İskenderiyeli tüccarların tercih ettiği bir yer. Kuzey rüzgârlarına karşı korunaklı olması, kış mevsiminde de iklimin yumuşak olmasını sağlıyor. Bugüne dek Nizza'nın güçlü bir rakibi olamadıysa ve Neva kıyısındaki[5] kadınlar kansızlık hastalıklarını ve histerilerini Korfu'nun yeşil kıyılarına taşımadılarsa, bunun nedenini karşılıklı toplumsal ilişkilerde aramak gerekli.

Korfu'ya son gelişimde –1858 yılıydı– kalenin şimdi kısmen yıkılmış olan mazgal deliklerinden İngiliz askerlerinin kırmızı ceketleri görünüyordu ve burçlarında hâlâ Britanya'nın aslanlı bayrakları dalgalanıyordu. Eskiden Kanatlı Aslan'ın hâkim olduğu denizlerde, o yıllarda sadece İngilizlerin sözü geçiyordu. O dönemden beri, bireylerin toplumun üzerinde ve ayrıcalıklı olmasını hoş karşılamayan (devletler, milletler topluluğunun içindeki bireylerdir), zamanımızın yeni anlayışı gittikçe daha büyük bir ağırlık kazanmaya başladı ve Britanya Kraliyet arması hâlâ bu denizlere hükmetse de artık yalnız değil ve hâkimiyetini tek taraflı kullanamayacağını biliyor. Cebelitarık ve Malta'da hâlâ İngilizlerin bayrağı dalgalanıyor, ama Korfu'da, Adria'nın giriş kapısında, artık onların dönemi bitti. Gerçi bu durumla Korfu bir açıdan zarar gördü. Piyasaya sürülen çok miktardaki İngiliz guineası[6] adaya anormal bir zenginlik getirmişti. İngilizlerin sağladığı refah ve Avrupa yaşam tarzı adaya yerleşimi cazip hale getirdi. Güzel ve soylu hanımlarla, yakışıklı asilzadelerin gelişi şehrin güneyli profiline Batılı kültürün damgasını vurdu.

İngilizlerin gidişiyle her şey bitti, bunun sonucunda hızlı bir gerileme yaşandı. Kolay kazanca alışmış yerli halk bir anda zengin gelir kaynaklarının kuruduğunu gördü ve ancak daha yeni toparlanabildiler, çalışarak, kendi çabalarıyla kayıplarının bir bölümünü telafi ettiler.

Limana yönelerek denize doğru uzanmış bir kayanın üzerinde heybetle yükselen kalenin önüne geldiğimizde geminin direğine o uğursuz sarı bayrak çekildi, karantina bayrağı. Bundan sonra gemi, talimatlara uygun olarak karantina hastanesinin bulunduğu kayalığa doğru ilerledi. Burada karaya çıkacak yolcular karantina-

1 Umago, Cittanova (günümüzde Novigrad), Parenzo ve Rovigno (günümüzde Rovinj) Hırvatistan'a bağlı İstria yarımadasında yer alan şehirler.

2 Eski Avusturya bayrağı.

3 Pelasglar, Pelasgoslar: Genellikle Helen öncesi halklar için kullanılan terim, gerçekte bu isimde bir topluluğun yaşamış olup olmadığı kesin değildir.

4 Phaiaklar: Korfu adasında yaşamış olan efsanevi halk. Odysseus'un maceralarında adı geçer.

5 St. Petersburg kastediliyor.

6 1 pound ve 1 shilling değerindeki eski ingiliz para birimi.

ya alındı. Büyük bir depo olan hastanenin sevimsiz salonunda yolcular on bir gün boyunca hapishaneden pek de farklı olmayan şartlarda yaşadıkları gibi, bunun için vergi de ödemek zorunda kaldılar. Karantinadan yeni yolcuların geleceği haber verildi. Bir süre sonra içi hıncahınç dolu beş büyük kayık gemiye yanaştı. Gelenler, İstanbul'da şanslarını aramak için karşı kıyıdan, Epir'in dağlık bölgelerinden göç eden reaya[7] ve Müslümanlardı. Hırpani kıyafetleri içinde, sahip oldukları birkaç parça paçavrayla çoluk çocuk, yaşlı, kadın, erkek, belki yüz kişiydiler. Arnavut kasaplar, Epirli esnaflar, bir bostanda iş bulmayı uman dağ köylüleri ve diğerleri. Hepsinin bütün amacı, memleketlerinin taşlı verimsiz toprağının onlardan esirgediği bir parça ekmek için çalışabilecekleri bir kapı bulmaktı.

Silahlı olanların silahları teslim alındı ve genç "çetecilerin" çoğunun yüzündeki kızgın ifade bu önlemin hiç de gereksiz olmadığını açıkça belli ediyordu. Kısa, eğri dipçikli Arnavut tüfekleri, gümüş kakmalı tabancalar ve mercan işlemeli hançerler. Bunlar sahip oldukları tek değerli eşyalardı ve kaybetmek istemiyorlardı. Kısa sürede tüm kalabalık karmakarışık bir halde orta güverteye yerleştirildi. Delik deşik, aşınmış kilimlerden bir döşek, içinde sahip oldukları yoksul eşyaların bulunduğu çuvallardan yastık, yarı çürümüş bir koyun postundan yorgan; her birinin yatağı hazırdı. İkinci bir çuvalda birkaç gün yetecek erzakları vardı; ekmek, biraz peynir, birkaç zeytin ve tütün. Yolculuğun keyfini çıkartmak için başka ne gerekir ki? Ve onlar da yolculuğun keyfini çıkarttılar!

Gece geç saatlere kadar, dolunayın altın renkli mehtabında söyledikleri türküleri dinledim. Gündüz tütün içiyorlar veya kâğıt oynuyorlar ya da uyuyorlardı. Hatta içlerinden bazıları hep uyuyordu.

Akşama doğru, Odysseus'un zamanında, on üç kralın hiç büyüklük hırsına kapılmadan hükmettiği ve günümüzde keskin bakışlarını özlemle beyaz Girit'e dikmiş olan yeni Helenlerin idaresindeki adadan ayrıldık. Paksos ve Antipaksos adalarının yakınından ve sonra, batan güneşle Levkas'tan[8] geçtik. Adanın en ucundaki kayalık erguvani renklerle parıldıyordu, suyun üstüne erguvani alevler yansıyordu, bu kayalığın adı "Sappho'nun atladığı yer."

Gece dolunayın parlak ışığında İthaka ile Kefalonia arasındaki dar aralıktan geçtik. Önümüzde yükselen dağlık İthaka sessiz ve ölü gibiydi. Bir za-

manlar Odysseus'un hükmettiği, Penelope'nin sabırla beklediği ve Homeros'un, bizim uygarlığımızın ortaya çıkmasından çok daha uzun bir süre önce ölümsüzleştirdiği ada. Ay ışığı uçurumun gölgesini ağartmıştı, kayalar sanki birer hayalet gibi görünüyordu, sanki, çok uzun zaman önce yok olmuş, tanrıların insan gibi algılandığı, tutku dolu bir dünyanın mezar taşlarıydılar.

Karşımızda uzanan Kefalonia herhalde bir gün "tanrısal çilekeş" Odysseus'un gözleri önünde deniz köpükleri içinden yükselmiş olmalıydı. Zeus'un kızı, Gaia'ya[9] armağan etmek için Neptün'ün krallığından çaldığı ada varoluşunu, birkaçyıl önce bir patlamayla Santorini'nin yakınında denizden çıkan St. Giorgio adası[10] gibi volkanik hareketlere borçlu. Sabahın ilk ışıklarıyla mutluluk beldesi "Arkadhia" selamlıyor bizi, biraz sonra Navarin'in duvarlarını görüyoruz.

Ne büyük bir tezat!

Tam da antikçağların o huzur dolu aşk dünyasının hayallerini kuracakken, yaratıcı ressamlarımızın muhteşem tablolarına konu olan ve "Arkadhia" adıyla özdeşleşen o büyülü dünyanın pembe düşlerine dalacakken-Navarin! Yakın tarihimizden hâlâ kanayan bir yara. Bir zamanlar Haçlı seferlerinde olduğu gibi, bütün Avrupayı saran büyük bir heyecan. Haçlı seferlerini teşvik eden sadece din adamları değildir, ünivesiteler de destekler! Sadece insanlık için insanca bir hareket değildir, eğitim adına da yapılır! Sadece İsa'nın haçının adına değil, hayır, Homeros'un, Sophokles'in ve Demosthenes'in adına, Atina'nın adına ve Helenleri hilalin hükümdarlığından, Yunanistan'ı bir karabasanın korkusundan kurtarmak için. Bütün Avrupa büyük bir coşku ve heyecanla yanıp tutuşur. Ve Byron lirini ve kılıcını Yunanlıların "kutsal meselesine" adar.

Navarin! Limanda sıkışıp kalan Türk-Mısır donanması ümitsizce savaşır. Yanan 20 geminin alevleri göğe yükselir. İngiliz ve Fransız gemilerinden gürleyen toplar Osmanlıların enkaz haline gelen donanmasının üzerine ölüm ve yıkım yağdırır. Hiçbir kaçış, hiçbir kurtuluş yoktur. Neva kıyısındaki hükümdar keyifle ellerini ovuşturuyordu herhalde; Avrupa'yı saran coşku en temkinli hükümetin bile başını döndürmüş ve ona bu denli iyi, bu denli sa-

7 Kitabın tamamında reaya kelimesi gayrimüslimler için kullanılmıştır.

8 Levkadia, Lefkas.

9 Gaia aslında Zeus'un kızı değil, Zeus'un babası Kronos'un annesidir.

10 Afroessa adacığı.

dakatle hizmet etmelerini sağlamıştı. Avrupa'nın heyecanı hakkında pek bir şey bilmiyordu, ama Alkibiades'in ardıllarının hangi hamurdan yoğrulmuş olduklarını çok iyi biliyordu, bu "Yunanlıların kutsal meselesinin" altında neyin yattığını da. Hiçbir coşkunun bulandırmadığı, gayet açık bir görüşle Sultan Mahmud'un, amcası III. Selim'in mirasını devam ettirebilmek için elindeki son kozu kaybettiğini görüyordu.

Navarin cesur yenilikçiyi öldürdü, imparatorluğunu zayıf düşürdü ve toprak kaybettirdi. Yenilikçi hareketlerin uygulanmasını erteletti ve zorlaştırdı ve şimdiye dek Avrupa'nın pek de iftihar etmediği bir ülke yarattı. Ancak! Romantik Avrupa'nın coşkusunu lanetlemeye kim cüret edebilir! Olaylar engellenemez bir hal almış olsa bile, Avrupa hep iyi niyetle hareket etmedi mi; başladıkları hareket amacına ulaşmamışsa, bu durum çabalarının saflığını kirletemez, onları suçlayamaz.

Gemimiz hızlanıyor. Şimdiye dek epey yol kat ettik. Modon'un sarı kuleleri ve Venedik kalıntıları Yunanistan'ın ıssız, kavruk sahilinde altın gibi parıldıyorlar.

Biraz sonra suyun rengi turkuvazdan daha koyu bir yeşim tonuna dönüşüyor, rüzgâr biraz daha sertleşiyor, suyun düzgün yüzeyi pürüzleniyor ve küçük dalgalar pırıltılı kristal taneciklerini gökyüzüne doğru serpmeye başlıyorlar. Sığlıkta kırılan dalgalar köpürerek çıplak kıyıya ulaşıyor. İri bir martı çığlıklar atarak kanatlarını beyaz köpüklerde ıslatıyor.

Matapan burnunu dönüyoruz. Burası Avrupa anakarasının en güney ucu, sonsuz fırtınaların barınağı. Adria, üzerine yavaşça tülden bir örtü serilen parlak gümüş bir tepsi gibi arkamızda kalıyor; artık Akdeniz'deyiz. Tarihimizde derin izler bırakmış, anlı şanlı deniz. Nasıl ki klasik dünyada Roma şehirlerin şehriyse, Akdeniz de denizlerin denizidir.

Bütün yolculuğumuz son derece güzel bir havada geçti ve şimdiye dek denizin huzur ve sakinliğinin bu denli keyfine vardığım başka bir yolculuk hatırlamıyorum. Dağlarda, özellikle zirveleri karla kaplı dağlarda güneşin doğuşu açık denizde olduğundan çok daha renkli ve etkileyici manzaralar sunar. Ama günbatımı; ufukta gökyüzünü ve denizi sıcacık süsen çiçeklerinin renklerine boyayan güneşin batışı veya, batıda güneşin leylak renkleri içindeki son aydınlığı gecenin lacivertliğiyle sarmalanırken doğu-

da kararmakta olan sulardan altın bir tepsi gibi yükselen ve yükseldikçe karanlık sularda altın parıltılardan upuzun bir yol çizen dolunay; işte bu muhteşem manzaraları algılayabilmek için iki elementin, su ve havanın, hiçbir sınırla gölgelenmediği geniş bir alan gerekir, orada her şey büyük, muhteşem ve sonsuzdur.

Hava sıcaktı. Tam bir yaz sıcağı. Takvimler farklı bir tarihi göstermiyor olsa kendimizi temmuz ayının bir gününde zannedebilirdik. Gündüzleri yolcular arka güvertenin tentesi altında serinlemeye çalışıyorlardı. Sadece iki Amerikalı kendilerini güneşin altında kavurmak için arka dümenin bulunduğu yükseltiye yün battaniyelerini serip uzanmış, her zamanki rahatlıklarıyla bacaklarını neredeyse 90 derece kaldırıp, ayaklarını küpeşteye dayamışlardı.

Genç Ermeni hanımlardan birisi elinde nakış iğnesiyle, dört ay önce Franzensbad'da başladığı terliklerin işlemesini bitirmeye çalışıyordu; sarrafın karısı elindeki tespihin kehribar boncuklarıyla sessiz bir sohbet içindeydi. İngiliz adam cep kitaplarından oluşan kütüphanesini merdivenlerden bir aşağı bir yukarı taşıyıp duruyordu, asil eşi ise günler ve saatler boyunca, büyük ihtimalle balayının gezi izlenimlerini not etmek için başladığı mektubun ilk satırını yazmaya çabalıyordu. Triesteli adam dama oynuyordu ve kızından bahsedildiğinde ikinci kaptan hep kükrüyordu, belli ki Trieste'den çıktığımızdan beri kızın topuzu her geçen gün genç Istrialının üzerindeki cazibesini artırıyordu. Nihayet Malia burnunu veya St. Angelo'yu dolaşıyoruz ve kıyının o kadar yakınından geçiyoruz ki, 35 yıldır bu kayalıkta yaşayan ünlü münzeviyi çıplak gözle görebiliyoruz. Küçücük kulübesinin önündeki bir taşa oturmuş, gözlerini açık denize dikmişti. Bizim vapurumuz, kendini yalnızlığa adamış olan bu adamın hiç dikkatini çekmedi. Uçurum gibi inen bir yarıkla iç kesimlerle tüm bağlantısı kopmuş gibi görünen çıplak kayalıkta ne bir çalılık, ne de bir ot yığının gölgesi vardı. Burnu dolaşan yelkenliler kendisini Tanrı'ya adamış çilekeşe, iyi bir seyir için hayır dualarını eksik etmesin diye yiyecek bırakıyorlar.

Bir sonraki hedefimiz, bulunduğu Yunan adasıyla aynı adı taşıyan Syra veya Hermupolis kenti. Burası takımadaların kayalık adaları içinde en çorak olanı. Toprak başka yerlerden gemiyle Syra'ya getirilip burada satılıyor.

Liman kenti amfiteatre gibi yükseliyor. Sarı, kavruk bir fonda göz acıtan beyazlıkta taş bloklar! Önemli bir Yunan ticaret merkezi olan bu küçük kent son yıllarda çok gelişmiş; en yukarda Katolik mahallesi yer alıyor. Aradaki boş bir arazi burasını diğer mahallelerden belirgin bir şekilde ayırıyor. Yeni Helenlerin "Ortodoks hoşgörüsüzlüğü"nün fanatizmden farklı bir yanı yok ve *"skilo frankos"* (Frenk köpekleri) komşu Türkiye'deki gâvurlardan kesinlikle daha iyi bir muamele görmüyorlar.

Syra, Yunan adalarının isyanı sırasında Helen çetecilerin merkeziydi.

Syra'nın karantinası ıssız ve kayalık Delos adasında yer alıyor. Burada karaya çıkacaklar vergi ödemeleri karşılığında Yunanistan'ın güzel ve berrak göğü altında kamp yapabilecekler, çünkü hastane masraflı olduğu için hiç yapılmamış ve karaya çıkanlardan isteyenlere –elbette paralı olanlara– oldukça yüklü bir ücret karşılığında çadır kiralanıyor. Diğerleri başlarının çaresine bakmak zorunda. Syra'dan da gemiye yolcular bindi. Bunların arasında yerli halktan iki kişi vardı ki, her ressam için paha biçilmez birer model gibiydiler. Sert ve keskin bakışları, esmer tenleri, kartal gagasını andıran burunları, bakımsız sakalları, kıvırcık siyah saçları üzerinde geriye doğru itilmiş fesleriyle tepeden tırnağa tipik bir korsan görüntüsündeydiler. Daha yaşlıca olanı ağarmış ceketinin altına doğulu tarzda bir yelek, kırışık bir şalvar ve hepsinin üstüne, kesimine bakılırsa İtalya'da bir eskiciden alınmış –şu andaki sahibi tarafından alınmadığı açıkça belli olan– bir palto giymişti; diğeri çuhadan yapılmış sarımsı bir gemici ceketini omuzlarına atmıştı. Birinin paltosunun cebinden büyük bir konyak şişesinin ucu görünüyordu, diğerinin yelek cebinde ise bir deste yıpranmış oyun kağıdı vardı. İkisinin de giysilerinin arasına bıçak sakladığından eminim.

İnmeye başlayan geceyle beraber gemimiz sonunda kıyıdan ayrıldı. Trieste'den beri hiç bozulmayan sakin hava yerini sert bir rüzgâra bıraktı. Rüzgârın uğultusu ve gemideki deliklerden çıkan tiz ıslık sesleri çoğu yolcunun üst güvertede oturmasını imkânsız hale getirdi. Geminin vekilharcının yüzünde şeytani bir gülümseme gördüm. İlk günden beri çok keyifsizdi, çünkü bu yolculuk onun için pek kazançlı olmamıştı, şimdiye dek yemek saatlerinde herkes masalardaki yerini almıştı.

ÇANAKKALE BOĞAZI'NDA

Syra limanından çıkarken rüzgâr ters esiyordu. Ancak deniz rüzgârın şiddetinden fazla etkilenmiş gibi görünmüyor ve gemi pek sallanmıyordu. "Adaların arkasındayız henüz. Açık denize çıkınca ayakta duramayacağız," dedi geminin doktoru. Bu rahatsız edici kehanet yeterince etkili oldu. Akşam yemeğinde masaya belirgin bir suskunluk hâkimdi. Hanımlar bile sessizleşmişler tek kelimelik cümlelerle konuşuyor ve her gelen yemekle birlikte limona uzanıyorlardı. Sadece pencere camlarından ve tabaklardan gelen tıngırtı sessizliği bölüyordu. Vekilharç halinden oldukça memnun görünüyor, herhalde bir sonraki yemekte kaç kişinin eksileceğini ve yemek masraflarından ne kadarını cebine atabileceğini hesaplıyordu. Amerikalılar deniz tutmasına karşı korunmak için kendilerini konyak içmeye vermişlerdi. Ermeni hanımlardan en genç olanı sürekli annesinin kulağına eğilip, "batacağız" diye fısıldıyordu.

Tinos ve Andros adalarının arasından geçip açık denize çıkıyoruz. Serinleşen rüzgâr durmaksızın esiyor; ama ne denizde, ne de geminin hareketlerinde bir değişiklik yok. Umarım doktorun tedavi konusundaki bilgisi meteorolojide olduğundan daha iyidir. "Sadece bir meltem. Uğultusu bize zarar vermez," diyor kaptan, "Her zamankinden daha iyi uyuyacağız." Bu rahatlatıcı güvence Triesteli genç kızın minnettar bakışlarıyla ödüllendiriliyor. Ermeni genç kız ise daha da hırslı bir şekilde annesine dönüp, "batacağız," diye söylenmeyi sürdürüyor. Akşam çayında, beyaz flanel paltolu Amerikalı hariç herkes salonda. Amerikalı kamarasında kalmış kendisini konyakla tedavi etmeye çalışıyordu; deniz tutmuştu! Vekilharcın yüzü yine kararmıştı.

Kaptan haklı çıktı. O gece hepimiz deliksiz bir uyku çektik. Yine de geminin mert ve yakışıklı dümencisi olan ikinci kaptan için Triesteli genç kızın uykusunun fazla derin olmamasını diledim, böylece Lloyd armalı havalı kaptan şapkası rüyasına girmezdi belki.

Ertesi sabah güverteye çıktığımda beni günün ilk ışıklarıyla parlayan Tenedos[1] karşıladı; sağ tarafta uzanan Troas sahilleri ise sanki maviye boyanmıştı. Tenedos; Yunanlıların

1 Tenedos: Bozcaada.

karşı sahildeki İlion'a şiddetli akınlarla saldırıp, sonunda kıyılarına o uğursuz tahta atı bırakıp çekildikleri yer, kurnazlıkla kazandıkları zafer. Sen, aldatılan, felakete mahkûm olan Truva, vah sana!

Çok yaşa sen, tanrıların kutsadığı İlion! Kurnazca bir hile ve yangınların alevi seni bir gecede yeryüzünden silip süpürdü, ama binlerce yıl sonra bile hâlâ tüm heybetinle gözümüzün önünde duruyorsun. Truva, evet sen düştün, ama sonsuza dek var olmak için düştün! Ninova ve Babil de düşmüştü,ve bir daha onların üzerinde hiçbir ocak tütmedi, ölü isimlerinden başka geriye ne kaldı? Ey Truva, Homeros'un dehası sayesinde sen onlardan çok daha üstünsün.

Bir zamanlar insanların katledildiği sahili tüm canlılığıyla seyrediyoruz; o muhteşem trajedi şehirlerin sahneyi, halkların koroyu oluşturmasıyla sanki önümüzde ete kemiğe bürünüyor. Homeros'un eliyle hayal gücümüz İlion'un burçlarını hep yeniden kuruyor. Kahin Kassandra'nın sesini duyuyoruz, o zamanalarda sıkça olduğu –hatta hâlâ da olduğu gibi–gerçekleri görenin dikkate alınmayan, duyulmayan sesini. Krallar beliriyor önümüzde, Hektor'u, Odysseus'u, Akhilleus'u, Patroklos'u görüyoruz, hepsi dikkat kesilmiş kılıç seslerini dinliyorlar ve tanrıların attığı, yeri göğü titreterek uğursuzca yuvarlanan zarın peşinden koşuyorlar. Zavallı Hekabe! Zavallı Priamos!

Çok yaşa İlion!

Gerçeğin soğuk katılığı Truvalı ve Yunanlı kahramanları hep efsaneler dünyasında görse de, bizim için onlar yaşamışlardı ve edebiyatın gücüyle hâlâ Homeros'un yarattığı şekilde yaşıyorlar. Sanatın kendi gerçekliği vardır, özel, dokunulmaz, kutsanmış bir gerçeklik ve tarihin en tartışılmaz, en kesin kanıtları bile sanatsal dehanın yaratıcı gücü karşısında etkisiz kalır. Biri sadece aklımıza, sağduyulu yargımıza hitap eder, ama diğeri tüm varlığımızı sarar, ruhumuzla inanırız ona. Düşünün, hangimiz Priamos'la yıkılmadık, Hekabe ve Andromeda ile ağlamadık ve Hektor için kahrolmadık?

Troas sahilleri artık gerimizde kalıyor. İleriye bakmalıyız! Benim için bu kıyı boyunca yapılan yolculuk geçmişin sayfalarını karıştırmak, gençlik coşkumu yenilemek gibi.

Tenedos'ta ilk Osmanlı kalesini görüyoruz. Kalenin bitişiğindeki yerleşim tamamen ahşaptan yapılmış. İki beyaz minare ahşap evlerin üzerinde yükseliyor, artık Osmanlı sularındayız. Denizden bakılınca hiç tarla veya o meşhur şarapların yapıldığı hiçbir bağ görünmüyor. Bütün bu adalarda ekili alanlar iç kısımlarda, kıyı boyunca uzanan tepelerin arkasındaki güvenli alanlardadır. Ve Hellespontos'dayız! Bir zamanlar maraton şampiyonu Miltiades'in hükmettiği Khersonessos'u[2] geçiyoruz. Boğazın her iki yakasında kaleler ve toprak tabyalar kısa aralıklarla birbirini izliyor. Kalelerin birçoğu ünlü general Baron Tott'un talimatı ve düzenlemesiyle yapılmış. Karşılıklı olarak yapılmış ve tek başlarına bile savunma için büyük önem taşıyan toprak istihkâmlar ise çok daha yeni tarihli.

Çanakkale Boğazı'na girince Avrupa kıyısının toprak örtüsü tamamen farklı bir görünüm alıyor; tepeler bodur çalılarla kaplı ve yer, ünlü Dardanelles çömleklerinin yapıldığı killi toprakla kaplı. Bir süre sonra Dardanelles kaleleri denilen iki kalenin bulunduğu yere geliyoruz. Avrupa tarafındaki, bir sultanın özel isteğiyle, onun tuğrasının şeklinde yapılmıştı, bu Kilid kalesidir.[3] Karşı kıyıda ise Avrupalıların Dardanelles olarak adlandırdıkları şehir ve kalesi yer alır, Kavak kalesi.[4] Burası boğazın merkez şehri olarak kabul edilir. Birkaç yıl önce çıkan yangınla eski şehir kül oldu ve sonra denizin kıyısına doğru tekrar kuruldu. Aralarında saray benzeri İngiliz konsolosluk binasının hemen göze çarptığı güzel evleriyle çok şirin ve sempatik bir görüntüsü var.

Bir deve kervanı kıyı boyunca yavaş yavaş ilerliyor. Önümüzde Asya uzanıyor.

Şehirden yaklaşık on beş dakika uzaklıktaki bir koyda 6 günlük karantina cezamızı çekmek üzere demirledik. Güverte yolcuları gemiden indirilip karantina hastanesine yerleştirildi. Burası da tek katlı, pencereleri ve kapıları, bakımsız bir avluya açılan büyük bir bina. Bodur bir incir ağacının altı bu çöldeki tek gölgelik. Binada çıplak duvarlar ve çıplak yerden başka bir şey yok. Yerli halktan yolcular tüm varlıklarını beraberlerinde taşıdıkları için gerektiğinde her şartta ve her yerde kalmaya alışkınlar. Kulübesinin parmaklıkları arasından bak-

2 Gelibolu yarımadası.

3 Orjinal metinde yazıldığı gibi alınmıştır. Kilitbahir kalesi.

4 Orjinal metinde yazıldığı gibi alınmıştır Kale-i Sultaniye (günümüzde Sultan kalesi, Çimenlik kalesi, Çanakkale hisarı).

kal, onlara ihtiyaçları olan tüm yiyeceği satıyor; üzüm, ekmek, kurutulmuş balık, zeytin ve peynir.

Ama birinci sınıf yolcuları tahta döşeklerde uyumaya ve bu kadar sade yiyeceklerle yetinmeye alışkın olmadıkları için karantinayı gemide geçirmeyi teklif ettiler. Anlayışlı Llyod yetkilileri de gerekli izni verdiler.

Böylece sessizleşen gemide, kelimenin tam anlamıyla sessiz yaşantımız başlıyor. Yemek zamanları tekdüze hayatımıza biraz hareket katıyor. Ama yolcular için sabah kahvaltısı ile (sabah saat 10'da) akşam yemeği (akşam saat 5'te) arasındaki saatler geçmek bilmiyor. Çevremizdeki sularda ise hareket hiç eksik olmuyor. Bazen bir gemi bacasından çıkan dumanlar salınarak boğaza yayılıyor, bazen de rüzgârla şişmiş bembeyaz yelkenleriyle bir gemi dev bir kuğu gibi süzülüp gidiyor. Ama biz hiç hareket etmeden, kıyıya demirli mahkûmiyetimizi yaşıyoruz. Gemimizin tepesinde çığlıklar atarak dönen irili ufaklı martılar ve gruplar halinde ve hepsi beraber hareket eden küçük balıklar tek ziyaretçilerimiz. Issız sahilden hiçbir ses gelmiyor. Sadece akşam olurken, batıdaki tepelerin siyah çizgileri kükürt sarısı ufukta belirginleşirken kıyıdan bir ses yankılanıp doğu gecesinin durgunluğunu yırtıyor; karantina doktorunun tekir kedisi yemeğini istiyor, onun melankolik miyavlaması tüm sessizliği bozuyor.

Yolcular iki gün boyunca, gittikçe ağırlaşan tekdüzelikle savaştılar; üçüncü günün sonunda yenilgi kabullenildi. Cansız, donuk bir bezginlik tüm ruhları egemenliği altına alıyor. Gemi subayları ve Triesteli adam kâğıt oynuyorlar, daha doğrusu ellerindeki kâğıtlarla kavga ediyorlar. Belki kavga etmiyorlar, ama sanki öyleymiş gibi bir gürültü çıkıyor. Güney ülkelerinin insanları sohbet ederken bile kavga ediyormuş gibi görünürler. İkinci kaptanın işi biraz zor, kâğıt oyununda "baba"sının tarafını tutmalı, bu arada matmazel ona dönüp Sirenler gibi esniyor. Başındaki kocaman topuz artık karmakarışık bir saç yumağına dönmüş, heybetini epey kaybetmişti. Beyaz flanel paltolu Amerikalı deniz tutmasını atlatmış, ama artık güneşlenmiyor; salonda bir koltuğa yayılmış, ayaklarını da masaya dayamış. Gemi doktorunun büyük bir özenle burnuna yapıştırdığı yara bandı, güneşin özgür, cumhuriyetçi yüzündeki çıkıntıya karşı yaptığı saldırının bir delili. Bu nedenle çok kızgın. Küfreder-

ken bile, değil dudaklarını dişlerini bile aralamadığından ne söylediği pek anlaşılmayan, boğuk konuşmasından anladığım kadarıyla, yapacağı ilk şeyin elçilik kanalıyla Osmanlı güneşi tarafından Afrikalılaştırılan burnu için maddi ve manevi tazminat isteyeceğiydi. Ermeni genç kız terliklerinin ilk tekinin nakışını bitirmekle uğraşıyor. İngiliz leydi hâlâ mektubunu yazıyor ve ne mutlu ki artık ikinci sayfaya geçmiş, ama her üç kaleminin de tüy sapları inci gibi dişlerinin arasında ezilmekten lime lime olmuş. Kocası ise ciltler dolusu yazmış ve cep kitaplarını tekrar tekrar okuyor. Can sıkıntısı üç kişiyi pek fazla etkilememiş gibi görünüyor: karantina için gemiye verilen bekçi, başında eskimiş sarığıyla bir Müslüman, havalandırma bacasının arkasına oturmuş, bir taraftan afyon çiğneyip bir taraftan nargilesini içiyor. Ermeni yaşlı kadın salonun bir köşesine çekilmiş, elindeki tespihi çekerek onunla sessiz sohbetini sürdürüyor, yani her gün evinde yaptığının aynını tekrarlıyor. Ve üçüncüsü bendeniz. Biz üçümüz diğerlerine örnek olmalıyız.

Can sıkıntısının sadece ruhu değil aynı zamanda bedeni de teslim alan bir hastalık olduğunu bu gezide açıkça gördüm. Hiçbir şeyin tadı tuzu kalmamıştı. Aralarında en uykucu olanlar akşamüstü uykularını bıraktılar. Yemek saatlerinin en gözde müdavimleri suskunluk içinde, tabaklarındaki yemeğe dokunmadan oturuyorlardı ve vekilharç hayatından çok memnundu. Bu yolculuktan edindiği deneyim ona, uzun süre hareketsiz durmanın da fırtınalı deniz kadar kazançlı olduğunu öğretmişti.

Demirlediğimiz koyun manzarası hiç de fena sayılmazdı. Hayal gücü yeterince gelişmiş bir ozan önünde uzanan doğa güzelliğine dalarak, topları birbirine doğru dönmüş karşılıklı iki kalede Sestos ve Abydos'u[5] hayal edip, antik dünyanın en güzel aşk hikâyelerinden birini gözünde canlandırabilir. İlk gece ben de bunu başardım. Çok sevdiğim bu öykü hafızamda bütün netliğiyle canlandı ve Leandros'un başına gelenlerle ilgili bölümde manzaradan küçük bir destek de aldım. Kahramanımız, kıpkırmızı ışığı denize yansıyan liman fenerinden seslendi:

Asya kopardı onu Avrupa'dan,
Ama o hiç korkmadı aşktan.

5 Hero ile Leandros efsanesi

Sahneyi tamamlayan liman feneri tam yerinde ve tam zamanında yandı. Yıldızlarla bezenmiş gece o kadar hoş ve denizde parıldayan yakamozlar o kadar sevimliydi ki. Biraz sonra yuvarlaklığını biraz yitirmiş olan ay gösterdi kendisini. Ama bunların hepsi sadece ilk gece yaşandı. Daha sonra liman fenerinin benim için anlamı sadece işlevi oldu ve her akşam, onun yanışını daha kaç kez göreceğim diye hesap yapıyordum.

Sonunda altıncı gün geldi ve yolculuk hazırlıkları sessiz gemiye canlılık ve hareket getirdi. Hey, bacadan çıkan sevimli dumanlar, selam size! Uğursuz sarı bayrak direkten iniyor, artık insan içine çıkabiliriz. Yolcuların bezginliği bu güzel değişimlerle uçup gitti. Amerikalı ekose battaniyesiyle geminin başüstüne yerleşiyor ve her zamanki gibi ayaklarını dayayacak bir yer buluyor. Çevresine bir türban doladığı kocaman hasır şapkasıyla bu kez burnunu koruma altına almış. Ermeni genç kız terliklerini ve nakış ipliklerini toplamış, güvertede dolaşıyor. Matmazel, kaptanın gemiyle ilgili anlattığı detayları dinliyor. My Lady mektubunu çantasına kaldırmış, benimle kısa bir sohbet bile yapıyor, elbette konu hava durumu. Herkesin yüzünde esnemenin yerini gülümseme alıyor. Demir alındı. Nara burnunu dönüyoruz ve boğazda yolumuza devam ediyoruz. Bütün yolculuk boyunca hep kayalık sahiller ve çıplak dağlar görmüştük, ama şimdi Küçük Asya sahilleri bize bambaşka bir manzara sunuyor. Ormanlarla kaplı tepeler ve her ne kadar işlenmemişse de, verimli, yemyeşil ovalar. Bu topraklar birkaç kişinin elbirliğiyle hiç zorlanmadan işlenir hale getirilebilirdi, denizin bu kadar yakında olmasının avantajıyla da yerli halk için nasıl da iyi bir geçim ve gelir kaynağı olabilirdi! Hasat için yapmaları gereken tek şey tohumları ekmek!

Güneş batmadan önce Gelibolu'dan geçiyoruz. Burası bir zamanlar kaptanpaşanın merkez üssü ve Osmanlı donanmasının deniz harekâtlarından önce buluşma noktasıydı. Osmanlılar ilk önce Gelibolu'da Asya'dan Avrupa'ya geçtiler. Gelibolu'nun karşısında, Asya kıyısında eski zamanlardan beri şaraplarıyla ünlü Lapseki yer alıyor. Karanlığın çökmesiyle Marmara denizine, eski adıyla Propontus'a giriyoruz. Çaydan sonra tüm yolcular kamaralarına çekiliyorlar; Haliç'e girişi kaçırmamak için yarın gün doğmadan önce kalkmak gerekiyor.

Türkiye Manzaraları

1. Kitap

Konstantiniye'de Gezintiler

KUŞBAKIŞI İSTANBUL

Bir sonraki gezi güzergâhım İstanbul'du. Seraskerlikteki yangın kulesine çıktım. Dönerek çıkan yüz yetmiş dokuz basamak. Bu kuleden sık sık, bazen her gün, alarm verilir. Bu alarm sadece bir evin değil, hayır, bir sokağın, hatta bir mahallenin küle döneceğinin işaretidir. Sık sık tekrarlanan felaketlere rağmen doğu insanları günümüze dek ahşap yapılardan vazgeçmemişlerdir. Bu tercihin nedenini anlamak zor değil; her Müslüman aile reisi, en fakirleri bile, ailesi için kendine ait bir ev yapmak ve burada yaşamak zorundadır. Ahşap en ucuz malzemedir. Bu nedenle ahşap tercih edilir ve bu nedenle İstanbul'da kulübe benzeri çok sayıda ev vardır. Seçkin kesimin çoğunun sahip oldukları tek servet mevkileridir; ihtiyaçları hemen hemen her zaman gelirlerinin üzerindedir. Gelenekler, sosyal durumları ve yaşam tarzları gereği geniş evlerde oturmaları gerekir, hatta iki evleri olmalıdır, biri İstanbul'da ve aynı büyüklükteki diğeri ise yazlık olarak Boğaziçi'nde. Onlar da ahşabı tercih ederler. Ayrıca, geçmişte çok sık yaşanan depremlere karşı duyulan korku, yangın korkusundan daha şiddetli olduğundan depreme elverişli ahşap evleri tercih ederler.

Altımızda uzanan büyük şehir iki kıtaya yayılmış, iki denizle çevrilmiş. Muhteşem, bütün dünyada eşi benzeri yok! Yunanlıların şehri, Haçlıların şehri, Osmanlıların şehri. Fethedilmiş, tekrar fethedilmiş, sık sık yakılıp yıkılmış ve her seferinde küllerinden yeniden doğmuş. Gelip geçen halklar onu korumak adına hep yağmalamışlar ve sonra yok olup gitmişler.

Doğanın ona bahşettiği zenginlik, güzellik ve anlam hep yaşamış, geri kalan her şey tarihin sayfalarına gömülmüş. Şimdi denize ve Haliç'e, vadiler ve tepelere bir göz atalım.

Önümüzde, tam Marmara'nın kıyısında Yedikule'nin tüyler ürpertici zindanı bulunuyor, daha bir nesil öncesine kadar dokunulmaz bazı yabancı elçilerin zorunlu ikameti olmuştu, bugün ise zararsız, yorgun, yıkık duvarlara dönmüşler. Bastille'in düşüşü binlerce kilometre uzaktan kasvetli Yedikule'yi de etkisi altına almıştı. Bireylerin *"car tel est mon plaisir"*i (key-

fim böyle istiyor), Fransız halkının yüz binlercesinin *"car tel est notre droit"* (çünkü hakkımız budur) haykırışıyla karşılık buldukdan sonra aynı rüzgâr Marmara'da da esmişti ve Osmanlıların "kulesi"nin kapıları açılmıştı.

İstanbul'un Marmara denizine doğru çıkıntı yaptığı yerde, Sarayburnu'nda, Sultan Mahmud döneminde de kullanılmış olan padişah sarayını görüyoruz. Eski saray kuleleri, köşkleri ve uzun koridorlarıyla kendi içinde bir şehir. Çift sıra surlar, birbirlerinden küçük bahçelerle ayrılan ve çeşitli dönemlerde farklı tarzlarda yapılmış binaları çevreliyor. Sarayburnu İstanbul'un en ilginç, dünyanın en güzel yerlerinden birisi. Duvarların gölgesini, yapraklardan bir örtü gibi her yanı kaplayan ağaçların loşluğunu seyretmek büyük bir zevk veriyor. Soylu ve saygın saray bugün yalnız ve ıssız. Sadece padişahların tahta çıkış törenleri ve bayram kutlamaları geleneğe uygun olarak iç giriş kapısında, açık havada yapılıyor ve birkaç saat için bir zamanlar sahip olduğu ihtişamının soluk bir yansımasını yaşıyor. Eski saray, şu anda içinde yaşayan, yalnızlığa terk edilmiş hanım sakinleri gibi parlak dönemini geride bırakmış. Tepenin üst bölümünü kaplayan iç avludaki binalarda padişah sülalesinden yaşlı ve gözden düşmüş kadınlar, seleflerin dul eşleri hüzünlü emekliliklerini yaşıyorlar. Ancak, kendi arzularının dışında burada yaşamak zorunda bırakılan bu kadınlar La Valliére gibi Fransız krallarının gözden düşmüş metreslerine hiç benzemezler. Olaylara bakışları farklıdır, onlar pişman değil, aksine çok üzgündürler, efendileri tarafından artık istenmemekten, rakibeleri tarafından kıskanılmamaktan, yeni gelen köle kızlardan korkmaları gerekmediğinden dolayı yakıcı ve derin bir üzüntü duyarlar. Çevrelerini saran boşlukta sanat veya dinle uğraşmak onları teselli etmez; İslam dini duygularda coşkuya izin vermez. Bugünün kadın efendilerinin bir gün yanlarına geleceğini, onların da bir gün aynı kaderi paylaşacaklarını bilmek tek tesellileridir; güzelliklerinin solduğu, gençliklerinin kayıp gittiği hissi kalplerini kemirir. Onlar solan gül için hayal kurmazlar, onu parçalarlar, hain aynayı gözyaşlarıyla buğulandırmazlar, ayaklarının altında ezerler.

Dağlarla çevrilmiş Marmara'ya doğru bakan konumu hareme muhteşem güzel bir manzara sunuyor. Ortada, Bursa'daki Uludağ'ın çevresine sıralanmış yüksek tepeler ve üzerine sevimli adalar serpilmiş açık deniz

masmavi gökyüzünün altında pembe pırıltılar içinde yanıp sönüyor. Bu büyüleyici çizgiler içime büyük bir huzur veriyor. Bu görüntünün bir anda yok olup, kaybolup gitmesinden korkuyorum. Bakışlarım denizin, dağların doruklarının, bu eşsiz görüntüler dünyasının üzerinde özgürce, zincirlerinden boşalmış gibi kanatlanıp akıp gidiyor. Haremdeki sürgün kadınların bakışları ise bambaşka; onlar manzaraya, önlerine değil, hayır, sadece etraflarına ve arkalarına bakıyorlar, artık onları korkutmayan karanlığı görüyorlar, gösterişli odalarında bir zamanlar parmaklarının ucunda oynattıkları, ama artık ruhlarını zincirleyen, esir eden sonsuz geçmişi görüyorlar.

Sarayın Ayasofya sınırındaki üst tarafı maliye nezareti, alt kısmı, birinci avlunun yanındaki kısım ise darphane olarak kullanılıyor. Ana kapıda (Babıhümayun) asılı olan ipek sicimlerde gözden düşen devlet adamlarının başları sallandırılırdı, böylece onların ardıllarına düzene uyma konusunda kanlı bir uyarı, halka ise göremedikleri padişahın görünür otoritesi sergilenirdi. Ama ardıllar hep: "Biz onlardan daha akıllıyız," diye düşünürlerdi. Halk arasında ise görmüş geçirmiş yaşlıların düşüncesi farklıydı: "Onun yaptığını bu da yapar, onun başına gelen bunun da başına gelir. Allah bilir, Allah büyüktür!" Gençler ise sadece gümüş tepsilerdeki kelleleri görür, yeni atananların kürklerini, işlemeli kıyafetlerini, yaverlerinin parıltılı silahlarını ve atlarının parlak koşumlarını zevkle seyrederlerdi.

Sarayın en üst kısmında, açığı günbegün büyüyen gelir ve giderleri dengelemeye çalışan, maliye nezaretinin bulunduğu kısımda, kapının (Babıhümayun) karşısında heybetli kubbesiyle bir yapı bulunur. Bir taraftan Moskova'daki, diğer taraftan Bizans'ın kutsal mirasını yeniden canlandırmak isteyen ruhanilerin zaman zaman yırtıcı açgözlü bakışlarını diktikleri, kutsal Sofia anlamına gelen Ayasofya. Dışardan bakıldığında hiçbir süslemesi olmayan yapı olağanüstü boyutlarıyla ve her türlü sanatsal zevki rahatsız eden sarı badanasıyla dikkat çekiyor, ama içerden muhteşem kubbesiyle büyüleyici. İlginçtir, Müslümanlar fetihten sonra camiye çevrilen bu bazilikanın Yunanca ismini değiştirmemişlerdir. Daha önce bahsettiğimiz dehşet kapısının karşı sırasında, biraz aşağıda, damlardan oluşan kargaşanın arasında kışla benzeri uzunlamasına taş bir bina görünüyor. Bir yabancının dış görünüşüne ve yine aynı sarı badanasına aldanarak önemini asla

fark edemeyeceği bu bina "Yüksek Kapı" yani "Babıali," devletin yönetildiği yer. İçi de dışı gibi sade ve gösterişsiz. Yerleri hasır kaplı koridorlar bir ağ halinde tüm binayı dolaşıyor. Bu koridorlar demir kapılarla kapanabiliyor, buna karşın ofis olarak kullanılan sayısız odanın girişini geleneksel büyük ve ağır perdeler örtüyor.

Bu sade bina, duvarları arasında olayların ve kaderlerin nasıl birbirine karışıp, nasıl çözüldüğünü görmüştür. Bazen, bir hadımağası veya bir vezirin, bir odalık veya bir hükümet yetkilisinin üstünlüğü ele geçirmesine göre, ya yakınındaki sultan sarayının bir müştemilatı haline gelmiş ya da iktidarın tüm kudretini eline almıştı. Bazen de, Osmanlı ordusu tuğlarının ya da haça sarılı Habsburg kartalının savaş alanlarındaki üstünlüğüne göre, ya bekleme odalarında Avrupalı hükümdarların destek arayan elçilerini ağırladı, ya da koridorları dış politikanın karmaşık ağlarıyla örüldü.

Ayasofya'dan fazla uzakta olmayan Atmeydanında (Bizans döneminde hipodrom) diğerlerinden farklı olarak altı minaresiyle Sultan Ahmed Camisi'ni görüyoruz. Bir zamanlar bu meydanda padişahlar büyük merasimler düzenlerlerdi, ama yine aynı meydanda yeniçeriler toplanır, kaldırıp getirdikleri çorba kazanlarıyla, o sırada sevmedikleri devlet adamlarının katliamıyla sonuçlanan isyanların ilk işaretini verirlerdi. Ancak yine aynı meydan onların sonunu hazırladı ve amcası III. Selim'in intikamını alan Sultan Mahmut ve yandaşları tarafından yerle bir edildiler.

Biraz daha ileride Bayezid ve Süleymaniye camileri ayaklarımızın altında uzanıyor. Bayezid Camisi'nin yakınlarında, en az onun kadar güzel olan Şehzade cami bulunuyor. Babıali ve bir süre önce yeniden inşa edilen, taştan yapılan ve çok güzel olan seraskerlik binası arasında bir dizi birbirine bağlı, sağa ve sola doğru uzanan küçük kubbeler göze çarpıyor. Burası İstanbul'un Kapalıçarşı'sı. Çarşı, esnaf ve zanaatkârlara göre bölümlere ayrılmış, çok anlamlı ve pratik bir düzen. Belirli bir ürünü arayanlar tek bir yerde aradığı ürüne ait tüm seçenekleri bir arada bulabiliyor. Taştan yapılmış büyük bir yapı olan çarşı İstanbulluların buluşma yeri, sadece satıcıların ve alıcıların değil, vakit öldürmek isteyenlerin, züppelerin ve İstanbul'un kibar hanımlarının da rağbet ettiği bir yer. İstanbul'un sokak yaşantısını tanımak, gözlemlemek isteyenler için ideal bir ortam. Elbette çarşı-

nın içinde pek çok aşevi, kahvehane, berber dükkânı, hamam ve çeşme var. Seyyar simitçileri, kâğıt helvacıları ve şerbetçileri de eksik olmuyor. Baharat çarşısı ise kapalıçarşıdan ayrı bir yerde. İnsanı baştan çıkartan baharat kokularının yayıldığı loş bölmeleriyle baharat çarşısının hemen yakınında güzel bir cami yükseliyor, "Yenicami." Çarşının çevresindeki sokaklarda dolaşmak, arasokaklarına dalıp bir kâtibin ciddi görüntülü kulübesi önünde onu seyretmek veya çiçekler ve meyvelerle süslenmiş iştah açıcı kokularıyla bir manavın tezgâhı önünde oyalanmak, ya da sessizliğin sadece nadiren vurulan bir kapı tokmağı tıkırtısıyla bozulduğu sakin sokaklarda iç huzurumuzla baş başa dolaşmak isterdik, ama acelemiz var. Daha önümüzde çok yol var, çünkü İstanbul kendisinden üç kat daha kalabalık bir Avrupa şehrinin alanı kadar geniş bir bölgeye yayılmıştır, bunun nedenini ahşap evlerden bahsederken açıklamıştık.

Evet, irili ufaklı, rengârenk binaların damları üzerindeki kuşbakışımıza devam etmeliyiz! Gözlerimiz ahşap denizinin içinde adalar gibi duran cami, han, kütüphane ve hamamların sayısız taştan kubbeleri üzerinden, yüzlerce ama yüzlerce ince, zarif minareler arasında yolculuk yapıyor.

Bir yay gibi uzanan siyah servi ormanında biraz duralım. Burası Eyüp Müslüman mezarlığı. Anadolu kıyısındaki Üsküdar'da son istirahatgâhı için yer bulamayan dindarlar bu servilerin altında İsrafil'in üfleyeceği boruyu büyük bir huzur içinde bekliyorlar. Peygamberin arkadaşı olan Eyüp'ün mezarının yanındaki cami çok kutsal bir anlam taşıyor. Her servi ağacının altında altın yaldızlarla ve çiçek dalları gibi büklümlü harflerle yazılmış kitabe ve ayetlerle rengârenk boyanmış mezar taşları yer alıyor. Bazı mezar taşları, taştan sarıklarla taçlandırılmış, bunlar erkeklerin mezarları ve sarıkların biçimi kılıç mı, yoksa kalem savaşçısı mı olduklarını gösteriyor. İnsanın içine huzur veren bir dinginlik dalgalanıyor bu ağaçların tepesinde, bu yeşil dünya insanı esir alan bir hüzün yayıyor. Burada ölüm tüm ciddiyetinin yanında tarif edilemez bir yumuşaklık taşıyor. Burada ölüm ve yaşam birbirleriyle çok daha barışık ve daha yakın duruyorlar. Hiçbir şey beni korkutmuyor, kendimi bu dinginliğe teslim ediyorum, burada daha uzun kalmak isterdim. Evet, daha yolumuz var. Hemen yanındaki mahalleye bir göz atıyoruz, burası ölüler için kefen dokunan yer. Ne kadar

sessiz, ne kadar ıssız! Dokuma tezgâhlarının tekdüze tıkırtısından başka ses yok. Kefen, ipek şeritler çekilmiş çok ince pamuklu kumaşlardan yapılıyor. Bakışlarımız ağaçsız, çıplak, uzun beyaz taşların yükseldiği çakıllı bir alana takılıyor, Yahudi mezarlığı. İleri! Bizans döneminden beri tarihi olmaktan başka bir anlam taşımayan surlardan dışarıya çıkıp "Rumeli'nin tatlı sularına"[1] varıyoruz. Burası Haliç'in son noktasındaki limanı oluşturuyor. Seçkin İstanbulluların kışlık mesire yeri. Buradan dönüp karşı kıyıdan Boğaz tarafına doğru devam ediyoruz. Okmeydanı'ndan geçiyoruz, burası açık bir alan ve dikilen büyük mermer nişan taşları üzerindeki kitabelerden şu veya bu padişahın okunu ne kadar uzağa atmış olduğunu öğreniyoruz. Karşı kıyıda, Rum patriklerinin evi, bir zamanlar tercüman, arabulucu, Eflak ve Boğdan hospodarları[2] olarak saraya hizmet etmiş Fenerlilerin çoktan uçup gittiği yuvalarını tepede bırakıp Yahudi mahallesine geliyoruz. Kulağa biraz garip gelse de burasını şehrin diğer mahallerinden ayıran en belirgin özelliği anormal pisliği.

Yahudi mahallesi bize, en fakir ve en sefil durumdaki bir ortaçağ gettosunun manzarasını gösteriyor. Kalpakları ve eskilikten parlayan kaftanlarıyla Polonyalı Yahudiler İstanbulluların yanında devrimci gibi görünüyorlar. İstanbullu Yahudiler hiçbir şeyden, ne görüntülerinden, ne hayat tarzlarından, ne de yeni zamanın yaşam anlayışına uymak konusunda hiçbir şekilde ödün vermiyorlar. Bir zamanlar Portekiz ve İspanya'daki polislerin özel ve ürkütücü ilgisine sırtlarını çeviren babaları gibiler ve öyle görünüyorlar; onların bu ürkek, içine kapalı yapıları, *ad majorem Dei gloriam*[3] engizisyon mahkemesinin odun ateşinde kızartılmaktansa sırtlarını yeniçerilerin sopaları önünde eğmeyi tercih eden atalarından beri aynı şekilde süregelmiş olmalı; kendilerinin ve çocuklarının yaşamlarını ve inançlarını sevgi ve tevazunun rahiplerinin işkencesi altında boğularak geçirmektense, Yakup'un tohumlarını, kaba, ama daha insanca duygulara sahip ve daha hoşgörülü düşünebilen askerlerin hükmü altında çoğaltmayı tercih etmişlerdi.

Yahudi mahallesi İstanbul'un en fakir ve en pis yeri. Bu ifadeyle az bile söylediğimin farkındayım. Konunun biraz dışına çıkma tehlikesi olsa bile şunu belirtmeliyim, genel anlamda kirlilik tanımı Müslüman mahalleleri için de çoğu zaman geçerli, ama İstanbul'un sokakları pis olmaktan çok

bakımsız, sokakların temizliğini çok sayıdaki sokak köpeği ve yağmur sağlıyor. Türkler sokakları temizlemekle uğraşmıyorlar, ama pisletmiyorlar da. Buna karşın Türk evlerinin içi, üzerlerindeki kıyafet eski bile olsa, ev sahipleri gibi tertemiz. Bazı Hıristiyan mahallelerinde ve en korkunç haliyle Yahudi mahallesinde karşımıza çıkan tiksindirici pislikleri Türklerde göremezsiniz. Dante'nin cehennem kapısında *lasciate ogni speranza voi ch'entrate*[4] dediği gibi, biz de "yüreğinizi hazırlayın, burnunuzu tıkayın" diyoruz.

Çamurlu çıplaklığıyla paçavralardan yapılmış bir Çingene çadırı görüyoruz, ama bu göçebe çadırı ondan tiksinenlere yaşamın hareketliliğini ve geçiciliğini vurguluyor. Bu tasavvur kısmen içimizi rahatlatıyor, ama Yahudi mahallesinin fosilleşmiş pisliğinde kaybolup gidiyor. Burada insanların sefaletinin çaresizliği ve Siyonizmin kendini hor görme anlayışı sürekli ve normal bir durummuş gibi karşımıza çıkıyor. Sokaklar, yıkık dökük evler bir köy görüntüsü taşıyor ve durumun kötü devlet idaresinin tezatlarıyla daha da ağırlaştığını düşündükçe bu sefaletten daha da derinden etkileniyoruz. Sanki veba sütanneleriymiş gibi solgun ve zayıf çocukların ablaları veya anneleri buruşuk brokar elbiseler giymişler, çamurların arasındaki evleri görece bir rahatlığı belli etse de havasız ve ışıksız dar odalarda düzinelerce aile üyesi hep birlikte yaşıyor, kir ve haşaratla üzerlerinde sadece insanlığın gölgesi kalmış. Ve bu mezbelelikte insanlar doğuyor, büyüyor ve hatta yaşlanıyorlar! Bazen böylesine bir çamur deryasının içinde güzel bir çiçek de açıyor!

Şimdi, Avrupalıların yaşadığı Pera'dan başlayıp, Müslümanların yaşadığı bir kenar semt olan Kasımpaşa'ya ve bu bölge ile İstanbul arasındaki ikinci büyük bağlantıyı sağlayan köprüye doğru inen servi ormanını takip ediyoruz. Kasımpaşa'da Bahriye Nezareti bulunuyor, önünde birkaç vapur demir atmış. Kıyıyı takip ederek her ülke bayrağının görülebileceği, binlerce ve binlerce gemiyi ağırlayan liman bölgesinden, gürültülü ticaret ve aylaklık semti Galata'ya döndürüyoruz bakışlarımızı. Tepesindeki Ceneviz kulesi, elçilik sarayları, kiliseleri, otel ve kahveleriyle bizi seçkin ve kibar nazarlarla süzen Fransızlaştırılmış Pera'dan inip, büyük top dökümhanesiyle Tophane semtinden,

1 Kağıthane ve Alibeyköy sularının Haliç'e döküldüğü yer.

2 14-19.yy. arasında Boğdan ve Eflak prenslerine Slavca resmi belgelerinde verilen unvan.

3 Tanrı'nın yüce zaferi için.

4 Buraya girenler tüm ümitlerini terk etmeliler.

Allah'ın lütfuyla korunan Dolmabahçe'ye geliyoruz. Burada rahmetli Sultan Abdülmecid yeni sarayı yaptırmıştı. Beyaz, çok işlemeli ve çok süslü saray epey değerli, belli bir açıdan imparatorluğa yakışır bir saray, ama ben kişisel olarak karşıda Anadolu yakasında Beylerbeyi'ndeki yazlık sarayı daha çok beğeniyorum. Mağrip mimarisini andıran bu sarayın tarzı ve çok renkli mermerleri genel anlamda bir doğu sarayını daha güzel yansıtıyor.

Düzensiz zikzaklar çizerek Anadolu yakasına geldiğimize göre bir de Üsküdar'a göz atalım. Üsküdar Haliç'in karşı kıyısında ve İstanbul gibi teraslar halinde yapılanmış, Marmara ve Boğaz'ın kıyısından Çamlıca tepesine doğru uzanıyor. Kendi başına ünlü bir şehir gibi görünse de başkentin bir semti olarak kabul edilmiş. Benim için Sarayburnu'ndan sonra bu bölgenin en güzel yeri. Yazın en sevilen yerlerden birisi olan Çamlıca tepesinden Haliç'in manzarasını seyretmeye doyum olmaz. Çok sayıdaki mezarlıktan, doğanın en güzel yerlerini son dinlenme mekânları olarak seçen Osmanlıların Üsküdar'ın güzel manzarasını özellikle tercih ettikleri anlaşılıyor. Üsküdar'ın yakınında, Marmara denizine doğru dört kuleli büyük kışlayı görüyoruz. Talihsiz yenilikçi III. Selim burayı yeni ordusu için yaptırtmıştı. Üsküdar'la Haliç arasında denizden yükselen bir başka kule ise Leandros mitine benzer bir efsaneye sahip.

İstanbul'un çekirdeğini oluşturan bölgeye kabaca göz attık. Geriye, kıyıları bu büyük şehre dahil olan ve önemli bir yer tutan Boğaziçi kaldı.

Boğaziçi'nde kıyı boyunca köyler birbirini takip eder. Köy deyince aklınıza Viyana çevresindeki Dornbach, Pötzleinsdorf, Hietzing gibi zengin, lüks yerler gelmeli. Şirin, küçük, rengârenk boyanmış köşkler ve bazıları gerçek birer saray olan konaklar kıyıdan, bazen çıplak bazen de sık ağaçlı tepelere doğru teraslar halinde yükseliyorlar. Köyler arasındaki bölgelerde kıyı boyunca yalılar ve bahçeleri yer alıyor. Aydınlık bir fonda koyu kırmızı evler çok güzel görünüyorlar. Birçok yalı denizin üstüne doğru uzanıyor. Tepelerde, kuru, uzun gövdeleri ve yanlara doğru uzanmış, çalı gibi bol yapraklı dallarla taçlanan çam ağaçları manzaraya güney ülkelerine has bir görüntü veriyor. Bazı yerlerde doğanın çizgileri oldukça sert ve çorak, ama belli belirsiz, hatta uçucu diyebileceğimiz çok tatlı renkler doğanın bu haşin görüntüsünü yumuşatıyor ve manzaraya çok çekici bir hava veriyor.

Belli belirsiz bir lila, beyaz içinde dağılmış bir açık mavi, solgun bir pembe kavrulmuş otlar ya da taşlarla kaplı arazide oynaşıyor. Sanki doğanın bu kuru görüntüsü, tablonun ihtişamını artırmak için gerekli bir tezat. Boğaz'ın orta kısmında her iki sahilde iki hisar yükseliyor. Bunları Sultan Mehmed Konstantiniye kuşatması sırasında şehrin Karadeniz ile bağlantısını engellemek için yaptırmış. Avrupa kıyısındaki hisarın duvarları "Mehmed" adının Arap harfleriyle yazılışını andırıyor. Daha ilerde Avrupa kıyısında Tarabya ve Büyükdere'yi görüyoruz. Buraları elçilerin ve kibar Pera dünyasının yazlık ikametgâhı. Daha sonra villalar seyrekleşiyor, son şehir hattı vapurunu ve son kayığı Büyükdere'de bıraktık, Boğaziçi'nin hareketli, canlı hayatı arkamızda kaldı; ama burada doğa daha bir coşkulu, özellikle Anadolu yakası sık ormanlarla kaplı. Üzerlerinde hilalli bayrağın dalgalandığı çok sayıda toprak tabya Karadeniz'e yaklaştığımızı haber veriyor. Biraz sonra Boğaz girişinde nöbet tutan hisarlara geliyoruz, Çanakkale Boğazı'nın Sestos ve Abydos'unu hatırlatıyorlar. Tuz kokan rüzgâr biraz daha serin, avcı martılar başımızın üstünde daireler çiziyorlar, dalgalar irileşiyor, önümüzde ufuk çizgisi göz alabildiğince dümdüz uzanıyor, kayaları döven dalgaların uğultusunu duyuyoruz; artık Pontus'tayız.

İkinci Bölüm

İSTANBUL'DAN İNSAN TİPLERİ

İstanbul'u dolaşırken burada bazı şeylerin, en azından bazı görselliklerin iyi yönde değiştiği izlenimini ediniyorum. Yıllarca şehirden uzakta kalmış birisi ancak bu değişiklikleri fark edebilir. Yeni kurulan semtlerde geniş, düzgün caddelerde kısmen yaya kaldırımı var. Kendilerini havalı tanımlarıyla "palas" olarak adlandıran ve savurgan bir şekilde büyük alanlara yayılan büyük ahşap evler yerlerini daha sade ama daha konforlu taş evlere bırakmışlar. Aslında bu durum Osmanlıların sosyal yaşamında köklü bir değişimin işareti. Ailelerin birbirine yaklaşmasıyla, şimdilik sadece mekânsal olsa da, evin ikiye bölünmesi geleneği yerini evin birliğine bırakmaya başlamış; yemek odası ortak kullanılıyor ve yemekler birlikte yeniliyor, hizmetkârların sayısı gerçek ihtiyaca göre azaltılıyor, sınırsız misafirperverlik sınırlanıyor, savurganlığın yerini iktisat, karmaşanın yerini düzen alıyor.

Ana caddelerde toplu taşımayı faytonlar, atlı binek arabaları ve tramvaylar yapıyor ve şimdiye dek kullanılan kiralık atlara ciddi birer rakip olmuşlar. Şehrin bazı bölgelerinde yine sadece bu atlar kullanılıyor. Zayıf atlar taşlı tozlu yollarda oradan oraya koşuşturuyorlar, beygirci de yanında, atıyla aynı tempoda yürüyor, hatta dörtnala koşarken bile. Gerçekten nereye bakarsanız bakın bu insanlarda hep güç ve sağlık görüyorsunuz. Sağlıklı bir kan ve çelik gibi kaslar! Tramvay vagonları küçük, bazılarında yarı bilet fiyatına vagonun üzerinde de yolculuk yapılıyor. Tramvayın önünde yolu açmak için bir adam gidiyor. İlk kez bir Osmanlı tramvayına bindiğimde biletçi bir askerle hararetli bir şekilde tartışıyordu; asker yulaf dolu bir çuvalı vagonun ortasına koymuştu; sonunda bu gâvur işletmesinin çevirdiği dolaplar hakkındaki hoşnutsuzluğunu açıkça dile getirerek vagonun tepesine yollanmıştı ki bir redif[1] heybetli boynuzlarıyla bir koçu ipinden çekiştirerek tramvaya atladı. Ürken hayvan oturma banklarının altına girdi, az kalsın Ermeni bir kadının elbisesini parçalıyordu, asker de yavaşça hayvanın üzerine oturdu ve başka bir olay çıkmadan yolumuza devam ettik, bizler koçu bir tramvay yolcusu ola-

1 Osmanlı devletinde ihtiyat askerine verilen ad.

rak kabullenmek zorunda kaldık, orada bulunan Müslümanlar her zamanki açık yürekli bakış açılarıyla bu durumu garip ve uygunsuz karşılamamışlardı. Büyük caddelere gazlı sokak lambaları dikilmiş. Türk kadınlarının giyiminde gerçek bir devrim yaşanıyor, iç şalvarın yerini jüpon, sarı deri mest ve terliğin yerini ise Fransız tarzı ayakkabılar almış. Modayla ilgili her şeyde *alla franca* büyük bir zaferle piyasayı ele geçirmiş.

Çarşı ve resmi dairelere giden caddelerde, Avrupa'da çok az şehirde görülebilen büyük bir hareketlilik, renkli bir hayat göze çarpıyor. Ve buna rağmen ne kadar az karışıklık, ne kadar az skandal yaşanıyor! Alt tabakadan insanlarda, daha kültürlü Avrupa'da yaşayan benzerlerinde pek rastlanmayan bir özsaygı var. Toprak rengi, koyu gri veya lacivert kalabalığın içinde gözümüze nadiren, her zaman göreceli "oryantal şatafat" ve oldukça isabetli "doğulu renk anlayışı" ifadelerini yansıtan bir kıyafet çarpıyor.

Çok doğal. Osmanlıda lüks içinde yaşayan kesimi memurlar ve yönetime yakın olanlar oluşturuyor ve ulema dışında hepsi Frenk giysileri giyiyor. Örneğin Macarlar geleneksel kıyafetlerini tören giysisi olarak korurken, var olana sıkıca sarılan, ama bir kez bıraktı mı yerine koyduğunun yanında eskisini hemen unutan Osmanlılarda geleneksel giyim tamamen terk edilmiş. İstanbul ve büyük şehirlerde bazı tüccarlar ve zanaatkârlar da Frenk giysilerine uyum sağlamışlar; görüntü olarak pek de hoş durmayan bu değişim yerli üretim için de fazlasıyla nahoş bir durum yaratıyor.

Yenilikçi Sultan II. Mahmut'un tartışmasız öncülüğüyle aniden kabul edilen yabancı giyim tarzı yerli üretime büyük darbe vurdu ve sadece üretimin gerilemesine değil, orta sınıfın fakirleşmesine yol açtı. Bu ani değişim yerli kumaşların kullanımını azalttı ve giysi, mobilya ve diğer eşyaların üretimi, eğer ithalatla temin edilemiyorsa yabancı eller tarafından yapıldı. Böylece Osmanlı zanaatkârlarının çoğu daha fakir alt tabakaya satış yapmaya çalıştılar ve onlar da fakirleştiler.

Bir kısmı, daha doğrusu Hıristiyan olanlar, yeni zamanın gereklerine uyum sağladılar; şimdi bir zamanların renkli pamukluları yerine, koyu renkli kumaşlardan elbise biçiyor, sarı koyun veya keçi derisi yerine dana derisinden ayakkabı yapıyorlar. Daha az esnek olan Müslümanlar ise alışa-

geldikleri eski düzenlerini yeni taleplere göre değiştirmekte tereddüt ediyorlar ve bu nedenle gelirleri büyük ölçüde azalıyor.

Biz şimdi konumuza dönelim ve alt tabakadan bazı halk tiplerine, bazı yüz binler güzel kıyafetler giysinler diye kaba keten ve kaba çuhayla örtünen, bazıları kuştüyü yataklarda yatsın diye saman ve taşta uyuyan, asla aç kalmayanlar seçkin yemeklerle karınlarını doyurup rahat rahat sindirsinler diye topraktan çıkarttıklarıyla yetinenlere bir göz atalım.

Bunlar büyük çoğunluğun temsilcileri, bunlar, ağızlarından Allah'ın adını düşürmeyen ve hep kör cehaletlerine sığınanlar, bunlar *misera plebs contribuens*,[2] bunlar, parçalayıncaya kadar efendilerinin elini öpen, efendiler deviren ve babaların günahlarını oğullarına ödetenler, kısaca halk, çalışan ve bedelini ödeyen halk.

Önce sakalar (sucular). Osmanlıların yaşamında suyun nasıl bir anlamı olduğunu bilenler sakaların da ne kadar önemli olduklarını hemen anlayacaklardır. Gömleklerinin çuval bezinden, yeleklerinin kaba deriden olması yaptıkları işin değerinden hiçbir şey kaybettirmez, sırtlarına astıkları tulumdan kimoldukları hemen anlaşılır.

İstanbul evlerinde çeşme yoktur, sadece bazı büyük konaklarda sarnıçlar vardır. Sakalar tüm şehrin su ihtiyacını karşılarlar ve bu ihtiyaç bir Osmanlı evinde hiç de azımsanacak miktarda değildir. Sakalar bir grev yapsalar! Ama yüzyılımızın bu yeni düşünce yapısı onları etkileyinceye kadar herhalde her eve su bağlanmış veya herkes bu temel sıvının yokluğuna daha kolay katlanabilecek duruma gelmiş olur.

Çok sık yaşanan ve İstanbul gazetelerinin bir sütununu sürekli işgal eden yangın felaketlerinde sakalar da görev alır. Bekçilerin sopalarının demir ucu kaldırımı dövüp, o lanetli "yangın var!" naraları İstanbul sokaklarında yankılanırken ve sokak köpeklerinin hep bir ağızdan başlayan gürültüsü ortalığı ayağa kaldırırken, tulumbacılar omuzlarına astıkları hortumlarla bağırıp çağırıp, önlerine çıkan her şeyi devirerek olay yerine koşuştururken sakalar da sessizce, ama en az tulumbacılar kadar yararlı olan işlerine koyulup sokak çeşmelerinin ve su depolarının başını tutup tehlike bölgesine gerekli olan yangın söndürücüyü taşımaya başlarlar. Elbette herkes elinden geldiğince yardım etmeye çalışır, ama bu

2 Vergi ödeyen fakir halk.

yardımlar yangınları söndürmek için gerekli su miktarı içinde yalnızca birkaç damla gibi kalır, çünkü çok az kişide at veya eşek, herhangi bir yük hayvanı vardır; halbuki bir hayvan iki kat fazla fayda sağlayabilir.

Sucular, sakaların biraz daha gelişmiş halidir. Saka suyu toptan satarken, sucular perakendecidirler. Birincisi ağır işine uygun olarak daha kaba ve köylü gibi giyinirken, ikincisi daha şehirli ve şık görünümlüdür ve diğerinin büyük emekle kazandığı kadar parayı daha az yorularak kazanır. Sucular tüm işyerlerinde, dükkânlarda ve hareketli ana caddelerde susayanlara içme suyu satarlar. Mallarını tanıtıp överken yaptıkları çığırtkanlık İstanbul caddelerinin tipik gürültüsüne önemli katkılar sağlar. Tüm sucular seyyar değildir, içme suyu servisi yapılan küçük dükkânlar vardır. Doğulular su konusunda ağızlarının tadını iyi bilirler, onlar için suyun kalitesi, Batılıların şaraba verdiği önemle eşdeğerdir. Ünlü "Karakulak" suyu İstanbulluların ilk tercihidir. Şerbetçi de, orta tabakadan sayılmayan, en üst kademesinde sucunun bulunduğu bu sınıfa girer. Şerbetçi soğuk şerbet ve büyük fıçısından, Uludağ'dan gelen dondurulmuş ve içine esans katılmış karı satar.

Sakaların yaşam tarzı da, biraz sonra değineceğimiz hamallardan çok farklı değildir. Hamalların gördüğü iş de önem bakımından sakalardan geri kalmaz. İstanbul gibi büyük bir şehir ve ayrıca batı ticaretinin büyük merkezlerinden birisinde yük ve eşya arabalarının bilinmemesi, bilinse bile sokakların konumundan dolayı araba kullanılmasının imkânsız olması nedeniyle insan gücüne dayalı taşımacılığın yaygınlaşması elbette bir zorunluluktur.

Acaba doğa akıllı bir öngörüyle hamallara özgü özel bir güç mü verdi, yoksa hamallar dar, dolambaçlı ve yokuşlu sokaklarda var olma savaşı verirken mi böylesine güçlendiler? Gerçek şu ki, dört hamalın taşıdığı yük iki Pinzgau atının taşıdığı yüke yakındır. Türkler için söylenenler arasında doğruluğu kanıtlanmış az sayıdaki deyimden birisi olan "Türk gibi kuvvetli" sözü, belki de hamalların bu olağanüstü güçlerinden gelmiştir.

Tek bir hamal öyle yükler taşır ki, bunlar başka yerlerde kimsenin el arabası yardımı olmadan yerinden bile kıpırdatamayacağı sandıklara benzer ve hamallar böyle yükleri taşımak için sadece içi samanla doldurulmuş bir arkalık kullanırlar. Bu arkalığın üzerine konulan yükle mitolojide

yerküreyi omuzlarında taşıyan Atlas'ın tasvirlerini andırılar. 2-4 adam gerektiren yüklerin taşınması için duruma göre bir ya da iki büyük sırık kullanılır, bunlara mal zincirlerle bağlanır. Bu düzeneğin ne kadar işe yarar olduğu biraz şüpheli, çünkü büyük sırığın salınmasıyla yükün ağırlığı artar. Daha güçsüz hamallar ambarlarda veya evlerde hizmet ederler.

Hepsi Müslüman değildir, Ermeniler de bu kalabalık cemaat içinde yer alırlar ve bu cemaat sadrazamı onur üyesi olarak kabul eder. Hatta Padişahın alter egosu,[3] diğer unvanlarının yanı sıra "imparatorluğun hamalı" adını da taşır. Sakalar ve diğer tüm beden gücüyle çalışanlarda olduğu gibi hamalların da bir lideri vardır, hamalbaşı.

Hamal eğitimsizdir. Kalıplaşmış ibadet şekillerinin ve Müslüman olmayanlara "gâvur" demenin dışında din hakkında da fazla bilgi sahibi değildir. Birilerinin aklına soktuğu bazı anlaşılmaz şeylerden başka, dünya hakkında hiçbir şey bilmez, insanlar hakkında ise sadece kendini koruyacak ve içgüdülerini güçlendirecek kadarını bilir. Son zamanlarda Ermeni hamallar için gayrimüslim bazı tüccarlar bir çeşit pazar okulu açmışlar. Söylendiğine göre hamalları eğiteceklermiş.

Hamal, belki yaptığı işin de biraz katkısıyla, pek akıllı değildir. Dürüsttür ve aşırılıklara karşı eğilimi yoktur; rakı şişesiyle bu son zamanlarda tanışmış. Hamal çoğunlukla yalnızdır, evi yoktur; nadiren bir ailesi ve evi olan hamala rastlanır. Bazen aralarından birisi biraz para biriktirmeyi ve eğer taşrada bir yeri yurdu varsa, oraya yerleşip ev bark kurmayı başarır. Ama bu çok sıra dışı bir durumdur. Genelde geceleri bir handa kendisine yatacak bir yer bulur. Çok azla yetinir ve genellikle kazancı ancak karnını doyurmaya yeter. Hastalanırsa kendisine herhangi bir köşe bulur ve burada iyileşmeyi ya da ölümü bekler. Yiyecekleri basittir; ana mönüsü bayat ekmek, koyun peyniri, zeytin, bazen pilav, yazın meyvedir. Bu yemeklere sık sık bir sokak köpeği de ortak olur. Bu iki kimsesiz dünyevi kaderlerinde bir benzerlik hissettiklerinden birbirlerine yakınlık duyarlar. Hamal evsiz köpeği sahiplenir; her insan gibi onun da, dünyada onu seven bir yaratığın olduğunu bilmek ve ona sahip çıkmak ihtiyacı vardır.

Zor ve yorucu bir günden sonra akşam dinlenmesi bir kahvede kahve ve nargile içmektir. Bazen bu

3 Diğer ben.

dinlenme Osmanlıların gölge oyunu Karagöz'ün kaba esprileriyle şenlenir. Bazen de müzik (bu gürültüyü tanımlayacak başka kelime olmadığı için müzik diyoruz) eşliğinde, burundan çıkıyormuş gibi ve ağlamaklı bir sesle okunan manilerden küçük bir konser verilir. Bu iki eğlencenin olmadığı zamanlarda ise, az çok tanınmış her kahvede rastlanan şakacı ve taklitçiler devreye girerler. Gayri ciddi kelime oyunları ve müstehcen fıkralarla süslenen sohbetler, hallerinden memnun müdavimlerin yüksek sesli kahkahalarıyla devam eder.

Büyük şenliklerde hamallar da yapılan danslara katılırlar, elbette bu sadece erkekler arasında bir danstır ve güney Slav halklarının *kolo* (daire) dansına benzer. Dansçılar bir daire oluştururlar, yere sertçe vurarak dairede dönerler. Bu tıknaz, güçlü kuvvetli adamların zurnanın kulak tırmalayan sesiyle zarafetten eser taşımayan hoplayıp sıçramaları tanrıları eğlendirmek için yapılan bir gösteri gibidir.

Şimdiye dek adı geçenler daha sonra bahsedeceğimiz beygirci ve kayıkçılarla beraber İstanbul toplumunun alt tabakasını oluştururlar; "alt tabaka" ifadesini özellikle kullanıyorum, çünkü bizim anlayışımızla "aşağı tabaka" tanımına sadece tulumbacılar girer. Genelde çok büyük bir topluluk olan tulumbacıların davranışlarında pek Osmanlılara özgü olmayan meydan okuyucu, kışkırtıcı bir atılganlık, kabadayılık vardır. Tulumbacılar yangın söndürmekten başka bir şey yapmazlar ve kavgacı, belalı, işe yaramaz adamlar olarak bilinirler.

Hamallar hakkında söylediklerimiz, yapılan işin özelliğine göre küçük değişiklikler gösterse de tüm İstanbul proletaryası, yani herhangi bir evi ve ailesi, sürekli bir geçimi olmayanlar için geçerlidir. Proletarya reformların uygulanmaya başlamasıyla çoğaldı ve var olma şartları, yeni uygulamalarının yakında tamamen yok edeceği genel geleneksel ilişkilerin gevşemesiyle radikal bir değişim geçiriyor. Yardım sandıkları, daha önceleri çok kötü bir durum olmadığında gerek duyulmayan hastane ve bakımevleri, mevcut şartlara göre İslami hayırseverliğin artık yetmediği günümüzde önemli ve acil ihtiyaçları karşılıyorlar. Tüm reformların ve yetkilerin devlet tarafından yapıldığı ve verildiği doğuda proletaryanın "kendi kendine yardımı" ile de yine devletin ilgilenmesi gerekiyor.

İstanbul proletaryası şimdiye kadar kısmetinin ona bahşettiği kaderinden memnun görünüyor. Peki ilerleyen medeniyet, katı kaderciliği ezmeye başladığında da hallerinden böyle memnun olabilecekler mi?

Bence bu gerçekle yüz yüze gelmeden önce, çok geç olmadan bu soruyu kendilerine sorup bir cevap bulmaları gerekiyor.

Yoluma devam ediyorum. Arkamda bir zincir şıkırtısı duyuyorum. Üç jandarma eşliğinde işten dönen kürek mahkûmları; güneşten kavrulmuş, asık yüzlü insanlar!

Kimse onlardan ürküp kaçmıyor. Kimse onlara hor gören veya tiksinen nazarlarla bakmıyor. Bir cinayetin, bir suçun bedelini ödüyorlar. Kanun yoldan çıkan bu insanları cezanlandırmış, ama toplum onları sonsuza dek dışlamıyor. Günün birinde bu insanlar tekrar aralarına dönebilir ve kimse onlara sırtını çevirmez. Osmanlı toplumu öfkesinde ağır, lanetinde temkinlidir. Allah her şeyi bilir! Allah'ın mutlak kudretine karşı duyulan köklü inanç başka bir ölçü daha veriyor. Onlar için adalet son sözünü bu dünyada söylemez. İnsanlık anlayışları kürek mahkûmlarına da merhametli olmalarını sağlıyor.

İş hayatının sersemletici koşuşturmasından çıkıp Babıali çevresinde daha seçkin bir hareketliliğin olduğu bölgeye gidiyoruz.

Her köşede bir ayakkabı boyacısı var. Bir zamanlar sadece birkaç Yahudi genç bu işle uğraşırdı, bugünse çok sayıda Müslüman işe el atmış. Bu da yeni zamanın değişikliklerinden birisi! Nasıl olsa bir gâvurun yaptığı aşağı işleri artık gururlu Müslümanlar nafakalarını çıkartmak için hor görmüyorlar. Bu konuda yaptığım karşılaştırmalı gözlem ve deneyimden şöyle bir sonuç çıkarttım; Müslümalar, gayrimüslimlere göre işlerini daha baştan savma ve laubali yapıyorlar. Elindeki fırçayı çok havalı sallıyor, ama o kadar özensiz fırçalıyor ki, ayakkabı doğru düzgün temizlenmiyor.

Burada yeni gazete tezgâhları dikkatimi çekiyor. Özellikle Osmanlıca gazeteler var.

1856 yılında resmi bir gazete olan *Ceride-i havadis* memurlardan oluşan az sayıdaki okuyucu için yeterliydi. Sadece yönetmelikler ve atamalardan oluşan kuru bir içeriği vardı.

Kısa zamanda her şey nasıl değişmiş!

Şimdi iki resmi gazetenin ve askeri gazete, adliye gazetesi, ticaret gazetesi ve tıp dergileri gibi Türkçe meslek yayınlarının yanı sıra çeşitli gazeteler resmi monotonluğun gölgesinden sıyrılmaya başlamışlar. Yeni Osmanlıların *İbret* gazetesinin yasaklanmasından beri çıkanlardan bazıları: Muhafazakârların *Basiret, Hayal* (bir çeşit mizah gazetesi), sonra *Sabah, İstikbal, Vakit* ve diğerleri. Yasaklamaya kadar basın bürosu 39 gazete için izin belgesi vermişti, şimdi gazetelerin sayısı her geçen gün artıyor; 17'si Türkçe olmak üzere 72'yi bulmuş olmalı.

Müslüman toplumun artık etrafında olup bitene karşı ilgisinin arttığını gösteren daha güzel bir delil olabilir mi?

Köprüde, caddelerde, çarşılarda, vapurlarda her yerde günlük gazeteler satılıyor, alınıyor ve okunuyor.

Halifenin şehri dış kabuğunu tamamen değiştirmeye başladı ve eğer Osmanlılar, kendilerini ilgilendirmeyen bazı binaları korumanın, kendi binalarını yapmak kadar önemli olduğunu, anın gereklerine göre bir inşaat yapmaktansa, uzun süre dayanacak binalar yapmanın çok daha anlamlı ve kullanışlı olduğunu idrak edecek kadar değişirlerse, İstanbul, modern bakış açısının gerçekçi yaklaşımıyla, sadece güzel bir yere kurulmuş değil, güzel kurulmuş bir metropol olacaktır. Hiç şüphesiz modern tesisler ve yeni binalar geçmişin bazı çok saygın anıtlarına, tarihi önemi olan bazı yerlerine çoğunlukla gereksiz şekilde zarar veriyorlar. Avrupa'nın bazı kültür şehirlerinde olduğu gibi estetik zevkinden yoksunluk ve cetvel burada da felaketin habercisi. Bizans'ın hipodromu, kötü şöhretli Atmeydanı ve yeniçerilerin *mons aventinus*'u[4] üzerine zevksiz bahçelerle çevrili kişiliksiz kahveler kurulmuş ve Edirne demiryolunun rayları Sarayburnu'nun asırlık ağaçlarının gölgesinden, eski sultan sarayının tarihi zeminini yararak geçiyor. Atalarının yapmak için çok özen gösterdikleri ve biraz bakımla şehrin en değerli süsleri olabilecek bazı muhteşem çeşmeler, tamamen bakımsızlığın eline düşmeseler de, yükselen yeni ve acımasız kütleler altında kayboluyorlar.

Korkarım geleceğin İstanbul görüntüsü de, geçmişin hiçbir hatırasını taşımayan, hayal dünyasına romantik ışıltılardan bir iz bırakmayan Amerikan şehirlerine benzeyecek.

4 Aventino, Roma'nın üzerine kurulduğu yedi tepeden biri.

Üçüncü Bölüm

ESKİ BİR MAHALLE

Biraz sapa bir yerdeki özel bir mahalleye göz atalım şimdi. Burada son elli yıldır hiç yangın faciası yaşanmamış, kısmet işte! Tam anlamıyla nadir bir durum; her şeye itiraz etmeyen bir kadın kadar istisna. Ellili yıllardan hatırladığım İstanbul'u görüyorum burada. Tüm estetik duygularınızı zorlasanız bile güzellik adına pek bir şey göremezsiniz belki, ama bu eski yerleşimin kendi kimliğini yansıtan, kendine has görüntüsünde bir çekicilik olduğu da inkâr edilemez; varlığını oluşturan her şeyle tam bir uyum içinde.

Dar bir sokağa giriyoruz. Hangi kader, hangi değişimler yolu bu hale getirdi acaba? Yerdeki çok sayıdaki çukurun yanına yığılmış irili ufaklı taşlar kurumuş bir nehir yatağını hatırlatıyor.

Geniş saçakları, kafesli pencereleri, koyu kırmızı, toprak rengi ve açık yeşile boyalı evlerin her birinin kapısının üstünde ayetler yazılı bir levha var. Evler bir servi korusunun gölgesi altında uzanıyor. Ayrıca hepsi harap durumda ve herhangi bir tamirat veya tadilattan iz yok. Bahçe duvarları da çatlaklarla dolu ve en az evler kadar bakımsız. Ara sıra bir akçaağaç veya bir incir ağacının tozlu ve bol yapraklı dalları duvarların üzerinden aşıyor.

Küçük bir cami ve parmaklıklarla çevrelenmiş birkaç mezar taşı bu sakin, hayatın nabzı sanki hiç atmıyormuş gibi görünen mahallenin karakterini bütünlüyor. Günün bazı zamanlarında saatler boyunca sokaklardan kimse geçmez ve evler büyük bir sessizliğe gömülür.

Sadece dikkatli bir gözlemci bir pencere veya cümba kafesinin arkasında beyaz bir gölge fark edebilir. Belki tüm yaşamını bu dar çevrede geçirmiş yaşlı bir kadın veya bir genç kız, ufukları bu mahallenin, sanki zaman fırtınasının sahile sürüklediği ve orada unuttuğu bir midyeye benzeyen bu yerin ötesine uzanmayan gencecik bir kız. Bana Venedik'te San Marco Meydanı'nı hiç görmemiş insanlar olduğu söylenmişti, eminim bu evlerde yaşayan kadınların çoğu Valide Sultan'ın büyük köprüsünden hiç geçmemişlerdir ve belki de bazıları bu mahallenin dışına bile çıkmamışlar-

dır. Frenk gâvurları hakkındaki tasavvurları Eskimoların zürafa hakkında bildiklerinden farklı değildir.

Nadiren bu çürük kapıların tokmakları vurulur ve sadece sabah erken saatlerde, yükledikleri yaşlı atlarını çekerek geçen yiyecek satıcılarının sesleri duyulur ve günde beş kez, artık titremeye başlayan sesiyle mahallenin imamı namaz zamanını hatırlatır.

Bu huzurlu inzivanın tadını emekli alt düzey memurlar ve artık çarşıdaki dükkânlarına gitmeyen tüccarlar çıkarır, hepsi de yaşlıdır ve Allah'ın kendilerine takdir ettiği zamanı geçirirler. Yangınlardan uzak bu çok özel dünyada akşam saatlerinde sokaklarda kimse dolaşmaz ve burada yeni dönemin yozlaşmış hayat tarzını hatırlatan, onun, bazen insanın sabrını zorlayan günah dolu çılgınca hareketliliğine dair hiçbir iz göze çarpmaz. Ve burada insanlar unutulmuş mahkûmlar gibi, sabırla serbest kalacakları zamanı beklerler.

Artık çok ünlü olan İstanbul'un sokak köpekleri burada rahat ve huzur içinde yaşarlar. Diğer yerlerde Amerikan yerlileri gibi baskı altına alınmaya ve geri püskürtülmeye başlandılar. Belki Avrupa'da bu kadar tanınmış olduklarının farkında değiller, eğer olsalardı eminim ki bu onların doğuştan gelen tevazularını hiç etkilemezdi, tıpkı Haliç'te tanınmış veya tanınmamış olmanın Avrupalı ünlülerin özgüvenlerini hiç etkilemediği gibi. Bu barışsever hayvanlar sürekli olarak kötüleniyorlar. Ama her zaman doğunun ilginç bir özelliği olarak da gösteriliyorlar. Aynı karışmış kurt cinsinden gelen, kirli açık sarı ile gri tonlardaki benzer renkleri ve hırpani tüyleriyle burada rahatsız edilmeden yaşıyorlar. Birçok neslin bir arada yaşadığı geleneksel aile sürüleri kapı kenarlarını, duvarlardaki yarıkları, sokaklardaki çukurları kendilerine yer edinmişler.

Olgun erkekler, bol kemikli yerlerin bilinci ve kurtulmayı başardıkları kavgaların yara izleriyle, soylarının devamı için endişe duymadan yaşayıp gidiyorlar. Sevecen anneler çevrelerinde dolanan kalabalık yavru sürüsünü gururlu bakışlarla süzüyorlar. Bu yuvarlak ve aynı zamanda dikdörtgen yün yumakları henüz denge kanunlarını çözememişler. Arada sırada acı bir viyaklama bir baba çenesinin pedagojik etkisini belli ediyor. Yara bere içindeki kavgacılar, aralarında bazı üç bacaklı veya tek kulaklı özürlüler-

le, kıvrılarak veya sırt üstü, ya da karınlarının üstüne uzanarak toprak kaplı zemine yayılıyorlar.

Uykularının geldiği yerde yatıp uyuyorlar ve hep uykuları geliyor. Hiçbir şey onları ürkütmüyor, bir atın nal seslerini duyduklarında yavaşça kalkıp keyifle gerinip biraz kenara geçiyorlar. Aceleye ne gerek var? Her şey için zaman bulunur, yeter ki zamanın bol olsun. Zararsızlar ve burada kötü muameleye ya da hor görülmeye alışık değiller. Gâvurların oturdukları semtlerde durum çok farklı ama bu onları ilgilendirmiyor. Asla evlerine bir köpek almayan Müslümanlar için köpeklerin burnu mundar sayılsa ve herhangi bir şekilde dokunmak aptes almalarını gerektirse de kesinlikle onlara eziyet etmezler, sokak köpeklerini besler ve korurlar. Her ev bu sahipsizler ordusunu besler. Yaşadıkları sokaklar köpeklerin evi, vatanıdır ve burayı sahiplenirler. Bu durum bazen sert kavgalara neden olur. Önce savaş havlamaları başlar ve vatanları olan sokağı komşuların saldırısından korumak için herkes, yeni yavrulamış dişiler bile göreve çağrılır. Kavgadan sonra vızıldayan kahramanların yaraları ve yolunmuş tüyleri savaşın şiddetini açıkça gösterir. Ama bu savaşlar özellikle çok gürültülü olur, kanlı olduğu kadar gürültülü, gırtlakları da en az dişleri kadar çalışır. Açıkçası, köpeklerin bu davranışıyla insanların davranışları arasında yakın bir benzerlik var! Sınırlarını şaşırıp başkasının alanına girmeye çalışana vah, üç kere vah! Bir köpeği başka bir sokağa yerleştirmeye çalışmak onu çaresizce, kendi alanları konusunda çok kıskanç olan hemcinslerinin dişlerine teslim etmektir. Görülüyor ki vatan sevgisi sadece bize ait bir erdem değil.

Bu köpekler azla yetinmeyi bilen, sabırlı, kaderlerine boyun eğmiş topluluklardır. Gerçek birer Şark çocuğu! Eğer yağmur yağarsa içecek suları olur, eğer yağmazsa susuzluktan ölürler, kışın karın ve buzun altında donarlar ve yazın aç ve susuz kalırlar. Genelde durumları iyidir ve medenileştirilmiş köpek esirlerin çılgınlıkları ve diğer kusurları hakkında hiçbir şey bilmezler. Bu acayip tezahürlerin bilimsel açıklamalarını ise Frenk ülkesindeki okumuş efendi köpeklere bırakırlar. İyi niyetli ve dürüsttürler, kısaca dünyanın en iyi mahluklarıdırlar. Eğer bir Frenk maceracı çizmeleriyle onların bölgesini arşınlamaya kalkışırsa, deneyimli ve içgüdüleri kuvvetli olan bir tanesi hemen uluyarak çevreyi uyarır. Bütün topluluk koro halinde ve

bütün güçleriyle havlamaya başlar, bu sesli mesaj sokaktan sokağa yayılır ve gözetim altındaki gezgin, onuruna yapılan bu havlamalar eşliğinde bütün İstanbul'u dolaşabilir. Arada bir içlerinden bazı kabadayılar ters ters baksalar da başka bir olay çıkmaz. Eğer göz hapsindeki gezgin bastonunu sürüye doğru kaldırırsa, elbette beyaz dişlerini gösterirler, ama eğer bir taşa uzanırsa, havlayarak uzaklaşırlar. Taşı hor görürler, ama atış alanından da çıkarlar.

Dar cepheli evler genellikle iki katlıdır ve misafir ağırlamak için özel geniş mekânlar yoktur. Mahalle sakinleri yakındaki meydanda, bir çınarın altındaki kahvede buluşurlar. Yerin taş döşemesi otların belli bir seviyeye kadar büyümesine izin verir. Burası onların toplanma yeridir. Dış dünyayla başka bir bağlantıları yoktur. Ben de kahveye doğru yöneldim ve orada, saçlarını daha yeni tıraş ettirmiş ve şimdi nargilesiyle sessiz, ama anlamlı bir muhabbete dalmış beyaz sakallı imamla karşılaştım, konuşmaya başladık.

Sorumluluğundaki mahallenin ne kadar iyi durumda göründüğünden söz açtığımda onun zayıf tarafına dokunduğumu anladım. Geç kalmış bir kırlangıç tepemizde dönüp, pisledikten sonra uzaklaştı. "Vallahi," diyerek doğruldu ve kuşu gösterdi. " Yangının bizden uzak durmasını işte bu kuşlara borçluyuz, daha Sultan Mahmud zamanında buraya geldim ve imamlığa başladığımdan beri burada hiç yangın görmedim. Evet, bu kuşlara borçluyuz, ama Allah bilir."

"Ne demek istiyorsun efendi?" diye sordum.

"Basit; her evde bir kırlangıç yuvası var ve takip ettim, her gelişte kendi yuvalarını buluyorlar. Bildiğin gibi, kırlangıçlar Nuh Peygamber'in kuşlarıdır." Yüz ifademden bilmediğimi anladı ve nargilesini höpürdeterek bana kuşkuyla baktı. Bir açıklama yapmam gerekiyordu.

"Uzun zamandır yurt dışındaydım, imam efendi," diye açıkladım. "Ve hikâyeyi tam hatırlayamadım." Merhametli bir bakışla süzdü beni. "O zaman dinle. Bir zamanlar gâvurlar çığırından çıkmışlar, aynen şimdiki gibi, ama o zamanlar Allah hepsini yok etmek için dünyaya büyük bir yağmur göndermiş. Sadece Nuh Peygamber'in büyük bir kayık yapmasına, yanına haremini ve her hayvandan bir çifti alarak tufandan kurtulmasına izin verilmiş. Ama bir süre sonra kayıkta huzursuzluk baş göstermiş. Haremi kavga etmeye başlamış ve bu durum hayvanlara da bulaşmış, birbirlerine

girmişler. Az kalsın kayık devriliyormuş. Bu kadar da değil. Kargaşa sırasında korkan bir fare tahtaları kemirmiş ve kayıkta bir delik açmış.

"Ne yapacağız şimdi," diye düşünürken yılan yanına sokulmuş ve konuşmuş –tanrının elçisi hayvanların konuşmasını anlarmış– "Ya peygamber, eğer dileğimi yerine getireceğine söz verirsen kayığı kurtarırım," demiş.

"Kurtar kayığı ey yılan," demiş peygamber.

Yılan kıvrılmış ve deliği tıkamış, peygamber ve yanındakiler kayığın suyunu boşaltmışlar ve böylece batmaktan kurtulmuşlar. Tufan bittikten sonra yılan peygamberin karşısına çıkmış.

"Ya peygamber, şimdi sözünü tut," demiş.

"Dileğin nedir yılan?"

"En tatlı kanı isterim."

"Allah! Ben en tatlı kanı nereden bilirim?" diye karşılık vermiş peygamber.

"Sivrisineği yolla, o ağzının tadını bilir ve bize söyler," demiş sinsi sürüngen.

Peygamber verdiği sözden pişman olmuş olmasına da, söz sözdür. Sivrisineği yollamış ve büyük bir endişeyle onun getireceği haberi beklemeye başlamış.

Bunu fark eden kırlangıç hemen uçmuş ve sivrisineği bulmuş.

"Eee, sivrisinek, kimin kanı en tatlı?" diye sormuş.

"İnsan kanı," demiş sivrisinek.

"Dilini uzat da bir bakayım," demiş kırlangıç.

Sivrisinek bir damla insan kanıyla kızarmış dilini uzatmış. Şıp! Kırlangıç dilinin ucunu ısırmış. Vızz, vızz diyerek peygambere doğru uçmuş sivrisinek.

"Evet sivrisinek, konuş!"

Yılan iştahla açılmış gözlerle gelecek haberi beklemeye başlamış.

"Vızzz.....vızz....." diye söylenmiş sivrisinek.

"Sana emrediyorum, sivrisinek," demiş peygamber sakalını sıvazlayarak, "ne öğrendiysen söyle." Ama sivrisineğin ağzından vızıltıdan başka bir şey çıkmamış.

"Kim yaptı bunu bana," diye tıslamış yılan.

Sivrisinek kırlangıcın başının etrafında dönmüş. Yılan yıldırım hızıyla kırlangıca doğru atılmış, ama kırlangıç daha atik davranıp uçup kaçmış, yine de kuyruğunun bir kısmını öfkeden deliye dönen yılana kaptırmış. Bu yüzden Nuh Peygamber kırlangıçları korur. İşte hikâyeyi öğrendin," dedi ve nargilesinden derin bir nefes çekti.

Böylece Laleli Camisi yakınındaki bu mahallede neden yangın çıkmadığını öğrendim ve sizlerle paylaşmak istedim.

TÜRK TAŞITLARI VE ATLI ARABALARI

İstanbul iş hayatının can damarı olan köprüye geliyoruz ve kayığa binmek için gümrük dairesinin yakınındaki merdivenlerden iniyoruz. Birkaç düzine kayık başıma üşüşüyor. Nasıl bir karmaşa, nasıl bir gürültü!

"Buraya efendi! Beş kuruş!"

"Dört kuruş, döört!"

Fiyat kırmalarına aldırmadan en yakınımdaki kayığı seçiyorum. Binerken sallanıyor, ama oturmayı başarıyorum, elbette kayığın gerektirdiği şekilde, Türk usulü.

Yolcu kayığın içine bağdaş kurup, ya da ayaklarını uzatarak oturur, dışardan sadece omuzlarından üstü görünür ve kayığın kendine has yapısı nedeniyle denge kurallarına çok dikkat etmelidir, aksi takdirde yüzme yeteneğini denemek zorunda kalabilir.

Kayıkların yapı tarzı, Türklerin çok eskiden beri kullandıkları ve Anadolu kıyılarında hâlâ sıkça rastlanan uzun, uçları sivrilen ve derinliği pek fazla olmayan balıkçı kayıklarına dayanır.

Bindiğim kayık yeni; açık kahverengi verniği pırıl pırıl parlıyor, açık vişneçürüğü renkli yastıkları henüz kirlenmemiş.

Kayığım diğer kayıkların arasına sıkışmış durumda, sürtünmeden dolayı her tarafından çatırtılar ve gıcırtılar geliyor. Ama önemli değil, kayıkçı her zaman yolunu bulur. Taze meyve ve sebze taşıyan mavnaların, yük kayıklarının ve insanın beynini uyuşturan bir gürültüyle Malta dili, İngilizce, Yunanca ve diğer tüm dillerde söylenen küfürlerin yükseldiği filikaların oluşturduğu kayık yumağının arasından sallanarak çıkmaya çalışıyoruz. Kararlı bakışlarla ve güçlü avuçlarıyla, soğukkanlı ve kendinden emin bir şekilde kayığını dünyanın en hareketli limanlarından biri olan Haliç'in hiç de küçümsenmeyecek tehlikeleri ve engelleri arasından geçiriyor. Kayıkçıların becerilerini ve güçlerini takdir edebilmek için onların fırtınalı denizde dalgalar arasında nasıl gittiklerini görmek gerekir.

Çeşitli iskeleler arasında dolmuş gibi çalışan ve peçeli, sarıklı yolcularla tıka basa dolu bir pazar kayığı sağ tarafımıza doğru yavaş yavaş ilerliyor, solumuzdan ise yandan çarklı küçük bir vapur hızla üstümüze doğru geliyor, şimdi de bir posta vapuru iskeleden hareket etti.

"Kayıkçı, dikkat et!"

Omuzlarını silkip küreklere asılıyor ve iki güçlü kürek darbesiyle kayık neredeyse buharlı vapurun çarkının altından, çalkantılı suların içinden hızla sola doğru kayıp, vapurun diğer tarafından uçarcasına gelen iki kayığın arasından geçiyor.

İstanbul gazetelerinde yeni hizmete giren atlı tramvaylarla ilgili kaza haberlerine çok sık rastlanır, ama kayık kazaları çok nadirdir. Ve böyle bir şey gerçekleştiğinde ben olayı kayıkçının beceriksizliğinden çok talihsizliğine yorarım.

Kayıkçıların beceri konusunda sadece tek bir rakipleri vardır, Venedik gondolcuları. Ama güç olarak kesinlikle üstündürler; kanalların sakin sularına göre, her zaman hareketli olan, bazen de çok hırçınlaşabilen denizde kürek kullanmak büyük bir kuvvet gerektirir.

Tıpkı bir kedinin gurur duyduğu tüyleriyle ilgilenmesi, sadece bir Viyanalı faytoncuda rastlanabilen, atlarına gösterdiği aşırı titizlik gibi, kayıkçı da hem kendine, hem de kayığına iyi bakar; kayığını sürekli fırçalar, temizler ve parlatır. Ellerindeki uzun küreklerle, tıpkı yarışa çıkmış faytoncular gibi birinin kendilerini geçmesinden hiç hoşlanmazlar, ama faytoncu kırbacını ve atlarını kullanırkan, kayıkçı sadece ciğerlerine güvenir.

Boğaz'da kayıklar Venedik kanallarındaki gondollar kadar önemlidir.

Her iki tarafında yalılar sıralanan kilometrelerce uzunluktaki kıyılarıyla Boğaziçi İstanbul'un yaz mevsimini temsil eder. Bu özellikten de kayıkların önemi kolayca anlaşılır.

Hemen hemen bütün yalı sahiplerinin ve kiracıların çoğunun kendilerine ait özel kayıkları vardır.

Kürek sayısı öncelikle hiyerarşik rütbeyi ve buna bağlı olarak kayık sahibinin servetini gösterir. Vekillerin ve yabancı elçilerin beş çift kürekli kayık kullanma hakları vardır. Vekiller artık bu pahalı gösteriş ayrıcalıklarını çok ölçülü kullanmaya başladılar. Ayrıca balâ rütbesinde olanlar ki

bunlar, doğuda daha çok yasadışı yollarla elde edilen "ekselans" unvanını kanunen alan saygın devlet adamlarıdır, zorunlu ekonomik nedenlerle dört çift kürek haklarından vazgeçmişler.

Kiralık kayıkların sayısı özel kayıklardan çok daha fazladır. Bunların dış görüntüsü özel kayıklardan pek farklı değildir. Aynı şey kayıkçı için de geçerlidir.

Kayıkçı ham ya da Bursa ipeğinden uzun kollu, göğsüne kadar açık bir gömlek giyer. Kırmızı fesi, dizlerine kadar inen kısa beyaz keten şalvarı ve renkli ipekten kuşağı basit ama şık giysisini tamamlar; bütün bunlar kayıkçının genellikle atletik olan yapısı ve güçlü hareketleriyle birleşince ortaya tablo gibi bir manzara çıkar.

Saray kadınlarının kayığı beyaz boyalı ve yaldızlıdır.

Ortaköy'den Anadolu sahiline, Beylerbeyi'ne doğru yöneliyoruz.

Her iskelede kahveler var. Ya denizin içine yapılmış derme çatma iskeleler üzerine, ya da çınarların altına kurulmuşlar.

Sahilde dolaşıyoruz. Yollar boş. Ara sıra yalıların birinden gelen bir hizmetkâr, bir çocuk veya bir grup kadınla karşılaşıyoruz. Bu sahil de İstanbul'un şehir sınırlarına dahil ve erkekler görevlerinin başındalar. Eğer bu saatte bir efendiye rastlarsak, onun bir süre için görevden uzaklaştırıldığını ve kısmetinin ona ekâbirler sofrasında küçücük de olsa bir yeri yeniden bahşedeceği günü beklediğini anlarız.

Şehrin gürültüsünden sonra bu Boğaziçi köyünün huzuru insanın rahatlatıyor.

Büyük tekerlekli yüksek bir araba ağır ağır geliyor.

Kibar İstanbulluların yaz aylarında cuma günleri sık sık gittikleri mesire yeri olan "Anadolu'nun tatlı suların"da sıcak bir yaz günü yaptığım son gezintiden beri, yani yıllardır, hiç araba görmemiştim.

Bu araçlar orada da her geçen yıl daha nadir görülüyor ve kısa bir süre sonra Boğaziçi dünyasından tamamen çıkıp, taşra düğün ve törenlerine daha havalı, şehirlilere göre de antika bir şatafat verecekleri iç bölgelere doğru çekilecekler. İstanbul kendine özgü, karakteristik görsel özellikleri kökünden kazımak için büyük bir gayret gösteriyor. İstanbul'un Yüksek sosyetesinden Müslüman hanımlar çoktandır cesur renkleri, az ya da çok

yaldızlı süslemeleri ve cam pencerelerine yapılan savurgan masraflarla, taşralı aksanlarına ve giyim tarzlarına uyumlu hale getirilen batılı "kupa" arabasını kullanıyorlar. En mütevazı efendi eşleri bile gezintilerine artık gövdesi uzunca, XV. Louis tarzında ve modaya çok daha uygun tarzda olsa da, renk ve yaldız süslemelerindeki abartıyla arabadan geri kalmayan kiralık talikaları kullanıyorlar.

Yaklaşmakta olan araba tüm tipik özelliklere sahip; baldaken benzeri gövdesi, tepesinde, güneşten korunmak için kırmızı, hafif, yünlü kumaştan tentesi ve güzel hanımların yüksek taşıta binmek için biraz jimnastik yaparak çıktıkları merdiveni, arabayı çeken öküzlerin aynalı parçalar, sarı simli püsküllerle süslü koşum takımları; hiçbir şey eksik değil, hatta gülüşerek "tatlı sulara" doğru giden yarım düzine hanım bile.

Halep ipeğinden yastıklara kurulmuş bir de yaşlı kadın var. Ne kadar ürkütücü, ne kadar ciddi bir şekilde örtünmüş, daha doğrusu kapanmış. Böylesine bir örtünme tarzı bugün artık "tatlı sularda" bile hayret uyandırıyor. Boğaziçi'nde kimse bu ölçüde ve bu biçimde örtünmüyor artık; torunlarının çocuklarını gezmeye götürenler hariç elbette.

Öküzlerin çektiği araba ve koçu harem güzellerinin tek vasıtası olduğu günlerde moda sıradandı. Koçular (belki de Almanca Kutshe kelimesinden geliyor) kare biçimli, kapalı, içi kumaş veya ipekle kaplanmış, pencere boşluklarında altın yaldızlı kafesler bulunan bir taşıttı. Her tarafı kapalı olan koçunun kullanıldığı günlerde kadınlar için de bu kadar örtünmek gereksiz olmalıydı. Yani bizim yaşlı kadının örtünmesindeki abartı herhalde, zenci namus bekçilerinin sadece zenginlerin gösterişi ve asaletlerini vurgulayan birer esir olmadıkları eski zamanlardan kalma.

Araba, koçu, yaşmak ve zenciler akıp giden zaman içinde çok daha iyi günler görmüşlerdi. Bugün ise yaşmak sadece güzel ve genç görünmek için kullanılan bir aksesuar, üstelik koca için değil "diğerleri" için de ve sadece Boğaz'ın çınarlarının gölgesinde değil, yeni bulvarlarda da aynı rahatlıkla karşımıza çıkıyor. Bugün doğulu kadınlar için yaşmak, *poudre de riz, blanc* ve diğer makyaj malzemelerinin yanı sıra sahip oldukları en önemli silahlardan birisi. Zarif Türk kadını yaşmağını, bu tül gibi ince örtüyü, tıpkı Endülüslü bir kadının dantel şalını ya da yelpazesini kullandığı incelik-

le ve tıpkı bizim çevremizin artık gittikçe daha az örtünen *entre deux âges*'ın[1] bir jaluzinin loşluğunu veya bir Şam kumaşından perdenin alacakaranlığını değerlendirmekteki ustalığıyla kullanmayı biliyor.

1 İki çağ arası.

Becerikli bir harem kadını yaşmağını öyle kıvrımlar vererek bağlıyor ki, görüntüsü güzel bir aşk şiirinin son mısrası kadar etkileyici oluyor; söylediklerinden çok söylemedikleriyle karşısındakini hissetmeye, sezmeye zorluyor. Kelime bitiyor, ama okuyucunun coşan hayal gücü yoluna devam ediyor ve açıkça söylenen sözlerin ifade edebileceğinden çok daha derin ve sıcak anlamlar buluyor...

Deniz, sanki sıvılaşmış firuze gibi önümüzde uzanıyor. Sabahtan akşamüstü saatlerine kadar kayıklar ve gemilerle canlı bir hareketlilik yaşarken şimdi sakinleşmiş, nadiren bir gemi geçiyor ve arada sırada bir kayık suyun üstünden kayıp gidiyor. Bazı yalıların önünde bağlanmış kayıklar var. Çocuklar sessizce çömelmiş yaşlı kâhyanın attığı oltayı sabırla gözlüyorlar. Havada bir martı kanatlarını kıpırdatmadan geniş dairelerle süzülüyor. Burada kimsenin acelesi yok. Tüm doğa huzur ve sükûnet içinde soluk alıyor.

Beşinci Bölüm

PERA VE PERALILAR

Pera İstanbul'un Avrupalı banliyösü. Şehir içinde bir şehir, bir zamanların farklı diller konuşan Malta şövalyelerinin Rodos'u gibi, her biri kendi yargı otoritesine sahip tüm milletlerin kolonilerinden oluşuyor. Devletin hiçbir yüküne ortak olmayan, ama tüm ayrıcalıklarından yararlanan, devletin dışında bir milletler topluluğu; izim devlet hukuku anlayışımıza göre tam bir rezalet.

Pera İstanbul'un, görünüşüyle Avrupalı olduğunu iddia eden, ama bunu sadece küçük detaylarda başarabilen bir parçası. Akdeniz'in kıyı şehirlerindeki tüm mimari tarz denemelerinin birbirine karıştığı kişiliksiz binalar yığını. Bu binalarda yaşanlar için yangın felaketleri "yolların genişletilmesi komisyonu" ile ve elbette şiddet kullanılarak etkisiz bir azınlık haline getirilen sokak köpekleri de "sağlık zabıtası" ile temsil ediliyor. Pera Konstantiniye'nin yedi tepesinden birine kurulmuş; hemen aşağısında, varlığını borçlu olduğu, bir zamanların Ceneviz şehri, bugünün kozmopolit ticaret merkezi Galata var.

Halifenin şehrinin açık mavi, berrak göğü altında, sevimli bir tepeden minarelerle süslü Türk şehrini, gemilerin gelip geçtiği Boğaz'ı, Dünyanın tüm bayraklarının dalgalandığı dev limanı ve Adalar'la şenlenen Marmara denizini tatlı bir kibirle seyrediyor. Hiçbir kardeş Avrupa şehrini, ne kurulduğu yer ne de ayrıcalıkları nedeniyle kıskanmıyor, buna sebep de yok zaten. Pera ilk olarak sadece Hıristiyan güçlerin temsilcileri için kurulmuştu.

Günümüzdeki Frenk kolonisinin görünümü son zamanlarda oluştu. 10 yıl kadar önce burada sadece elçiliklerin personeli ve Galata'nın karanlık ve sıkışıklığından bunalarak, o zamanlar mütevazı olan evlerini havadar ve aydınlık tepeye taşıyan tüccar aileleri yaşıyordu.

İsimlerinden şehrin eski İtalyan eşrafıyla doğrudan veya dolaylı ilişkisi belli olan birkaç aileyi saymazsak, kendilerini köklü aileler olarak tanıtanların nereden geldikleri karanlıktır.

Peralı aile genellikle perspektifi olmayan bir tablo gibidir. Burada suyu hep nehirden almaya alıştıkları için kaynağı kimse sormaz ve artık, hiçbir geçmiş kültürleri olmayan Yeni Şarklılar olarak, belki kibirlerinden belki de çok daha derin nedenlerden, 10-20 yıl öncesine ait hatıraları anımsamaktan kaçınırlar. En iyi şartlarda aile büyükleri olarak, bir baba veya bir annenin sararmış gençlik fotoğraflarını gösterirler; genellikle baba yeni *"monsieur"* unvanını almıştır, anne ise yeni alışmaya başladığı başörtüsüyle ipekli bir eteklik giymiştir.

Nüfus özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra belirgin bir şekilde arttı. Gelenler çoğunlukla şanslarını arayanlar ve vurguncular, bunlar ülkelerindeki kötü şartlardan kaçmak veya kısa zamanda mutluluğu bulmak, yani zengin olmak ümidiyle gelenler; Haliç'ten olabildiğince büyük, olabildiğince iyi bir parça yağmalayarak bunu paraya çevirip çorak ülkelerine götürmek için gelen modern Argonotlar. Nüfusun bir kısmını Avrupalaştırılmış Rumlar ve Ermeniler oluşturuyor; İtalyan operaları, Fransız vodvili, Alkazar ve diğer eğlence yerleri için veya en azından, Pera'daki kalabalığın en önemli nedenlerinden biri olan gevezelik mekânları için şehrin daha az eğlenceli bölgelerinden buraya taşınmışlar. Bunların yeni nesilleri ve buraya yerleşen yabancıların çok küçük bir kısmı sonunda bölgenin eski sakinleriyle karışarak "Peralılar" denilen kendine özgü sınıfı yarattılar ve şimdi anlatacaklarımız işte bu "Peralılar" hakkındadır. Burada özellikle belirtmek istediğim bir nokta var; kendi vatandaşlarıyla koloni kuran yabancıların büyük çoğunluğu kendi ulusal kimliklerini, özelliklerini korurlar. Bilhassa Germen ırkından gelenler. Örneğin Almanların çoğu Pera ve Peralıların hayatına karışmaktan kesinlikle kaçınırlar. Kendi aralarında yaşarlar ve kendi lokallerine, kendi "Tötonya"larına,[1] kendi müzikli eğlencelerine, Alman şarap ve birahanelerine giderler.

Kısa süre için Pera'nın kaldırımlarını arşınlayan (okuyucu bu alışıldık ifadeyi kelime anlamıyla almasın) yabancılar bizim Pera dünyamızın dar çerçevesinin dışındadır. Bu yabancılar "kral yaratan Polonyalı," taht deviren İspanyol, medeniyet ithaliyle mutlu olan Parisli, projeler üreten Britanyalı, turist ve arkeolog, kendisini teselli edecek bir paşa arayan albayın dul karısı, turnedeki diva, arkeoloji meraklısı Leydi ve Boston ya da Büyük

Okyanus kıyısından gelen, din değiştireceklerin peşindeki misyoner rahibe sürekli hareket halindeki Frenk mahallesine evrensel renkler katıyor.

Pera'nın sokaklarında yaşam hemen hemen tüm güney şehirlerindeki gibi gürültülü, ama hepsinden daha renkli.

Her gün caddelerde büyük bir gelgit hareketi yaşanır. Sanki kitlesel göç gibi sabahları erkek nüfus dükkânlarının bulunduğu Galata limanına doğru, ya da çarşı ve devlet dairelerinin olduğu İstanbul tarafına doğru hareketlenir. Atlılar hedeflerine ancak adım adım yaklaşabilirler, çoğu zaman yokuş aşağı inen insan güruhunun arasında sıkışıp kalırlar.

Akşama doğru aynı kalabalık ters yönde, Pera'ya doğru akar, sonra oteller, lokantalar, restorantlar, kebabçılara doluşurlar, daha sonra da yerli kahvelerden Paris kafelerine ve pastanelere kadar çok çeşitli seçenekler sunan kahvehaneler kalabalıklaşır, artık Pera kendi için, kendi zevkince yaşar.

Pera'nın keyfini yeterince çıkarttığımızı sanıyorum, artık biraz da orada yaşayanlardan bahsedelim.

Her aile herhangi bir elçiliğin kayıtlarında "himaye altında" olarak geçiyorsa da Peralı erkeğin vatanı ve milliyeti yoktur. Üçte bir Latin, üçte bir Rum ve üçte bir "dünyalı"dır. Peralı birçok dili konuşur, ama herhangi birini tam olarak bilmez, konuştuğu genellikle birçok lisanın karışımıdır. Çıkarlarında Cenovalı bir simsar kadar becerikli ve kurnazdır, ama aynı zamanda bir İspanyol rahip kadar bilgisizdir. Almanların "geçimini sağlıyor" sözünden çok Fransızların *gagner son pain* "ekmeğini kazanıyor" sözü ona daha uyar. Ve ne kadar kolay para kazanır; bu girişimcilerin Kaliforniya'sında ne kadar çok para. En son modaya göre giyinir, nerede olursa olsun barınır ve kötü beslenir. Büyük şehirli bir *petit maître* (küçük mülk sahibinin) ölçüleri ve uluslararası bir tüccarın görüşlerine sahip bir kasabalıdır.

O Pera'nın çocuğudur; harap, eski püskü bir dükkânın yanındaki Paris tarzı kibar mağazasıyla, yıkılmak üzere olan ahşap barakanın yanındaki gösterişli taş binasıyla göz boyayan Pera'nın; her ne kadar doğunun parlak güneşi tozunu pırıltı ve kirini cila gibi yansıtsa da, özünde toz ve kir olan Pera'nın.

Peralı kadın Pera erkeğinin sevgili kızı, eşi ve annesidir. Bence "güzel eş" tanımı en çok Pe-

1 Tötonya: Yüksekkaldırımda bulunan Tötonya Alman Kulübü.

ralı kadınlara yakışıyor. Güzeldir, eğer Tanrı bir kapris yapıp onu farklı yaratmamışsa, çok güzeldir. Ama bu güzelliği sadece dış görüntüsünde, yüzünün ve bedeninin hatlarındadır; ruhuna ve zarafetine yansımaz. En büyük üstünlükleri bedenlerinin çekiciliğidir. Peralı kadın gardırobundan çok mücevher kutusuna önem verir, kiliseye sık sık gider ama o sıklıkta dua etmez, romantikten çok çıkarcı, tutkulu olmaktan çok şehvetlidir.

Sokağa çıktığında güvende değildir ve bu güvensizlik onun kolayca kaba görünmesine neden olur, bir erkeğin selamıyla kendini tehdit altında hisseder. Oryantal yaşmağı alnından değil topuzunun üstünden sarar.

"İki yaş dönemi" arasındaki zamanda (hızlı büyüyen Peralı genç kız için çok sıkıntılı bir dönem) günlerini makyaj kutusuyla sigara tabakası arasında geçirir.

Köklü Pera topluluğu kaymak tabakayı oluşturur. Asil Faubourg markizlerinin sonradan görmelere ve ihtilalci devlet adamlarının eşlerine baktıkları gibi, sayıları gittikçe artan yeni Peralılara tepeden bakarlar. Sonradan gelenlerin sayısı ve servetlerinin altında ezilme tehlikesini gördükleri için, arada sırada bazı ödünler verirler ve evlilik veya diğer başka bağlarla çevrelerini genişletirler. Bu kaymak tabakadan aileler, soy ağacı yerine bazen soy görevleriyle büyüklük taslayan, hatta bazıları "mavi" olmasa bile "mor" kanda hak iddia eden sefaret tercümanlarının aileleri ve akrabalarıdır. Bir Kastilyalı gururuyla ailelerinde babadan oğula geçerek kaç kuşak boyunca, ister "Portekiz majestelerine" ister "çok saygıdeğer Hansa'ya" olsun, ne kadar çok ve çeşitli yabancı ülke temsilcilerine dil becerileriyle nasıl hizmet ettiklerini anlatıp dururlar.

Tercüman konumuna verilen değeri ve önemi anlayabilmek için İstanbul'da yaşamak, tercümanların etkilerinin ne kadar büyük olduğunu kavramak içinse "Babıali"deki kulislere, sefaret bürolarına ve büyük finans kuruluşlarının denetimine bir göz atmak gerekir.

Bazıları resmi aracılıklarını yaptıkları ülkeleri sadece haritadan bilen lisan hanedanlığının soylu aileleri, Pera toplumuna ışık ve sıcaklık yayan sefaret güneşlerinin etrafında dönen uydulardır.

Cemiyet hayatı, eğer Pera'da böyle bir hayattan bahsedebilirsek, sefaretlerle sınırlıdır.

Sefaretlerin güneş sistemine yeni katılan yıldızlar servetlerinin haresine göre kendilerine bir yer edinirler veya güzel eşleri ve kızları sayesinde. Güzellik bayrağı altında cemiyete girenler çabuk ve kolayca kendilerini kabul ettirirler. *"L'Ambassadeur de.....prie etc."* başlıklı davetiyeler Pera'da tartışmasız asalet diplomaları olarak kabul edilir.

Bir Peralı kadının bir diplomat veya bir büyükelçinin ilgisini çekmesi, daha doğrusu onun ilgisinin reklamı, Bourbon sarayında tabure kapmak gibidir ve yenik rakibeler dişlerini gıcırdatarak, fırsatı nasıl kaçırdıklarına hayıflanırlar. Şanslı olan üstünlüğünün ve ona sağladığı yararların bilincinde, zaferinin keyfini sürer. Ama ya koca? Koca, *pardieu!* Evini onurlandıran bu durumu herkese anlatır ve bu itibarlı samimiyeti "barbar" Türklerle yürüttüğü şu veya bu işteki çıkarları için kullanır.

Béranger'in ünlü şansonu bazı Peralı kocaları çok isabetli bir şekilde yansıtır:

"On dit, j'en suis convaincu,
Que vous me faites...
Quel honneur, quel bonheur.
Monsieur le Senateur,
Je suis votre trés humble serviteur etc."

"Diyorlar ki, ben yenilmişim,
Bana layık gördüğünüz bu,
Ne şeref, ne mutluluk.
Monsenyör Senatör
Ben sizin naçizane kulunuz."

Elbette öncelikle üstün güçlerin temsilcileri böylesine sınıf yükseltme ayrıcalıklarına sahipler. İmparatorluk dönemindeki Napoléon'un elçisi Pera'nın Olympos'unda Jüpiter *par excellence* idi. Kaşlarını oynatması veya dudaklarındaki hafif bir gülümseme ile o anda yağmur yağar veya güneş açardı. Sefaretlerde gerçekleşen balolarda, davetlerde, konserlerde vs kadınların kıyafetleri tek kelimeyle olağanüstüdür. Eğer, bir Pheidias'ın[2] keskisini çoşturacak bir başın etrafında

2 Pheidias: Yunanlı heykeltıraş (MÖ 490- 431).

patlayan şampanya o gece için getirtilmişse ve eğer *"pierres de Strass"*[3] Pera'da da çok aranan ve kullanılan makbul taşlarsa, o zaman birçok güzelin ihtişamı kocalarının servetleriyle acıklı bir tezat oluşturur.

Peralı kadınlar, yeryüzünün her tarafında "güzellik dünyası" denilen yerlerde uğruna kurbanlar verilen dış görünüşü çılgınca ibadet ettikleri bir kült haline getirmişlerdir.

Pera toplumu belirli bazı özellikleriyle Bükreş'teki benzerlerini andırır. Her ikisinde de her şey yüzeyseldir; ve kimse "Ben şöhretim kadar kötü değilim" demediğinden biz de onlar için şunu iddia edebiliriz: "Onların tüm güzelliği sadece seyrettiğinizdir." Bükreş'tekiler tabii ki biraz daha Rus-Aristokrat tarzındadırlar, daha canlıdır; Latin mahallesi ruhunu taşırlar. Buna karşın Pera'nın temelinde tercüme büroları ve ticaret hayatı vardır; onların taşıdığı ruh rakamlara dayanır.

Pera toplumunun hayat görüşünü hoşgörü olarak niteleyebilirdim, ama görünüşteki hoşgörüyü daha çok ahlaki bilinçten yoksunluk olarak gözlemledim. Pera çevresindeki toplumunun konuşma biçimleri her zaman Paris salonlarının *"empire"* tarzının bir alt kategorisinin cesur bir taklidi olarak başlar, ama sonunda hep yerel sokak dilinin jargonuyla biter. Benim şahit olduğum bir olay şöyle; Fransız elçisinin verdiği bir baloda yerli bir züppe bir hizmetliye sürekli olarak *"garson"* diye sesleniyordu, kendi konumunu küçük düşüren bu ifadeye fena halde içerleyen uşak sonunda dayanamadı ve marki unvanını taşıyan ev sahiplerinin saygınlığını da düşünerek kibarca uyardı:

"Özür dilerim efendim, saygıyla belirtmek isterim ki Moustier Marki'sinin evinde garsonlar hizmet etmez."

Sohbet, kadınlarla ilgili entrikalar gibi saçmalıklar veya ticari spekülasyonlar ve elbette sadece kişisel çıkarlarını ilgilendiren, politik olaylar etrafında döner. İlk kez eski Britanya Büyükelçisi Sir H. Bulwer'in kurduğu *Cercle diplomatique* ile başlayan kulüpler zamanla geliştiler; büyük Casino bu gelişmenin meyvelerinden. Aslında kumar oynamayanların böyle bir yerde işi yoktur, ancak bu durum Pera'nın Casino'su için belirleyici bir özellik değildir.

Edebiyat ve güzel sanatlar Peralıya yabancıdır; sanatın ahlaki amacını ve anlamını kavrayamaz. Eğer okuyorsa dağarcığı Montépin'den Paul

Féval'e kadardır. Klasiklerin ve önemli eserlerin en fazla kitap kapaklarını bilir. Onun için "Kamelyalı Kadın" Fransız tiyatro repertuvarında tüm zamanların en büyük trajedisi sayılır. Bu konuda Pera ile Alman şehir halkları arasında ortak bir nokta vardır. Müzik bilgisi Verdi ve Donizetti, bir de Meyerbeer ile sınırlıdır.

Kış boyunca operalarda "Trovatore," "La Traviata" ve "Lucrezia" sahnelenir. Bu operaların en meşhur aryaları, özellikle birincinin "Çingene Korosu" ve sonuncunun "Meyhane Şarkısı" yıllarca Peralı kadınların güzel parmaklarıyla piyanoda, kulak tırmalayan namelerle de olsa, inatla çalınmaya devam etmiştir.

Zenginlerin evlerinin dekorasyonu konforlu olmaktan çok gösterişlidir; çok sayıda pahalı biblolar olmasına karşın rahatlığı sağlayan çok az eşya bulunur. Aile yaşamı Güney İtalya'dakilere benzer, Pera da, özellikle kötü taraflarını dikkate alarak ve büyük bir Yeni Yunan katkısı ile, Latin Avrupa'yı temsil eder.

Buna karşın Osmanlılara karşı, sonradan görmelerin tüm kibiri ve yarı cahillerin küstahlığı ile Avrupa kültürünün temsilcisi ve taşıyıcısı gibi davranır. Peralı erkekler silindir şapka ve kadınlar *Chapeaux de Paris* giymiyorlar mı, yeter. Ne büyük bir mucizedir ki, Osmanlılar bu örneğe bakarak Avrupa medeniyeti hakkında pek bir fikir oluşturmamışlar ve gördüklerinden de hoşlanmamışlardır. Ne mucizedir ki, kendilerine verdikleri üstün değerle Peralılara içi boş, kabuğu yaldızlı aşağılık bir yaratığa bakar gibi tepeden bakmışlar ve onları küçümsemişlerdir.

Osmanlılar nadiren Pera'ya gelirler, burada kendi topraklarında birer yabancı gibidirler. Sadece bayram günlerinde çok sayıda devlet memuru ana caddelerde dolaşır. Yaşmaklı harem kadınları ise Pera'ya daha sık konuk olurlar. Seçkinler arabalar ve siyah harem ağalarının eşliğinde Frenk mahallesindeki moda dükkânlarını incelemek için gelirler. Her zaman Frenk modasından kopya edilecek bir şeyler vardır ve şu ya da bu şekilde oryantal kıyafetlere uygulanabilir, zaten epey zamandır oryantal giyim geleneksel görüntüsünden çok şey kaybetti.

Pera'da da giyim ve yaşam tarzında hızlı bir değişim gerçekleşiyor. Konstantiniye ve Batı arasındaki

3 Beyoğlutaşı: Pırlanta gibi işlenmiş bir tür taklit taş.

demiryolu bağlantısı bu değişimi hızlandıracak ve Pera görünümü gibi anormal ayrıcalıklarını da kaybedecek. Diplomasi ve dünya şehri İstanbul'un ticaret hayatının sağladığı uyarıcı ve besleyici unsurlar sayesinde Pera şimdi bile kendi varlığının batağına saplanıp boğulmaktan kurtulabilir. Yabancılar Pera'ya akın ediyor, Peralıların özgünlüğü siliniyor, Batı'nın kültür temsilcisi olma görevi sona eriyor ve bu etkenin yok oluşundan Haliç'teki medenileşme hareketi kesinlikle etkilenmiyor. Şark'ın sürekli ilerleyen gelişmesinin böyle bir temsilciye hiç ihtiyacı yok.

Altıncı Bölüm

İSTANBUL'DA RAMAZAN

Bir top atışı, ikincisi, üçüncüsü! Saymayı bırakıyoruz; her tarafta top atışları koro halinde denizin ve şehrin üstünde gürlüyor.

İmam yeniayı gördü ve ramazanın başladığı onaylandı.

Böylece İslam dünyası için Hicri 1293 yılının otuz günlük orucu başlıyor. Bu orucu Kuran tüm inananlara şart koşar; bizim dindarlarımızın, bir tiryakinin sigara markasını değiştirerek eski sevdiği markaya döndüğünde daha çok zevk alması gibi, yemeklerinde baharat değişimi olarak gördükleri tarzda bir oruç değil bu, ya da Ortodoks Rumların yağsız sulu yemeklerle kendilerine eziyet edip zeytinle serinledikleri bir oruç da değil, tam anlamıyla, kayıtsız şartsız bir perhiz. Bir damla su, nargileden alınan, o çok özlenen, bir nefes, bir parça yiyecek, bir çiçeği koklamak orucun bozulması anlamına gelir.

Hatırlıyorum, bir tramvay vagonunda bir Frenk sigara yakmıştı, iki molla hararetli bir şekilde itiraz ettiler, dediklerine göre, duman burunlarına kaçabilir ve bu oruçlarının bozulmasına neden olabilirdi.

Hastalar, çocuklar, emziren kadınlar, yolcular ve savaş alanındaki askerler oruçtan muaftır; son ikisi eğer dini inançları gerçekten kuvvetliyse, kaçırdıkları oruçları daha sonra telafi edebilirler.

Korkunç gibi görünen ramazanın çok güzel bir yanı var; geceler. Geceler oruç tutanlara bütün gün yaşadıkları yoksunlukları, zevkleri ve servetlerine göre keyiflerince unutmaya izin verir ve böylece ilk bakışta aşırı görünen çilenin katılığını hafifletir ve geçimlerini çalışarak kazanmak zorunda olmayanların alışkanlıklarını değiştirir.

İşte akşam oldu ve ramazan başladı.

Devasa şehrin her yerinde, tepelerinde ve koylarında, kubbelerinde ve çamlarının üzerinde sayısız minarenin şerefeleri gecenin içinde göz alıcı bir şekilde parlıyor. Büyük camilerde iki minare arasına sıralanmış küçük fenerlerle yazılan Allah'ın ve peygamberin adı, ışık ışıl dev kıvrımlı harflerle sanki havada asılı duruyormuş gibi süzülüyor.

Donanma gemilerinin direkleri ve küpeştelerine boydan boya dizilmiş küçük fenerler karanlık denizin üzerine göz kırparak ışıldayan çizgiler halinde yansıyor ve hepsinin üzerinde yanıp sönen sayısız yıldız; gece ne kadar mavi, yıldızlar ne kadar parlak.

Olağanüstü, heyecan verici bir manzara! Duyumsal ama aynı zamanda doğaüstü; masal kadar güzel ve insanı saran ilahi bir his. Bir anda derin sesizliğin içinde camilerden okunan ezan yankılanıyor, yüzlerce ve yüzlerce sesi uyandırıyor. Ezanın çıkışı peygamberin arkadaşlarından, sahabeden birisi olan Abdullah'a dayanır, namaz zamanlarının duyurulması için bir yol ararlarken, çan çalmak, ateş yakmak, bayrak çekmek, trompet çalmak taklit olarak görülüp rededilince, gördüğü bir rüyayı anlatarak ezanı önerdi ve kabul edildi. Müezzin "Lailahe illallah" ile inananlara namaz zamanını haber veriyor. Ve melodik sesler o kadar ciddi ve o kadar içe işleyen bir şekilde çağrılarını yapıyorlar ki en inançsız ruhu bile hayal dünyalarına sürükleyebiliyorlar ve inançlı ruh bu hüzün dolu tınılarla bilinmeyen sonsuzluğa doğru süzülüyor!

Birbirlerinin sesinde yankılanan, karmakarışık bir koro halinde yükselen ve peş peşe susmaya başladıklarında en son okunan uzunca bir "illallah" ile son bulan bu insan sesinden çanlar, şapellerden yükselen ilahilerden hiç de geri kalmayan bir şiirsellik taşıyor ve belki de onlardan çok daha heyecan verici bir etki bırakıyor.

"Allah'tan başka Tanrı yoktur," bu sözlerle algılanan sonsuzluk karşısında insan kendisini küçücük hissediyor, ama bu his bizi ezmiyor, aksine yükseltiyor, huzur ve dinginlik veriyor.

Dolaşmaya çıkanlar ve ibadet edenler şehrin merkezine akın ediyorlar, ana caddelerde ve cami çevrelerinde toplanıyorlar. Çeşmelerin başında dindarlar aptes alıyorlar ve namaza hazırlanıyorlar.

Herkes birbirini "Ramazan mübarek olsun," diyerek selamlıyor.

Çünkü ramazan bir mutluluk, neşe zamanı ve geceleri, belli bir ölçüde Hıristiyanların karnavallarına benzetebileceğimiz, en eğlenceli geceler.

Evlerde de canlı bir hareketlilik oluyor, aile büyükleri, hamiler ve dostlar ziyaret edilip ramazanla ilgili iyi dilekler sunuluyor.

Ama biz renkli, hareketli sokaklarda kalalım. Şehzade külliyesinin çevresinde dolaşalım; burası sevilen ve kalabalık bir yer. Bir tarafta İran çayhaneleri sıralanmış. Çayhaneler caddeye doğru açılmış, isteyenler açık havada kemerlerin altında oturuyorlar.

Bir tanesine girelim.

Elbette burayı seçmemizin sebebi içerde asılı olan, yağ sarısı renginde doğmakta olan güneşin önünde güçlü ellerinde palası, pos bıyıklı iriyarı bir İranlının portresi değil, sadece kalabalık olması.

Bunlar orta sınıftan insanlar, küçük esnaf, küçük memurlar. Zengin görünüşlü şişman bir tarikat dervişi ciddi bir ifadeyle sessizce bir köşede oturuyor. Bazen güçlü göğsünden derin bir inilti duyuluyor; derin düşüncelere dalmış.

Kaftanlı ve sarıklı iki molla kısık sesle sohbet ediyorlar; kulağıma çalınan bir iki kelimeden anladığım kadarıyla vakıflarla (ölenlerin malları) ilgili hükümetin aldığı yeni tedbirler hakkında konuşuyorlar.

Çevre sakinlerinden yaşlı bir tüccar, evde giydiği mavi kürkle oturmuş torununa okulla ilgili öğütler veriyor. Onun zamanında her şey farklıydı, ama şimdi delikanlı babasının öğrendiklerinden daha da fazlasını öğrenmeliydi. Sokakta herkes kendi halinde görünüyor.

İçerdeki topluluğu geleneklere uygun şekilde selamladım. Osmanlılara özgü biçimde selamım herkes tarafından saygıyla karşılık buldu. Osmanlıların kendi aralarındaki ilişkiler birlik düşüncesine dayanır ve kardeşlik içindeki aidiyet düşüncelerini, sıkı sıkıya bağlı oldukları görgü kurallarıyla her durumda ifade ederler.

Hıristiyan Avrupa'da bireylerin diğerlerine karşı hep tetikte olması gerekirken, diğerine karşı belirli bir şüpheyle yaklaşırken ve aralarındaki ilişkiler küçük önlemler ve savunmalar, incelikli kurnazlık ve kıvraklıklarla düzenlenirken, Şark'ta bu ilişkiler basit, genel ve daha doğaldır.

Önümüzdeki kalabalık dalgalanıyor; dalgalanmak? Hayır bu tanım uygun değil. Türk sokak yaşamının, alışveriş merkezleri hariç, tipik özelliklerinden birisi de, bir hedefe doğru düzenli bir hareket görüntüsünün, tek kelimeyle akıcılığın olmamasıdır. Kalabalık ileriye doğru hareket etmekten çok dönüyormuş gibi görünür; insanlar yürümekten çok sallanıyor gibidir.

Kahvehanelerden şarkı ve müzik sesleri geliyor; birincisi burundan çıkıyormuş gibi, ikincisi gıcırtı gibi. Her ikisininde ana motifi acı ve yakınmadır. Bir Batılı olarak bu hüzünlü müzikten hoşlanmak ve onun özündeki gelenekselliğin ve özgünlüğün çekiciliğini kavrayabilmek için uzun yıllar Şark'ta yaşamak ve Şark yaşam tarzı ile bütünleşmek gerekir.

Bir berber dükkânının önünde beyaz sakallı bir meddah çevresindeki kalabalığa tiyatrovari şekilde etkileyici bir aşk hikâyesi anlatıyor. Herkes bu hikâyeyi biliyor, ama yine de dikkatle dinliyorlar.

Gezgin satıcılar, özellikle şerbetçiler ve tatlıcılar tekdüze bir sesle haykırarak mallarını abartılı sıfatlarla övüyorlar, ama, İtalyanların bazen çok iyi becerebildikleri gibi, seslerinde ve tavırlarında içtenlikten eser yok. Orada burada bir grup kadın kalabalığın içinde ilerlemeye çalışıyor, önlerinde bir delikanlı veya yaşlı bir adam kâğıttan bir fener tutuyor.

Efendi, bir yanında Arnavut seyis yamağı ile atının üzerinde ve kara tenli hadımağaların eşliğindeki hanımlar atlı binek arabalarda, çevrelerini saran kalabalığın içinde adım adım yol bulmaya çalışıyorlar. Kalabalığı oluşturanların büyük bir çoğunluğunu dilenen dervişler oluşturuyor; sanki yoldan fışkırmış gibiler. Kullandığım sıfattan eminim, ama hepsinin bir tarikata mensup olup olmadığını açıkçası kesin olarak söyleyemem.

Ramazan onlar için bereketli bir hasılat zamanı, çünkü bu günlerde zenginlerin elleri her zamankinden çok daha açık olur.

Dünya nimetlerine sırt çeviren hırpani dervişler bize değişik ırkların tiplerinden örnekler gösteriyor. Esmer Berberinin yanında bembeyaz dişlerini gösteren bir zenci, Kafkasyalının yanındaki Hintli, ama hepsinden çok Semerkand ve Buhara'dan gelen Moğol tipleri; gerçek bir çekirge sürüsü; hepsi özellikle kutsal ramazan ayını doğunun yedi tepeli şehrinde, halifenin kanatları altında geçirmek için gelmişler.

Gece, güneş doğuşundan bir saat öncesine kadar böylece sürüp gidiyor. Sonra her yerde sahur yemeği başlıyor.

Doğuda gözyüzü ağarmaya başlıyor. Çubuklardan birkaç nefes daha çekiliyor. Top atışları sabah olduğunu ve orucun başladığını haber veriyor; her şey, her yer sakinleşiyor.

Sabah saatlerinde İstanbul sokaklarında dolaşan birisi kendisini ölü bir şehirde sanabilir. Sokaklar boşalır, Müslümanların işlettikleri dükkânlar öğleye doğru, resmi daireler ise ancak öğleden sonra açılır.

Birçok mahalli idarelerde çoğu memurlar ya alışkanlıktan ya da sadece zaman geçirmek için ortalıkta görünürler.

Karar aşamasına gelmiş sorunların neticelendirilmesi çoğunlukla bayram ertesine bırakılır. Böylesine sınırları olmayan bir perspektifin esnekliğinde bu durum kolayca *ad calendas graecas*[1] anlamına gelir.

Yeniçeriler bu formülün değerini çok iyi biliyorlardı ve benzer bir durum karşısında şu tekerlemeyle cevap veriyorlardı:

"Bayramdan sonra da böyle olacaksa eğer,
Şimdi hançer kılıç yerine geçer."

Oruç, çok katı bir dindar olan kadı için bazı taşkınlıkların özrü olarak kabul edilir.

Birisiyle kavga eden bir Türk kadıya şikâyette bulunur.

Şikâyet edilen suçunu kabul eder, hararetle buna orucun sebep olduğunu söyleyerek özür diler ve kadıya bu kadar zayıf düşmüş bir halde herhangi bir cezaya katlanamayacağını söyler. Kadı ikna olur ve adama çok yumuşak davranır.

Ancak şikâyetçi durumdan hoşnut değildir, sesini yükselterek hiddetle kavgacının hak ettiği cezayı kaldıracak durumda olduğunu söyleyip, kesinlikle cezalandırılmasını ister.

Kadı önce onun itirazına karşı çıkamaz, ama aniden, öfkeyle bağırıp çağıran şikâyetçiye döner: "Ah evladım, ah! Güçlü bir sesin var! Belli ki bizim gibi oruç tutmuyorsun. Vah, vah! Zavallı kulaklarım! Bu sebeple diğerlerinin nasıl zayıf düştüğünü anlamıyorsun. Allah Allah! Sen iyi bir Müslüman değilsin evladım! Sopaları getirin! Falakayı getirin, hemen!"

Böylece şikâyetçi güçlü ciğerlerinin ve gür sesinin cezasını çeker.

Ramazan memurlara dağınık ve uykulu olma, ya da öyleymiş gibi yapma hakkını verir ve bu hakkı sonuna kadar kullanırlar; özellikle de aydın görünüp oruca burun kıvıranlar. Bunlar aslında ya haremlerindeki gizli bir dolaba sakladıkları er-

1 Yunan takvimine göre (Yunanlıların takvimi yoktur); mecaz olarak asla.

zakla, ya da Frenk mahallesindeki bir lokantanın arka masalarında, gün içinde göstermek zorunda oldukları zayıf düşmüşlük gösterisi için güç toplarlar. Ama en liberal görüşte olanlar bile toplum içinde açıkça orucun yasaklarına karşı çıkmaya cesaret edemezler ve genç Türkiye'nin en radikal yenilikçileri bile görüntüyü korumak zorunda olduklarını hissederek diğerlerinin karşısına yorgun bir yüz ifadesi ve parmaklarının arasında salladıkları bir tespih ile çıkarlar. Ramazan sırasında birisine ne kadar sağlıklı göründüğünü söylemek ayıp ve kabalık sayılır. Frenkleşmiş efendinin sofrasından batılı tabak takımları kaldırılır, alafranga masa örtüsünün üzerine yerli metal tabaklar konulur, bazı eski Türk yemekleri ve şerbetler bir süre için Fransız mönüsünün yerini alır ve akşamları ev halkı misafirleriyle beraber ikindi namazını birlikte kılarlar.

Yine de eskiden beri, nadiren de olsa, ibadetlerin ağır yaralar aldığı olaylar olmuştur ve günahkârlar Herostratos[2] gibi işledikleri suçla tarihte, erdemleriyle asla sahip olamayacakları bir yer edinmişlerdir.

Fatih Sultan Mehmed'in iltifatını kazanmış ve onun yakın çevresine girerek onurlandırılmış, ulemadan, yani teologlardan, çok sevimli bir insan olan Melihî çok gürültü kopartan bir skandala neden olmuştu.

Oruç ayıydı ve yoksunluğun güçlükleri inananların efendisinin üzerine ağır bir yük gibi oturmuştu. Her sene on gün geç gelen ramazan o zaman yılın en uzun günlerine denk gelmişti. Değerli taşlarla süslü nargile, susuz bir çöldeki altın su tası gibi hiçbir işe yaramadan köşkün bir köşesinde duruyordu; karşısında, parlak güneş ışığında kristal parçaları gibi pırıldayan su damlacıklarıyla fıskıyenin şırıltısı susuzluğunu daha da artırıyordu. Güneş batışına kadar bir türlü geçmek bilmeyen yarım saatte oyalanmak ve satranç oynamak için hoşsobet kulunu huzuruna çağırttırdı.

Kulu, yalpalayan, tedirgin adımlarla huzura çıktı.

Zavallı Melihî! Oruç onu ne kadar zayıf düşürmüş. Piyonları ve atları sürecek kadar bile gücü kalmamış. Otururken satranç tahtasına doğru sendeledi biçare adam! Onun karşısında dünyanın efendisi kendi susuzluğunu unuttu. Ama bir anda bağırmaya başdı: "Nedir bu? Bu şarap kokusu da nerden geliyor, Melihî! Seni aşağılık herif. Çabuk şu namussuzu Boğaz'ın sularına atın!" Siyah köleler hemen üzerine atladılar. Zavallı Melihî içtiği şarabın cezası olarak çok daha fazla tuzlu su yutmak zorunda kalacak-

tı. Kölelerin yumrukları altındaki Melihî bir anda aklını başına toparladı. "Merhamet, iyilikseverlerin en büyüğü! Merhamet dünyanın merkezi efendim!" diye çaresizce yalvardı.

"Götürün!" dedi öfkeyle sultan, "Orucu bozmak, hem de günah olan şarapla! Böyle iğrençliğe ne denir! Çabuk götürün onu, yoksa başımıza taş yağacak!"

"Şarap içmedim!" diye hakırdı Melihî ağlayarak, "Kâbe'nin kutsal taşı üzerine, Allah'ın indirdiği 114 sure üzerine, 124.000 peygamberin hepsinin üstüne yemin ederim ki tek bir damla şarap içmedim!"

Böyle bir anda, böylesine büyük bir yemin! Sultan durakladı ve bir el işaretiyle adamlar kurbanın biraz nefeslenmesine izin verdiler.

"Çok büyük yemin ettin! Şarap içmedin mi? Peki o zaman efendi ne kokuyor?" diye sordu kölelere.

"Vallahi şarap," diye mırıldandılar köleler.

"Duydun mu seni alçak, yalan yere yemin ediyorsun! Kazığa götürün onu!"

Melihî yere kapandı. "Lütfen inan bana dünyanın efendisi. Şarap içmedim!"

"Ne? Nasıl? Ben deli miyim? Ne kokuyorsun o zaman?"

"Bunu inkâr etmiyorum, kainatın güneşi efendim."

"Ne peki?"

"Vallahi bir damla bile içmedim."

"Ne demek bu?"

Melihî, Sultan'ın kulağına yavaşça birkaç kelime mırıldandı...

Sultan kahkahalarla gülmeye başladı ve top atışları iftar vaktini haber verinceye dek güldü, sonunda inananların efendisi birkaç damla suyla kuruyan dudaklarını ıslattı. Günahkâr bu kez affedilmişti.

Molière olsaydı Melihî'nin yasak içkiyi orucu bozmadan nasıl aldığını ve bunun için kullandığı tıbbi aletin adını açıkça yazmaktan hiç çekinmezdi herhalde.[3]

2 Herostratos: Adını ölümsüzleştirmek için MÖ 356'da Efes'teki Artemision'u yaktı, Efesliler onu öldürdüler ve adının anılmasını yasakladılar.

3 Devrinin namlı şairlerinden olan Melihî içkiye aşırı düşkünlüğüyle tanınır. Memuriyet ihsanıyla tövbe ettirilerek, tövbesini bozması halinde idam edileceği kendisine bildirildi. Melihî bir sure sonra dayanamayıp gödenbağırsağından (rectum) şırıngayla vücuduna şarap enjekte etti. (Osmanlılar Ansiklopedisi) Murad Efendi büyük ihtimalle bu olayı anlatıyor.

Ramazan İslam dünyası için bir hatırlatma dönemi, dini anlaşmanın görünür bir şekilde yenilenmesi. Güçlü cinsiyete göre daha dindar olan kadınlar genelde orucu çok ciddiye alırlar. Aralarında bazıları var ki, elbette bunlar –kibar ifade etmek gerekirse– daha olgun kadınlar, ramazandan önceki şaban ayında oruç tutmaya başlayıp, oruç tutmanın ağır bir günah sayıldığı üç bayram günü hariç, bu eziyeti iki ay boyunca devam ettiriyorlar. Koyu dindarlar bazen bayramdan sonraki şevvalin altı günü boyunca fazladan oruç tutuyorlar.

Akşam üzeri saatlerinde pazarlar, caddeler canlanıyor, camiler doluyor.

Kadınların ibadet için gidebilecekleri üç tane cami var; Sultan Ahmed, Şehzade ve Süleymaniye.

Bayezid camisinin ulu çınarlarla gölgelenen avlusu, hem mecazi hem kelime anlamıyla bir güvercinlik gibi; bu camide çok sayıda güvercin yaşıyor; Venedik'te San Marco'nun güvercinleri varsa, İstanbul'da da Bayezid Camisi güvercinleri var.

Akşamüstü kemerlerin altında askeriyenin ileri gelenleri dinleniyorlar. Ufak tefek entrikalar düşünüp planlamak bu zorlu saatleri geçirmeye yardımcı oluyordur. Ramazan bu tarz ince hesaplar için çok uygun bir dönem; günümüzde artık bu kısa emeklilik döneminde sadece bakanların görev alanları veya yeni atamalar bu tarz oyunlara konu oluyor; eskiden durum daha ciddiydi, örülen ve birbirine geçen ağlar kafalar uçururdu, ama bugün artık yeniçeriler sadece müzede birer balmumu kopya olarak varlıklarını sürdürüyorlar.

Güneşin batışından bir süre önce caddeler yine boşalıyor. Sadece gecikmiş birkaç kişi, sanki bir şeylerden kaçarmış gibi hızlı adımlarla evlerine gidiyorlar. Bütün Müslümanlar işareti bekliyor.

Güneşin ufukta kaybolmasıyla –daha katı olan Şiilerde örneğin İranlılarda ancak akşam yıldızının görünmesinden sonra– top atışları duyulur ve iftar başlar, yani oruç biter.

Hali vakti yerinde olanlar ve misafirleri, oruç bozmak için ellerini zengin yiyeceklerle donatılmış iftar sofralarındaki tatlılara ve şerbetlere uzatırken, fakirler bir hurma veya bir parça peynirle yetinirler, ama çubuk

ve, artık daha yaygın olan, sigara ile kahve konusunda aralarında hiçbir fark yoktur; kimse bunlardan mahrum kalmaz.

Reformlardan beri ve ekonomik şartlar gereği, giderek sınırlanan Osmanlı misafirperverliği ramazanda dini bir biçim alır. Açlık çeken birisinden yemek esirgemek Osmanlıların insanlık anlayışına nasıl sığmıyorsa, iftar yemeğinin paylaşılmaması da asla düşünülemez.

Eski zamanlarda padişah ileri gelen devlet adamlarını sofrasına davet ederdi, daha sonra sadrazam devlet adamlarını sırayla ağırlayıp hediyeler dağıtırdı. Yirminci günün akşamı şeyhülislamla yemek yer ve ramazanın son gecelerinde çeşitli memurların nezaket ziyaretini padişah adına kabul ederdi. Orucun son gününde sarayın genç hizmetkârları arasında turnuvalar düzenlenir, padişah bir köşkten onları seyrederdi, iftardan sonra yaklaşan bayramın şerefine bir geçit töreni ve top atışları yapılırdı. Bu eski geleneklerden hiçbirisi kalmadı. Ramazan da reform giysilerine büründü, ama bunlar eskinin geniş, bol ve rahat giysilerine göre çok dar ve oldukça tutumlu biçilmiş.

Bayram geldi!

OSMANLI TİYATROSU

Sokak köşelerinde ve cami duvarlarında gördüğüm "Osmanlı tiyatrosu" başlıklı büyük kırmızı afişler İstanbul'a geldiğimden beri ilgimi çekiyordu.

Alçakgönüllü olduğu kadar utangaç olmayan bir topluluğa doğaçlama oyunlar oynayan, tüm cümleleri ya bir dayak ya da müstehcen bir sözün yarattığı kahkalarla son bulan geleneksel gölge oyunu Karagöz'ü biliyordum. Bu oyunun yönetmeni, yazarı ve değiştirilen ses tonları ve parmakların hareketi ile tüm oyuncuları tek bir kişide birleşir. Gülünç bir şekilde ve açık saçık şakalarla ayyaş, kekeme gibi yaşamdan karakterler ve tiplerin taklit edildiği monodramaları daha önce de seyretmiştim. Ama Batılı anlamda bir tiyatro; işte bu yeni ve heyecan vericiydi.

Tiyatro tüm Şark'ta hiçbir zaman kendine bir yer edinememiştir. İslam edebiyatı hiçbir zaman tiyatro ile ilgili bir örnek denememiştir. Ortaçağda kültür meşalesini taşıyan Araplar bile edebiyatın bu türüyle hiç ilgilenmemişlerdir, halbuki eski Yunan'dan ilham alabilirlerdi. Bunun nedeni, Müslümanların doğaüstü âleme beşeri olandan daha fazla önem vermesi olabilir. Her zaman sanki bir parça afyon katılmış gibi görünen sosyal ve özel yaşamları öyle dramatik olaylara da sahne olmaz. Onlarda içsel trajik çatışmalar, çok az düşünsel durumla sınırlıdır. "Böyle yazılmış," veya "Allah isterse" ile ifadesini bulan düşünce tarzları, tanrılarını daha duyumsal ve insan biçiminde tasvir eden eski Yunanlıların kader anlayışından farklıdır. Maskeli, gizemli gösteriler için fazlasıyla ciddilerdi ve katı din anlayışları dini piyeslerin canlandırılmasına asla izin vermezdi. Bu nedenle onlarda, Batı halklarının çoğunda tiyatronun gelişmesine neden olan ve daha sonra çoğunlukla Yunan örneğine bakarak daha da ileri giden ilk örnekleri göremeyiz. Hatta resimde olduğu gibi bu konuda da diğer Müslümanlara göre en ilerici örnekleri veren İranlılarda bile, bizim dini oyunlarımıza benzer şekilde sunulan Ali'nin oğulları Hasan ve Hüseyin'in acıklı hikâyesi bu başlangıç aşamasından ileri gidememiştir.

Afişlerin neden böylesine heyecanla ilgimi çektiğini açıklamak için bu kadarı yeterli.

Ama bir süre için bu merakımı bastırmam ve Osmanlı *Thespis'i*[1] ziyaretimi ertelemem gerekiyordu. Ekim ayındaydık, yani şehir dışında yaşamak için en güzel zamandı ve ben Boğaziçi'nde kalıyordum, akşamları bu tarafa hiç vapur çalışmıyordu.

Bu arada tiyatro faaliyetleri ile ilgili olarak, muhalefetler ve genellemelerle öğrendiklerim beni yeterince aydınlatmaya yetmedi. O zamanlarda tiyatroların denetimi ve sansüründen sorumlu olan ve misafiri olduğum Arifi Bey'e (eski Viyana büyükelçisi) bu konuyu açtığımda bana hemen hemen şunları anlattı:

"Ulusal bir tiyatro için henüz gerekli altyapı yok. Her türlü kişisel görüşün yasaklandığı toplumsal yaşamımız o kadar katı kurallarla sınırlı ki bunun sahnede canlandırılmasına olanak yok. Aynısı, hatta daha da fazlası, aile yaşamımız için de geçerli, ayrıca bunun sahnelenmesi zaten günümüz toplumunca dine aykırı olduğu için reddedilecektir. Geriye tarihi dramalar kalıyor. Bunların da ne kadar sakıncalı ve yasak konular olduğunu bizim yaptığımız düzenlemelerden kolayca anlayabilirsiniz. Politik oyunlar denendi. Bu tarzdaki ilk ulusal sahne ürünü olan Kemal Bey'in *'Silistre'*si militer bir epizodun diyaloglarla canlandırılmasından başka bir şey değildi. Oyunda toplar, tüfekler ve savaş alanları etrafa kötülük saçarken, 'düşman kanı', 'anavatan' ve 'savaş onuru' gibi kavramlarla oynanıyordu. Aslında oyun kışkırtıcı olduğu için yasaklanmalıydı." Burada konuya açıklık getirmek için bir noktayı belirtmem gerekiyor, oyunun yazarı ve kapatılan *"İbret"* gazetesinin eski redaktörü Kemal Bey Panislamizmi programlarına alan Yeni Osmanlılar denilen partiye, ya da daha doğru deyimle gruba bağlıydı. Kemal Bey Rodos adasına sürüldü.

"Burada icra edilen tiyatro oyunları," diye devam etti Arifi Bey, "kötü tercüme ediliyor. Başarılı olsalar bile, ki hiç değiller, herkesin anlayabileceği bir dille sahnelenseler bile yine de tiyatronun amacını yerine getiremezler. Halkımız, karşısında kendisine yabancı bir dünya bulacak, onların ne yapmaya çalıştığını anlayamayacak, o insanları hissedemeyecek, çünkü düşünce tarzı ve duygu dünyası bambaşka. Evet, Avrupa varlığının tek taraflı yansıtılma-

sının bazı tehlikeleri var, toplumumuzda var olan Avrupa hakkındaki yanılgıları üzücü bir şekilde besleyebilir ve çoğaltabilir. Aramızda Avrupa toplumunu tanıyanlar –ki çoğunlukla sadece yüzeysel olarak ve elbette her zaman parlak yönleriyle değil– Pera'da Fransız vodvillerine gitmeyi tercih ediyorlar.

Birçok oyunun sahnelenmesini yasakladım, bunları politik olarak tehlikeli bulduğumdan değil, sadece kötü ve eğitici açıdan sakıncalı bulduğum için. Ama, her ne kadar başarılı olacağını fazla ummasam da, 'Bilge Nathan'[2] ve Grillparzer'in 'Rüya, Bir Hayat'[3] eserlerinin tercüme edilmesi için emir verdim."

Son olarak Arifi Bey şunu ekledi: "Bizim tiyatromuz diğer birçok şey gibi taklit. Halkın anlayışına uymayan, manevi bir ihtiyaca karşılık vermeyen şeyler sağlıklı bir şekilde gelişemezler. Bizim tiyatromuz halkımızın manevi ihtiyacına uygun değil."

Sansürden sorumlu olan ve görev bilinciyle her akşam tiyatroya giden Arifi Bey bana tiyatronun tamamen alafranga olduğunu belirtti.

Bu değerli görevli tiyatro konusundaki bilgisini artırmak için epey uğraştı. Bunları daha çok Alkazar ve kısmen Fransız vodvillerinden elde etti. Bir sene boyunca *"Malade Imaginaire"*in[4] birinci perdesinin çevirisiyle uğraştı ve Molière'in tüm komedilerinin adlarını biliyordu. Özellikle kendisine görevinin sorumluluğu kadar sıkıntılar veren cüssesini küçücük bir locaya sıkıştırmanın zorluğu yüzünden, tiyatroya çok sık gittiği söylenemez.

Söylediğine göre bu yolla daha hızlı Türkçe öğrenebildiği için tiyatronun sürekli izleyicisi olan İngiliz bir gazeteci bana oyuncular arasında çok yetenekli bir *"pretty girl"* olduğunu ve onun katılmasından sonra grubun belirgin bir ilerleme kaydettiğini anlattı.

Karagöz ile rekabet etmesi gereken bu ilk tiyatronun yöneticisi ve kurucusu, yani Osmanlıların Neuber'i olan Güllü ile, günde birkaç kez çağrıldığı sansür ofisinde tanıştım. Konuya karşı ilgimi öğrenince yüreğindeki sıkıntıları anlattı bana. Esmer, hayat dolu bir Ermeni olan Güllü aynı bir Alman tiyatro yönetmeni gibi, karşısına çıkartılan zorlukları ve engelleri anlatmaya başladı. Sansürün dar kafalılığından (elbette sansür memuru şişman Efendinin

1 Thespis: Yunan trajedisini yaratan yazar ve tiyatroda koronun dışında ilk oyuncu olarak kabul edilir.

2 "Nathan der Weise," Lessing.

3 "Traum ein Leben," Grillparzer.

4 Hastalık Hstası: Molière'in üç perdelik komedisi.

orada bulunmadığı sırada), seyircilerin akılsızlığından ve oyuncuların düzenbazlığından şikâyet etti. Uzun zamandır tanıdık olan şikâyetleri yeniden duyuyordum. Ancak bu kez şikâyetler gerçekten haklı nedenlere dayanıyordu.

Okuryazar olan herkesin tek isteğinin bir devlet dairesinde rahat bir iş bulmak olduğu bir yerde kabiliyetli oyuncular nasıl bulunacaktı? Sahnelenen oyunun en önemli anı iki sevgilinin kucaklaşması iken herkesin önünde bunu nasıl yapacaklardı? Shakepeare zamanındaki gibi genç delikanlıları kadın rollerine çıkarmak zordu çünkü bu işe razı olanların kültür düzeyi bir katır sürücüsü yamağından daha fazla değildi. Önlerinde bir örnek olmadan geleceğin aktörleri nasıl yetişecekti? Farklı şivelerden ve konuşma tarzlarından herkesin anlayabileceği bir sahne dili nasıl yaratılacaktı? Efendi Türkçeden çok Arapça-Farsça konuşuyordu, sokaktaki adam Türkçesini henüz Çağataycadan arındırmamıştı ve bu kadar karışık halklardan oluşan bir ülkede İstanbul'a gelen herkes kendi yöresel dilinin üçte ikisini Türkçe varsayılan karmakarışık bir dilin içinde yoğuruyordu. Tercümelerin geleneksel "yarın yapabileceğin işi bugün yapma" düsturuna göre teslim edildiği ve orjinal eserin ya tamamen olmadığı ya da sansür tarafından acımasızca yasaklandığı bir yerde nasıl bir sahne repertuvarı oluşturulacaktı?

"Ah, Ahhh! 'Silistre' daha ilk temsilden sonra yasaklanmamalıydı!" Diye söylendi Güllü ve bu konuşmanın geçtiği odada çalışan sansür efendiye sitemle yan yan baktı.

"Yazık, yazık! İyi, etkileyici bir oyundu! Kâğıtlara savaş toplarının baskılarını yaptırdım, ev ağzına kadar bunlarla dolu. Ya o kostümler, bana ne kadar pahalıya mal oldu! Rus askerlerinin ceketlerini ve miğferlerinin çoğunu Odesa'daki bir alaydan satın aldırdım! Ya sahnedeki savaş topları! Ve o kışla dekoru! Yazık, çok yazık! Bunların ne kadar para tuttuğunu bilseniz! Böyle bir oyunu nasıl bulacağım? Yazık, yazık!"

"'Schulz von Altenbüren'[5] oyununu tercüme ettirseniz?" dedim onu biraz teskin etmek için.

Güllü baktı, "Nedir o?"

"Bir oyun."

"Güzel mi?"

"Hem de çok güzel. Eğer sansür..."

"İçinde savaş topları var mı?" diye atıldı göbekli efendi, Güllü içini çekti.

"Hayır, ama bir y a b a n d o m u z u var!"

"Bismillah!" diye bağırdı efendi dehşetle.

Güllü çaresizce omuzlarını silkti.

O sırada Almanya'daki tiyatrolarda sahnelenen yeni oyunlardan habersizdim.

Güllü'nün hoşnutsuzluğunun, yapmaya çalıştığı sanata ve estetik çabalarına değer verilmemesinden kaynaklandığını anladım, bizim Alman tiyatro yöneticilerinin çoğuyla aynı kaderi paylaşıyor.

Durup dinlenmeden çabalamaya ve bitmez tükenmez bir enerjiye rağmen böylesi engellerle karşılaşmak herkesi pes ettirir.

Ama Güllü pes etmiyor. Dilini, kolunu ve bacağını kullanmayı bilen Ermeni genç kızlardan en yuvarlak hatlı olanları seçiyor. Tercümelerden seyircinin anladığından fazlasını anlamıyor ve bunu, konuştukları dil kaba bir Berlin aksanıyla düzgün bir Viyana Almancası arasındaki fark kadar değişik şiveleriyle anlatmaları için, birbirleriyle bile zor anlaşan oyuncularına bırakıyor. Sadece, çevirilerde mutlaka diyalog ve monologların olmasına, mutlaka bir şeylerin konuşulmasına ve büyük afişler sayesinde salonun olabildiğince dolmasına dikkat ediyor.

Bir gün, daha önce bahsettiğim dev ilanlardaki kıvrımlı Arapça harflerden büyük bir hayretle "Haydutlar" ve"Schiller" kelimelerini seçebildim. Gözlerime inanamadım, ama doğru okumuştum. Haliç'te Schiller! *Sturm und Drang* akımıyla yazdığı ilk draması Türkçeye uyarlanmıştı ve oyuncu kadrosu da ilanda yazılmıştı:

Schweizer.....Hüsnü Efendi
Razmann.....Ahmed Efendi vd.

Bu çok baştan çıkartıcıydı ve her türlü zahmete değerdi.

Oyunu seyretmek için geceyi İstanbul'da geçirmeye karar verdim.

5 Alman yazar Salomon Hermann Ritter von Mosenthal'in bir oyunu (Friedrich Lehner olarak da tanınır) (1821-1877).

Sekizinci Bölüm

GEDİKPAŞA TİYATROSU'NDA SCHILLER'İN "HAYDUTLAR" OYUNU

Sansür efendinin resmi locayı tahsis etme teklifini kabul ettim, çünkü doğanın bana bahşettiği beden yapısıyla oturmak için geniş yerlere ihtiyacım olmadığından fazla sıkıntı çekmezdim. Bir sene önce açılan tiyatro Gedikpaşa semtinin yangın yerine kurulmuş, yani İstanbul'un göbeğine. Camdan küçük bir yapının altındaki avluda fuaye bulunuyor. Nargileler, çubuklar ve kahve fincanları orada bulunanlar arasında dönüp duruyor. Ana yapılar daha önce sirk olarak atlı gösteriler için kullanılıyordu. Güllü, sirki ulusal tiyatroya dönüştürdü. Bizim ünlü "İnsan yüce amaçlarıyla gelişir," sözümüzün nesnelere uyarlanamayacağını burada açıkça gördüm.

Tadilatlara rağmen tiyatro tamamen bir sirk görüntüsünde. Amfiteatr şeklinde düzenlenmiş yapı geniş ve havadar, localara giden koridorların zemini o kadar dik ve esnek ki, iyi niyetli bir arkadaşımın, "Eğer tahtaların çatırdadığını duyarsanız hemen oradan kaçın," uyarısı hiç de abartılı değilmiş.

Olabildiğince büzülerek, neredeyse sürünerek locaya girdiğimde kendimi dumandan gri bir örtünün karşısında buldum. Yavaş yavaş dağılan dumanın ardından bakışlarımı seyirciler arasında dolaştırabildim. Parter bir gelincik tarlasını andırıyordu, fesler ve fesler. Bunların arasında askerlerin çalı demeti gibi püsküllü fesleri çoğunluktaydı. Kırmızı rengin monotonluğu arasında bazen bir ulemanın beyaz veya bir emirin yeşil sarığı göze çarpıyordu.

Benim karşımdaki localardan birinde güzel cinsiyet, iki Ermeni hanımla temsil ediliyordu. Erkek topluluğu gibi onlar da sigara içiyorlardı. Ortalıkta iki koku üstünlük savaşı veriyordu, lambalardan gelen petrol kokusu ve tütün kokusu.

Belli ki yerli bir sanatçının ilk tecrübesi olarak yaptığı perdenin deseni, sanki harabeler üstüne oturmuş bir kadın figürüydü. Alegoriyi anlayamadım.

Ön sıradaki yerlere giden koridorun başında, ışıl ışıl gözlerle biletleri kontrol eden Güllü'yü gördüm; başroldeydi ve Karl Moor kostümünü giyinmeden önce bu işi üstlenmişti.

Salon huzursuzlandı. Orkestra bir yeniçeri marşı çalmaya başladı –dikkat! Perde kalkacak– ama hayır! Orkestra tekrar başladı ve yerel şarkılar çalmaya girişti. Ermeni bayanlar sigaraları atmışlar portakal soyuyorlar. Parterde kahve servisi yapılıyor –gong sesi yerine keskin bir düdük– ve sonunda perde ağır ağır kalkıyor. Güllü için endişeleniyorum, biletleri kontrol etme telaşından kostümünü giymeye kesinlikle vakti kalmayacak ve repliğini kaçıracak.

Moor'ların şatosunun dekoru ve mobilyaları beklediğimden daha iyi düzenlenmiş. Amalia, boyundan çok enine gelişmiş, çok esmer, kalın ve ortada birleşen kaşları yüzünü sanki iki parçaya bölmüş bir Ermeni bayan, dekoltesi bizim en teşhirci aktristlerimizi bile kıskandıracak kadar açık bir şekilde salınarak sahneye giriyor. Loca arkadaşım "çok alafranga" diye mırıldanıp bilmiş bir edayla bıyık altından gülümsüyor. Amalia'nın arkasında kıpkırmızı renkte kadifeden heybetli bir kuyruk hışırdıyor. Arkasında ise Moritz Moor. Herhalde Moritz adı çevirmenin kulağına Franz'dan daha hoş gelmiş olacak ki böyle bir değişiklik yapmış, çünkü karşımızdaki aslında "alçak Franz Moore"[1] var. Heybetli kuyruk çok uzun boylu uyanık çapkının Amalia'yı yakından takip etmesini engelliyor. Ayrıca tiyatro için tam anlamıyla bir kötü adam tipini canlandırıyor; baştan aşağı kıpkırmızı. Başı, saçları kızıl renginin de ötesinde. *Makart*[2] herhalde kırmızı renk tonlarının bu cadılar geçidinden büyük bir zevk alırdı.

Birkaç kez seyrettiğim oyunun konusu hakkındaki bilgilerim konusunda bir an tereddüt ediyorum –ama elbette sahneleme her zaman serbestliğe açıktır ve daha sonra bu oyunun İtalyanca çevirisinden Türkçeye uyarlandığını öğrenince karışıklığın nedenini anlayabiliyorum. Büyük ihtimalle özensiz ve keyfi yapılan bir çeviriden uyarlanan oyunun –Schiller'in en becerikli çevirmenin bile kesinlikle ulaşamayacağı etkili ve coşkulu anlatım tarzındaki repliklerini hesaba bile katmıyorum– Schiller'in düşüncelerini ne kadar aktardığını kolayca tahmin edebilirsiniz.

Shakespeare'in eserlerinin Almanca çevirilerinin çok başarılı olduğunu biliyoruz, ama, her iki halkın hem düşünce yapısı, hem de dilleri ruh ve biçim olarak bu kadar yakın olduğu halde, en başarılı çevirilerde bile Shakespeare'in kalemi gücünden ve özgünlüğünden bir şeyler kaybetti. Ve şimdi, Fransızların bile çevirmeye cesaret edemediği Schiller Türkçe'de! Alman Amalia yüzündeki ağır makyajı, başındaki kocaman çirkin yapma çiçekle örnek bir sirk dansözü!

Neyse, şimdi Moritz (Franz) Moore'un Amalia ile konuşmasına kulak verelim. Aktris Türkçeyi Ermeni aksanı, aktör ise Rum aksanıyla konuşuyor. İkisinin birbirini anlayıp anlamadığı hakkında hiçbir fikrim yok, ama ben sadece vızıldayan sesler duyuyordum ve salondaki Osmanlı topluluğunun da benden daha fazlasını anladığını hiç sanmıyordum. Gerçi bunun pek bir önemi yoktu. Kadının yaptığı sert hareketlerden karşısındaki erkeği azarladığı ve erkeğin buna çok öfkelendiği belli oluyordu ve böylece başından beri bu kızıl saçlarıyla kıpkızıl çapkından hiç hoşlanmamış seyirci memnun edildi. Koltuklardan arada sırada onaylayıcı mırıltılar ve iç çekişler duyuyordum, her iki Ermeni hanım da portakalları bırakmıştı. Amalia sahneden çıkıyor, peşinden de kadife kuyruğu. Moritz, suflör bölümüne kenetlenmiş bir halde monoloğunu asabi bir şekilde yapıyor ve her zamankinden daha yakın durduğu sahne ışıkları altında gözlerini döndürerek, yumruklarını sıkarak ve konuşmasına çeşitli sanatsal duraklamalar vererek en gizli düşüncelerini kendi kendine anlatıyor.

Hermann sahneye giriyor. Hermann ile ilgili sahneden sonra birinci bölüm bitiyor. İkinci bölümde Karl'ı Bohemya ormanlarında buluyoruz. Güllü fazlasıyla *Fra Diavolo*[3] usulü giyinmiş, baştan aşağı silahlı ve sahnedeki en uzun coşkulu konuşmayı ağdalayarak sunuyor. Arada sırada konuşmaları arya benzeri vurgularla süsleniyor. Onda herkes tiyatronun ustasını ve grubun aydınlık önderini görüyor.

Kostümler genelde iyi. Bir Frenk terzinin eli fark ediliyor. Haydutlardan ikisi sarıklı– Bohemya ormanlarında sarıklılar? Doğru! Broşür iki aktörün Müslüman olduğunu belirtiyor. Onların başları her zaman milli

1 Franz Moor: Karl Moor'un kötü niyetli kardeşi; Haydutlar oyununda aristokrat olan Karl Moor kardeşinin çevirdiği dolaplarla kendisini çok seven babası tarafından reddedilir ve bir haydut çetesi kurar.

2 Avusturyalı ressam (1840-1884)

3 "Şeytan Birader," Kardinal Ruffo'nun beslediği Calabrialı haydut çetesinin reisi (1771-1806).

tarzda bağlı olmak zorunda ve sakallarını kesinlikle tıraş edemezler. Daha sonraları Güllü bana bu konudan epey yakındı; sarıklarını kesinlikle çıkartmaya yanaşmıyorlardı ve bu durum, örneğin bir rokoko kostümüyle çok garip görüntülere neden oluyordu.

Papazın olduğu sahne seyircileri çok etkiliyor, bölüm sonundaki tüfek sesleri büyük alkış alıyor.[4] Uzun süre devam ediyor alkışlar. Parterden gelen birkaç bismillah sesi kulağıma çalınıyor, oyunu beğenmişler. Ermeni hanımlar locanın içine büzülmüşler. Belli ki oyunun doruk noktası bu. Barut dumanı salonun kötü kokusuna karışıyor.

Locayı paylaştığım bey –her ne kadar locanın dörtte üçünü o kaplıyorsa da paylaştığım diyorum– oldukça huzursuzdu. Oyun sırasında birkaç kez başını düşünceli bir şekilde sallamıştı. Schiller'in, Haydutlar'ın ve Güllü'nün üzerinde sansürün kara bulutları dolaşıyor gibi geldi bana.

"Böyle oyunlara izin verilmemeli!" diye söylendi sonunda.

"Neden, Karl'ın monoloğu yüzünden mi?"

"Hayır, sorun o değil,"

"Papaz mı?"

"Hayır, tüfek sesleri."

"Yangın tehlikesi olduğu için mi?"

"Hayır, bu sesler toplumumuzu tahrik eder," ve ciddi bir şekilde kaşlarını çattı.

Elimden geldiği kadar onu şüphelerinin yersiz olduğu konusunda ikna etmeye ve Schiller'in Haydutlarını, tüfek seslerine rağmen, Güllü'nün repertuvarında tutmaya çalıştım.

Üçüncü perde başlıyor. Hermann, Karl'ın kılıcını getiriyor, Moritz (Franz) Moor Amalia'ya talip olduğunu yineliyor, nasıl bir başarıyla tahmin edersiniz.

Amalia kötü kızıl adamı kılıcın ucuyla sahneden kovalayınca seyirciler memnuniyetlerini yüksek sesle belirtiyorlar. İki Ermeni bayan kızarmış elleriyle alkışlıyorlar. Hatta şişman sansürcü bile, bunun arkasında politik bir kinaye olmadığını açıkça anladıktan sonra, gülümsüyor.

Dördüncü bölüm bizi Moor ve haydutlarına götürüyor. Karl önce bir monolog, sonra, seyircilerin sıkılmasını önlemek için, Kosinski ile bir

diyalog yapıyor. Seyirciler konuşmasına izin veriyor; gerçi ne söylediğini anlamıyorlar, zaten anladıklarını da kavrayamıyorlar.

Osmanlılar, örnek seyirciler! Hiçbir şey onların canını sıkmıyor! Bizim bazı tiyatrocularımız için ne bulunmaz bir nimet!

Spiegelberg'in maskesi düşer, karga Hermann yakalanır, nihayet yaşlı baba Moor sahneye çıkar. Kosinski ortadan kaybolur ve şüpheli durumuna düşer. Sahne sonunda genel bir duygusallık olur. Ermeni hanımların ne kadar alafranga oldukları belli oluyor, dantel mendilleriyle gözlerini siliyorlar. Beşinci perdede Moritz (Franz) Moor sahneye sürüklenerek çıkartılır, arkasından Amalia. Ve şimdi Schiller'in eserine yapılan büyük bir müdahale Gedikpaşa sahnesindeki "Haydutlar"ın tek kurtuluşu oluyor![5]

Karl Moor öldürücü silahını Amalia'nın hiçbir kumaş parçasıyla örtünmeyen dekoltesine dayar. Salondan yükselen mırıltılar seyircilerin hoşnutsuzluğunu gösteriyor. Ermeni hanımların locasından bastırılmaya çalışılan küçük bir çığlık genel protestoyu ifade ediyor.

Karl hançerini geri çekip yeniden sallar, bir kez, iki kez, üç kez; haydutlar üzerine atılırlar. Direnir, itiş kakış arasında kaçmaya çalışır, boşuna. Yakalanmıştır. Oyunun nasıl bir sonla biteceğinden ciddi olarak endişelenmeye başladım. Ama korkmakta aceleci davranmışım! Kosinski elinde kralın af mektubuyla gelir. Yaşlı Moor, mutlu çifti kutsar. Kabul edilmeli ki bu güç gösterisi, tiyatro sahnelemesi açısından olabilecek tüm niteliklere sahipti.

Sonunda Karl Amalia'yı alır ve "Haydutlar" belirli bir roman perspektifinde, mutlu mesut bir aile resminin pırıl pırıl aydınlığında, yarım düzine küçük sarışın Moor'la biter. Perde halinden memnun seyircilerin önünde ağır ağır iner. Ermeni hanımlar portakallarına uzanırlar. Seyirciler geceyi bitirecek olan tek bölümlük komedi için hazırlanırlar, çünkü Türk saatine göre daha altıncı saattir, yani yaklaşık gece yarısıdır ve ramazanda olduğumuz için hiçbir inanan güneş doğmadan önce yatmaya gitmez. Ben tiyatrodan çıktım.

Sokaklarda, kahvehanelerin önünde türkücüler iniltili sesleriyle ve acılı tonlarla eski şarkıları mırıldanıyorlar veya meddahlar onları dinleyen kalabalığın ortasında bir hikâye kahramanının taklidini yapıyorlar. Bazı

4 Çevresi sarılan haydutları papaz teslim olmak için ikna etmeye çalışır, ama haydutlar kabul etmez ve savaşırlar.

5 Haydutlar oyununda baba Moor haydutların lideri Karl ile karşılaştıktan bir süre sonra eceliyle ölür, Karl Amelia'yı öldürür.

6 Wurm: Kabale und Liebe (Hile ve Sevgi) oyununda kıskanç ve hilekâr saray sekreteri.

yerlerde, ay ışığı ve fenerlerin loş aydınlığında kadın giysisi içindeki delikanlılar insanı tedirgin eden, cüretkâr danslarını yapıyorlar.

Ertesi gün Güllü, hak ettiğini düşündüğü iltifatları benim ağzımdan duymak için hemen ziyaretime geldi. Bana iki çevirmenin "*Kabale und Liebe*" ile uğraştıklarını ve kendisinin de Fernando'yu oynamak istediğini anlattı.

"Wurm'u kim oynayacak?"[6]

Ermeni yönetmen sıkıntıyla avuçlarını kaşıdı. Sonunda çekinerek, "Hüsnü Efendi, bu rol için tek uygun kişi o, " dedi.

"Nasıl?! Sarıklı olan mı?!"

"Ne yapabilirim ki," dedi acıklı bir sesle.

"Peki, o zaman siz de Wurm'u Arap bir muhafız olarak değiştirin."

Bu değişikliği yapıp yapmadığını bilmiyorum, çünkü oyun sahnelenmeden önce İstanbul'dan ayrıldım.

Bir tiyatro yazarının katlanması gereken ne çok şey var!

SULTANIN HAZİNESİ

Haliç'teki en eski binalardan biri olmasına rağmen "yeni" [Saray-ı Cedid] olarak adlandırılan İstanbul'un padişah sarayında masif taş duvarlarla çevrelenmiş ve kısmen yeraltına yapılmış Hazine-i hassa'nın (padişahın hazinesi) yanında Hazine-i hümayun (devlet hazinesi) bulunur.

"Sultanın hazinesi" adından, alışılagelen anlayışta bir hazine dairesi düşünülmemelidir. Burası daha çok bir tarih arşividir ve burada tarihi, dosya ve evrak yerine eşyalar anlatır. Şüphesiz büyük bir bölümü gerçek birer hazinedir, tarihi olduğu kadar maddi açıdan da çok değerlidirler.

Taçları süsleyen değerli taşlar aramak boşunadır ve batılı fantazilerin hayal ettiğinden daha az olağanüstü değerde taş vardır. Olanlar da cilalı değildir veya günümüzün mücevher işlemeciliğine alışan gözler için çok kaba ve işlenmemiş görünürler. Buna karşın üzerlerinde olağanüstü çok sayıda taş olan eşyalar geçmişin oryantal ihtişamı kavramını tasdik ederler.

Bunun en ağırlıklı temsilcisi silahlardır. Sultanlar her şeyden önce "Kuran"ın savaşçıları ve ordu komutanlarıydılar. Birçoğu gerçekten öyleydi ve büyük bir ün kazandılar, böyle olmayanlar ise, sadece görüntüyü kurtarmaya çabaladılar. Burada en üstün gücün sembolleri taç ve asa değil, kılıç ve bayraktır. "Kılıç kuşanmak" batılıların taç giyme töreninin karşılığıdır. Müslümanların hepsi için kılıç eskiden beri büyük bir saygınlığa sahiptir. Kılıç, Kuran'ın yanı sıra peygamberin ve onun mesajının işaretiydi. Damadı Ali'nin ünlü kılıcı "Zülfikâr" bir zamanlar Kastilyalıların kahramanı Cid'in[1] *"Tizonada"*sı gibi yüceltilmiştir. İslamın yayılmasına adanmış birçok kılıç her şekilde yüceltilmiş ve efsaneleştirilmiştir. Reformlar, Müslümanlara hâlâ yabancı gelen yıldızlı nişanları ithal etmeden önce atlar, kaftanlar, kürkler gibi hediyelerden oluşan mükâfatların içinde en önemli olanı kılıç ile onurlandırılmaktı. Böylece "Allah'ın savaşçısının" hazinesinde de silahlar en önemli bölümü oluştururlar. Burada 3000 kılıç, 8000 tüfek, 100 zırhlı giy-

1 Cid (El) Campeador: İspanyolların kahramanı olarak bilinir (1043-1099).

si, 5 metre yüksekliğinde 2 piramit oluşturan miğferler, ayrıca hepsi değerli taşlarla süslenmiş hançerler, topuzlar, eyerler ve çok sayıda sandığın içinde kaplar, değerli porselenler vs. bulunuyor.

Hazineye en zengin ganimeti Nil ülkesinin sultanı Kansu Gavri'yi yenen ve öldüren, son Abbasi'den halifeliğin işareti olarak bayrağı ve kılıcı teslim alan ve iki kutsal şehrin şerifinin el öperek İslamın önderi olarak saygılarını sunduğu Mısır fatihi "I. Selim" kazandırdı. Ödün vermez sertliği ve karşı gelinemez yönetimi nedeniyle "Yavuz" (sert, çetin) lakabını alan I. Selim, söylediklerini temsili olarak göstermeyi o kadar seviyordu ki sakalını kestirerek saray adamlarına onu yönetemeyeceklerini gösterdi. Huzursuz ve muzaffer bir savaşçı olan Yavuz Sultan Selim'in dönemi Osmanlı fetihlerinin doruk noktası olarak gösterilir. O padişahlık hazinesinin asıl kurucusu olarak görülebilir. Hazinenin kapılarına ve sandıklarına kendi mührünü şu hükümle vurdurttu: "Benden sonra gelen hiç kimse boş kalan yerleri altın ve ziynetle doldurmasın. Ama eğer birisi düşmanla giriştiği ve zaferle çıktığı savaşlardan ganimet olarak aldığı samanla bile burayı doldurmayı başarırsa, o zaman benim mührümün yerine onunki geçsin."[2] Hazine kâhyası[3] hâlâ Sultan Selim'in mührünü kullanıyor.

Silahların büyük bir kısmı Mısır ganimetlerinden ve Sultan IV. Murad'ın İran'dan getirdiklerinden oluşuyor; bunların hepsi gerçek doğu imalatıdır. Çünkü bunların 16. ve17. yüzyıllarda Nürnberg ve Augsburg silah imalathanelerinde taklitleri yapılmıştı, ancak uzman bir göz aradaki farkı hemen anlar; yazı süslemelerinde harflerin kıvrımlarındaki canlılık ve coşku taklitlerde yoktur. Hazinedeki diğer silahlar taklittir. Bunları Roma-Alman kralları adı geçen şehirlerde yaptırmış ve adet olduğu gibi her üç yılda bir sultan ve divanın önde gelen üyelerine saygılarını sunmak için İstanbul'a göndermişlerdir.

Yeni İran kralların en ünlüsü olan Nadir Şah'ın tahtı dikkate değerdir. Bu tahtın biçimi İran'da genel olarak kullanılan koltuklar gibidir. Süslemelerindeki detaylar Hindistan'da yapıldığını belli eder. Ağır taht 80 okka altınla kaplıdır, sadece üzerindeki incilerin sayısı 6000 kadar tahmin edilir. Bu taht Nadir Şah'ın, Delhi'nin düşmesiyle zafer kazandığı Hindistan seferinde aldığı bir ganimet olmalı. Daha sonra Sultan IV. Murad Bağ-

dat'ın fethi sebebiyle büyük İran kralının ardıllarından birinden bu tahtı almış ve Osmanlı hazinesine katmıştır. Elden ele, doğudan batıya Asya'nın üç büyük imparatorluğunu dolaşan bu birkaç yüzyıllık tahtın çok özel bir kaderi var. Neler görmüş geçirmiş, nelere tanık olmuş! Arkasında bıraktığı bir imparatorluk tamamen yok olmuş, ikincisi ise sadece göstermelik olarak varlığını korumuş ve üçüncüsü, ona sahip olduğu fetihle "fetihler dönemini" kapatmış. Bir zamanlar Tanrısal bir hürmetle herkesin önünde eğildiği taht, Viyana Dünya Fuarı'nda her şeye kusur bulanların meraklı bakışlarıyla süzülüyordu. Tahtın üstünde onu ganimet olarak alan IV. Murad'ın savaş giysisini görüyoruz. Zırhlı gömlek, üzerine sarık sarılmış balıkçıl tüyleriyle süslü sivri miğfer, taşlarla süslenmiş kolluk ve dizlikler.

İlk dönem sultanlarının savaş donanımı, Konstantiniye'nin fatihi II. Mehmed'in basit kılıncından da anlayabildiğimiz gibi, sade ve gösterişsizdi. Fetihler dönemi çıplak silahtan başka bir lüks, ele geçirilen bayraktan başka bir gösteriş, zorlukla kazanılan zaferden başka bir görkem tanımamıştı. O zamanlar "demir altından daha iyidir– zafer demirle kazanılır, altın onun ganimetidir," sözü tam anlamıyla geçerliydi. Bir dizi önemli hükümdarın ve savaş kahramanının Osmanlı tahtına çıktığı bu dönemin anlamlı özelliklerinden birisi de, eğer şeyhülislam yeni doğan bir şehzadeyi kutlamak için top atışlarında kullanılacak barutun parasını devlet hazinesinden (o zamanlar aynı zamanda dini hazine olan beyt ül İslam) karşılanmasına izin vermezse masraflar padişahın özel hazinesinden tahsil edilirdi.

Kılıçların arasında büyük yıkımlara neden olan *Tamerlane*'in, ya da Osmanlıların dediği gibi Timurlenk'in de kılıcı bulunuyor. Zafere alışkın olan yeniçeriler ordusunu dağıtan ve Sultan Bayezid'i demir bir kafese hapseden doğulu "Tanrı'nın gazabının" kılıcı, Osmanlılar için anlamlı bir silah. Genç Osmanlı devletini devirmiş gibi görünmüştü. Ama yükselmeye, büyümeye çalışan devletler, bir misyonu olan devletler dıştan ve sadece bir yenilgiyle yok edilemezler. Brennus[4] günlerinde güçlü Galyalılar küçük, gelişmekte olan Roma'yı hükümleri altına alamadılar; büyük yaşlı Roma'yı ise kaybettikleri tek bir savaş harabeye ve toza dönüştürdü.

2 Yavuz Sultan Selim'in bilinen vasiyeti şöyledir: "Benim altınla doldurduğum hazineyi torunlarımdan hangisi mangırla doldurursa onun mührüyle mühürlensin ve illa mührümle mühürlenmekte devam olunsun."

3 Hazine kethüdası.

4 Brennus Galyalı önderlere verilen ad.

Timurlenk'in gösterişsiz kılıcının kabzası Arap, Türk ve Macarlardan farklı tarzda, Hint stilindedir. Havari Yakup'un[5] ebruli kılıcı da diğer başka seçkin Şam çeliğinden kılıçlar arasındadır. Bu kılıçlar demiri yağ gibi kesmeleriyle nam salmışlardır. Elbette böylesi bir vuruşu yapabilmek ve bu kılıçları ustaca kullanabilmek için yetenekli bir el ve belirli bazı ayrıcalıklara sahip olmak gerekir.

Sayısız tüfek ve espingoleler[6] var. Bu ağır ateşli silahlar değerli taşlarla ve zengin oymalarla süslenmişler ve Osmanlıların silah yapımında ne kadar becerikli olduğunu belgeliyorlar. El sanatlarının hiçbir dalı bunun kadar gelişmemiş ve değer görmemiştir, çünkü Kuran der ki: "Kim demiri en iyi işlerse dünyaya o hükmedecektir." Eskiler örnek alınarak yapılmış yeni taklitleri gördüm, bunlar ortaçağın İtalyan oymacılığı ile rahatlıkla karşılaştırılabilirler.

Benzer bir oda sadak ve yaylara ayrılmış. Sadakların kumaşları taşlarla kaplanmış. Yay Türklerin en çok sevdiği silah ve ok atmadaki becerileri dünyaca ünlü. Bugün hâlâ birçok evde yaylar hazırda bekler; elbette kolları güçlendirmek ve göğüs kaslarını geliştirme talimleri yapmak için. Aynı odada bir at donanımı bulunuyor, ancak buradaki hiç kullanılmamış. Atın üzerini tamamen örtecek büyüklükte, işlemelerinde kullanılan çok sayıda taş düşük kaliteli. Bayram geçitlerinde sultanın önünde yürüyen alay atlarının donanımındaki taşlar oldukça değerlidir.

Ayrıca çeşitli kaplar, saatler, yazı aletleri ve çeşitli gereçler var. Nargileler, çubuklar, yakut ve elmaslarla süslenmiş kahve fincanı zarfları daha yeni tarihli eşyalar. Aptes için kullanılan leğen ve ibrikler, taslar, vazolar ve büyük bir ustalıkla çeşitli süslemeler ve taşlar kakılmış hafif çukurlaştırılmış dağ kristalinden tabaklar çok ilginç. Bu tabaklar daha önce söz ettiğimiz Roma-Alman krallarının İstanbul'a gönderdikleri "saygı sunma" hediyelerinden olmalı. Bu krallardan bazılarının kristal işlemeciliğine çok önem verdiği ve 17. yüzyılda onların hamiliği ile bu sanatın çok geliştiği ve mükemmelleştiği biliniyor.

Bütün bu eşyalar, savaş ganimetleri ve ulusal relikler, hediyeler ve vergiler bana Osmanlı tarihinin sembolize arşivi gibi görünüyorlar; ve en az bunun ka-

5 Bu kılıca ait bilgi bulunamadı, belki Hz. Davud'un kılıcıdır.

6 Yayvan ağızlı kısa tüfek, XVI. yüzyıl.

dar sembolik diğer bir husus da bu hazinenin bir Avrupa fuarında sergilenmesiydi. Onu "seyretmek" bir düşünce zincirini nasıl da harekete geçirdi! Artık demir kapılar kapatılıyor, tanıdık karanlığın örtüsü mücevherlerin ve silahların üzerini örtüyor. Aralarında gizlice neler fısıldaştıklarını duyamıyoruz, ama kulak kabartıp dinlesek bile, kendi iyiliğimiz için duyduklarımızı anlatmamalıyız.

ONUNCU BÖLÜM

TÜRK SALONU

Hava akımına adanmış gibi görünen Türk evinin yapısı özde göçebe çadırına dayanır. Koridorlar, merdivenler ve ön salon nadiren kapılarla ayrılmıştır; hava hiçbir engelle karşılaşmadan rahatça dolaşır. Oda kapıları ise perdelerden oluşur, pencereler çift kat değildir, aksine yaz için de, kış için de aynıdır. Cephe boyunca pencereler yan yana birbirini takip ederler, öyle ki binanın dış duvarları için Nestroy'un[1] topdökümü için kullandığı tarifi buraya rahatlıkla uyarlayabiliriz: "Belirli sayıda pencere boşluğu alınır, çerçevelenir ve gerekli desteklerle bağlanır ve işte bir Türk evinin dış duvarları hazırdır." Kış için evlerin genel görünümü en zorlu doğa şartlarına dayanıklı olanların bile aklında şüphe uyandırabilir.

Her ne kadar Osmanlılar –bu konuda diğer Güney ülkelerine göre bir istisna olarak– rahatlarına (elbette kendi ihtiyaçları doğrultusunda) düşkün olsalar da bu durum en azından ne evlerinin kış mevsimine uygunluğu ne de ısınma aletlerine yansımaz. İstanbul'un ahşap evleri yaz için de yeterli bir koruma sağlamaz, ama kimse rahatsız olmaz, çünkü doğanın sunduğu çok hoş gölgelikler ve Boğaz'dan sürekli esen serin rüzgârlar bu eksiği kapatır, insanların yapmaları gereken tek şey uygun bir yere kurulmak ve keyfini çıkartmaktır. Osmanlılar her ikisini de yapmayı iyi bilirler. Ancak kış mevsiminde soğuktan korunma konusunda evlerin durumu fecidir.

Haliç'teki evlerde ısınma için hâlâ yaygın olarak kullanılan mangal, bu konudaki şüphelerimizi gidermeye yetmez.

Bu kor teknesi Osmanlı ev eşyaları içinde çok önemli bir yere sahiptir; hiçbir gelinin çeyizinde eksik olmaz ve maddi değeri kısmen gelinin serveti için bir ölçüdür.

Mangal Osmanlıların misafir odası veya salonunun önemli bir parçasıdır. Eski dönemlerde ileri gelenlerin evlerinde saf gümüşten mangallar bulunurdu. Bu dönemler, memur aylıklarının üzerine gelen birtakım düzenli gelirlerin kısıtlanmasından önceki zamanlardı;

1 Johann Nepomuk Nestroy: Avusturyalı tiyatro oyuncusu ve yazar (1801-1862). Vodvil ve parodi türünde oyunlar yazdı, Viyana denilince akla gelen hafif bir mizahın temsilcisidir.

o muhteşem zamanlarda bir dilekle ve küçük birtakım hilelere başvurmaya gerek kalmadan, resmi etkilerini hiç sakınmadan kullanarak istedikleri gibi gümüş tepsiler ve mangallar yaptırabiliyorlardı.

"Mangal" İspanyolca *"brasero"* kelimesinden gelmiş olabilir; mangalın, aristokrat malzemesine haksızlık etmek pahasına da olsa, Viyana'daki *Naschmarkt*'ta[2] kullanılan kor kovalarıyla uzaktan akrabalığını da belirtmeden geçemeyeceğim. Isıtma aracı olmaktan çok bir mobilyadır. Zengin evlerinin büyük salonlarında sadece göstermelik olarak yer alır. Odun kömürü yanmış, henüz kor haline gelmişse, o zaman sıcaklığı en fazla bakışları ve hemen üzerine uzatılan parmakları ısıtmaya yeter. Osmanlı salonunu aydınlatan şamdanlar ve kandillerle, salonda bulunanların tütürdükleri çubuklar en az mangaldaki korlar kadar sıcaklık yayarlar.

Odalarda dekor olarak kullanılan urna[3] benzeri yüksek mangallar gerçekten çok şık dururlar; bunlar çoğunlukla saf gümüştendir ve güzel işlenmişlerdir. Az eşyalı salonların en göz alıcı noktasını oluştururlar. Daha düşük kalitede olanların kullanılabilmesi ancak, ani hareketlerin yapılmadığı, veda etmek dışında kimsenin yerinden kalkmadığı Osmanlı salonlarında mümkündür. Serbestlik içinde, cıva benzeri bir hareketliliğin yaşandığı Avrupa salonlarında mangalın kullanımı tehlikeli olabilir. Ama doğulu salonların görünümü ve atmosferi batılılardan o kadar farklı ki. Osmanlı misafir salonlarının sadeliği toplumsal ilişkilerin batıdakilerden ne kadar farklı olduğunu açıkça gözler önüne serer. Düz çizgilerin egemenliği Türk salonlarının en belirleyici temel prensibidir. Mobilyalar bile sadece cetvelin söz sahibi olduğunu gösterir. Her hangi bir mobilyanın tesadüfen ortada durmasına, incelikle düzenlenmiş bir düzensizliğe, çizgilerin herhangi bir şekilde kesilmesine, yuvarlatılmış köşelere kesinlikle rastlayamazsınız. Gizli saklı bir köşede sohbet etme veya fikir alışverişi yapma şansınız yoktur. Pencerelerin önünde boylu boyunca, genel olarak hâlâ sürdürülen geleneksel divan uzanır. Her iki yan duvarlara birer koltuk, birer Frenk kanepesi ve uygun sayıda sandalye yan yana dizilidir. Pencerelerin karşısındaki duvarda genelde, üzerinde şamdanlar, lambalar ve su taslarının bulunduğu sütun ayaklı bir masa bulunur. Osmanlıların selamlığı bir *'parloir'*dan (sohbet) çok bir resmi görüşme salonunu andırır.

Evin beyi ya sofanın bir köşesine ya da koltuklardan birine oturur. Misafirler mevkilerine göre kapıdan divana doğru sıralanırlar. İtibarlı bir misafir geldiğinde evin beyi askeri bir ciddiyetle; aynı düzeyde olduklarına karşı ise kurallar ne kadar diyorsa o sayıda adımla yaklaşır. Odada bulunanlar hemen ev sahibinin arkasından ayağa kalkarlar ve o tekrar yerine oturuncaya kadar bekleyip sonra yerlerine geçerler. Selamlamalar katı kurallara bağlıdır, tıpkı gelenlere çubuk mu yoksa kahve mi ikram edileceği gibi. Çok az istisna dışında sohbet sadece ev sahibi ile bir misafir arasında yapılır, evin beyi sırayla tüm gelenlerle konuşur, elbette her türlü duygusallık sıkı sıkıya bastırılmış olarak. Astlardan biriyle yapılan sohbette, ast sık sık elini göğsüne götürerek sessizce saygısını gösterir.

Ama Osmanlıların toplumsal davranışlarında bu katı kurallar seçkin bir nezaketle birleşir; hatta bu toplumsal nezaket öyle bir şekilde korunur ki bireysel duygular kesinlikle bu kalıpların dışında ifade edilemez. Ve Türk misafir odasının düzenini, hiçbir kişisel dışavurumun öne çıkmadığı bir ilişki biçiminin doğal ve ona en uygun çerçevesi olarak ve bu düzenin bireyler arasında, titizlikle korunan ölçülü bir teması kısmen temsil ettiğini düşünürsek, mangalın içindeki kor yığınını da Osmanlı toplumunun duygusal yaşamının bir aynası olarak görebiliriz. Nasıl mangalda külle örtülen kor dışarıya karşı kendini belli etmiyor ve çevresine az bir sıcaklık veriyorsa, Osmanlının sıkı bir şekilde kendi içine kapattığı duygu dünyası da dengeli münasebetlerin ve katı bir kuralcılığın külü altında için için yanıyor. Kömür, nasıl aniden parlamadan yanıp tükeniyorsa, Osmanlı da dışarıya hiçbir şey belli etmeden, derinden seviyor veya nefret ediyor. Duygularını göstermek geleneklerine göre düşüncesizlik ve erkekliğe yakışmayan bir hareket olarak görülür. Birbirine bıçak çeken iki düşman sanki iki tanıdık gibi aynı rahatlık ve aynı nezaketi göstererek birbirlerine karşı dururlar. Hiçbir söz olanları ele vermez, hiçbir bulut çakacak olan şimşeği önceden haber vermez. Ansızın olup biter ve sonra her şey güllük gülistanlık devam eder. Aynı şey iki dost arasında da geçerlidir, hatta, çok sevdiği ve uzun yıllardır görmediği oğlunu yabancıların önünde karşılayan bir baba bile sanki herhangi bir tanıdıkmış

2 Naschmarkt: Viyana'nın çok eski ve ünlü sebze meyve pazarı.

3 Ölü küllerinin konduğu vazo.

gibi mesafeli davranır. Sadece bakışlar, sesteki hafif bir titreme gönlünde kopan fırtınayı ele verir.

Mangalın esas kullanım yeri Haliç. İmparatorluğun kış mevsimlerini daha sert yaşayan diğer yerlerinde ocak kullanılır. İstanbu'da da taş binalarda genellikle Frenk sobası kullanılır, ama genel olarak mangal tüm yetersizliğine rağmen en çok rağbet gören araçtır. Elbette, İngilizlerin şöminesinde olduğu gibi, bu kor yığınından büyük keyif alan mangal fanatikleri vardır. Onlar mangalın tatlı sıcaklığı hakkında öyle şeyler anlatırlar ve onun meziyetlerini öyle bir bağlılıkla allayıp pullarlar ki... Öncelikle övdükleri özellikler, mangalın sürekli aynı sıcaklığı yaydığı ve koruduğudur. Kesinlikle katılıyorum! Dışarıya göre yarım derece fazla sıcaklık verdiği tartışılmaz. Ayrıca dumanı tüterek rahatsızlık vermez. Doğru! Çünkü yapı ustaları, odada oturanlar ve camcılar sayesinde odun kömürünün duman kokusu sıradan bir baş ağrısından öteye fazla bir zarar vermez. Mangal tutkunlarının bu sevgi ve bağlılıklarının temelinde yatan, aslında onların da bu keyfi her zaman kalın ve kürklü ev giysileriyle çıkartıyor olmalarıdır.

Ahşap evlerde mangalın sobaya karşı rekabeti böylesine kazanmasının nedenlerinden birisi soba boruları ile ilgili sorunlardır. Borunun, önünde boylu boyunca divanın uzandığı pencerelerin birinden dışarıya çıkması gerekir ve böyle bir düzenlemede, rüzgâr ters estiğinde duman dayanılmaz şekilde rahatsızlık verecektir; diğer ve temel neden ise, Osmanlıların mekânın ısınmasından çok kendi bedenlerinin ısınmasına daha önem vermeleridir. Yani mangal daha çok gelenekler ve alışkanlıklar gereği kış mevsiminin çok değer verilen bir sembolüdür; kış soğuğuna karşı korunmaksa herkesin kendi sorunudur. Bu nedenle doğuda kürk kullanımı en az Rusya'nın kuzeyindeki kadar yaygındır. Açık renkli ev giysileri kürkle astarlanır; kış için kalın, yaz için ince tüylü kürkler kullanılır. Sokak giysileri ve misafirliğe giydikleri giysiler bile kürkle astarlanmıştır. Gece yatarken de özel giysiler kullanma âdetini koruyan Osmanlılar geleneksel entarinin üzerine bir de gece kürkü giyer ve öyle yatağa girerler. Osmanlı evlerinin güzel hanımları da kürke aynı derecede düşkündürler.

Hıristiyan Osmanlılar ve hatta bazı Frenk Pera sakini de mangalı farklı bir şekilde kullanmaya devam ediyorlar. Üzeri kapatılan mangal

büyük bir masanın altına konuluyor. Masanın etrafında oturan ev sahipleri ve misafirler büyük masa örtüsünün altından ayaklarını mangala uzatıp aynı anda iki farklı sıcaklığı hissederek bu değişik keyfin tadını çıkartıyorlar. Bu araca "tandır" deniliyor. Sağlığa ne kadar yararlı olduğunu bilmiyorum ama gerektiğinde ayak işaretiyle anlaşmak için, hiç şüphe yok ki çok uygun.

Geceleri mangala *"couvre feu"* (sokağa çıkma yasağı) kelimenin tam anlamıyla uygulanıyor; üzerine delikli bir kapak kapatılıyor. Şimdi biz de aynısını bu bölüm için yapıyoruz.

On Birinci Bölüm

İSTANBUL'UN ÇARŞISI

İstanbul'un nabzının attığı yeri, yani çarşısını gezmeden bu kentten ayrılmamalıyız. Kubbeli büyük bir yapı, sayısız yan ve çapraz yollarıyla düzensiz, ara sıra karşınıza çıkan plansız dönemeç ve çıkıntılarıyla tam bir mimarlık canavarı!

Ana kapı ağır zincirlerle bağlı. Biz yayalar altından eğilip geçiyoruz, lüks araçlar için zincirler açılıyor. Buradaki insan seli diğer alışveriş bölgelerine göre daha sakin bir dalgalanma içinde hareket ediyor, çünkü burada, oradaki gibi hamallar ve kiralık at sahiplerinin değil, güzel hanımlar ve tüccarların sözü geçiyor. Burada Müslümanlar egemen, orada Hıristiyanlar, burada rengârenk bir kalabalık var, orada ise soluk toprak rengi. Güneş ülkelerinin muhteşem giysileri sanki burada kendilerine sığınacak bir liman bulmuş gibiler.

Etrafımızdaki bazı görüntüleri inceleyelim:

Şurada rengârenk parlak bayan mantoları arasında beyaz, ince büzgülü fistanları, altın simle çevrelenmiş kısa ceketleri ve taşlarla süslü silahlarıyla baladlardaki cesur kahramanları andıran birkaç Arnavut göze çarpıyor. Hemen yanlarında, servinin yanındaki sedir ağacı gibi onlara tepeden bakan iki Çerkez var. Uzun tunikleri ince uzun, güçlü bedenlerini sarıyor, kürkle çevrilmiş kalpakları Kafkaslar'ın güçlü oğullarının düzgün sert hatlarını gölgeliyor. Yaşlı olan herhalde Şamillerin arasında Moskovalılara karşı birçok mücadelelere girmiştir; yarın aynı şey olsa, gördüğü yetmiş kışa rağmen hiç düşünmeden yine savaşa katılır. Yaşlılıktan güçsüz düşmek bu doğa çocuklarında nadir görülen bir durum; sağlıksız olan her şey yok olur, sadece güçlülerin yaşama şansı vardır, hem de ne yaşamak; oysa medeniyet "güçsüzlük çok yaşatır" der. Genç olanı alışveriş yapıyor; çok güzel bir tüfek için pazarlık yapıyor. Kesesi altın dolu; kızını bir İstanbul haremine satmış. Eğer bir Moskof onu kaçırsaydı, kurtarmak için on kez hayatını tehlikeye atardı, çünkü o iyi bir baba! Ve şimdi kızını sattı. Nasıl bir çelişki! Ama aslında gerçek olmaktan çok görünüşte bir çelişki bu.

Kızı ona hiç rahat vermiyordu, günler ve geceler boyunca İstanbul'un ve onun muhteşemliğinin parlak hayallerini kurup duruyor, hasta oluyordu, sonunda baba pes etti ve birlikte yola çıktılar.

Kızı da kabul ettiği için onu bir paşanın haremine sattı. Ve şimdi, eğer yazgısı buysa, daha mutlu olur, Haremde durumu iyi olacak, tıpkı İstanbul'u dolduran diğer Çerkez kızları gibi; akıllı kız, iyi yetiştirilecek, güzel giyinecek ve daha sonra evlendirilecek, belki de soylu birisiyle. Kısmet! Allah bilir. O, memleketinin taşlı dağlarında ayağı çıplak dolaşırken çevredeki pek çok kızın burada ipekler içinde konaklarda yaşadığını düşündükçe içi içini yiyordu. Biraz ilerde iki Berberi geniş, neredeyse tabak gibi sarıklarıyla dolaşıyorlar. Esmer çehrelerini Sami kanından çok Etiyopya güneşine borçlular ve beyaz muslin üzerindeki açık renk kaftanla daha da karanlık görünüyorlar. Sürekli hareket eden mimikleriyle deve kılından ihramı, başına bağladığı kahverengi çizgili kefiyesiyle bir Arap şeyhi onlara eşlik ediyor.

Burada doğunun tüm halkları temsil ediliyor!

Batının da eksik olmadığını, çevresini ite kaka ilerlemeye çalışan bir İngiliz beyefendiyle görüyoruz. Şapkasının çevresine kocaman bir sarık bağlamış, bir elinde kırmızı kapaklı bir cep kitabı, diğer elinde de beyaz bir güneş şemsiyesi tutuyor; önünde tercümanı, genç bir Yahudi delikanlı, süklüm püklüm ilerliyor, arkasında ise Hıristiyan satıcıların *Monsiuer! Madame! Mylord!* bağrışları eşliğinde büyük ayaklı beyaz kızları havalı bir şekilde sıra halinde ilerliyorlar.

Ne kadar hareketli, ne kadar renkli bir görüntü! Sanki çiçekler üzerine konmuş bir sürü rengârenk kelebek.

Gözlerimiz bu renk zenginliği karşısında kamaşıyor, hatta kör oluyor bile diyebilirdik, ama bu renk cümbüşü karanlık bir arka plan ve ilahi bir loşlukla yumuşatılıyor ve arada bir bakışlarımız gözden uzak kalmış çıplak noktalara takılıp sakinleşiyor.

Bazı yerlerde sanki binlerce arı vızıldıyor, ama bu vızıltılar sanki tek bir seste birleşip boğuklaşarak duyulmaz oluyorlar ve bazı kenar sokaklarda bir *Karthaus* manastırının sessizliği hüküm sürüyor.

Keyifli, heybetli, tecrit edilmiş, hareketsiz bir kütlenin içinde karıncalar gibi durup dinlenmeden süren bir hareketlilik.

Bu çelişkilerin içinde doğunun önemli bir parçası yansıyor!

Her malın kendine ait bir bölümü, kendine ait bir mağazalar dizisi var; mağazalar nişlerden oluşuyor.

Yukardan gelen ışık bir yan sokağa vuruyor. Kendimizi bir katakompda sanıyoruz. Duvarlar kirden kararmış, hiçbir yerde herhangi bir tezgâh veya kumaş çıplaklığı örtmüyor. Nişlerde, çoğu Osmanlıların reform giysisi içinde tüccarlar çömelip oturmuşlar; bunlar Ermeniler. Hepsinin yanında basit bir kutu bulunuyor. Değerli taşlar çarşısındayız.

Pırlantalı takılara haremlerde büyük bir rağbet var; taşlar genellikle düşük kaliteli, montürleri kaba.

Hemen yanındaki bölüm ise göz kamaştırıcı bir tezatlıkla parlıyor; simler ve payetler, uniformalar için işlemeler, eyer örtüleri, apoletler, kahve tepsisi örtüleri vs. Osmanlılar işlemecilik ve dantel örmeciliğinde belirgin bir beceriye sahipler. Başka bir bölümde beyaz çamaşırlar, gömlekler, çarşaflar, ipekten yastık kılıfları, sim ve ipekle işlenmiş yumuşacık havlular, bornozlar ve benzerleri satılıyor; aralarında bazıları, Orta Asya'da genç kızların çeyizleri için işledikleri yatak çarşafları gibi gerçek birer sanat eseri. Yine başka bir yerde dantel örtüler, çiçek demetleri ve Kuran'dan ayetler işlenmiş masa örtüleri, yastıklar, perdeler vs. görüyoruz. Hepsi batılılar için yapılmış; bunlar artık efendinin zevkine hitap etmiyor. Daha sonra bağa ve sedef kakmalı eşyaların sergilendiği dükkânların önünden geçiyoruz. Yeni dönem imalatları, tasarımları ve işçilikteki özen açısından eskilerinin çok, ama çok altında; yerli imalatlarda belirgin bir gerileme kendini belli ediyor.

Yerli sanayi, daha önce de belirtme imkânına sahip olduğum gibi, ucuz ve hızla yaygınlaşan batı ürünleriyle rekabet edemiyor. Dolaşmaktan ve etrafa bakınmaktan yorgun düşüp ana caddeye geri dönüyoruz. Bu caddenin bir ucunda Avrupalı hanımların biblo masalarını süslemek üzere hazırlanmış işlemeli terlikler sergileniyor ve ilerde ipek kumaşlar. Burada Lübnan ipeği altın gibi sapsarı parlıyor, şurada Sur ve Sidon'dan (Sayda) gelen renkli çizgili eşarplar göz alıyorlar, diğer tarafta Şam ve Bursa kumaşları rengârenk bir ışık yayıyor, biraz ilerde Üsküdar'ın baskılı kadifeleri alımlı alımlı yayılmışlar. Hemen yanında, belli ki Avrupa imalatı olan ku-

maşlar her yanı kaplamış ve ülkenin çok daha güzel ve kaliteli olan yerli ürünlerini sindirmeye çalışarak tehditkâr bir şekilde gözdağı veriyorlar.

Burada da makine sanatı eziyor, burada da şablon özgünlüğü, şiirselliği öldürüyor. Kumaşlar üzerinde yaptığımız bu gözlem bizi insanlara yöneltiyor. Aslında bu geçiş aniden olmuyor.

Şurada bir şal[1] dükkânı var, içerde oturan Osmanlı, Arap masallarında tasvir edilen tüccar tipine tıpatıp uyuyor. Şık sarığı keskin hatlı, düzgün yüzünü çevreliyor. Avrupa anlayışına göre de ideal erkek güzelliğinin örneği olarak gösterilebilirdi, ama o yüzüne maske gibi yapışmış vurdumduymazlık her şeyi bozuyor. Bu kayıtsızlık, hareketli bir duygusal yaşamın sonucu değil, aksine doğuştan ve çok erken bir eğitimle içine kazınmış. Kısa boylu ve iri yapılı. Kaşmirden bir entarinin üzerine giydiği tarçın renkli kaftanı geniş kıvrımlarıyla etrafını sarıyor. Sadece bu giysi bile saygıyı hak ediyor. Yüz hatlarının asaleti para hırsıyla gölgelenmiyor, kişilik sahibi görüntüsünde aceleciliğin izi yok. Duruşu özgüvenini belli ediyor, bakışlarından bilge bir ölçülülük okunuyor, alnında deneyim bir taç gibi duruyor. Allah'ın nasip edeceği alıcıları bekliyor!

Onu selamlıyoruz, hiç yaltaklanmadan, sakin ve kibar bir şekilde cevaplıyor selamımızı. Oturuyoruz ve bir şalın fiyatını soruyoruz, nargilesini elinden bırakmadan fiyatı söylüyor. Pazarlık yapmak gereksiz, söyleyeceğini söyledi. Belli ki bugün bir şey alamayacağız. Her neyse, belki başka bir zaman, inşallah! Hizmetkân, küçük bir zenci çocuk, kumaş toplarını katlıyor.

Komşusu Hıristiyan bezirgân, sanki ipin ucundaki kukla gibi kendini ortaya atıyor, gelen geçene laf atıyor, müşterileri çağırıyor, Frenk alıcıların tercümanlarıyla gizli bağlantılar kuruyor, her lafa atlayıp dikkat çekmeye çalışıyor, önce fiyatı şişirip, sonra indirim yapıyor, diline kuvvet konuşuyor, kafa şişiriyor, insanı sersemletiyor ve akşamları cebini doldurduğu kazancını sayıyor.

Nasıl yabancı imalat yerli ürünleri eziyorsa, hiç şüphe yok ki Hıristiyan tüccarlar da Müslümanları geride bırakacaklar.

Osmanlılar modern anlayışa göre ticaret için doğmamışlar; onlarda spekülasyon anlayışı, girişimci ruhu, esneklik ve yumuşaklık yok. Ama sadece bunlar değil, kişilik özellikleri de onlar için ciddi bir engel. Duruma

göre insan yanlışlarından olduğu kadar onurundan da zarar görür, toplum da her bir ferdinin erdeminden.

1 Tiftik yünüyle, bazen ipek de karıştırılarak dokunan, eskiden top olarak satılan kumaş.

Ulusal ekonomik durum insanlık anlayışından çok gerçekçi kültürün gerekleri ve sonuçlarına göre başarılı olur.

İhtiyaçları az olan bilge fakirleşir, toz içinde debelenen cahil kazanır, zenginleşen köleler fakirleşen beye üstün gelir, eğitilmiş cahiller cahil kalan bilgelere hükmeder.

Azla yetinenler değil, çok isteyenler ve isteklerini tatmin etmeye çalışanlar yükselir. Dünya haysiyetli olanlara değil, girişimci olanlara ait, bilgelere değil beceriklilere, soyluya değil açgözlülere, güçlü olanlara değil gücü en iyi şekilde kullanmayı bilenlere ait. Kim Dünyaya hükmetmek istiyorsa onun için dünya her şey olmalı, onun için bugün sonsuzluktan daha önemli olmalı. Daha yüksek bir medeniyet basamağına çıkmanın ağır bedelidir huzuru kaybetmek!

Genç bir Fransız çift yaklaşıyor. Madam beyaz zemin üzerine olan şal görmek istiyor. O sırada ezan okunmaya başlıyor. Tüccarımız hemen seccadesini açıyor; artık onu ne ticaret ne de müşteri ilgilendiriyor; onun için bu dünya nedir ki, zamanın ne değeri var?

Allah büyüktür!

Türkiye Manzaraları

1. Kitap

Hersek Hatıraları

KLEK LİMANI, MOSTAR

Atalarından gelen piskopos prens Vladika unvanın "Csrna Gora ve Berdas" prensi unvanıyla, başpiskoposluk kuşağını ve haçını dünyevi hükümdarların tüylü asker şapkası ve nişanıyla değiştiren Njegos hanedanından Danilo Petroviç 1852'den beri Karadağ'ı yönetiyordu.

Bir sonraki hedefleri sanki Müslüman komşularının koyun sürüleri olacakmış gibi görünen ve her yönetim değişiminde daha da büyük bir coşkuyla kabul edilen Karadağlı çetecilerin Hersek'e yaptıkları geleneksel akınları Kırım Savaşı'ndan sonra ve III. Napoléon'un Rusya ile rekabete girerek belli ölçüde doğudaki Slav halkların koruyuculuğuna bürünmesinden beri, sık sık tekrarlanan bir olay olmaktan çıkıp, oldukça büyük bir genişleme göstermişti. Bu koyun hırsızlığı akınlarının karakteri değişti; ulusal ekonomik amaçlarının yanı sıra savaş ve intikam ihtiyaçlarını da karşılayan bu akınlar artık politik amaçlar taşımaya başladılar. Düşmanları artık ölçüyü kaçırınca Babıali şefkatli, anaç bakışını yeniden buraya çevirdi, genelde bu acılı Slav çocukları 3 ila 5 yıl arasında herhangi bir dalaşma veya bir çığlıkla hep kendilerini hatırlatıp ilgi beklerlerdi.

Şunu belirtmemiz gerekir; bu ilişkinin yakınlaşması ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni biçimlendirilmesinden sonra oluştu, ama bu dönem milliyetçilik ateşinin yayılmasıyla aynı zamana denk geldi. Daha eskiden, imparatorluğun yetki paylaşımına göre divan çok nadiren Karadağ ve Bosnalılarla, İşkodra vs.nin yönetimiyle doğrudan ilgilenirdi.

Karadağlıların kahramanlarıyla mücadele etmek saygın "Macaristan vezirleri" unvanını taşıyan Travnik ve Belgrad vezirleri veya İşkodra sancağı vezirinin göreviydi ve Slav bölgelerinde divan yeterince etkiliydi; bazen Müslüman büyük toprak sahiplerini temsil eden sipahileri kullanarak vezirleri kontrol altında tutuyordu, ya da orada veya burada veziri destekleyerek dik başlı sipahileri dizginliyordu. Ama bu durum yüzyılımızda reformların ve buna bağlı merkeziyetçiliğin etkisiyle, zamanın ruhunun et-

kisiyle, Sırbistan'ın ayrılmasıyla, kısaca çok çeşitli ve çok yönlü birçok faktörün bir araya gelmesiyle tamamen değişti.

Osmanlı İmparatorluğu fetihlerle farklı eyaletlerden oluşmuş bir bütün olarak gelişti, ama fethedilen ülkeler merkezi devletle, halkları da ulus olarak kaynaşmadı. Zafer kazananın dini, bu ülkeler ve halklar topluluğunu bir arada tutan dıştan bir bağ oldu, halife dinin en ileri geleni olarak gücün en büyük sahibi ve uygulayıcısıydı. Fethedenle edilenin tek bir ulus olarak kaynaştırılması hiçbir zaman ve hiçbir yerde denenmemişdir, ayrıca bu durum İslam anlayışına da terstir.

Kuran şöyle der: "Bütün kâfirler tek bir halktır."

Ama İslamı kabul edenlerin tümü de "Müslüman" olarak tek bir halkı temsil ederler. Osmanlılarda miliyetçilik düşüncesi dini birlik ve beraberlikte yatar. Vatanseverliği dinidir, İslamidir.

Her bir ülkenin ve bölgenin yönetimi halifenin vekillerinin, yani vezirlerin elindeydi. Bu vezirler etki alanları içinde aşağıya doğru sınırsız bir güce sahiplerdi. Vezirlerin gücü zafer kazananların saygınlığına, Osmanlı sarayına ve kendi dinlerini değiştirerek hükmedenlerin dinini kabul edenlerin desteğine dayanıyordu. Bosna'da Sırp soyluları mallarını ve ayrıcalıklarını korumak için hep beraber din değiştirmişlerdi. Millet olarak bir kaynaşma hiçbir yerde olmadı.

Yönetim altına alına milletler Yunanlar, Arnavutlar, Sırplar, Bulgarlar ve Romenler olarak ayrılıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu bir Osmanlı devlet adamının Alman imparatorunun elçisine yaptığı benzetmeye çok uyuyordu. Sohbet sırasında söz iki imparatorluğa gelince Osmanlı devlet adamı şöyle der: "Osmanlı İmparatorluğu çok gövdeli tek başlı bir yılana benzer, hepsi bu başı takip eder ve onun çektiği yöne doğru gider; Alman İmparatorluğu ise tek gövdeli, ama çok başlı bir yılan gibidir."

Sultan Mahmud'un yaptığı reform, var olan her şeyin radikal ve köklü bir değişimiydi, bir ağacın budanarak ve aşılanarak tazelenmesi değil, tamamen köklenerek çok farklı bir toprağa ekilmesi gibiydi. Reformların köklü etkisinin kapsamını ilk başta kimse anlamadı, anlamış olsalardı bile elbette bu girişim engellenemezdi.

Bir taraftan İslami merkezi gücün askeri oluşumu, yani yeniçeri ocağı, tamamen ortadan kaldırılmak zorundaydı, diğer taraftan ise, İslamın başındaki kişi tarafından ve İstanbul'dan başlatılan reform hareketi yeniden katı, resmi ve idari bir merkezileşme gerektiriyordu; bunun anlamı şimdiye dek ihmal edilen merkezi bir devlet oluşumu, halihazırda gevşek parçalardan meydana gelen yönetim yapısının yerini almalıydı; hükmeden Müslüman topluluğun yerine bir Osmanlı milletinin oluşturulmasını denemek ve uygulamak gerekiyordu. İdareye bürokrasi yerleştirilmeli, yerel soyluların (derebeyleri veya Bosna'daki sipahilerin) gücü kırılmalıydı.

Bütün bir imparatorluk baştan başa inanılmaz bir kriz yaşadı. Sultan Mahmud'un giriştiği çok büyük bir işti. Vezirlerden sadece birisi kendini kurtardı ve ayrılmayı başardı, Mısır valisi; diğerlerinin hepsi düştü; feodal soylular, halife tarafından temsil edilen, devletin ve belli bir açıdan demokratik bir siyasi birliğin oluşturulması çabaları karşısında yok oldular. En son yenik düşenler Bosnalı soylular oldu, 1828 yılında Türk Rus savaşı sırasında kendi ayrıcalıklı durumlarını korumak için İstanbul üzerine yürüdüler ve ilginç bir şekilde o sırada Edirne'ye doğru ilerleyen General Diebitsch tarafından durduruldular.

1851 yılında Serdar Ömer Paşa[1] Bosna feodallerine son darbeyi vurdu ve o günden sonra Bosna ve Hersek, Osmanlı devletinin vilayetleri oldu, ama aynı zamanda Sırp ve Karadağlıların yayılmasına açık bir alan ve Rus politikasının da hedefi oldu, çünkü sonunda yeniçerilerin ortadan kaldırılmasında olduğu gibi, Bosna'da da hastalıklı kan temizlenmek istenirken beraberinde taze yaşam suyu da dışarıya aktı.

Bir zamanların Müslüman feodal savaşçıları, artık sadece Müslüman Bosnalılar oldu, ama hâlâ inançları milliyetçilik duygularından önde geliyor.

Ama bugün kuzeybatı bölgelerde patlayan her silah sesi Haliç'te Babıali koridorlarında yankılanıyor; Bosna çevresindeki her olay Osmanlı merkezi gücünü etkiliyor ve Avrupa ile ilgili politik sorunlara ekleniyor.

Böylece 1858 yılının başında Babıali, Hersek'in güneyine birkaç tabur asker göndermek zorunluluğunu hissetti ve aynı zamanda Bosanski-Grahovo sınırında sürüp giden, baha-

1 Serdarıekrem Ömer Lutfi Paşa.

ne olarak bazı mezra anlaşmazlıkları gösterilen sorunları araştırmak ve halletmek üzere bir olağandışı müffettiş gönderdi.

Yine aynı zamanda Bosna için yeni bir genel vali de atandı. Askeri birliklerin komutanı olarak Hüseyin Paşa[2] görevlendirildi; dürüst, cesur, atılgan genç bir Çerkez ve son Rus savaşında süvari subayı olarak büyük başarılar kazanmıştı. Müfettiş olarak Kemal Efendi atandı, elçi olarak gittiği Berlin'de herkesin sevdiği, iyi bir dost olarak ün yapmıştı ve Bosna genel valisi olarak o sırada Kıbrıs valisi olan Kâni Paşa tayin edildi. Kâni Paşa ticari bir beceriye ve sert bir tavra sahipti, bu yeteneklerini daha sonra İmparatorluğun gümrük emini olarak da uzun yıllar boyunca gösterecekti.

Ben ise o sıralarda henüz askerlikten dışişlerine atanmıştım ve Kemal Efendi'nin sekreteri olmuştum. Bir firkateyn bize tahsis edildi. Biz derken bundan şefim ve naçizane bendeniz dışında ikinci bir sekreter ve elbette saygınlığı artırmak amacıyla gönderilen, iki askeri ataşe anlaşılmalıdır. Gemiyle yola çıktık, şefimin yanında talimatları ve bir sandık dolusu kutu ve saat vardı.

Yolculuğumuzun ilk hedefi Kıbrıs'tı. Buradan yeni genel valiyi alışıldık seremoni ve tantanalarla aldık.

Konu başlığına bağlı kalarak anılarımı, yolculuğumuzun İzmir'den başlangıcı, Rodos ve Korfu bölümlerini atlayarak, Dalmaçya adaları Lesina ve Korcula arasındaki Narenta[3] kanalından geçip Klek limanının bulunduğu körfeze gelişimizden itibaren yazacağım. Klek, bölgenin en doğusundaki kıyı şeridi; burasını bir zamanlar Ragusa Cumhuriyeti, Dalmaçya'yı ele geçiren Venediklileri uzak tutmak için Osmanlılara bırakmıştı; bölgenin güneyi ise Sutorina. Venedik ve Ragusa'nın mirasına konan Avusturya yönetimi aslında bedeni olmayan Dalmaçya ülkesinin bu üçe bölünmüş halinden hiç memnun değil, buna rağmen her iki kıyıda geçiş iznini elinde tuttuğu, sürekli gidip gelen asker trafiğiyle kendini gösteriyor.

Klek körfezine girerken az kalsın bizim firkateyn Avusturya'nın çift başlı kartallı bayrağıyla bir anlaşmazlığa düşecekti. Kaptanımız herhalde, Osmanlı kıyılarına ulaşmak için Dalmaçya sularından geçeceğimizi unutmuştu ve küçük bir gemiyi pek önemsemedi ve o küçük gemi kendini göstermek için yaptığı tüm işaret ve uyarılara cevap alamayınca, sonunda bir

top atışıyla saygın varlığına hak ettiği dikkati çekebildi. Bu, kızgın bir Bologna bişonunun[4] bir danuaya[5] saldırmasına benziyordu.

Yaptığı deniz sınırı ihlalini anlayan kaptan hemen stop etti ve küçük teknenin komutanı kâğıtlarımızı kontrol ettikten sonra yüksek sesle ve törensel bir ifadeyle "Haşmetmeap Başpiskopos Majesteleri adına" yolumuza devam etmek için izin verdi.

Klek körfezinde dikkate değer hiçbir şey yoktu. Uzun süre Venediklilerle Osmanlılar arasında top gibi gidip gelen Opus limanında günümüzde artık sözü geçen tek bir hâkim var; Narenta ağzında oluşan bataklığın yaz aylarında tüm çevreye yaydığı öldürücü hastalıklar. Yedinci yüzyıldan beri Narentalılar, burada Narenta vadisinde, eskilerin Naro dediği ırmağın deltasını oluşturan kolların korumasında ve adaların arkasına saklanmış olarak korsanlıklarını sürdürüyorlardı. Sonunda onuncu yüzyılda Doge II. Pietro Orseolo[6] bu korkunç deniz aslanlarının faaliyetlerine son verdi.

Bizim karaya çıkışımız çok uzun bir süre gerektirdi, çünkü 40 kişilik bir refakatçi grubu ve bu ülkede yapılacak bir yolculuk için gerekli donanım nedeniyle, eşyalarımızın boşaltılması oldukça zahmetli oldu.

Yerleşim olmayan kıyıda Hersek valisinin kardeşi ve kâhyası kalabalık bir koruma ekibi ve atlarla katırlardan oluşan bir sürüyle bizi bekliyordu. Ekselansları için eyerlenmiş ve zengin işlemelerle süslü eyer örtüleriyle vali paşanın atları getirtilmişti; diğer hayvanlar yanımızda getirilen eyerlerle eyerlendi, yük beygirlerine ise yataklar ve diğer büyük sandıklar yüklendi, böylece birkaç saat geçti.

Taşlık, yolu olmayan bölge gezinti yapmaya hiç uygun değildi ve kireçtaşıyla kaplı çıplak bölge hiç de çekici değildi. Böylece bu çöl benzeri yerde beni saran umutsuzluk ve can sıkıntısının yanı sıra bir de hareketsizliğe katlanmak zorundaydım. Yatak denklerinin ve kilimlerin üzerine uzanıp çubuklarının dumanıyla halkalar yapan ve arada sırada kahve fincanlarını yudumlalayan bizim Türkler her durumda rahat ediyormuş gibi görünüyorlardı ve bu uzun duraklama karşısında hiçbir sabırsızlık belirtisi göstermiyorlardı; ve bir kez daha onların sabır ve sükûnetlerine imrendim!

2 Hüseyin Avni Paşa.

3 Günümüzde adları Lesina (Hvar), Korcula (Curzola), Narenta (Neretva), Ragusa (Dubrovnik).

4 Küçük bedenli süs köpeği.

5 Danimarka köpeği; ince uzun sağlam yapılı ev köpeği.

6 10. yüzyılda Venedik Cumhuriyeti başkanlarından.

Sonunda gece konaklayacağımız hana doğru yola çıkıyoruz. Oraya giden bir patikayı izliyoruz, çünkü burada yollar zeminin şartlarına göre değil, geleneksel olarak daha çok hedefe giden en kısa yol olarak belirleniyor, bu nedenle genel anlamda söyleyecek olursak yokuş yukarı, ayrıntıya girersek dimdik kayaların üzerine tırmanıp, aşağıya inip, taş yığınlarının üzerinden, çalılıkların içinden geçip ve bazen devrilmiş ağaç kütüklerinin üzerinden atlayıp, hem tehlikeli, hem de yorucu bir yolculuk yapmak zorunda kaldık.

Yerli halk sürekli olarak yol yapımına itiraz ediyor. Taşlı ülkelerinde yol olmaması onlar için düşmanlara karşı savunma anlamına geliyordu ve bu düşmanın adı yüzyıllar boyunca Avusturya'ydı. Bu konuda Hersekli lerin politik bakışlarına fazla bir değer verilmemeli. Dalmaçya ve Hersek kadar anlamsız bir şekilde ayrılmış başka bir toprak parçası yoktur. Kıyılara kim hâkim olursa hinterlandı da ele geçirmesi gerekir. Herhangi bir zamanda burada bağımsız devletler kurulursa temel ilke şüphesiz şöyle olacaktır: Dalmaçya Hersek'in sahilinden başka bir şey değildir. Bu nedenle bugün Avusturya her şeyden önce statükoyu korumaya çalışıyor ve eğer bu konum sürdürülemeyecek hale gelirse, istemeden de olsa, taşlık ülkeyi işgal etmek için çabalamak zorunda kalacak. Hersekliler yol olmamasının kendileri ve ülkeleri için diğer tüm sakıncalarını kesinlikle düşünmek istemiyorlar ve bu durum birçok kimsenin ileri sürdüğü varsayımı haklı çıkartıyor: Aslında Osmanlı askerine karşı da kendilerini güvende hissediyorlar.

Daha sonraları benim şefimin çabalarıyla bazı yolların yapımına başlandı. İnşaatta yerli halk çalıştı ve bu şekilde, bölgenin malzeme açısından da uygunluğu sayesinde, büyük zorluklar ve masraflar olmadan iyi yollar yapılabilirdi, tabii ki eğer bir süre için hızlanan çalışmalar ciddiye alınsaydı ve tamamlanan yolların korunması için bir şeyler yapılmış olsaydı.

Ben grubun öncüsü olan Bosnalı korumanın arkasında gidiyordum. Bir yerde, dimdik bir uçurumun kenarından giden ve bana oldukça endişe verici görünen bir yerde attan inip, ayağımdaki şehir ayakkabılarına aldırmadan atın yularından tutarak yaya olarak yürümek istedim. "Gerek yok beyefendi" dedi koruma. "Bosna atı yolunu bilir. Yularını bırakın, sakince oturun ve altında dört toynağı için yeterince taş olduğu sürece o sizi

karşıya geçirecektir." Onun tavsiyesini dinledim ve haklı çıktı. Yerli atlar sanki at kılığına girmiş keçi gibiler. Küçük ve gösterişsiz, ama kanaatkâr ve dayanıklı hayvanlar insana hayret edilecek derecede güven veriyorlar.

Daha sonraları kayalık uçurum kenarlarında at süren yerliler gördüm, yabancı bir atla kimsenin on adım bile ilerleyemeyeceği yerlerden geçip gidiyorlardı. En gösterişsiz yaşlı atlar bile çevik hareketlerle bu taşlık arazide rahatlıkla ilerliyorlar ve dağkeçileri gibi dik kayalardan aşağıya kolaylıkla ve güvenle kayarak iniyorlar. Çamurlu, bataklık arazide ise önce çamuru dikkatle yokluyorlar, sonra yavaş yavaş ilerliyorlar.

Saatlar süren yolculuğumuz boyunca hiç insana rastlamadık, bir geçitten çıktığımızda bir kurt leşini didiklemekte olan iki kartalı ürküttüm, uçarak uzaklaştılar.

Yorgun ama bütün kemiklerimiz sağlam olarak geceleyeceğimiz çiftliğe geldik. Slav tarzında birbirinden uzak birkaç taş kulübeden oluşuyordu. Kulübeler hemen hemen işlenmemiş toplama taşların üst üste dizilmesiyle yapılmış ve dam olarak taş plakalar kullanılmıştı. Anabinanın damı, ev sahibimizin bana açıkladığına göre, aşağıdaki Dalmaçya modasına uygun olarak beyaza boyanmıştı. En derli toplu kulübeler paşanın emriyle oryantal tarzda düzenlenmişti, ayrıca yine paşanın aşçılarından birinin hazırladığı öğle yemeği bizi bekliyordu. Böylece, bedenimin iyiliği için, yerli mutfak hakkında hüküm verecek incelemelere girmedim. Yemek, daha sonraları birkaç kez daha tadacağım, Balkanlar'a özgü *mamaliga*,[7] soğan, koyun peyniri ve sütten oluşuyor; pilav ve kızarmış koyun eti daha çok tören ve bayram yemeğidir. Bu sade besinlere rağmen tıknaz, orta yapılı insanlar, güzel ve sağlıklılar.

Yolculardan sadece en itibarlı olanlarla karşılaştık, bunlar reaya (Hıristiyanlar). Deneyimli olmayan bir göz onları ülkenin yerli Müslümanlarından ayırt edemez. Açık kahverengi, keçe kumaşından ceketler, aynı kumaştan mavi veya beyaz, dize kadar bol, dizden aşağıya tozluk gibi dar inen pantolonlar giyiyorlardı. Sarıkları ve kuşakları koyu kırmızıydı, ayaklarında çarık vardı, çubuklarını enselerine sokmuşlardı. Bazı Türkçe kelimelerle karışmış Slavca konuşan yerli Müslümanlar gibi onlar da Türkçeyi anlamıyorlardı.

7 Mamalika: Mısır unu ve suyla hazırlanan bulamacın ortasına peynir, çökelek, tereyağı vb. bir katık konularak yapılan yemek.

Durumları ve istekleri üzerine sorduğumuz sorulara dikkatle ve kaçamak cevaplarla karşılık verdiler.

Ertesi sabah vakitlice yola çıktık, Hersek'in başkenti Mostar'a akşam ulaşmamız gerekiyordu.

Osmanlıların Hersek dediği Hercegovina, ortaçağdaki adıyla Zachlumien, adını *herzog* (dük) veya voyvodadan alıyor. Bosna kralı Tvrtko 1358 yılında Hersek yöneticilerine bu unvanı vermişti; son dük Stefan'ı Osmanlılar vergiye bağladılar ve sonunda 1483 yılında ülke yönetimini ele geçirdiler. O zamandan beri kısmen Bosna yönetimi altında, kısmen ayrı, reformlardan önce yerli bir vezirin idaresinde, reformlardan sonra ise Babıali'nin atadığı bir paşa tarafından yönetildi.

Bu halklarda milliyetçilik düşüncesi daha hâlâ dine dayanır. Birisine hangi milletten olduğunu sorarsanız ya "Müslümanım" der, ya da "Hıristiyanım" veya "Katoliğim" der.

Bize piskoposlarını şikâyet ettiler, papazlar daha çok yerli halktan oluşurken, piskoposlar Rumdur. "Piskoposlar Türk,"[8] diye yakınıyorlardı genellikle. Babıali otuzlu yılların sonunda yönetime başkaldıran sipahileri, Müslüman feodal soyluları, reayanın yardımıyla yenmişti, ama bugün reaya yabancı kışkırtmalarla bağımsızlık hayalleri kuruyor, ancak bağımsızlığın ne demek olduğunu ne kimse onlara anlatıyor, ne de onlar kendi kendilerine soruyorlar. Dillerindeki tek slogan; Türk egemenliğinden kurtulmak. Yerli Müslümanlar ayrıcalıklarını ellerinden alan ve sipahi yönetimini merkezi idareyle değiştiren Osmanlılara kızgınlar ve reformlardan dolayı Osmanlıyı dinden dönenler olarak görüyorlar. Böylece Slav propagandası Bosnalı Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bir birlik kurmaya çalışıyor, elbette *reservatio mentalis*[9] ile: "Önce Türkleri def edelim, sonra beylerle hesaplaşırız."

6 mil uzunluğunda ve 3 mil genişliğindeki Mostar ovasında garnizon kurulmuştu ve paşa bizi bu amaçla düzenlenen bir çadırda karşıladı.

Mostar, Velez ve Hum dağlarının eteğinde, Narenta ırmağının her iki kıyısında kurulmuş, nehir kıyısı burada dağların arasına sıkışmış, dik ve kayalık. Bir zamanlar Roma garnizonuydu ve 1440'ta Kral Stephan'ın saray danışmanı tarafından şehir olarak kuruldu. Şehrin merkezi nehrin

doğu kıyısında bir tepenin üzerinde yer alıyor. Şehir adını köprü (most) ve eski (star) kelimelerinden alıyor. Yapımını kimisinin İmparator Traianus, kimisinin de Hadrianus'a atfettiği köprünün kemeri 90 ayak uzunluğunda ve sudan 70 ayak yüksekte. Bu köprü Kanuni Sultan Süleyman zamanında restore edilmiş ve her iki tarafına kuleler yerleştirilmiş.

Mostar'ın nüfusu 19.000 olarak tahmin ediliyor, bunların çoğunluğu Müslüman. 3000 kişi kendisini *greko oriental*[10] dinine bağlı, 500 kişi ise Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı olarak tanıtıyor.

Şehirde 40 cami ve 2 Ortodoks kilisesi var. Evler taştan yapılmış, ahşap malzeme çok az kullanılmış. İleri gelenlerin evlerinde saçaklar oryantal tarzda geniş ve pencerelerde kafesler yer alıyor. İklim yumuşak, Dalmaçya'ya benziyor; yaz mevsiminde sıcak bunaltıcı ve eğer Sirokko rüzgârları kor gibi yanan taşların üzerinden eserse boğucu oluyor. Şehrin sanayi dalları arasında mükemmel örneklerin üretildiği kesici silah yapımını özellikle belirtmek gerekir.

Ben Müslüman bir beyin evine yerleştirildim, ekselans ve hizmetkârları ise Konak'a (valilik binasına) geçici olarak yerleştiler. Evlerin odaları ve eşyaları Türk evleri ile hemen hemen aynı. Mavi tonlu Rumeli kilimleri ve duvara asılan sevimsiz bir resim yaygın olarak kullanılıyor. Konak, Konstantiniye'deki örneklerine göre, ancak biraz daha gözetleme kulesine benzer tarzda yapılmış büyük bir bina. Duvarların etrafında, bir zamanlar üzerine Karadağlıların, haydutların ve yönetime karşı ayaklananların başları uyarı olsun diye asılan direkler zamanla kaybolmuş.

Bu eski güzel zamanlar hakkında yaşlı ev sahibimin, biraz yakınlaştıktan sonra, anlatacak çok şeyi vardı. Konuşmalarını renklendiren derin iç çekişleri, sadece bir zamanlar sahip oldukları büyük gücü kaybettiği için değildi, yitip gitmiş gençliği için de hayıflanıyordu!

Evine misafir olduğum beyin adı Hasan Ağa idi. Sultan Mahmud'un adamı olarak Sırplarıyla beraber dindar sipahilere saldıran Sırp Prensi domuz çobanı Miloş'a karşı savaşmıştı; daha sonra Bosna ejderi kahraman Hüseyin[11] ile beraber Osmanlıların Nizam ordusuna karşı sefere çıkmıştı, bu orduya fişekliklerindeki ve

8 Balkanlarda Rumları 'Türk' olarak adlandırıyorlar.

9 Gizli düşünce.

10 Doğu Rum, Ortodoks kilisesi.

11 Hüseyin Kapudan Gradasceviç.

kılıç kınlarındaki haçlar yüzünden "haçlılar," yani "vaftiz edilmişler" diyorlardı. Ve birkaç yıl önce son yerli vezir olan yaşlı Ali Paşa'yı[12] zincire vuran Serdarıekrem Ömer Paşa'ya karşı mücadele etmişti; birçok arkadaşı öldü, kader onu korudu, ama kalesi yerle bir edildi, arazilerine el konuldu, şimdi eceli gelinceye kadar yaşamaya mahkûm edilmiş kırgın bir ihtiyar.

Sultanın paşalar tarafından kandırıldığına ve burada neler olup bittiğinden haberi olmadığına inanıyordu; Müslümanların harcanarak reayanın kayırılmasının kesinlikle başka bir nedeni olamazdı. "*Valaklar* (yerel Müslümanlar doğu kilisesine bağlı Hıristiyanları böyle adlandırıyorlar), valaklar artık arsızlaştılar," diye söylendi, "geniş kuşaklar bağlıyorlar ve kendi adlarına mühürlü yüzükler yaptırıyorlar. Geçen hafta çiftliğime gidiyordum, yolda tütün satıcısı Kosta ile karşılaştım. Zannedersin ki, kaba adam, âdet olduğu gibi atından inip benim geçmemi bekleyecek. Nerede, Efendi, nerede! Herif bütün küstahlığıyla yanımdan geçti, bana da üstün körü bir selam verdi. Bunun sonu nereye varacak? Bosna'daki felaketlerin tek nedeni var; Türk paşalar Bosnalı sipahilerin İslamın kılıçları olduğunu unuttular. Ne adamlar doğdu bu topraklarda! Büyük Köprülü ve diğer sadrazamlar Hüsrev ve Receb, imparatorluğun kurtarıcısı, Murad Paşa ve sonra Mehmed Sokollu, hepsi Bosna'nın evlatlarıydı, buna rağmen bizi feda ediyorlar. Şimdi reaya Moskoflarla, Sırplarla ve Karadağlılarla komplo çeviriyor, ama artık beylerin hiç gücü yok ve yok oluyorlar, kendilerine yardım edemezken gerektiğinde Zarigrad'daki[13] Sultan'a nasıl yardım etsinler. Dişleri sökülmüş bir köpekten sürüyü kurtlara karşı koruması nasıl beklenir." Kendisini ve Bosnalı din kardeşlerini hep *pravi turci* (gerçek Türkler) olarak adlandırıyordu; buna karşın Osmanlılara, diğer Bosnalı Müslümanların çoğu gibi dinden dönenler, dönekler, diyordu. Bosna Osmanlı devletinin *Vendée*'si[14] gibi, ya da öyle idi.

Bir Bosnalı kadının Paşa'nın elini öpen küçük kızına eğilerek, "Neden bir gâvurun elini öpüyorsun," dediğini kendi kulaklarımla duydum.

Eski dönemlerde orduya gerekli asker temini için Bosna'nın payına düşen miktar oldukça büyüktü. Bosna feodal sınıfı 6 sancak beyinden oluşuyordu. Ülke çok eski, İranlılara dayanan ve ilk Osmanlı sultanlarından beri kullanılan dirlik sistemiyle 4000 zeamet (büyük) ve 14.000 tımara

(küçük dirlik) ayrılmıştı. 3000 akçelik gelir elde edilen her dirliğin bir atlı asker yetiştirmesi zorunluydu. Bazı zeametlerin gelirlerinin 60.000 akçeyi aşması, çoğu tımar gelirinin ise 20.000 akçeye ulaşması nedeniyle Bosna dirliklerinin 40.000'den fazla atlı asker yetiştirmesi gerekiyordu. Elbette bu sayıya hiçbir zaman ulaşılmadı, yarısından biraz fazlası bile çok nadir olarak gerçekleşti.

Dirlik düzeninin kaldırıldığı günümüzde bir zamanların sipahilerinin çocukları isteksiz de olsa düzenli Osmanlı ordusuna giriyorlar.

Latinci denilen Katolikler Hersek'te çok küçük bir azınlığı oluşturuyorlar ve dağınık olarak farklı yerlerde yaşıyorlar. Bosna'da ise bölgenin kuzeybatı ucunda, Türk Hırvatistanı denilen yerde büyük çoğunluk Katoliklerden oluşuyor. Doğu kilisesine bağlı vatandaşları tarafından hor görülen ve onların hoşgörüsüzlüğüyle baskı göreceklerini bildiklerinden Osmanlı Devleti'yle iyi geçiniyorlar, ayrıca Osmanlılar da onları tercih ediyor. Elbette bu durum arada sırada Avusturya'ya göz kırpmalarına engel olmuyor.

13. yüzyılda *Patarene* veya *Bogomil*[15] mezhebine karşı misyoner olarak gelen Fransisken rahipler bazı ayrıcalıklara sahiplerdi. Sultan II. Mahmud zamanında liderleri Rahip Angelo Zoidowiç'e verilen özel bir fermanla daha da güçlendiler. Rahipler daha çok Dakovar (Avusturya) ve İtalya'da öğrenim gören yerlilerdir.

Görünüşte aziz Francesco'nun müritlerinden çok Yunanlı tüccarlara benziyorlar; başlarını doğulu fes ve üstdudaklarını asker bıyığı süslüyor.

Mostar ve Bosna piskoposları mezhep kardeşleri arasından seçiliyor ve papa tarafından onaylanıyor. Trebinje Ragusa Piskoposu'nun sorumluluk alanında. Hersek'te sadece Siroki Brieg Katolik Manastırı faaliyette, ama her papaz kendi bölgesinde bir kilise veya bir şapele sahip. Cemaat genellikle demir bir diske vurulan çekiçle ibadete çağrılıyor; 1839'dan beri izin verildiği halde birçok yerde, Müslümanlar rahatsız olduğu için, çan çalmaktan kaçınılıyor.

Ertesi cuma günü, akşamüstü eve geldiğimde ev sahibimi arka tarafta, harem tarafına bakan balkonda

12 Galip Ali Paşa, Rızvan Begoviç Stocevic.

13 İstanbul.

14 Vendée: Fransa'da bölge, burada yaşanan ve 1793'ten 1796'ya kadar süren karşıdevrimci ayaklanma yaklaşık 500.000 kişinin ölümüne neden oldu. Vendée Savaşı.

15 Bogomilcilik 10.-15. yüzyıllar arasında Balkan'larda gelişen düalist bir mezhep. Bosna'ya yayıldıktan sonra değişerek Patarene (Bosna inancı) adını alır.

buldum. Kafesli harem pencerelerinden birinin altında genç bir Bosnalı delikanlı hararetli bir şekilde içeriye doğru konuşuyordu.

Osmanlı geleneklerine aykırı olan bu sohbet bana garip görünse de, ev sahibime bir şey belli etmemeye çalıştım.

Şaşkınlığım Hasan Bey'in gözünden kaçmadı. "Bir yabancının bu şekilde haremden birisiyle konuşmasına hayret ettin değil mi, Efendi. Böyle bir sohbetin Zarigrad'da (İstanbul) çok uygunsuz bulunduğunu biliyorum. Ama bizde, "gerçek Türklerde" âşıklık geleneği sürüyor. Kadınlarımız Osmanlı kadınlarından daha iyi örtünür ve daha katı bir disiplinle eğitilirler; eskiden bir erkek, yabancı bir kadınla konuştuğu her kelime için para cezası ödemek zorundaydı, ama diğer taraftan kızlarımızı biraz daha rahat bırakırız. Pazartesi ve cumaları hanımlar gezmeye çıkarlar, döndükten sonra kızlarımız talipleri ile hiç olmazsa kafeslerin arkasından sohbet edebilirler. Böylesi Zarigrad'daki âdetlerden daha iyi, evlendikten sonra ilk kez konuşacaklarına, erkek karısını zamanında tanıyor."

Zengin kadınlar Konstantiniye modasına göre giyiniyorlar, genelde ise koyu renkli çarşaf kullanılıyor ve başlarını örtmenin yanı sıra siyah bir peçeyle yüzlerini de tamamen kapatıyorlar.

Haliç güzellerinin, bazen baştan çıkartıcı, cilvelerine Bosnalı kadınlarda hiç rastlamadım.

Kadınlara göre daha az örtünen Bosnalı genç kızların, yabancı bir erkeğin ısrarlı bakışlarına tükürerek karşılık verdikleri de oluyor elbette.

Narenta'nın sol kıyısında, Jablanica ve Seonica arasındaki bölgede Müslüman kadınlar başları açık olarak dolaşıyorlarmış ve bu istisna âdet olarak kabul ediliyor.

Artık şefimle ilgilenmenin zamanı geldi. Prens Danilo, Mostar'a sekreteri bay Delarue'yı göndermişti. Adından da anlaşıldığı gibi, gözünü dünyaya bu topraklarda açmadığı belli olan sekreter prensin tam yetkili temsilcisiydi. Görüşme, tahmin edileceği gibi, dil alıştırmaları ve karşılıklı tütün ve kahve tüketmekten başka bir sonuç vermedi. Zaten benzer şartlarda yapılan görüşmeler, ilk adımı atan taraf olmanın avantajlarını kazanırken karşı tarafa da haksız ve saldırgan görüntüsü vermekten başka bir şey amaçlamazlar. Sadece kılıcın yazabileceği bir bölüme başlık atmaktan başka diplo-

masinin burada yapacağı hiçbir şey yok. Görüşmenin sonunda Karadağ'ın yöneticisine bir not hazırlamalıydım, ama kendimi İncil'i tercüme etmeye çalışan Faust gibi hissettim; unvan konusunun üstesinden gelemiyorduk. Biz diyorum, çünkü şefim vladikanın[16] prenslik unvanını kesinlikle kabul etmek istemiyordu. Ayrıca burada ciddi bir şeyler yapmak da söz konusu olmadı ve Bay Delarue sorunlu konuların çözümü için hiç yardımcı olmadı, belli ki onun gönderilmesinin amacı sadece şahsını bize tanıtmaktı.

16 Vladika: Karadağ'da piskopos prensler.

Hemen hemen aynı anda Mostar'dan ayrıldık, gelişmekte olan olayların yakınında olmak istiyorduk; Hüseyin Paşa askerleriyle Grahovo'da kamp kurmuştu, biz kalemşorlar ise Trebinje'yi geçici ikametimiz olarak seçtik.

İkinci Bölüm

STOLAC, TREBİNJE

Önce Mostar vadisinde Narenta kıyısı boyunca ilerledik. Eski zamanlarda bu nehir, kıyısında yetişen, tiryak[1] yapımında kullanılan süsenleriyle çok ünlüydü; ovada yetişen elma ve erikler çok lezzetlidir, ayrıca dut, zeytin ve üzüm de yetişiyor; bu üzümlerden Dalmaçya şaraplarına benzer ağır bir kırmızı şarap yapılır.

Kahvaltımızı Buna'da yaptık; burasının adından söz etmem sadece aşırı titizliğimden kaynaklanıyor.

Altı saat at sürdükten sonra Stolac'a geldik (Stolac sandalye demek). Yeşillenmeye başlayan ovası, gri taşlardan çerçevesi içinde sakin ve huzur dolu, çekici bir resimdi. Bu manzara bana, tıpkı dilin damağın kurumuşken tertemiz bir kaynaktan kana kana su içmek gibi geldi.

Her türlü zevk ve her güzelliği algılamanın temel şartı olan zıtlık belki de karşımdaki manzaranın sevimliliğini artıyor; her zaman olduğu gibi güzellik beni esir aldı ve hatırası bugün bile hafızamda canlılığını koruyor.

Dağlık Hersek genelde resimsel görünümlerden, canlı renklerden yoksun; az sayıdaki vadileri bereketli, neşeli bir doğa hayatının izlerini taşımaz, her yere kireçtaşının yeknesak kirli beyaz rengi hâkimdir; insan kendisini bakımsız bir doğa mezarlığında sanabilir. Hersek'e geldiğimizden beri ilk kez bir yerde, Stolac'ın vaha gibi vadisinde yaşamanın güzel olacağını hissettim ve yaz ikametleri için burayı düşünen Mostar yöneticilerinin seçimini onayladım.

Küçük şehir –yaklaşık nüfusu 3000 kişi– tertemiz suyuyla şırıldayarak akan Bregava deresinin dar vadisine kurulu. Evler bahçelerle çevrili, kaba taştan yapılmış ve ahşap malzeme burada daha bol kullanılmış; evlerin bazıları gerçekten çok sevimli. Kayalık bir tepede heybetle yükselen kalesi oldukça iyi durumda. Ama beni, kalenin şanslı konumu, arkasındaki resimsel görüntü ve gür ağaçlıklarından çok, bütün vadiye yayılan, yeşil doğanın huzurlu soluğu mest etti.

1 Eskiden birçok hastalığın tedavisinde ve böcek sokmalarında kullanılan bir ilaç.

Güzel giyimli halkı, dünyaya ışıl ışıl bakan çocukları manzarayı tamamlıyordu. Çevrenin doğal çekiciliğinden bahsederken gelir kaynağı olan avantajlarını da belirtmeden geçmeyelim; Mostar yakınında olduğu gibi, burada da taşkömürü ocakları var.

Akşama doğru nehir kenarından gelen ezgiler duydum. Tüm Şark tarzlarında kendini gösteren, hüzünlü ve konuşma vurgularıyla söylenen bir şarkıydı. Sözleri eski Sırp edebiyatındaki aşk şarkılarına dayanıyordu.

Eve dönen sürülerin böğürmeleri ve melemeleri, uyumlu bir koro gibi namelere eşlik ediyordu. Büyükbaş hayvanlar çok iri değillerdi, bodur ama besiliydiler, koyun ve keçilerin yünleri güzel ve gürdü.

Ertesi sabah yola çıktık ve bir sonraki konaklama yerimize at üstünde dört saatlik bir yolculukla ulaştık. Ljubinje eski bir kalenin çevresine toplanmış, nüfusu 1500 olan küçük bir yerdi, güzel Stolac'ı hasretle anımsadım.

Ertesi akşamüstü aşağıya, Trebinje vadisine indik; geniş, verimli bir vadi. Gerçi ülkenin sert, taşlık ana karakteri hiç kaybolmuyor ve doğa güzelliği olarak Stolac'a yaklaşamıyor bile, ama yine de Hersek'in taş çölündeki vahalardan birisi olarak görülüyor.

Toprak verimli, ılıman iklimlerin tüm ürünleri yetişebiliyor ve özellikle doğuda çok sevilen Trebinje tütünü ekiliyor.

3000 Müslümanın yaşadığı pis bir taş yığını olan küçük Trebinje şehri, kırık dökük duvarlarını Trebisnjica ırmağında yıkıyor. Slav anlayışına göre Trebinje bir şehir değil, çünkü bir şehir üç bölümden oluşmalı; yukarı şehir ya da kale (*grad*), ikinci olarak etrafı hendekler, siperler ve mazgallarla çevrili ticaret ve üretimin yapıldığı aşağı şehir (*varos*) ve son olarak kazıklarla çevrilmiş aşağı tabakadan halkın (*palanka*) oturduğu bölge. Trebinje sadece *grad* olan şehirlerden birisi.

Roma döneminde Tribulium adıyla tanınıyordu, daha sonra Bosna hükümdarlığında Terbunia Prensliği'nin merkezi olarak anıldı. Duvarlar, Türkler tarafından Dobra Venedik (küçük Venedik) denilen Ragusa Cumhuriyeti tarafından inşa edilmişti. Ragusa kütüklerinin altın sayfalarına "Pavloviç soyundan Terbunia prensleri" soylu asilzadeler olarak kaydedilmişti. Harap duvarlar saygın yaşının kanıtı, kaba işçiliği Ragusa tarafından

yapılan ilk duvarların yerli ellerce pek çok kez onarıldığı izlenimini veriyor. Belli ki top ateşine karşı hiçbir zaman dayanıklı olmadılar.

1366 yılında kale Bosna kralı Tuartko tarafından alındı, yüz yıl sonra Fatih Sultan Mehmed komutasında, Osmanlılar tarafından işgal edildi ve 1695 yılında kısa bir süre için Venedikli Daniel Delphin'in eline geçti. Ben, kale çevresindeki mahallede eski bir eve yerleştirildim, eşraftan birisine aitti. Kale kapısıyla nehrin karşı kıyısı arasındaki gidiş gelişi sağlayan salların yanındaydı.

Bir korumanın yardımıyla Mostar'da bana verilen hizmetkârım eşyalarımı yıkık dökük evin üst katına taşıdı ve genel vali ile birlikte yenilen akşam yemeğinden hemen sonra dinlenmek üzere odama çekildim; ama henüz mumları söndürmüştüm ki, gri duvarlarda bir canlanma başladı; bir tıkırtı, bir hışırtı ve sonra dışarda merdivenlerde, holde ve odada bir hareketlilik; sanki ev yerinden sökülüyor ve taa Pavloviç vasallarına kadar evin tüm eski sahiplerinin huzur bulmayan ruhlarının gece içtimasına çıktığını sandım. Hemen bir mum yaktım, gölgeler hızla kaçışıp duvarların ahşap kaplamalarına tırmanmaya başladılar, odayı bir fare lejyonuyla paylaşıyordum. Özlemle beklediğim gece uykusu yanan yarım düzine mumla uçtu gitti; odanın aydınlığına rağmen, bir an bile sessiz yatsam duvarlar ve ahşap zemini süsleyen sayısız delikten istilacıların sivri burunları dışarı uzanıyordu.

Ertesi gün her tarafa zehir koyduktan ve oda arkadaşı olarak iri bir Ankara kedisini içeri davet ettikten sonra işler yoluna girdi; belli ki zehir etkili olmuştu. Ama sevinmekte aceleci davrandığımı kısa bir süre sonra anladım. Canlı istilacılara karşı bir önlemim vardı, ama ölüler karşısında aceleyle toparlanmak ve kaçmaktan başka yapabileceğim hiçbir şey yoktu; bu arada, "ölü düşman güzel kokar" sözünün ne kadar yanlış olduğunu da öğrendim.

Bana tahsis edilen harabeyi terk etmek zorunda kaldım. Bizimle aynı zamanda çeşitli konsoloslar da gelmişlerdi; Fransız ve Rus, belli ki bizi izlemek için, İngiliz ise meslektaşlarını; sadece Avusturya, bizim meselelerimizle en yakından alakalı güç olmasına rağmen, ortada görünmüyordu ve başımıza hiçbir resmi bekçi de göndermemişti. Avrupa'daki herhangi bir elçiden farklı olarak, Osmanlı eyaletlerindeki konsolosların olaylar üzerindeki etkileri çok büyüktür. Her biri diğerine, Shakespeare oyunlarından

çıkmış gibi ve Prusyalıların IV. Friedrich Wilhelm'e söylediği gibi, "Aziz meslektaşım Rusya! Sevgili dostum Fransa!" diye hitap eder.

Bu beylerin gelişi kuşkusuz bizim sorunlarımız için pek de yararlı sonuçlar doğurmadı. Fransız konsolosu Hecquard'ın Prens Danilo ile bilinen ilişkileri ve Karadağlılarla olan bağlantıları nedeniyle sadece onların ajanı olarak bizim aramızda dolaştığını ve o zamanki konsolos sekreteri (o günden sonra ve hâlâ Ragusa başkonsolosu) olan Jonin'in Osmanlı çıkarlarına karşı tahammülsüzlüğünü hesaba bile katmıyorum. Tüm bu yabancı temsilcilerin varlığı, Osmanlı menfaatlerine derinden zarar verecek, vermese bile, en iyi ihtimalle sorunları karmaşık hale getirecek, manevi bir etki yapıyordu. Hersek'in güneybatısında Karadağlıların kışkırtmasıyla ayaklanan bölgeler Avrupa'nın politik güçlerinin kendi taraflarında olduğu imasını alıyorlardı ve daha çok cesaretleniyordı, şimdiye kadar hiç tahmin etmedikleri kadar önemli olduklarına inanıyorlar ve kendilerini Avrupa'nın bir parçası sanıyorlardı.

O günlerde bizim çevremizde dolaşmaları çok zararlı sonuçlar verdi ve sinsi müdahale politikalarının başlangıcı oldu. Bu politikalar bölgede Babıali'nin elini bağlamayı amaçlıyordu. Osmanlı gücünün kırılması ve yaptıkları müdahale politikalarıyla artan, her seferinde Osmanlıyı silahlanmaya zorlayan karışıklıklardan yine Babıali sorumlu tutulacaktı, böylece savaşmaya kalkışmadan Osmanlının eli, kolu ve kılıcı bağlanmış olacaktı.

Rusya, Sivastopol ve Paris Antlaşması'nın ilk intikamını aldı; dost Napoléon ise, Türkiye ile ittifakı pahasına, en az Rusya'nın düşmanlığı kadar şiddetli darbeler vurdu. Fransa, Paris Antlaşması'ndan sonra doğuda Rusya'nın en etkin bayraktarı oldu.

Gelişimizin ertesi günü karşımıza ayaklanan bölgelerden kaçan Hıristiyanlar getirildi, bunlar geride bırakacak bir şeyleri olmadığı için kaçmayı başarmışlardı. Söylediklerine göre kalanların birçoğu mallarını ve canlarını kurtarmak için Karadağlılarla işbirliği yapmaya zorlanıyorlardı. Ayaklanma sırasındaki terörizmin kanıtlarıyla daha sonra karşılaşacaktık.

Ragusa'da İstanbul'dan beri görmediğim Almaca gazeteler verilmişti.

Çok yakınımızda gerçekleşmiş olması gereken olaylar hakkında ay-

rıntılı haberleri okuyunca hayretler içinde kaldım. Bir köyde yapılan katliamla ilgi detaylı haberi okudum; bu köyden iki gün önce geçmiştik ve kümes hayvanları kuluçkada olduğu için haftalardır tavuk bile kesilmemişti. Bir diğer köyde beş delikanlı arasında özel bir mesele yumruklarla halledilmişti; başka yerlerde yumrukların devamı sandalye bacaklarıyla gelir, bu ülkelerde ise sandalyenin yerini hançer alır. Başka bir haberde bir isyanı anlatan bir telgraf vs., vs.... İlk kez gazeteleri, sansasyonel haberler pişirip kamuoyuna sunan bir kebapçı dükkânı olarak gördüm. Türk toprakları bu tarz konuları işlemek için özellikle uygun yerler.

Avrupa'da olsa "küçük haberler" sütununda birkaç kelimeyle geçiştirilecek kavgalar ve olaylar burada telgraflara, politik yazışmalara ve başyazılara konu oluyor. Eğer Müslüman Mustafa, Hıristiyan Georg'la kavga eder ve ona bir şamar atarsa, olayın Hıristiyan takipçileri sayfalar ve sütunlar dolusu haberlerle fırtınalar kopartıyor ve Şark sorunu hep sürüyor!

Hüseyin Paşa, söylediğim gibi, Grahovo'ya kamp kurmuştu, tugay komutanı Yahya Paşa da üç tabur asker ve bir sahra topuyla Niksic'de, çoğunluğunu Uskoklar[2] ve diğer ayak takımının oluşturduğu isyancılarla uğraşıyordu. Açık yeşil renkte çadırlar –her on adam için bir çadır– ve sökülmüş olan toplar yük hayvanlarıyla taşınıyor, askerlere ise çarık giyiyorlar. Bu yerel ayakkabı basit olarak bir hayvan derisinin ayak kalıbına göre kesilip, ayağı sardıktan sonra deri kayışlarla ayak bileğine ve ayak çevresine sarılmasından oluşuyor.

Genel valiyle arası gergin olan Hüseyin Paşa'dan Grahovo'ya gidişinden beri haber alınamamıştı ve şefim olup biteni yerinde görmek için oraya gitmeye karar verdi.

Ama kısa bir süre sonra haberler gelmeye başladı. Şefim Kemal Efendi'nin gidişinden iki gün sonra, sabah saat 10'da uzaktan top sesleri duyduk.

Kısa süre sonra, şiddetli bir yağmur altında müfettiş tekrar Trebinje'ye, yanımıza döndü; söylediğine göre o geçtikten sonra, Klobuk (taş şapka) kalesinden hemen sonra Karadağlılar yolu kapatmışlardı, zorlukla kurtulmuştu, ama arkasından gelen birlikler kuşatılmıştı. Durum şöyleydi: Hüseyin Paşa kampta yiyecek

2 Sırp, Hırvat, Arnavut, Dalmaçyalı vd. toplulukların bireylerinden oluşan sınır çeteleri.

sıkıntısı çekiyordu, çünkü büyük bir erzak nakliyesi isyancıların eline geçmişti. Karadağlıların saldırılarını sürekli püskürttükten sonra onlarla bir anlaşma yaptı. O, daha önce adı geçen Delarue ve Karadağlı elebaşı arasında Osmanlı askerlerinin tahkimli kampı bırakmaları karşılığında Klobuk kalesine geri çekilmelerine izin verildi. Geri çekilme başlamıştı, ama daha yolun yarısında, bir dağ geçidinin ortasında Karadağlılar saldırdılar.

Top seslerinin susması savaşın bittiğini gösteriyordu. Trebinje halkından, savaşla ilgisi olmayan dört atlının getirdiği haberle Osmanlı birliklerinin yok edildiğini öğrendik. Artık kaçabilenler yalnız veya küçük gruplar halinde geliyorlardı; silahları kırılmıştı veya tamamen silahsızdılar, baruttan kararmış giysileri parçalanmış ve kana bulanmıştı. Ne kadar acıklı bir görüntüydü! Sadece bazı hafif yaralılar kaçmayı başarmıştı, diğerleri katledilmişti. Bu kez Karadağlılar yaralıların başlarını kesme âdetlerinden vazgeçmişler, onu medenileştirmişlerdi; artık zafer ganimeti olarak yakaladıklarının üstdudaklarını, burunlarını kesmek ve alınlarından bir parça deri yüzmekle yetiniyorlardı.

Benzer insanlık dışı zulümlerin kurbanlarını kendi gözlerimle gördüm; sadece Tanrı'nın suretine[3] özgü vahşetin korkunç izlerini, riyakârlığın ve boş sözlerin dünyaya nasıl sarsılmaz bir şekilde hükmettiğinin üzücü delillerini. Hıristiyanlık ve medeniyet adına Avrupa'nın bu kavimlerle yakından ilgilenmesi isteniyor! Karadağ sürekli iddia ettiği bağımsızlığına güveniyor ve buna rağmen –yüzyıllardır Venedik ve diğer Avrupalı Hıristiyan ülkelerle ilişkilerine dikkat bile çekmiyorum– Yunan-Slav kültürünün bu ileri savunma hattı medeniyet düzeyi olarak Huronlar[4] ve diğer vahşi kabilelerle aynı yerde sayıyor. Karadağlılar, tıpkı Osmanlı ülkelerindeki diğer Slavlar gibi var olmak için savaşmıyorlar, çünkü şimdi bile böyle bir tehdit altında değiller; sadece gücü ele geçirmek istiyorlar. Peki, buna söyleyecek bir sözümüz yok. Kötü olan söylenen yalanlar, savaşı Hıristiyanlığın İslama karşı direnişi, medeniyetin barbarlığa karşı mücadelesi olarak göstererek amaçlarını örtbas etmeleri ve Avrupa kamuoyunu yanıltmaya çalışmak için söylenen yalanlar!

Şimdiye kadar yaptıklarıyla Türkiye Slavları, medeniyeti temsil etmeyi ve bu bahane ile Avrupa kamuoyunun sempatisini kazanmayı hiç hak etmiyorlar.

Kültür misyonları, en iyi olasılıkla, gelecekte pek de kesin olmayan bir değişim. Benzer eleştiriler Babıali yönetimi için de yapılabilir belki, ama Kardağlılar ve soydaşları şu anda hem medeniyetin, hem de, Osmanlıların kesinlikle erişmiş oldukları, hümanizmin çok aşağı seviyesindeler.

İslam öğretisi nedeniyle Osmanlılar egemenlikleri altına aldıkları halkların inançlarına ve milliyetlerine karışmamıştı. Ayrıca kendini üstün görmek, düşmanını küçümsemek anlayışı ve kısmen politik görüşleri de bu davranış tarzını destekledi.

Osmanlı gücünün kırılması ile eski, bildik savaş yeniden başladı, gücü elde etmek için verilen acımasız mücadele.

Hersek kayalıklarında yaşanan işte bu savaştır!

Kalede büyük bir korku yaşanıyordu ve insanın içini parçalayan çığlıklar yükseliyordu. 50'nin üzerinde gönüllü geri dönmemişti. Daha sonra çeşitli dedikodular yayılmaya başladı: Karadağlılar yaklaşıyormuş, vadinin girişindelermiş. Ve Trebinje tamamen savunmasızdı.

Nihayet, son kafile ile Hüseyin Paşa geldi. Geriye kalan son asker gibi savaşmıştı, ama ecel onu almamıştı. Müthiş bir öfke içindeydi, bir süre aklını kaybettiğini düşündük; o vahşilerin sözüne düşüncesizce, körü körüne güvenmiş ve işte bu felakete neden olmuştu; iyi niyeti kendi askerlerinin sonunu getirmişti! Ve sözüne sadık olmayanların giriştikleri bu katliam Karadağlıların *piesmen*'inde (kahramanlık türkülerinde) Grahovo zaferi olarak göklere çıkarıldı!

Hemen bir toplantı yapıldı, ama bu görüşmeden hiçbir sonuç çıkmadı. Trebinje hiçbir şekilde terk edilmemeliydi, ama savunmak için hiçbir araç yoktu, herkes şaşkındı.

Karanlığın basmasıyla beklenmedik bir şekilde Mostar'dan destek geldi; üç bölük asker. En zor durumda gelen bu yardım coşkuyla karşılandı.

Hüseyin Paşa gerekli emirlerini verdi, ani bir baskına karşı önlem alındı. Artık gecenin geri kalanını daha az huzursuz geçirebilir ve elimizin altında tabancalarımızla biraz uyuklamaya çalışabilirdik.

Gece olaysız geçti, çünkü, daha sonra öğrendiğimize göre, Karadağlıların bir kısmı yaptıkları kıyımdan

3 İnsan.

4 Kuzey Amerika yerli kabilesi.

yorgun düşmüştü, bir kısmı da sığınaklarından açık araziye çıkmaya cesaret edememişlerdi.

Ama ertesi sabah yeni ve güvenilir haberler aldık; Trebinje çevresindeki reayanın yaşadığı köyler, özellikle Stolac yolu üzerindekiler ayaklanmışlardı ve Babıali'nin diplomatik temsilcilerinin savaşın içine çekilmesi istenmediğinden, şimdilik Avusturya bölgesine, daha doğrusu Ragusa'ya gitmeye karar verildi.

Yola çıkışımız kaçıştan farklı değildi. Konsoloslar da önden bayrakların gittiği alaya katıldılar. Ben zorunlu olarak biraz geride kaldım. Yetişmeye çalışırken bir anda kafileyi gözden kaybettim ve Dalmaçya kıyısındaki Tsarina'ya giden kayalık yolun başladığı Drieno'ya doğru gitmem gerekirken, yanlışlıkla sola dönüp asilerin bölgesine doğru ilerledim.

Bir süre sonra bana doğru seslenildiğini duydum. Bağıran grup elbette oldukça uzak bir mesafedeydi ve beni de sadece çıkarttığım gürültüyle fark etmişlerdi. Bu ülkenin insanlarının inanılmaz bir duyma yeteneği var; normal bir insanın hiçbir ses duyamayacağı çok uzak mesafelerden birbirleriyle konuşup anlaşabiliyorlar.

Haydutlarla yakın ilişkiler kurmak gibi bir niyetim olmadığından atımı dik, basamaklı patikaya doğru sürdüm.

Arkamdan gelen tüfek atışları ve küfürlere aldırmadan ilerledim. Ya atımı beceriksizce sürdüğümden, ya da ondan çok fazla şey istediğimden ayağı kaydı, gerçi düşmedi ama bileği burkuldu ve topallamaya başladı. Atımdan inip mahmuzları çözdüm, artık iyiliğim için ayaklarıma güvenmekten başka çarem yoktu.

Sonu, gelecekteki yaşam yolum kadar belirsiz olan kayalık bir yokuşun hemen hemen silinmiş patikasını yara bere içinde takip etmeye çalışarak henüz on eş dakika kadar tırmanmıştım ki önümdeki çalılığın arkasında bir gölge fark ettim. Mavi ve kırmızı renkler dalların arasından kolayca seçiliyordu. Tabancama sarıldım ve olduğum yerde kaldım. Seslenişime, çok hoş bir sürprizle, tanıdık bir kadın sesi cevap verdi. Trebinje'deyken Ragusa'ya gönderdiğimiz yazışmalarda bize kuryelik yapan genç kızlardan birisi, Zvieta, yanında sepetiyle bir çalılığın arkasında dinleniyordu.

Sınırın yanında bir Dalmaçya köyü olan Brenna'nın zarif genç kızları –Zvieta'yı uzun boyu, kırmızı başörtüsü, siyah yeleği ve mavi eteğiyle onların tipik bir temsilcisi olarak görebiliriz– gezgin satıcılar ve komisyoncular olarak Ragusa ve Trebinje arasındaki bölgede dolaşıp duruyorlar. Bu kadar az güvenlik gücünün olduğu ıssız bir bölgede hiç zarar görmeden, Avrupa'nın medeni ülkelerinin ana caddelerindeymiş gibi rahatlıkla dolaşmaları, bana Türk erkeğinin herkesin kabul etmek istediği kadar vahşi olmadığını gösterdi.

Zwieta bana birkaç kelimeyle önümüzdeki, benim doğrudan yöneldiğim, çiftliklerde ayaklanan reayanın oturduğunu anlattı ve Tsarina'da sınıra varıncaya dek bana eşlik etti. Dimdik kayalıklar ve taş ığınlarını tırmandığımız bu birkaç saatlik yürüyüşün genç kıza benim kadar zahmetli gelmediği çevik adımlarından belli oluyordu, bense yeni binici çizmelerimin bir kısmını taşların kenarlarına ve çalılara kaptırmıştım.

Geniş bir yol ve sarı siyah sınır taşları Avusturya'ya geldiğimizi gösteriyordu.

Aşağıda yeşil vadi tüm sevecenliğiyle uzanıyordu, güneş tüm heybetiyle, alevden bir top gibi masmavi denizin, Adria'nın sularında yavaş yavaş kayboluyordu. Derin bir nefes aldım ve ciğerlerim yaşamın enerjisiyle doldu.

Yakındaki Brenna köyünde Zvieta'nın ailesi tarafından dostça ağırlandım ve kurtarıcımın asmalarla çevrili küçük evinde misafir kaldım. Ertesi gün bana bir at verdiler ve Ragusa'da sabah kahvaltısına yetiştim. Böylece, ilk ziyaretim olmasa da, Hersek'te yaptığım ilk yolculuk sona erdi.

KIBRIS'TA TEMMUZ GÜNLERİ

Réaumur ölçeğine[1] göre gölgede 26 derece sıcaklık beni güneşli palmiye ülkelerini düşünmeye ittiyor. Kalemin ucuna kendiliğinden kor gibi resimler üşüşüyor, kalem bir anda korları eşeleyen bir ocak demirine dönüşüyor, mürekkep[2] sahra rengini aldı, mürekkep hokkası kaynayıp fokurduyor ve elin altındaki kâğıt sanki İtalya ülkelerinin o netameli kurşun kaplı damlarından gelmiş kızgın bir plaka. Bir saatlik kısacık öğle tatilinde gözlerimi kapatıp Kıbrıs sahillerine dalmak için hayal gücümün herhangi bir teşviğe ihtiyacı yok.

İşte, tropikal kuşağın komşu ülkelerinden bir resim canlanıyor, burada bir semender derisine sahip olmak hayatta kalma şartlarından birisi. Lav üstüne çizilmiş ve samyeliyle kuruyup çatlamış bir resim!

Evet, şimdi Kıbrıs'ın yaz konforunu anlatmak istiyorum. Kıbrıs'ın yaz konforu? Bu kulağa garip gelebilir.

Odalar! Kuzey ülkelerinde nasıl ki evler kışın rahat etmek üzere yapılmışsa Güney ülkelerinde de öğle güneşinden kaçmak için her şey düşünülmüştür. Nasıl ki bir kuzeyli, güneyin yağmur mevsiminde, ancak bakışları ısıtabilen mangalıyla, geniş havadar odalarıyla bir Şark evinde kendini rahat hissetmezse, hali vakti yerinde bir Kıbrıslı da temmuz ayını Berlin, Leipzig, hatta Stutgart'ta geçirmekten hoşlanmaz.

Tarihinin hiç önemi olmadığı bir yılın, güneşin, yanan kibrit çöplerinden bir hare ile çevrelenmiş gibi göründüğü bir dönemini Kıbrıs'ta geçirdim. Ve bugün aynı mevsim için ılıman iklimin şehirlerindense yine Kıbrıs'ı tercih ederim. Söylediklerim ilk bakışta, tıpkı bazı gerçekler gibi, paradoks görüntüsü verebilir, ama bu da, yine tıpkı bazı gerçekler gibi, delillerle ispat edilemez.

Hiç şüphe yok ki ben güneş ülkelerinin ve yaz mevsiminin sadık bir dostuyum. Oysa Nestor Roqueplan[3] buğdayların seralarda yetiştirilememesinden ve yaz

1 Fransız fizikçi Ferchault deRéaumur'ün yaptığı (1730) alkollü bir sıcaklık ölçer, ölçeği 0-80 değerleri arasındadır.

2 Mürekkeple yazılan yazıyı kurutmak için kâğıt üzerine serpilen ince kum.

3 Fransız gazeteci yazar ve yönetmen asıl adı Louis Victor Nestor Rocoplan.

mevsiminin mevsimler döngüsünden bir türlü silinipp atılamamasından nasıl da şikâyet eder. İflah olmaz bir Parisli ehlikeyf olarak şöyle der: "Tüm entelektüel yaşamımız bu kendini her şeyin üstünde gören yıldızın alaycı bakışları altında mahvoluyor! Bütün bir gün boyunca insan ne yapabilir ki, 'iş'ten başka? Parlak gün ışığında kimde ruh, düşünce, coşku ve güzellik kalır? Eğer eğitimden gelen bir asker değilse kimin iştahı olabilir ki? Güneşin altında pelteleşmekten daha çirkin ne olabilir! Sizler bile ey güneş fanatikleri, siz bile güneşin doğuşunu ve batışını tercih edersiniz, yani henüz sıcaklığının yayılmadığı anlarla aydınlığının kaybolduğu zamanları!"

Olabilir, ama ben bir Güneş fanatiğiyim!

En güzel renkleri, en aromalı, baharatlı kokuları o yaratmıyor mu, en muhteşem meyveler onunla olgunlaşmıyor mu? Geceleri büyüleyen güzellik onun eseri; alacakaranlıkta fısıldayan coşku, heyecan onunla çoğalıyor; İsrailoğullarının ve peygamberlerin, Helenlerin, Arapların ve İtalyanların ruhlarını o tutuşturmadı mı. O tatlı ay ışığı bile onun muhteşemliğinin sadece bir yansıması değil mi. Onun etkisiyle denizde inciler olmuyor mu? Işıklarının altında hem gevşeyip, hem de içsel dengeyi kuran enerjiyi kim veriyor; şarabın o kor gibi büyüsü nereden geliyor?

Sonuçta ben Kıbrıs'ta yazın tazeliğini ve canlılığını yaşadım. Bu ifadedeki cüreti kesinlikle kabulleniyorum!

Artık Osman'ın işaretini taşıyan çok sayıdaki manastırdan anlaşılacağı gibi Kıbrıs verimli bir ada. Suriye'nin palmiyeleri, zeytinleri ve depremlerini, Mısır'ın berrak gökyüzü ve çekirgelerini, Yunanistan'ın kayalarıyla beraber biraz da klasik toprağını ve İstanbul'un memurlarıyla vergi tahsildarlarını almış, kısaca komşu kıyılardaki akrabalarının tüm özelliklerini barındırıyor. Ama asmaları kendine ait; ve bu hiç de azımsanacak bir şey değil.

Hıristiyanlık öncesi çağlarda, Fenikeli Venüs Astarte'nin kurban taşlarının yerini alan Venüs Cypris'in sunaklarından, yakılan ateşlerin dumanları tütüyordu. Hıristiyanlıktan sonra Tapınak Şövalyeleri kalelerini ve depolarını kurdular. Sunaklar ve Cyprae güvercinleri artık yok, Paphos'da artık mucizeler kutlanmıyor,[4] Famagusta harabeye dönmüş. Artık Tapınak Şövalyeleri de yok; Paris'de Tanrı adına ve kralın çıkarları için yakıldılar, ama şarapları, ünlü *Comanderia*, Kuran'ın tüm talimatlarına rağmen hâlâ yaşıyor. Victor von Scheffel'in ön-

ce siyah, eskidikçe altın rengine dönen Comanderia için şiirler ve şarkılar söylemesi ne kadar muhteşem olurdu! Mozel üzümünü köpüklü, sıvı bir sanat eserine dönüştüren Feldheim & Comp. Mainz bu yakıcı içecekten neler yaratırdı acaba? Tanrı'nın lütfuyla kendi kendine oluşan bu şarapların şahı, üzüm suyunun tanrısal bir gövde gösterisi. Ama şimdi Comanderiayı bir kenara bırakalım, yoksa ben onun hatırasıyla bile sarhoş olabilirim ve yazım yarıda kesilir.

Kıbrıs, sultanın hükümranlığı altında; ikinci derece bir paşa –geçen yüzyılın saray tarzında söyleyecek olursak iki tuğlu bir paşa– tarafından temsil ediliyor. Ayrıca Kıbrıs'ın iki hükümdar kral *in partibus*'u[5] ve bir de Bay Lusignan'ı var; geldiği ailenin adı nedeniyle –pardon! az kalsın bir pot kıracaktım– taht üzerinde hak iddia ediyor ve ikinci fatura ödemesine kadar, Avrupa'daki çeşitli otel sahipleri onun asaletini tanıyor.

Eski zamanlarda dokuz kral tarafından yönetilmiş olan Kıbrıs ile oldukça yakından ilgilenildiği ve bu ilgiden de kolay kolay vazgeçilemeyeceği açıkça görülüyor. Ama bu konuyu karmaşık Doğu sorununda karmaşık bir nokta olarak bir kenara bırakalım.

Ortodoks ada sakinlerinin dini ihtiyaçlarını dört yüksek rütbeli ruhani karşılıyor, bunların içinde en yüksek görevli metropolit, ama herhangi bir patrik yok, mor kıyafet giyme ve imzasını zincifre mürekkeple atma ayrıcalıklarına sahip.

Ada yerlilerinin hepsi asil soydan geliyor, ama alçakgönüllükleri nedeniyle bunu pek belli etmiyorlar. Yunanlıların çoğu soylarını bir tanrı, ya da hiç olmazsa bir yarı tanrıya kadar uzatabildiklerinden asaletlerinin nereden geldiği kolaylıkla anlaşılabilir. Adanın katır sürücüleri bile soylarını, hiç olmazsa bir Venedikli aileye bağlarlar; Osmanlı istilası San Marco'nun kanatlı aslanının elinden evlatlık kızı Catterina Cornaro'nun mirasını aldıktan sonra, geride kalanlar anavatanlarına yabancılaşarak ada yerlisi olmuşlardır; yani hepsi tam anlamıyla mavi kandandır.

Anakaradaki Yunanlıların Kıbrıslıları aşağılayarak verdikleri "Kıbrıs öküzleri" lakabı birincilerin kötü niyetli kıskançlıkları, ikincilerin de zekâ sınırlarını temsil ediyor olabilir. Kıbrıslılar da öç almak için anakaraya pamuklu, *Indiennes de Chypre*[6] denilen eşyalar

4 Paphos, mitolojide Afrodit'in denizin köpüklerinde doğduğu yer.

5 Hıristiyan terminolojisinde unvanların arkasına ekleniyor. In partibus infidelium: İnanmazların ülkesinde.

6 Kıbrıs yerlileri

ve yılan sokmasına karşı kalın tahta tabanlı çizmeler yollarlar. Ayrıca küçük, çok yağlı bir çeşit çulluk benzeri kuş Venedik hâkimiyetinden beri çok lezzetli bir yiyecek olarak ünlenmiştir ve kurutulup büyük miktarlarda anakaraya satılır.

Bu çekici ve –sanırım yeterince kanıtladığım gibi– mutlu adada adını Julius Caesar'dan alan temmuz ayını geçirdim.

İmparator Konstantin döneminde iddia edildiği gibi 36 yılda bir yazın yağsa da, benim gittiğim dönemde günlerim bulutsuz bir gökyüzünün altında geçti. Çiy, mayıs sonunda bitmişti. Sanki, çatlayan toprak küle dönüşecek, ağaç ve otlar da yanıp tutuşacakmış gibi görünüyordu.

Ter içindeki yüzleri yeni kavrulmuş kahve taneleri gibi parlayan kürekçiler beni Larnaka'nın (Kıbrıs'ın ana limanı) yolcu indirme yerine doğru soluk soluğa götürürken, ilk dizelerini yazmayı denerken uyayakalan Karlschule öğrencisini düşündüm bir an:

"Güneş ışınlarını yolladı,
saplandılar
ta denizin derinlerine kadar"

O sırada yaklaşan arkadaşı Friedrich Schiller şöyle tamamladı:

"Balıklar terlemeye başladı,
Ah güneş, bu kadar renkli boyama her şeyi"

Hali vakti yerinde bir Arap olan El Seid Muhammed ben Kadir benim dost canlısı ev sahibimdi. Asabi Arapların nezaketi aktiftir, şişman Osmanlıların pasif. Birinin özeni sıcakkanlıdır, diğerininki ağırkanlı.

Dışarda güneş öyle bir hal almıştı ki, ortalıkta dolaşmak hiç tekin değildi, insanda, başına *a la Phaeton*[7] bir kaza gelecekmiş endişesi uyandırıyordu. Ben, serinliği ve diğer başka özellikleriyle deniz altındaki bir su perisinin mağarasına benzeyen odamda dinleniyordu. Zemin seviyesindeki oda, kuzeye bakan küçük pencerelerle aydınlanıyor. Yerler mozaik benzeri çakıl taşlarıyla kaplanmış ve sık sık sulanıyordu. Odanın köşeleri bü-

yük yapraklı bitkilerle süslenmiş, hemen yanında mermerden küçük bir banyo vardı. Bir fıskıye ve duvarlara yerleştirilmiş borulardan akan sular, damlalarını serpiştirerek ve şırıldayarak havayı çok tatlı bir şekilde serinletiyordu. Divanların üzerine ince hasırlar serilmişti.

Çoğunlukla soğuk yiyeceklerden oluşan kahvaltı sırasında zenciler büyük palmiye yapraklarından ve sazlardan örülmüş yelpazeleri sallayarak masada oturanları serinletiyorlardı.

Yerel tarzda, ince pamuk ve ipekten yapılmış bol giysiler giyindim, sadece nargile içtim ve günün büyük kısmını, cibinlikle kaplanmış, ayakları su dolu kapların içinde duran yatakta uyuklayarak geçirdim. Yatak için alınan önlem burada pek gerekli değil, çünkü El Seid Muhammed ben Kadir'in konuksever evi sürünen ve sıçrayan kan emicilerden temizlenmiş. Ama Kıbrıs'ta kalabalık sürüler halinde yaşıyorlar ve temkinli yaklaşanları ev sahibi hemen yatıştırıyor: "Endişe etmeyiniz, kısa bir süre önce kaçırttık." Baş belalarının istilası çok yayılırsa evin önünde bir ateş yakılıyor ve ev sakinlerinden birisi ateşin üzerinden, bir o yana bir bu yana atlayarak bir şarkı mırıldanıyor, Aziz Yahya adına kan emicileri kovalıyor; buna "kaçırtmak" deniliyor.

Anlattığım şekilde yakıcı sıcaklığa rahatlıkla dayanmayı başardım. Kıbrıs'ın öyle alev alev yakan bir sıcağı var ki, adada basılan eski paralarda ada "ağzından alevler püskürten bir aslan başı" ile simgelenmiş. Elbette konforu sadece zenginler yaşayabiliyor; diğerleri ise bu dayanılmaz sıcağa katlanmaya çalışıyor. Bu durum sadece Kıbrıs için geçerli değil!

Akşam yemeğinden sonra, geceleri diğer işlerimi halledip hayallerimi yaşıyordum. Daha çok yalnız başıma kıyıda dolaşıyor veya ev sahibimin, çölde devesine binmiş bir şeyh gibi oturduğu beyaz eşeğe biniyordum, sonra da ışıl ışıl gecenin içine dalıp, güzelliğini doyasıya yaşamak için çevrede dolaşıyordum. Bir de denizden hafif bir esinti gelirse, gece o kadar canlandırıcı, o kadar güzeldir ki. Eski zamanların doğaüstü masallarını algılamak istiyorsanız mutlaka böyle geceler yaşamalısınız. Ufukta hafif bir yay çizerek kaybolan, altın pırıltılı yıldızlarla kaplı gökkubbenin altında, yakamozlarla yanıp sönen suda, bu havanın so-

7 Phaeton "parıldayan" Helios'un (güneşin kişileştirilmiş oğlu, efsaneye göre babasını arabasını ele geçirdi, ancak çok yaklaştığı için neredeyse yeryüzünü tutuşturacaktı, Zeus onu yıldırımlarıyla çarptı.

luğunda kendinizi başka, bambaşka bir dünyada bulacaksınız! Peygamberlerin dünyası... ve Tanrı'yı hissetmek. Bazen en derin gizemler bana sırlarını açacaklarmış gibi geliyordu, yarı hayal âleminde, yarı uyanık dolaşarak çözümleri arıyordum, ama sadece dolaşıyordum –çünkü doğanın büyüsü beni yeniden esir alıyordu– ve bu muhteşem güzelliği ve olağanüstü gücü daha iyi kavrayabilmek ve alıgılayabilmek için sınırlarımın bu kadar yetersiz olmasından azap duyuyordum. İşte bu geceler güneşin bir armağanından başka nedir ki? Güneşin bağışladığı, öptüğü doğa olmadan gecenin büyüsü olabilir mi? Bunları, güneşin hor gördüğü, sadece alevden yelesiyle şöyle bir yalayıp geçtiği ülkelerin geceleriyle karşılaştırmak, Kûh-i Nur'u [8] mat bir Bohemya camıyla karşılaştırmak gibidir. Ve Roqueplan diyor ki: "güney lakayttır, tembeldir, güçsüzdür, anarşisttir, köleler yaratır." Cevap veriyorum: Kuzeyde yaşam bir savaştır, güneyde bir rüya; kuzey ülkeleri ihtiyacı olan ve olduğunu düşündüğü şeyleri cimri doğasından elde edebilmek için, çoğunlukla boş yere, didinip durur, güney ülkelerine ise doğa, ihtiyaçlarından fazlasını cömertlikle sunar ve böylece güneyli paçavralar içinde bile kendisini Karun gibi hisseder.

Ve kölelik üzerine kölelik; biri çalışmanın ve ihtiyaçlarının kölesi, diğeri kaderinin kölesi. Her ikisi için de özgürlük bir zincire bağlı; kim çekiştirirse, onun canını yakıyor.

8 Hintçe ışık dağı anlamına gelen çok büyük elmas. Kraliçe Victoria elması yontturdu, işlem ağırlığını 800 kırattan 279 kırata düşürdü.

Türkiye Manzaraları

1. Kitap

Küçük Asya'dan

Birinci Bölüm

MUTLU BİR KASABA

Orada, Tanrı'nın ılık soluğunda,
aklın ve inancın arınır.
Tatlı hülyalara dalmak,
toz ve gerçeklere uyandırır.
Doğudan Sesler[1]

"Dünyayı besleyen kültür" ve onun gerçekçi rakamlara bürünmüş nesnelliği romantizmi sürekli olarak eziyor ve artık doğuya, Şehrazat'ın ülkesine kadar elini uzatmış. Taşlarla süslü hançer, Konstantiniye aslanlarının eldivenli elleriyle beceriksizce salladıkları bastona yenildi; resimsel güzelliğiyle sarık, kurallara göre giyinmiş Babıali efendisini yürüyen bir Bordeaux şarabı şişesine döndüren kırmızı fese, bol ve şık kaftan renksiz ve rahatsız takım elbiseye boyun eğdi.

Hata, Batı Avrupalıların bir Osmanlıyı onsuz asla hayal edemedikleri geleneksel çubuk, sigarayı tehlikeli bir rakip olarak karşısında buldu. Bu renkli ipek ve ottan örgülerle sarmalanmış, değerli kehribar süslerle işlenmiş çubukların sadece müzelerde görüleceği ve yeni neslin, babalarından kalma bu çok değerli tütün içme malzemesini süper zeki, gerçekçi kafalarını sallayarak hayretle ve eleştirerek seyredecekleri günler ne kadar yakında acaba?.

Bunlar dış görünüşle ilgili olanlar. Peki o ceylan gözlü cariyeler neredeler, yabancının perdenin arkasından gizemli tatlı gölgelerini sezdiği o güzeller, Şiraz'ın gülleri nerede? Nerede ipekten yapılmış ip merdivenle kaçanlar, gece kaçırılanlar ve bedelini ödeyenler, kahramanı olmak istenen o ay ışığı kokulu maceralar nerede?

Artık hepsi "hiç yaşlanmayan" hayaller imparatorluğunda yaşıyorlar. Gürcü kadınlar ve diğerleri için hiç de küçümsenmeyecek bir avantaj. Artık genç kız veya Byron'ın "Hayde"sinin sevgili torunu da diyebiliriz, Chopin'den bir etüt çalışıyor, *Journal de dames* okuyor, Madame Laure'dan tuvalet malzemeleri sipariş ediyor ve belki bir gazete eki için kadın hakları ile ilgili aydınlatıcı bir yazı yazıyor.

1 Murad Efendi'nin şiir kitabı; *Klaenge aus dem Osten.*

Kısaca eski parlak hilal, bir zamanlar büyüyen ve sivrileşen boynuzlarıyla dünya gezegenini yakacakmış gibi tehdit eden hilal artık gösteriş düşkünü Bayan Avrupa'nın başında mücevher olarak bir yer bulmak için zararsız bir yıldız olarak biçimlendiriliyor, foyalanıyor ve cilalanıyor.

Kısa süre sonra Osmanlı toplumunun seçkin kesiminde doğuyla ilgili bir şeyler bulabilmek, kararlı bir araştırmacılık ve bence biraz da "şans" gerektirecek.

Elbette Osmanlının, hem Müslüman, hem de yaşadığı toprağın çocuğu olarak sahip olduğu ve sahip olmak zorunda olduğu tüm özellikleri tamamen kaybedeceğini söyleyemeyiz; söylemek istediğimiz sadece dış görünüşü, yaşam tarzı ve bunlar nedeniyle ülkesi öyle bir noktada ki kendilerine has özellikleri kısmen kaybediyorlar. Modern dünya anlayışı özgünlüklerin korunmasına uygun değil.

Daha da kötüsü, bu özgünlüklerle sadece kimliklerini yansıtan dış görünüşün üniformalaştırılmış bir şablonla yok olmasını kastetmiyorum, bazı erdemler de yabancı bir dünya görüşünün esintisiyle bozulacaktır. Ve daha da kötüsü, her ne kadar erimekte olan bir devleti yeniden yapılandırmaya çalışmak gerekli bir çaba ise de, bu uygulama gelişmeye pek müsait olmayan, ama bireylerin huzurunu sağlayan inanç ve Tanrı dünyasına zarar vermekten başka bir sonuç ortaya çıkarmayacaktır.

Elbette bu zararlar gezgin tüccarların kazançları olacak. Yüklü develerin hantal kervanları yerine trafiği buharlı araçlar sağlayacak; at yerine belki bisikleti kullanacaklar; Türk evinin sıradan ama konuksever eşiği yerine, gelip geçene cüzdanının hak ettiği saygınlığı gösteren şekilci otellerde ağırlanacaklar; basit ama temiz kalpli, kapısını çalan yabancıda Tanrı misafirini gören bir halkın yerine, gelecekte karşılarına, tıpkı imparatorluğun büyük şehirleri ve ticaret merkezlerindekiler gibi, yapmacık, sürekli çalışıp didinen, para hırsı içinde ve açgözlü bir toplum çıkacak.

Özel olanların çekiciliğini kaybettiği yerde rahatlık ve lüks kazanacaktır. Şimdi bile, sarık ve kaftan kullanan Türk, "toplum" içinde hâlâ bir yer bulabiliyorsa, bunu sadece ulemaya borçludur. Ama günümüzde artık onların yaşam tarzları da geleneksel kıyafetleriyle uyumlu değil ve gerçek Osmanlılığı temsil etmekten çok, geçiş döneminin simgesi gibiler.

1854 yılında bir aileyle tanışmak kısmet oldu. Batı'dan gelen hiçbir esinti onların kendine has karakterine gölge düşürmemişti ve tüm çevresiyle beraber tam anlamıyla Sultan Selim zamanını yansıtıyordu.

Bu eşikten geçmeden önce, ayrıntıya girme tehlikesini göze alıp, çevreyi anlatmakta fayda görüyorum.

İroniyi seven Yunanlıların "sevimli deniz" dedikleri ve huysuz, hırçın kadın tavırları Argonotlar zamanına kadar tarihlenen Karadeniz'in Asya kıyısında, hain ama kimi zaman çok çekici suyun üzerine Canik sancağının, bazen davetkâr yeşillikler, bazen de itici kayalıklarla kaplı sahillerinin aksi vurur.

Küçük Ünye kasabası bu sancakta ve tam denizin kıyısındadır.

Alman eğitim ve bilgi dünyasının ne kadar zengin olduğunu biliyorum, ama hiçbir coğrafyacının bu şirin yerin varlığından haberdar olmasını beklemiyorum, tabii eğer bir gezgin olarak yolu buraya düşmediyse.

Bu kasaba nadiren bazı ticari ilişkilere girdiği komşu şehirler tarafından da pek önemsenmiyor, böylece spekülatör, girişimci, şifacı vs. olarak diğer Türk şehirlerine musallat olan Avrupalı maceraperestlerden korunuyor. Büyük imparatorluğun sınırları içinde dikkat çekmeyen bir nokta, sadece sancağın vergi düzenlemeleriyle görevli memurları adını biliyorlar. Yani Ünye şanslıydı.

Yarım düzine cami vardı, burada inançlılar kalplerini aydınlatıyor, bir düzine hamam ve kahvehane ile de inançlı bedenlerini canlandırıyorlardı. Çarşısı mütevazı mal seçeneklerine rağmen kasabanın güzelleri için yeterli görünüyordu. Çevredeki kadınlar bu tanımı hak etmek için epey gayret sarf ediyorlar.

İpekli ve perkal kumaşlar, dışarı çıkarken baştan çıkartıcı endamlarını kapatan mavi beyaz kareli çarşaflar, güzel yüz hatlarını saklayan kıldan peçeler, pembe tırnakları kırmızıya boyamak için kına, ipekli, örümcek ağı inceliğinde gömlekler, işlemeli terlikler, tavuskuşu tüylerinden yelpazeler, gülyağı şişeleri, kehribar takılar ve çeşitli makyaj malzemeleri, kısaca istedikleri ve komşu kadınların kıskançlığını uyandıracak her şeyi burada buluyorlardı.

Ünye'nin kaderinden memnun olması için birçok nedeni vardı.

Kara tarafından sık ormanlarla kaplı dağlarla çevrili, evler çiçeklerle kaplı, oldukça bakımlı meyve ve sebze bahçelerinin içinde.

Sadece sahilin taşlık tarafında kurulmuş ve kısmen denize doğru uzanan Rum mahallesinde bu güzel kokulu yeşilliklerden görülmüyor; evler sanki bir eğlence trenindeki yolcular gibi birbirine yapışmış ve bu mahallenin hastalıklı, dermansız bir görünümü var. Boz renkli fon üstünde grinin koyu tonları hâkim. Merkezinde, ara sıra buhur kokan fakir bir kilise, çoğunlukla şarap kokan rahibin evi ve her zaman sirke kokan karanlık bir meyhane var.

Doğal limanın girişini heybetli kayalar koruyor ve burası gemiler için deniz sakinken tehlikeli olmayan bir sığınak. Limanın içindeki küçük bir koyu, yerli halk, ana geçim kaynakları olan gemi inşaatı için tersane olarak kullanıyor.

Burada üstü açık kıyı teknelerinin yanı sıra büyük gemiler de yapılıyor ve bu gemiler hilalli bayrağı Malta'ya ve hatta Livorno ve Cenova'ya kadar taşıyorlar. Ve dışarıya kapalı Ünye hayatını kendi içinde sürdürüyor, ama bu durum dışardaki dünyadan tamamen habersiz kalmalarına engel değil ve bu dünyaya, gökbilimcilerin gezegenimizin uydusuna olduğundan biraz daha yakınlar. Uzun kış akşamlarında veya ramazanın uykusuz gecelerinde, Şarkın Ezop'u Nasreddin Hoca'nın masalları ve anekdotları, artık defalarca ve defalarca anlatılıp bittikten sonra gemi kaptanları binlerce minaresiyle altın şehir İstanbul'u, Ege Denizi'nin portakal bahçeleriyle dolu çekici adalarını ve uzaktaki Frenk ülkelerini anlatıyorlar. Elbette kulak kesilen dinleyiciler Avrupa hakkında çok yanlış şeyler öğreniyorlar. Aynı şekilde Batı Avrupalılar da, çoğunlukla sözlü anlatılardan ve hatta basım yoluyla yayımlanan tasvirlerden Şarklıların davranışları ve hayatları hakkında çok yanlış bilgiler ve haberler alıyorlar. Şarklılar, tıpkı Avrupalı gezginler gibi, çoğunlukla dış görünüşe bakıp kendi önyargılarının bakış açısıyla karşısındaki hakkında karar verir. Her ikisi de birçok nedenle karşı tarafın özel hayatına giremez, böylece insanlar hakkında fikir edinmenin tek yolu ticari nedenlerle kurulan ilişkilerdir. Olgun ve tarafsız gözlemciye bile doğru karar vermek konusunda büyük zorluklar çıkaran bu durum, elbette sınırlı ve yüzeysel bakış açısına sahip kişilerde inanılmaz hatalar ve yanlış anlaşılmaların kaynağını oluşturur.

Böylece Akdeniz limanlarında Avrupa uluslarının elitleriyle kesinlikle karşılaşmayan Osmanlı denizcisi Avrupalıyı pis, zalim, düzenbaz bir

adam, örtünmeyen kadını da her türlü ahlaksızlığın timsali olarak görüyor ve Frenklerin haç ve bazı resimlere ibadet ettiğini, kedi, fare, sıçan yediğini, görgü ve ahlaktan uzak insanlar olduğunu anlatıyor.

Benzer şekilde Avrupalı da Türkü kaba, düşüncesiz, tembel ve şehvet düşkünü bir adam ve Türk kadınını hiçbir iş yapmayan oyuncak bebek olarak görüyor.

Benim sevgili Ünye'me dönmeden önce bir kez daha berlirtmeliyim ki, dünya üzerindeki bu küçücük nokta kendi ülkesinde kırk yıldır gerçekleşmekte olan yeniliklerden ve değişimlerden çok az, hatta hiç etkilenmemişti. Konumu yüzünden medeniyetin hiçbir nimeti buraya ulaşmamıştı ve bu ihmal edilmişliğe gerçek bir İslami teslimiyet ve hiç üzüntü duymadan katlanıyordu.

Ünye'nin "şehir" unvanını hak etmek için, elbette Şark anlayışına göre, nelere sahip olduğunu anlattım. Tabloyu tamamlamak için yapmam gereken Ünye'de neyin olmadığını eklemek. Ünye'de doktor yoktu. Ne Bologna veya Padua'dan gönderilen bir iğneci, ne de tüfek süngüsünü neşterden ayırt edemeyen Helen İmparatorluğu'ndan modern bir Hipokrat yoktu. Acı çeken insanları sonsuza dek iyileştirmek ve acınacak durumdaki cüzdanlarını şişirmek için burayı seçmemişlerdi. Ünye'nin doktoru yoktu, ama sağlıklı insanları ve güçlü yaşlıları vardı ve ölüm meleğinin seçtikleri hiçbir destek almadan öteki dünyanın yolunu kendi başlarına buluyorlardı. Ünye'de muhteşem binalar yoktu, ama aç insan da yoktu, fabrikaları yoktu, ama işçileri de yoktu, misyonerleri yoktu, ama günahkâr da pek yoktu, avukatı yoktu, ama onları gerektirecek olay da yok sayılırdı, son olarak, "küçük haberler"i ve "dedikodular"ıyla gazetesi yoktu, ama gazete sütunlarını arsızca kaplayacak intihar ve skandal haberleri de yoktu.

Her şeyin tepeden tırnağa ulusal karaktere sahip olduğu bu yerde geçmişin seçkin bir ailesini yakından tanıdım.

İkinci Bölüm

ESKİLERDEN BİR BEY VE KONAĞI

Ünye'de rahmetli Osman Paşa bir konak yaptırmıştı. Osman Paşa, ipek ilmeğin başlarında Demokles'in kılıcı gibi sallandığı Trabzon vezirlerinin sonuncusu ve devletin vekilliğini daha az parlak, ama daha az tehlikeli valilik unvanıyla değiştiren yeni dönem vezirlerinin ilkidir.

O zamanlar Canik sancağının yönetimini elinde bulunduran Osman Paşa huzurlu doğasıyla burayı seviyordu ve derebeylerin –günümüzde parlamentoda muhalifler neyse, o zamanlar derebeyleri de vezirler için aynı anlama geliyordu– entrikalarından bunaldığı zamanlarda, Trabzon'dan buraya kaçıyordu.

Canik onun için Vichy, Gastein, Ems, Warcino' gibiydi, sadece kendisiyle kaldığı ve işle uğraşmadığı yerdi. Sadece sessizlik ve huzur istediği için kadınlarını bile getirmiyordu. Çevredeki bütün küçük şehirlerde yaptırdığı büyük evler onun, ormanları, güzel suları ve bol av hayvanıyla bu dağlık bölgeyi ne kadar sevdiğinin kanıtları. Ayrıca isteklerinin taş ve ahşaba dönüşmesi için sadece "Şuraya bir ev yapılsın," demeleri yeterli olan o dönem satraplarının mali durumlarını da belgeliyor.

Halkın gururla "Paşa Sarayı" dedikleri Ünye'deki konak şehre hâkim bir yaylaya yapılmış. Bahçenin çevresinde yüksek duvarlar var, bu duvarlara güzel çeşmeler yapılmış. Kitabesinde "Osman Paşa'nın bölge halkına hatırasıdır," yazılı. Çeşme yaptırmak Osmanlı ileri gelenleri arasında eski bir gelenektir ve temiz suyu yaşam tarzlarında temel bir unsur olarak gören insanlar için böyle anıtlar çok anlamlıdır.

Yüksek çamlar ve bazı kulübelerin damlarının tepesi duvarın alçak kısımlarından görülüyor; daha sonraları gezme olanağı bulacağım bahçe ise konağın özel hayat için ayrılmış bölümünde.

Bir kanadı yangınla yok olan konak Osmanlı stilini temsil ediyor. Stil ifadesi elbette burada biraz şüpheli ve Osmanlı yapılarını özel bir stil olarak kabul etmeyen mimarinin yargıçları tarafından aykırılık olarak suçlanabilir. Böyle

1 Fransa, Avusturya, Almanya, Polonya'da kaplıca ve turizm yerleri.

bir tehlikeden kaçınmak ve abartılı ifademi ispat etmek zorunda kalmamak için "özgün tarz" kelimesini kullanacağım, gerçi bir taraftan da Nafia Nazırı Edhem Paşa idaresinde yayımlanan "Osmanlı Mimari Tarzı Üzerine"[2] adlı eser beni "stil" ifadesini kullanmakta cesaretlendiriyor. Boğaziçi'nde çok nadir ve sadece yıkılmak üzere olan örneklerine rastlayabileceğimiz bu özgün tarz Asya'daki şehirlerde de gittikçe yeni zamanın yapılarına yeniliyor. Değişen yaşam şekli yapı tarzı için de bir dönüm noktası ve değişim o kadar hızlı oluyor ki, camiler, hanlar, hamamlar ve kütüphaneler hariç, çoğu binalar gösterişli görünmeye çalışsalar da, sadece iki nesil dayanacak sağlamlıktalar.

Büyük bir topluluğa ait olma bilinci yeterli olduğu için soyadı kullanmayan Osmanlı, kendisi ve çocukları için ev yapar; sonraki kuşakları Allah'ın takdirine bırakır.

Osmanlıların hem dini, hem genel düşünce tarzını yansıtan bu anlayışın yanı sıra vakıf sistemi de, konutların dayanıklılığına özen gösterilmemesinin bir nedenidir.

Geleneklerin çökmeye başladığı dönemde, yani İstanbul'un fethinden hemen sonra Bizans âdetleri ve yönetim prensipleri benimsenmeye başlandığında, idam kararlarının sonucu veya bu kararların gizli nedeni olarak mallara el koyma moda oldu. Mülk sahipleri başlarını, en azından böyle bir tehlikeden korumak için taşınmaz servetlerini dokunulmazlığı olan camilere bağışladılar. Kendileri ve birinci derece vârisleri olan çocukları için bu mülkün kullanım hakkını aldılar, karşılığında camilere önemsiz miktarda kira ödediler. Ancak birinci derecedeki vârislerin ölümünden sonra mülk caminin malı oluyordu. Kendilerini daha çok ömür boyu kiracı olarak gören mal sahipleri evlerinin sağlamlığıyla o kadar da ilgilenmiyorlardı.

Bu anlattığımız nedenlerin yanı sıra sık sık yaşanan yangınların meydanı açmasıyla mantar gibi yükselen yeni binaların Avrupa evlerinden iki farkı vardır; birincisi çok pencereli olmaları; bunlar, çıtalarla yapılmış, dışardan sıvanmış ve kireçle boyanmış duvarların sanki basit birer pencere çerçevesi gibi görünmesine neden olurlar. Diğeri ise muşabbak (kafes); bunlar evin kutsal bölümünün penceresini komşu gözlere karşı korur ve bu bölümde evin kadınlarının yaşadığını belli eder. Burası asıl "ev içi"dir.

Buna karşın evin "selamlık" denilen diğer bölümünde misafirler ağırlanır, evin beyi günlük hayatını burada yaşar ve erkek hizmetkârlar çalışır.

Ünye konağı belirttiğim gibi, her ayrıntısıyla ulusal özgün tarzı temsil ediyor ve harap hali, yakında onun da bir zamanların şaşalı dönemi gibi yitip gideceği izlenimini veriyor. Bakımsız haline rağmen fakir, ama geçmişiyle gurur duyan bir Hidalgo[3] gibi yeni dönemin süslü püslü, dar yapılı, kısa soluklu türedilerine aşağılayarak bakıyor. Heybetli yapının kapladığı alan, ev halkının rahatı için hiçbir masraftan kaçınılmadığını gösteriyor. Devasa sofalar, eyvanlar Avrupa ve yeni Türk yapılarında yaşanan ekonomik zorluklarla açıkça alay ediyor. Boylu boyunca uzanan büyük evin alınlığına şöyle yazılabilirdi: "Dünyada herkese yer var," bir de ekleme yapılabilirdi: "Güçlüler için." Ama büyük kapının üzerinde çiçek gibi kıvrımlı harflerle Schiller'in dizelerinin tercümesini değil, her inançlının evinde olduğu gibi, Allah'ı yücelten ve öven deyişler yazılıydı. Giriş katı taştan, onun üzerinde yükselen üst kat ahşaptı, çatı dışarıya doğru büyük bir çıkıntı yapıyordu. Pencereler küçüktü, ama üst üste iki parça halindeydi. Alt pencerelerin panjurlarları yukarı ve aşağı doğru hareket ediyordu, üst pencereler kurşunla çevrelenmiş küçük camlardan oluşuyordu, Almanya'daki ortaçağ evlerine benzer şekilde bu pencereler açılmak için değildi, kötü havalarda alt panjurlar kapatıldığında odaların aydınlanmasını sağlıyordu. Geniş odaların tavanları kaba oymalar, göz alıcı renklerde süslemeler ve çoktan kızıllaşmış yaldızlarla bezeliydi; duvarlarda ise hiçbir süsleme yoktu. Odanın içinde göze çarpan bir şey yoktu, belki masif soba. Niş gibi yapılmış kapıların iki tarafında, geleneksel dolaplar duvarın içine gömülmüştü, kapakları kapı kanatları gibi silinmiş yaldız süslemelerin ve Müslümanlara izin verilen tek resim olan kalemişi kırlentlerin izlerini taşıyordu. Bir basamakla çıkılan zemin ince hasır yolluklarla kaplanmışdı, kışın İzmir ve Kürt halıları seriliyordu. Kapı ve basamak arasındaki yer ayakkabıların çıkartıldığı yer, çünkü bir doğu evinin olağanüstü temiz parkelerine sokak ayakkabılarıyla basılması, bir Avrupalının başında şapkayla salonda oturması kadar nadirdir. Bu nedenle kibar sınıftan insanlar yanlarında ikinci bir ayakkabı taşırlar. Odaların tek mobilyası duvarlar boyunca uzanan alçak divanlardır.

2 İbrahim Edhem Paşa nafıa nazırı olduğu sırada Viyana sergisi için Ahmet Vefik Paşa ile beraber üç dilde neşredilen Usûl-I Mimar-î Osmanî adlı eseri hazırladı, 1873.

3 Eski zamanlarda İspanyol soylusu.

Evet, artık bu konağın şimdiki sahibini tanıtmanın zamanı geldi. Adı Süleyman Bey ve merhum vezir Osman Paşa'nın en büyük oğlu.

Süleyman Bey henüz hayatta olan annesini, Kuran'ın söylediği "Cennet anaların ayakları altındadır" sözü gibi taparcasına seviyordu; anne Abazaydı (Kafkasya) ve köle olarak kendi babası tarafından satılmıştı. Annelik ona özgürlüğünü kazandırmış ve "kadın" rütbesine yükseltmişti.

Küçükken tayanın (dadının) kulağına fısıldadığı eski şarkılar Süleyman beyde derin izler bırakmış olmalı ki, daha genç olan kardeşleri "mutluluk kapısı" [Dersaadet] Konstantiniye'ye taşındıkları ve reform bayrağını kayıtsız şartsız taşımayı kabullendikleri halde, o kesinlikle memleketinin toprağından ayrılmamıştı. Ülkesinde devlet hizmetine girmenin saygınlık ve nüfuz sahibi olmak için tek kaynak olduğunu elbette biliyordu, ancak o, başarısı şüpheli ama getireceği rahatsızlıklar kaçınılmaz olan bir kariyer uğruna huzurunu feda etmeyi göze alacak kadar hırslı değildi. Ayrıca inançlarıyla ters düşen yeni çizgide kendinden taviz vermeyecek kadar dindardı. Çoğunlukla hizmetkârlar veya babası için çalışmış olanlardan oluşan bir yerde, onu çevreleyen eski bir prestijin son parlaklığı arzularını tatmin etmek için yeterliydi; işi ve fermanı olmasa da burada en önde gelen kişiydi. Öyleyse ikinci bile olamayacağı Roma'yı ne yapsın?

O sırada Süleyman Bey, bir erkeğin hayatının ikinci evresinin sonlarında, yani otuzlu yaşların ortasındaydı. İri, Herkül gibi cüssesinde belirgin bir göbek vardı, bu durum saygın Osmanlıların belirleyici özelliğidir; dayanıklı ve olağanüstü bir kas yapısına sahip alt tabakada böyle bir şişmanlığa hemen hemen hiç rastlanmaz. Beyaz muslin bir sarık tamamen tıraşlanmış asil başını sarıyordu, yüz hatları tüm Osmanlı soyunun özelliklerini yansıtıyordu; hülyalı bakışlarıyla badem biçiminde gözler, kavisli, öne doğru sivri çıkıntı yapan bir burun ve kırlaşmaya başlayanların gümüş gibi parladığı koyu bir sakal. Bursa ipeğinden renkli çizgili bir entari, kalçalarının çevresinde, moda düşkünü bir kadının hayallerinde bile daha renkli ve yumuşak tasarlaması mümkün olmayan pahalı bir kuşak, zarif süslemeleriyle atlastan yapılmış bir yazlık kürk, bol merinos yününden pantolon ve açık sarı ayak bileklerine kadar çıkan bir mest ev kıyafetini oluşturuyordu, küçük parmağında muhteşem zümrüt bir yüzük ve elinde,

soylularda asla eksik olmayan hoş kokulu tahtalardan yapılmış bir tespih giysisini tamamlıyordu.

Arkadaşım Emin Efendi'nin babası bir zamanlar Osman Paşa'nın emrinde haznedar olarak çalışmıştı. Beni tanıştırmak için Süleyman Bey'i ziyaret ettiğimizde, kâhyası İbrahim ağayla tavla oynuyordu.

Ailenin bir ferdi olan ve ailenin içinde yaşlanan hizmetkâra doğuda hâlâ çok sık rastlanır; benzerlerini Avrupa'da sadece sahnede ve sadece eski oyunlarda görebiliriz,.

Eskiden olduğu gibi şimdi de bir hizmetkârlar eski beyiyle, asla amiri olarak değil ama, kısmet olursa, aynı mevkide bir devlet hizmetine kolaylıkla yükselemez; şimdi de çok nadiren işvereninin damadı olabilir, ama o, Osmanlı toplumunun dini ve sosyal hayat anlayışıyla evde sahip olduğu, saygı duyulan ve insan olarak değer verilen yerini hâlâ koruyor. Reform bile onu, Avrupa'daki hizmetkârların parya konumuna getirmeye kalkışmadı.

Süleyman Bey'in hizmetkârları, diğer üçüncü dereceden saygın ailelerde olduğu gibi, sadece iki kategoriye ayrılmıştı: Birincisi hizmetin sunumunu yapanlar, diğeri ise hizmeti gerçekleştirenler. Birinci grupta vekilharç (erzak sorumlusu), kaftan ağası (oda hizmetçisi), kahveci (kahveyi ikram eden), imrahor (ahır sorumlusu), çubukçu (çubukları hazırlayan), yani daha az zahmetli, ama daha münasip işleri yapanlar ve Etiyopya soyundan gelen, nötr cinsiyetteki haremağası (harem hizmetkârı) yer alıyor. Çıta gibi ince bacakları üzerinde kocaman bir göbek taşıyan bu rahat tavırlı adamlar, bıyıksız ve sakalsız olmaları, tiz, soprano sesleriyle diğerlerinden farklıdırlar; Osmanlılar onları Bizans'tan miras olarak almıştır; ne mutlu ki günümüz Türkiyesi'nde onlara çok az rastlanıyor ve yakında tamamen gözden kaybolacaklar. İkinci grubu ise esas işleri yapanlar oluşturur, ev ve ahır işçileri, bahçıvan vs. gibi.

Beyleri gibi tamamen ulusal giysileri içindeki hizmetkârların listesini kapatmadan önce bir kişiden daha bahsetmek istiyorum. Son yıllarda diğer yerlerde artık demode olan bu hizmetkâr bir cüce; beye babasından miras kaldı. Saray soytarılarının tüm haklarına sahip. Şakaları basit ve edepsiz, ama genel olarak onu eğlenceli ve komik buluyorlardı ve böylece evde hizmetkâr olarak kalmaya devam etti. Doğa tarafından yanlış yaratıl-

mışların hepsine karşı yumuşak ve merhametli olan Müslümanlar arasında, her türlü sırnaşıklığı yapma hakkına sahip.

Oyunda beyine karşı kaybeden İbrahim Ağa bir Çerkezdi ve ailesinin kim olduğu bilinmiyordu. Çocukken köle olarak Osman Paşa'ya satılmıştı. Paşa onu –geleneklere göre daha sonra en büyük oğluna yardımcı ve hizmetkâr olacaktı– kendi çocuklarıyla birlikte büyüttü. Süleyman Bey sonunda onu azat etti ve kendi ailesini kurması için küçük bir evin yanı sıra para da verdi. Bu, Türklerin kölelerine karşı geleneksel davranış tarzı için sadece bir örnek, çünkü burada "köle" tanımı, Avrupa'da bu kelimeye yüklenenden çok farklı bir anlam taşıyor. Köle, saygın Osmanlılar için her zaman bir çeşit evlatlık olarak görülmüştü. Hep iyiliksever ve sıcak bir davranış gördü, belirli bir süre sonra mutlaka serbest kaldı ve desteklendi; ayrıca aralarından en yüksek memurluklara ve mevkilere kadar yükselenlerin sayısı hiç de az değildir.

Süleyman Bey'in emektarı ve en güvenilir adamı İbrahim Ağa, bulunduğu konumda kendisini önemli bir adam olarak görüyordu ve Ünye halkı da ona bu şekilde davranıyordu. Mutluydu, ölümlü bir insanın olabileceği kadar mutluydu.

Biz geldiğimizde efendisinin karşısında dizlerinin üzerine oturmuş, hararetli bir şekilde zar atarak tavla oynuyordu.

Almanya'da *"Hans puff"* veya *"Langer Puff"* olarak adlandırılan tavla doğuluların en sevdiği oyun. Satranç da çok seviliyor ve büyük bir ustalıkla oynanıyor, ama tavladan sonra ikinci sırada.

Diplomatların salonunda vist oyunu, Fransız kafelerinde domino ve tüm ülkelerin subay gazinolarında bilardo ne kadar vazgeçilmez ise, Osmanlılar için de tavla o kadar önemlidir, hem de çok daha yaygın. Her evde bir tavla vardır, eğer yoksa orası ev değil kulübedir.

Süleyman Bey'in bizi kabul ettiği salon daha önce anlattığımız odalara benziyordu, sadece biraz daha küçüktü ve bazı ayrıntılar burasının daha sık kullanıldığını gösteriyordu.

Duvarlarda birçok çerçeve asılıydı; yeşil zemin üzerine altın yaldızlı harflerle Kuran'dan sureler ve iki binden fazla yazar tarafından temsil edilen Türk divan edebiyatından mısralar yazılmıştı. Ev sahibinin egzersiz

ve kol eklemlerini güçlendirmek için kullandığı bazı antika yaylar duvarı nerdeyse tamamen kaplayacak şekilde yerleştirilmişti, cam çerçeveli muhteşem bir Venedik aynası, duvarların alışılmadık süslemesini tamamlıyordu. Salonun duvarları boyunca uzanan alçak sedir koyu kırmızı ve altın iplikle işlenmiş örtülerle kaplıydı, sert, uzun yastıklar muhteşem, baskılı Üsküdar kadifesindendi. Bir köşedeki kerevet kare şeklindeki oturma yastıklarıyla burasının ev sahibine ait olduğunu gösteriyordu ve üzerine bir kaplan postu serilmişti. Ayrıca burada, Osmanlıların bakımı için özel bir özen gösterdikleri çeşitli taslar, kamış kalemler ve küçük bıçaklardan oluşan yazı takımı bulunuyordu; bir zamanlar vezirler memurlarından birisini sadece divit takımına bakması için görevlendirirlerdi. Buradaki kutu bağa, fildişi, sedef kakmalıydı ve Türklerin usta oldukları bir işçilikle yapılmıştı. Yanında bazı tütün kutuları ve kumaş kılıflı kitaplar duruyordu, elbette aralarında kaligrafinin tüm ihtişamıyla yazılmış ve kenarları olağanüstü süslerle bezenmiş Kuran da vardı. Sofanın bir ucuna keçeden yapılmış ve kumaş parçaları, ipek ve altın ipliklerle çok güzel işlenmiş birçok seccade yayılmıştı. Eski Flaman sobalarına benzeyen soba doğu tarzında yapılmış zengin süslemeli fayanslarla kaplıydı. Yeni Türk evlerinin artık ayrılmaz bir parçası olan masa, sandalye, koltuk gibi mobilyalar burada yoktu.

Süleyman Bey bizi Osmanlı kibarlığının temel özelliği olan büyük bir saygı ve ciddiyetle karşıladı, bu özellik, daha kaba şekilde bile olsa, halktan bir adamın da tavrıdır. Bu mesafeli yaklaşım, kendine hâkimiyetin yanı sıra, Osmanlı yetiştirilme tarzının temel ilkesidir; her türlü acelecilik, her türlü kabalık ve her türlü duygu ifadesi erkekliğe aykırı ve bayağı olarak kabul edilir.

Osmanlı tepkilerini sürekli denetim altında tutar. Sinirli davranmayı anlayamaz, Avrupalıların hareketliliğini görgüsüzlük, canlılığını rezillik olarak görür. Ölçülülükle bizim kişiliğimizden, sakin ve ketumluğu ile düşüncemizden beslenir; tatlı bir şekilde konuşur, imaları kibardır ve özel soruları üstü kapalı geçiştirir. Genel olarak nezaketi, Avrupalılardan daha gerçektir. Şarkta sosyal konuşma tonu doğal bir mesafe ve mükemmel ama ölçülü bir kibarlığın damgasını taşır. Çok yakın arkadaşlar, hatta akrabalar dahi, geleneksel katı formların dışına çıkmazlar. Her şey kurallara göredir,

misafiri karşılarken ve uğurlarken atılacak adım sayısı bellidir. Hele uğurlama seromonisinde misafir ev sahibinin eşikten ileri geçmesine engel olmaya çalışırken, ev sahibi bu ziyaretten ne kadar onur duyduğunu göstermek için bunu kabul etmez ve bazen bu nezaket mücadelesi incelikli bir itiş kakışa bile dönüşebilir.

Süleyman Bey oyununa ara vermeden –sadece aynı mevkiden olanlar için oyununu bırakırdı– bizi karşıladı ve oturmamız için –elbette sosyal konumumuza uygun şekilde– davet etti. Alışıldık işaretle selamladı ve biz de selamına karşılık verdik. Aynı seviyede olanlar için bile selamı beklemek nezaket gereğidir, çünkü doğuda daha üstün durumda olan selamlar, diğerleri teşekkür ederler. Hizmetkârlara kaçınılmaz olan kahve servisinin yapılması ve belirli bir mevkideki misafirler için de nargilenin getirilmesini belirten işaret, yani "elleri çırpmak" yapılmadı, çünkü o sene mayıs ayına gelen ramazandaydık.

Oyun bittikten sonra ev sahibi olarak sorumluluklarını yerine getirmek üzere bize döndü.

Benden, kısa bir süre önce geldiğim İstanbul'da olup bitenlerle ilgili ayrıntılı bilgiler almak istedi ve bunu fırsat bilerek düşüncelerini sakınmadan ortaya koydu; doğuda bu sık karşılaşılan bir durumdur, kendilerinden uzakta olan olayları hiç çekinmeden yargılayıp kesin hükümler verirler. Sadece belli bazı sorunlar hakkında düşünceleri Ünye ufuklarının ötesine uzanıyordu.

Osmanlı devlet sistemi ve yönetimindeki kusurların bir kısmı hakkında bilgisi vardı, kapsamlı bir reformun ne kadar gerekli olduğunu da biliyordu, ama o çıkış yolunu Kuran'da arıyordu. Kuran her türlü alanda gelişmeyi özellikle teşvik ediyordu, ama kendi ülkesinde çok sayıda yabancı şirketin kurulmasını, Osmanlı varlığının biçim değiştirmesini ülke ve Avrupalıdan çok Asyalı olarak kabul ettiği Müslüman halk için pek hayırlı görmüyordu.

"Şahini yaratan Allah," dedi, " onu neden yaratığını çok iyi biliyordu. Eğer şahinin kanadını koparırsanız kedi olabilir mi? Hayır, sadece sakat, işe yaramaz bir kuş olur. Neden olduğu gibi kalmasın?"

Burada ona karşı çıkmak pek kolay değildi. Çünkü ona itiraz edip evcil kedilerden oluşan bir topluluğun, çevrelerinde bir şahin görmekten

hoşlanmayacağını ve artık yaşlı ve güçsüz olan şahinin kedilerin kuralların-na uymak zorunda olduğunu söylemek, tartışmayı hiç de hoş olmayan bir şekilde sonlandırmak olurdu.

Süleyman Bey Avrupa anlayışına göre bir fanatik değildi; çok dindardı ve bu nedenle başkalarının inancına ve hatta inançsızlığına karşı toleransı vardı, yeter ki onlar da onun kutsal saydığı değerlere saldırmasınlar.

Bazı Hıristiyan kültürlerde görülen taassup ve Hıristiyanlaştırma hırsı ona yabancıydı ve "sizin dininiz size, benim dinim bana"[4] diyen peygamberin sözü, halkın çoğu gibi onun da ilkesiydi.

Daha sonra İran şiiri hakkında sohbet ettik, o sırada yoğun bir şekilde bununla ilgileniyordum. Bu konuda da uyuşmadığımız noktalar daha fazlaydı. Mecaz ve abartı gibi biçim oyunlarını coşkuyla yüceltiyordu. Bir İranlı şairin gazelindeki son mısralarda, acı çeken âşığın yaptığı "karıncanın kirpiklerinin gölgesinde" benzetmesi tam onun beğenisine hitab ediyordu. Bana ise, acı çekme konusunda doğulu Werther'lerin, lacivert takım elbise giymeden de Batılılardan ileri gittiğini gösteriyordu sadece.

Böylece iftar saati yaklaştı, günün oruç ve rehaveti yerini akşamın sofra kurma telaşına bıraktı.

Hizmetkârlar, üzerinde yemek yenilecek büyük yuvarlak pirinç tepsileri getirdiler ve ayakkabı yüksekliğindeki sehpaların üzerine yerleştirdiler. Tepsilerde sofraya oturacağı tahmin edilen kişi sayısından çok daha fazla ekmek dilimi ve herkes için iki kaşık vardı: Abanoz ağacından olanlar elle yenemeyen tüm yemekler için, boynuzdan kaşıklar ise şerbetler ve sulu tatlılar için. Tepside ayrıca eski Saksonya porseleninden ve antika kristalden küçük tabaklar içinde havyar, zeytin, peynir ve reçeller vardı, yemek sırasında sırayla elden ele geçiyor ve herkes bu kâselerin içinden yiyordu. Su, yemek sırasında isteyenlere taslarla servis ediliyordu.

Türk sofralarında yemekler basit olmaktan çok sayısızdır: Çeşitli şekillerde hazırlanmış koyun eti, lezzetli sebzeler (enginar ve patlıcan zeytinyağıyla hazırlanır ve soğuk olarak sunulur) ceviz ve biberden yapılmış bir sosla çerkeztavuğu denilen yemek, ünlü börek, bal ve manda sütünün başrolleri paylaştığı çok baharatlı tatlılar, komposto ve son olarak asla vazgeçilmeyen pilav.

4 Kâfirun suresi.

Hiçbir Türk sofrasında eksik olmayan ve doğu aşçılarının eşsiz bir şekilde hazırladıkları, koyun eti parçaları ve antepfıstığı ile karıştırılmış bu pilav, eğer Türklerin bir mitolojisi olsaydı tanrılarının *"ambrosia"*sı[5] olurdu.

Yemekler hızla getirilip götürülüyordu, Osmanlıların diğer tüm düzenlerinde olduğu gibi çevik bir şekilde ve yer koşullarına bakılmaksızın işler yürüyordu. Yaşam zevklerinde ve kararlarında bu halk zaman kavramıyla hiç ilgileri yokmuş gibi görünür, işyerlerinde ve işlerini yaparken sanki gezintiye çıkmış gibidirler.

Tepsinin altına serilen on beş arşın uzunluğundaki örtüler, aynı zamanda ortak peçete olarak da kullanılıyor; yemek öncesi ve sonrası ellerin yıkanması için, bazıları gümüşten diğerleri pirinçten leğen ve ibrikler mis kokulu sabunlarla beraber odaya yerleştirildiler ve benzerlerine Hıristiyan kiliselerinde rastlanan büyük şamdanlar odanın ortasında yere konuldu.

Yavaş yavaş misafirler geldi ve sessiz selamlarla ciddi ve ağırbaşlı tavırlarla sofralara oturdular. Misafir demekle davetliler anlaşılmamalıdır, çünkü bu ülkede, her evin ve özellikle varlıklıların evlerinin herkese açık olduğu bu ülkede özel davetler çok nadiren hatta hiç yapılmaz. Evlerinin şanını korumak, komşu ve yakınlarını yedirip içirmek ve ihtiyacı olanların iyiliği için kullansın diye Allah zenginlere mal ve para vermiştir.

Bu tarz sofralar, yiyeceklerin inanılmaz derecede ucuz olmasına rağmen, büyük masraflara neden oluyor. Harem haricinde sadece selamlıkta genellikle dört, beş masa kuruluyor. Misafirlerin sayısı bilinmediğinden yemeklerin ölçüsü tahminen hesaplanıyor ve masrafların kontrolü zorlaşıyor. Bu denetim evin hanımı tarafından kısmen, beyi tarafından ise hiç yapılmıyor. Böylece 200.000 akçe, yaklaşık 44.000 frank yıllık geliri olan Süleyman Bey, diğer harcamalarının makul olmasına rağmen, yıllık bütçesinde sürekli açık vermekten bir türlü kurtulamıyordu. Erkek hizmetkârlarının sayısını on altıya düşürmüştü, ahırındaki atları on taneyle sınırlamıştı, hatta av atmacalarıyla ilgilenen sadece bir kişi kalmıştı. Nadiren tay, kürk ve kutulardan oluşan hediyeler dağıtıyordu ve buna rağmen mali açığını kapatamıyordu. Miras kalan serveti, ülke geleneklerine uygun şekilde, gayrimenkullerdi; Ünye yakınlarında kiraya verdiği bir çiftlik, komşu şehir Samsun'da bir han ve bir hamam. Hanlar ve hamamlar zengin Türklerin

sevdikleri bir yatırım aracıdır. Bu mülklerden elde edilen kazancın yanısıra Ermeni sarrafın işlettiği nakit paradan gelen faiz artık ev idaresi için gerekli olanları karşılamaya yetmiyordu. "Güzel eski zamanlar"ın keseleri dolduran kaynakları kurumuştu ve Süleyman Bey yeni kaynaklar bulmak üzere yetiştirilmemişti.

Daha sonra, arkadaş olunca, bu konu hakkında konuştuğumuzda bana verdiği cevap yaklaşık olarak Fransa kralının şu sözü gibiydi: *"Apres moi le dèluge"* (benden sonra tufan).

Kullanmadığı mücevherleri vardı ve bunların satışıyla gelirleri ve masrafları arasındaki bilançoyu hayatı boyunca, hatta çok ileri yaşlara erişse bile, düzeltebilirdi.

Yanında çalışanların bazı hesaplardan çıkar sağladıklarını biliyordu, ama bu olaya karışmayı şerefine uygun bir davranış olarak görmüyordu, elbette konu gizli tutulduğu ve kendisine iyi hizmet edildiği sürece. Babasının başına gelenler onun da başına gelirse düzeni sağlamayı bilirdi.

Anlattığına göre babası bir gün tesadüfen bir faturayı incelemiş ve develerin nallanması için ödenen büyük bir meblağ dikkatini çekmiş, daha sonra ortaya çıktığı gibi bu aldatmaca yıllardır devam etmekteymiş. İlgili hizmetkâra develerin nasıl olup da nallandığını sorunca hizmetli, bu gibi detaylarla yüce vezirin başının ağrıtılmasının hiç yakışık almayacağını söylemiş ve işten çıkarılmasını rica etmiş, çünkü bu şekilde denetlenmek onurunu kırmış.

Paşa gitmesine izin vermiş, ama ceza olarak ücretini altın yerine at nalı olarak ödemiş, üstelik nalların değeri, hizmetkârın fatura ettirdiği anormal yüksek fiyat üzerinden hesaplanmış.

Misafirlerin bazıları, Ünye kadısı ve müftüsü gibi evin tanıdıkları ve dostlarıydı, fakat aralarında Bektaşi tekkesinden dervişlerin de olduğu diğerleri az çok yabancıydı. Ama kimse onları sorularla sıkmadı. Müslümanlardı ve bu kadarı yeterliydi; biraz dinlenmek istiyorlardı ve bu da haklarıydı; onlar Tanrı misafiri olarak gelmişlerdi ve kaderleri neyse oraya gideceklerdi.

Zararsız misafirlerdi, ama can sıkıcı ve az konuşan adamlardı... Evin beyi bazılarının, yeniçerilerin eski ve kötü bir alışkanlığını sürdürüp sürdürmeyeceklerinden pek emin

5 Ölümsüzlük veren tanrıların yiyeceği.

değildi; bu adet, bir sofraya buyur edildiklerinde yemekten sonra "diş kirası" istemekti.

Tekrar saatlere bakıldı, kontrol edildi, karşılaştırıldı, sadece derviş etrafıyla hiç ilgilenmiyordu ve tamamen kendi içine dönmüş, ara sıra Allah'ın yüz adınından birini mırıldanıyordu. Allah'ın adı Müslümanların dillerinden hiç düşmez. İtalyanların "Madonna"sı[6] gibi sık tekrarlarlar.

Dervişler sadece alt tabakadaki, basit cahil halkı etkilerler. Süleyman Bey aslında İslamda yeri olmadıklarını söylüyordu, onları İslamın çıbanlar ve halkın batıl inançları üzerinden çıkar sağlayanlar olarak adlandırıyordu. Bana onlar hakkında yaşanmış bir olay anlattı; bir zamanlar bir dağ köyünde halk şehirlilere benzemek için bir öğretmen ister. Genç bir softa gönüllü olur. Bir derviş de göreve talip olur. Köylüler hangisinin daha yeterli olduğunu bulmak için dağ kelimesini yazmalarını isterler. Softa, hat sanatının tüm ihtişamını kullanarak, en rağbet gören süslü yazı tarzı ve süslemelerle kelimeyi yazar. Okuması yazması olmayan derviş ise basit bir dağ resmi çizer. Bütün dikkatlerini bu müsabakaya veren ve okuma yazma bilmeyen köylüler dervişin yazdığı dağ kelimesinin çok kolay okunduğuna, softanın yazdığı garip büklümlü karmaşık yazının ise onun sahtekârlığını ortaya koyduğuna karar verirler ve öğretmeni kovarlar. Canik'te de budalalar neden olmasın?

Saatin 12 olmasına[7] birkaç dakika kalınca tepsinin etrafındaki yastıklara bağdaş kurarak oturduk. Sonunda beklenen işaret geldi ve bir İngiliz savaş gemisinin kürekçilerini ya da bir taburun saldırısına kumanda eden subayları kıskandıracak kararlılık ve eşzamanlılıkla eller en yakındaki yiyeceklere uzandı. İftar başladı, yani oruç açıldı.

Minarelerden müezzinler inançlı halkı, farz olan beş namazdan dördüncüsüne, yani akşam namazına çağırıyordu.

Oruç açıldı. Nargilelerden birkaç derin nefes çekildi ve ben hariç herkes namaz için sıralandı. Seccadeler güneşin doğduğu yöne doğru, kıbleye çevriliydi ve en yaşlılanın idaresinde topluluk Allah'a ibadet etmeye başladı. Müslümanlıkta rahipler yoktur, bazen yanlış olarak ulema, kadılar ve imamlar rahip yerine konulurlar, aslında bunlar ilahiyatçı, hâkim ve cami görevlisidir. Burada hiçbir ölümlü oğul, yaratanla yaratılan arasındaki ilişki-

ye aracılık etmez ve hiçbir kutsama kudreti belirli bir sınıfın elinde hükümdarlık asasına ve silaha dönüşmez.

En yaşlı olan, Hacer'in[8] soyunun bol deyimli lisanında, konuşmayla şarkı arası bir tarzda, yüksek ve gür sesiyle duayı okumaya başladı. Diğerleri ona huşu içinde ama sessizce eşlik ettiler.

Ben pencerenin kenarında duruyordum, karşımdaki görüntüde derin bir inanç ve gerçek bir dindarlığın ifadesi bulunuyordu; büyülenip kaldım. Ne mutlu inanan yüreklere; ister Oğul'un haçı, ister Peygamber'in bayrağı, isterse Buda veya Konfüçyüs'ün himayesi altında olsun, inanan ve dua edebilen bütün yüreklere, ne mutlu!

Pencerenin kenarında duruyordum ve bakışlarım bazen içerdeki topluluktan dışardaki, akşam kızıllığıyla yanan manzaraya kayıyordu, bazen dışardan içeriye. Her yerde, dindarların yüreklerinde, dışarda akşam güneşi altındaki vadide, özlemli haykırışlarla kıyıya kavuşup parçalanan dalgalarda, gökyüzünde alev gibi parıldayan bulutlarda sonsuz olanın, her şeye can verenin, ölümsüz olanın izlerini aradım. Burada dua edenler onu hep görüyorlar, bense şu anda onu hissediyorum.

Uzakta, denizin dalgaları arasında bir gölge belirdi, arkasında hafif bir duman bırakıyordu. İstanbul'la Trabzon arasında çalışan Fransızların yük gemisi geçiyordu.

Doğu'nun sadece inançlarla beslenen dekorunda Batı'nın düşünsel yaratısı ve çabasından bir işaret! Tevekkülün mütevazı adasında insani gururun müjdecisi!

6 Hz. Meryem.

7 Ezani saat: Halk arasında alaturka saat denir, namaz saatlerinin saptanması esasına dayanan zaman ölçüsü, akşam ezanını (güneşin batışını) 12 olarak kabul eder ve mevsimlere göre değişir, 1 Ocak 1926'ya kadar kullanıldı.

8 Hz. İbrahim'in odalığı ve Arapların atası sayılan İsmail'in annesi.

Üçüncü Bölüm

ÜNYE İLE İLGİLİ BAZI EK BİLGİLER

Şeker bayramı bitti. Ona ayrılan üç gün boyunca tüm dindar evlerde şekerli yiyecekler sunuldu. Sakız benzeri bir hamurdan yapılan "rahat-ı hulkum" [lâtilokum] dünya çapındaki şöhretine yakışır bir önceliğe sahipti. Tatlı sıfatıyla bu bayram, Kurban bayramından belirgin şekilde ayrılıyor. Birkaç hafta sonra başlayan kurban bayramı ise böyle sakin bir saygıyla yetinmiyor olmalı ki, her ev reisinden kendi eliyle kestiği bir koyunu kurban olarak ister. Şimdiki nesil bu kanlı vazifeyi işin uzmanlarına bırakmayı tercih ediyor.

Şeker bayramı Hıristiyan ülkelerdeki yeni yıl kutlamalarına benzer bazı sosyal görevler gerektirir; büyükler, arkadaşlar ve tanıdıklar bizzat ziyaret edilir. Kartvizit veya kutlama kartları henüz burada kullanılmaz; buna karşın hizmetlilerin iyi dileklerini şıngırdayan akçelerle ödüllendirme köklü bir gelenek. Sonunda bayram vakti de geçti.

Son kutlama atışları yapıldı, son havai fişekler atıldı, geceleri minareleri göğe yükselen ateşten sütunlara döndüren aydınlatma ışıkları söndürüldü ve parlak işlemeli bayram kıyafetleri özenle rengârenk boyanmış sandıklara kaldırıldı.

Küçük şehrin görüntüsü her zamanki günlük yaşamına geri döndü. Ünye'nin nasıl oruç tuttuğunu, bayramı nasıl kutladığını gördüm, şimdi Ünye'nin nasıl yaşadığını, nelere katlandığını, nasıl eğlendiğini ve hayal kurduğunu tanıyacaktım.

Çarşıda, satıcıların Allah'ın nasip ettiği alıcıları sabırla beklediği mütevazı dükkânlar tekrar açıldı. Aynı zamanda kahvehane olarak da çalışan berber dükkânlarının çevresindeki pirinç leğenler, kahve ocakları ve nargileler canlı bir hareketliliğe girdi. Buralarda doğulu bilgelerin altın sözleri, masallar ve doğu şiirinin gazelleri ağızdan ağıza dolaşıyordu. Burada deneyimli yaşlılar politika yapıyorlardı. Ama kimsenin aklına sosyal reformları tartışmak veya dünyayı kurtaracak planlar yapmak gelmiyordu; yabancı güçlerin durumu, Kırım Savaşı ve yönetimle ilgili önlemler eleştiri konularıydı; şim-

di bir liraya alınan tütünün bir akçeye alındığı o güzel zamanlar, aç Frengin küstah medeniyet satıcısı olarak değil, yardıma muhtaç biri olarak kutsal topraklara ayak bastığı zamanlar ve zorunlu askere almayla Osmanlının silah altına alınmadığı o altın çağlar politik düzenlemelerin Eldorado'su olarak kabul ediliyordu. Çok muhafazakâr olan halk, sanki Faubourg St. Germain'de[1] oturuyor ve hüzünle ve acınarak devrimci yönetimin başındaki Jakoben şapkalarını seyrediyordu. Burada şehirdeki nadir yenilikler (nadir, çünkü evin güzellerinin hiçbir katkısı olmuyordu) en iyi şekilde anlatılıyor ve nadiren sekiz haftadan daha eski olan, devlet gazetesinin yeni sayıları kulak kesilmiş kalabalığı eğitmek için ayrıntılarıyla mercek altına yatırılıyordu.

Hanların önünde develer yükleniyor ve boşaltılıyordu, hamamlarda sabunlanılıyor ve keseleniliyordu, tersanelerde testereler ve çekiçler çalışıyordu. Okulda hoca, tüm bilimlerin bilimine giden anayolu açmak üzere erkek çocuklara sanatsal kıvrımlı harfleri öğretebilmek için azap çektiriyordu. Müdürün (kaymakam) konağında tavla zarlarının melodik gürültüsü ara sıra Samsun'daki paşadan gelen usandırıcı bir fermanla kesiliyor ve idareyle ilgili biraz çalışılıyordu. Yıkılmak üzere olan mahkeme binasında bazen ukala şikâyetçilerin adımları çürük merdivenlerde yankılanıyor, sessizliği seven kadıyı korkutuyor ve onu bol nargile dumanının eşlik ettiği felsefi düşüncelerinden ayırıyordu; ve davaya bakılıp biraz çalışılıyordu. Ama her şey telaşsız, acelesiz, sinirlenmeden sakin bir şekilde yapılıyordu. İtalyanların *chi va piano va sano, chi va sano va lontano*[2] ve Almanların "*Blinder Eifer schadet nur*"[3] sözleri burada, Ünye'nin şehir yaşamında ete, kemiğe bürünmüş gibi görünüyordu.

Kısaca, bireyleri erdemli olmaya ve dünyada erişilebilecek en büyük mutluluğa götüren o İslami bilgelik Ünye'nin günlük yaşamında da kendini gösteriyordu; ama aynı bilgelik şehirlerin bakımsız kalmasına, kötü aydınlatılmasına, kötü idare edilmesine, yetersiz vergilendirmeye ve hepsinin sonunda devletin gücünün kırılmasına neden oluyor. Dünya kanaatkârlara değil en güçlülere aittir.

Bu Asya şehrindeki yaşam ne kadar tekdüze, ne kadar az heyecan verici görünse de kısa bir süre sonra huzurlu ve sakin doğasının büyüsü beni etkisi altına aldı.

Bu notlarla "anı edebiyatını" zenginleştirmek gibi bir amacım olmadığı için o zamanlar Asya'nın beni büyüleyen doğasını anlatmaktan kaçınıyorum, kendimi sadece bazı izlenim ve algılarımı bağımsız notlar halinde kaleme geçirmekle sınırlıyorum.

Ünye'de insanların sosyal eğlenceleri de çok az değişiklik gösteriyordu ve basitti.

Av ve özellikle de güzelim Yasun burnuna at ya da kayıklarla yapılan gezintiler eğlence programlarında ilk sırayı alıyorlardı. Av için Süleyman Bey ahırını ve şahinlerini hizmetime verdi. Sadece en çok sevdiği Türkmen atı ve iki kral şahin misafirperverliğin dışında bırakıldı. Yüksek, güçlü yapılı, Türkmen cinsinin özelliği olan yelesiz atı İranlı bir devlet büyüğünden hediye olarak almıştı. Ahırındaki diğer atlar ise çoğunlukla safkan Arap atlarıydı, bu hayvanlar doğuda at cinsinin en itibarlı ırkı olarak kabul ediliyor.

Batılı binici elbette anlattıklarımın inandırıcılığına karşı çeşitli kanıtlar sunabilir ve Süleyman Bey'in bütün ahırını bir İngiliz atına feda edebilir. Buna rağmen bu iki at ırkı için hangisinin iyi hangisinin kötü olduğuna dair kesin bir hüküm vermek çok cüretkâr olur. Arap atları derbi koşusu için gerekli koşulları yerine getiremez, ama İngiliz atı için de aynı şey geyik avı için söylenebilir. Güzellik konusunda kıyaslama, muhteşem tropikal güzelliğiyle bir vahanın Avrupa'nın düzgün ve yapay parklarıyla karşılaştırılması gibidir. Zekâ konusunda ise Arap atının diğerinin epey önünde olduğu tartışılmazdır. Gerçi şu zamanda bir atın koşucu olarak değerlendirilmesi veya terbiye edilebilmesinde zekâ belirleyici bir ölçü olmasa da en azından gözardı edilmemesi gereken bir nitelik. Ayrıca Arap atı çöl dışına çıkartılan örneklerine göre de değerlendirilmemelidir. Çoğunlukla otuz yaşın üstünde bile hizmet veren Necid soyundan gelen muhteşem hayvanlar, onları diğer ırklarla melezleştirmeyen sahipleri tarafından satılmazlar ve evlerini çok istisnai durumlar dışında terk etmezler. Eğer böyle bir hayvan ülkesinin dışına çıkarsa özelliklerini çok çabuk kaybeder. Çünkü Arap atları, yumuşak, kumlu zemine alışkın toynakları nallandığı, mağrur burnuna gem vurulduğu ve hurma, et, yumurta ve sütten oluşan yiyecekleri arpayla değiştirildiği zaman, kapatıldığı, aileden birisi gibi

1 Fauburg St. Germain: Paris'te bölge. Jakoben: Fransız Devrimi'nde devrimci siyasi örgüt.

2 Yavaş giden sağlam gider, sağlam giden uzağa gider.

3 Kör telaş zarar verir.

sevilirken sadece bir ahır hayvanı olarak görüldüğü ve can yoldaşı olmaktan çok bir hizmetkâr olarak değerlendirildiği zaman, soysuzlaşırlar, tıpkı şimdi Türkiye, Mısır ve Avrupa'da olduğu gibi.

Şahin ve doğanlarla avlanma burada hâlâ çok yaygın. Bıldırcınlar için "atmaca" denilen daha küçük bir cins kullanılıyor.

Toplu gezilerde hedef hep bir su kaynağı oluyor. Berrak, temiz ve taze su Şarklıların en büyük zevkleri. Onlar için iyi bir su kaynağının itibarı Müslüman olmayan ülkelerde iyi tanınmış bir şarap veya birahanenin itibarıyla aynı. Vazgeçilmez bir yemek olarak kuzu, içine pirinç doldurularak açıkta yakılan ateşte pişiriliyor ve diğer başka yiyeceklerle beraber zevkle yeniliyor.

Bir doğu taşrası için olağandışı görünse de güzel cinsiyet bu kır gezilerine kalabalık gruplar halinde katılıyor. Gerçi bayanlar örtünmüş olarak ayrı at arabalarıyla geliyor veya ayrı kayıklara biniyorlar, piknik sırasında ayrı bir yerde oturuyorlar, ama yine de sosyal eğlencelerden ve erkek topluluğundan tamamen dışlanmış olmuyorlar. Asya'nın içlerinde bayanların dışa karşı konumları Konstantiniye veya imparatorluğun diğer büyük şehirlerinden çok farklı. Giyimde ve dış görünüşte tamamen kapalılar, ama davranış tarzlarında doğal bir serbestliğe sahipler.

Köylerde ve köy halkı arasında cinsiyetlerin birbirinden ayrılması hemen hemen prensipte kalıyor. Kadın ve erkek köy halkı birbirlerini bebeklikten itibaren tanıyor, tarlada birlikte çalışıyorlar ve sürekli çeşitli nedenlerle bir araya geliyorlar. Kadınların yaşadığı bölümlerde pencere kafesleri görülmüyor ve geriye düşen yaşmak ancak yolunu şaşırıp köye giren yabancı bir ulema veya bir "efendi" görüldüğünde aceleyle yüze kapatılıyor.

Küçük Asya köy halklarında güçlü eş, genel olarak Othello'yu trajik sona sürüklemek üzere Iago'nun kışkırttığı kana sahip değil. Ve bölgenin çok güzel Havva kızları da, Desdemona gibi masum olup, sonra kurban edilmektense, işledikleri suçu kendilerine saklamak için oldukça çaba harcıyorlar. Erkeklerin hemen hemen hepsinin acemi er olarak askere gitmesi nedeniyle erkekler 17-18, kızlar ise 13-15 yaşlarında evlendiriliyorlar; kocalarının uzun süre uzaklaşması geride kalan çok genç kadınlarda ahlaki bir bozulmaya neden oluyor.

Avusturya halk efsanesinde anlatılan, Haçlılarla giden kocasının yolunu yirmi yıl boyunca iğ çevirerek bekleyen "Haç'taki dokumacı kadın" gibi "Penelope" de Küçük Asya kadın tipini hiç yansıtmıyor.

Eşlerin birbirinden uzak kalması, bu güzel, güçlü insan soyunun nüfus artışının çok az olmasının, dolaylı da olsa, temel nedenlerinden birisi. Bu soy özellikle, artık Tatar atalarını hatırlatan hiçbir iz taşımayan Kafkasyalılar tarafından temsil ediliyor ve ayrıca bu soy, etnografisi bir mozaik tabloya benzeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun çok az yerinde rastlanabilen bir ırklar karışımı. Yunanistan ve Gürcistan, Ermenistan ve Slav ülkeleri, Macarlar ve Araplar, İtalyanlar ve İranlılar uzun süre boyunca bu bölgeye kadınlar verdiler.

Erkekler güç, görüntü ve hatta, doğal diye niteleyeceğim zekâlarında, benim tanıdığım çoğu Avrupa ülkesinin köylülerinden daha üstünler. Aynı şey kadınlar için de geçerli, hem de güzellikleri, vücut yapıları ve doğal yetenekleriyle Avrupalı benzerlerinin kat kat üstündeler.

Bu bölgenin köylüleri çok basit, her konuda çok cahil görünseler de birçok noktada Hıristiyan ülkelerindeki benzerlerinden daha iyi niteliklere sahipler, çünkü onlar ne Sicilyalılar gibi batıl inançlı, ne Güney Slav kavimleri gibi kaba kuvvet düşkünüdürler, ne de onlarda Avusturyalı çiftçiler gibi aşırılık eğilimi vardır. Osmanlılarda acımasızlık ve kabalık en alt tabakada dahi çok nadiren görülür. Halkın en alt tabakasından gelen cahil adam belirli bir görgüye sahiptir, kadınları ise kadınlık özelliklerini kesinlikle unutmazlar; elbette belirli bir yaşı geçtikten sonra bazen aralarından cadaloz yaşlılar da çıkar.

Doğu Avrupa Hıristiyan ülkelerinin köle gibi, ama aynı zamanda çok acımasız olan benzerlerinin aksine Türk köylüsünde görülen özgüven ve özsaygı hem dini, hem de Osmanlı halkının toplumsal bakış açısını yansıtıyor. Fellahların korkup kaçtığı kırbaç, Romenlerin veya Rusların önünde yere kapandıkları kamçı, Türk köylüsünün sırtına sebepsiz yere inmez. Burada efendiler ve köleler yoktur, asiller ve sıradan olanlar da; herkes, en tepede halifenin durduğu Müslüman toplumunun birer üyesidir.

Eskiden vezirler ve diğer hükümet görevlileri bütün ağırlıklarıyla halkın sırtına binmişlerdi, ama onların despotlukları geçiciydi ve genel an-

lamdaki eşitlik prensibini bozmadı. Devlet büyüklerinin başları belki tehditkâr şimşeklere yakındı ama Allah'ın ve tahtın önünde mevkileri ancak hamalların biraz üstündeydi. Onları en yükseklere çıkartan kaderleri, bir anda, hiçbir iz bırakmadan yok da edebilirdi. Bir süre için gücü eline geçirenlerin hükümranlıklarını kalıcı olarak korumak ve etkili bir sınıf oluşturmak için yaptıkları her girişim boşa çıktı; Osmanlı devlet yapısı, üzerinde sadece tek bir kaya yükselen bir deniz gibidir. Kitabı ve kılıcı koruyan bu kayayı denize hükmeden, onu da kendi seviyesine indirmeye çalışan doğa yasaları tek başına mağlup edemez. Burada dalgalar da vardır, birbiri ardına yükselir, sonra tüm denize yayılırlar; kayaya vurup devirmek isterler, ama hiçbir dalga ne sürekli olarak o kadar yükselebilir, ne de onu aşağı çekebilir. Aristokrat yapılı monarşi kadar bir halk cumhuriyeti de Osmanlı topraklarına uygun görünmüyor.

O zamanlar Ünye'de oyalanmak için yaptıklarım sadece, bölgenin hanımları ve tüm halkla belli bir mesafeden tanışmamı sağlayan piknikler, av partileri ve kendi silahımın eşliğinde çıktığım gezintilerdi. Böylece sıra keyfin tatlılığını anlatmaya geldi.

"Keyif," bu hayal gücünün tembelliği, bu zihnin uyurgezerliği, bu düşüncenin *"entre chien et loup"*u (buğulanması) herhangi bir kelimeyle tercüme edilemez. Ateşli bir hırsla parlak ve çoğu aldatıcı hedeflere doğru koşmak yerine dış dünyanın etkilerinin, yaşamdaki olayların sakin ve kendiliğinden gelmesini bekleyen ve bilinmeyen geleceğin bir yansıması yerine geçici anın bilinen huzuruna teslim olan doğulunun *dolce far niente*'si (tatlı tembelliği).

Bu özelliğin anlaşılabilir şekilde yazıya dökülmesi için Şarkın göğü, toprağı, havası, suyu ve soluğu tercümanlık işini üstlenmeli. Yine de çok az Avrupalı, Budist "Nirvana" (sonsuz hiçlik) ile açıklanabilecek bu kültün gizemlerine nüfuz edebilir.

Sadece bir şair verdiğim bilgilerden ruhun bu gevşetici rahatlığını tam olarak anlamayı başarabilir.

"Keyif" Ünye'nin karşılayamayacağı isteklerde bulunmaz; doğa gerekli tüm şartları müsrif bir şekilde yerine getiriyordu. Gündüz mis kokulu ormanlarını, gece ise sayısız parlak yıldızlarını ve bülbül korolarını sunuyor-

du; sahilde, kayalıklarla korunmuş, berrak sularıyla şirin küçük koylar sıralanmıştı, tanrılar zamanının Naiaslara[4] bahşettiği yerler de ancak bu kadar güzel olabilirdi. Bol yapraklı çınar ağaçları kıyıyı gölgeliyordu, yapraklardan tentenin altında oturup mavi kahkahalar atan denizin uçsuz bucaksız görüntüsünü seyretmek doyumsuzdu.

4 Tatlı suların, bir çeşme veya akarsuyun perileri.

Keyfin tam anlamıyla zevkini çıkartmak için deniz havasının insanın alnını yalaması gerekli ve gözler, mağrur bir sakinlik içinde ama için için kıpırdayan suyu seyretmelidir. Zihin, derinlerin sırları ile yükseklerin bilmeceleri arasında dalgalanıp durur, her ikisini de mistik fikirlerin salınımıyla yalayıp geçer, ne birini çözmek ne diğerini ortaya çıkartmak gibi kendini zorlayan sonuçsuz denemelere girişmez.

Çevrede olup bitenlerden fazla uzaklaşmamak için yazın son günlerinde, Ünye'nin misafirperver kıyılarından ayrılmadan kısa bir süre önce meydana gelen bir olayı anlatmak istiyorum; Süleyman Bey'in düğünü. Bu öyle bir olaydı ki daha haftalar öncesinden küçük şehrin haremlerinde, kolayca anlaşılabilen, bir heyecana neden olmuştu. Aslında bir aile kutlaması olsa da damadın mevki ve önemi yüzünden yakın çevresiyle beraber tüm şehrin ilgi odağı olmuştu.

Dördüncü Bölüm

SAYGIN BİR BEYİN DÜĞÜNÜ

Türk ailesi sadece iki olayı düğünlerle kutlar; evlilik ve sünnet. Yahudilerden farklı olarak erkek çocukları 9 –12 yaşları arasında sünnet edilir.

Aile içindeki diğer tüm olaylar fazla dikkat çekmeden yaşanır. Yıldönümü ve anma günleri kutlanmaz. Doğum günlerini en fazla anneler hatırlar; isim günü kutlamaları hiç bilinmez; her ne kadar çocuklarına dini kahramanların ve peygamberin adı veriliyorsa da takvimde Hıristiyan azizleri gibi özel isim günleri belirlenmemiştir.

Bu anı kültürünün olmayışı Hıristiyan ve Müslümanların aile yaşamları arasındaki en büyük farktır.

Din böyle bir kültürü teşvik etmiyor, ayrıca burada, kutlama olayını görüp öğrenecekleri herhangi bir kilise de yok.

Süleyman Bey çocuklarının annesi olan ilk karısını kaybetmişti, ikinci karısı çocuk sahibi olma mutluluğuna erişemişti ve böylece o da üçüncü kez evlilik bağıyla bağlanıyordu, ama çok iyi anlaştığı karısından da ayrılmıyordu. Bu durum, sosyal konumu yüksek olanlarda gelenekler gereği haremin bölünmesini ve herkesin kendi evini kurmasını gerektiriyordu, böylece iki kadın arasındaki ilişki kısıtlanıyordu.

Batılılar harem yaşamını rengârenk göstermeyi severler, bunlar gerçeği yansıtmaktan çok kendi fantazilerini tatmin eder. Ayrıca bu masallar erkeğin maddi, manevi sınırları ve Osmanlı aile yaşamının katı gelenekselliğiyle tam bir tezat teşkil ederler.

Tamamen bir yanılgı olan, "kadının Osmanlılar için önemsiz olduğu" varsayımı onun aile yaşamı ile ilgili yanlış fikirler taşır.

Gerçi Şarklılar sevgilerini göstermeyi bilmezler *galanterie* (kadınlara gösterilen nezaket, kibarlık) Türkçeye tam olarak çevrilemez, Osmanlı erkeği kadına karşı üstünlüğüyle ilgili olarak eski Yunanlılar ve yeni zamanın bazı Avrupalı filozofları ve bilginleri gibi düşünür ve düşünceleri Napoléon'un sözüyle uyuşur: "En büyük kadın en çok çocuk doğurandır."

Ama Türk kadını, Batı Avrupalıların genel olarak düşündükleri gibi önemsiz ve hiçbir hakkı olmayan biri değildir. Ataerkil ilişkiler Osmanlı hareminin temelini oluşturur ve Hıristiyanların "o senin efendindir" sözü Osmanlının genel karakteriyle yumuşatılmış olarak geçerliliğini bulur. Çok eşliliğe izin verilmiştir, ama sadece izin verilmiştir, çünkü peygamberin kendisi bile tekeşliliğin en iyi seçim olduğunu söyler. Çok kadınla evlenmek Türkiye'de diğer doğu ülkelerine göre daha sınırlıdır.

Bugün sosyal düzeyi yüksek kesimde nadiren görülen bir durumdur. Türkler her şeyden çok huzur ve rahatı severler. Bunlar çokeşli ilişkilerde ancak evin bölünmesiyle kısmen sağlanabilir ve çokeşlilik keseye ciddi bir yük bindirdiği için sınırlanma kendiliğinden gerçekleşir. Ayrıca ilk kadınla akrabalığa gösterilen saygı yeni ilişkilerin kurulmasını engeller. Aşağıdaki anekdot çoğu Türk erkeğinin çokeşlilik konusundaki fikirlerini yansıtır.

Sabah namazını yakındaki bir camide yapmaya alışık olan bir tüccar ne kadar erken giderse gitsin hep kendisinden önce gelen bir müminle karşılaşır. Sonunda dayanamaz ve adama nasıl bu kadar erken gelebildiğini sorar. Adam tüccara karılarının sayısını sorar, tüccarın sadece bir karısı vardır. Adam, tek bir kadının hazırlanabilmesi için ona yeterince çabuk yardım edemeyeceğini, bu nedenle camiye erken gelemediğini söyler; oysa kendisinin üç karısı vardır ve bu nedenle namaza yetişebilmesi için üç kez daha çabuk hazırlanabilmektedir.

Bu açıklama dindar tüccarın aklına yatar ve ikinci bir kadınla evlenir. Birinci kadın eski haklarının devam etmesini ister, ikinci kadın kendi yeni haklarını uygulamak. Daha ilk günden büyük bir kavga çıkar. Kopan patırtıyla bahtsız adam çareyi evden kaçmakta bulur. Tüm inananlara bir sığınak olan camiye gelip geceyi geçirecek bir yer bulur. Gün ağarırken uyanır ve kendisine evliliği tavsiye eden adamı yanında uyurken bulur. "Tavsiyeniz için teşekkür edemeyeceğim, benim için hiç iyi olmadı, ama en azından bu kez sizden önce geldim buraya. Beş saattir buradayım," der. "Kusura bakma," der adam kıs kıs gülerek, "her zamanki gibi karılarımın dırdırından kaçmak için yedi saat önce geldim ben."

Süleyman Bey'in evliliği geleneksel ihtişama uygun ve hiçbir masraftan kaçınılmadan kutlandı.

"Kemer ve peçeyle,
bölündü sevimli hayal ikiye"

Schiller'in dizelerini hatırlatan şekilde damat gelini önceden tanımaz ve onu hiç açık göremez. Bu nedenle Süleyman Bey'in annesi ve kız kardeşi gelin adaylarını görmeye gitmişlerdi.

Gelin adayının, damadın kadın akrabaları tarafından ziyaret edilmesi ve araştırılmasının sonuçları olumlu olunca düğün tarihi belirlendi.

Bu incelemelerde manevi özelliklerden çok dış görünüşün dikkate alındığını belirtmeme gerek yok sanıyorum.

Gelin yakındaki Çarşamba şehrinde oturan ve varlıklı olmayan bir tüccarın kızıydı.

Ayrıcalıklı bir sınıfın ve doğuştan asaletin olmadığı bir ülkede "*Mesalliance*" (uygunsuz evlilik) kavramının bir anlamı yok. Frenklerin bu garip düzenlemelerini anlattığınızda bir Türk ancak merhametle gülümser. Sonuçta sultanlar da köle kadınların çocuklarıdır.

Düğün gününden bir gece önce misafirler ve sanatçılar Ünye'ye akın etti.

Misafirler, yakınlık derecelerine göre kalacakları evlere yerleştirildiler, sanatçılar ise hanları doldurdular; hepsi beraber Ünye'nin nüfusunu ikiye katladılar.

Büyük günün sabahı paşa sarayının dış avlusunda büyük bir hareketlilik vardı ve neredeyse bir alay askerin rahatça sığacağı büyük alan herkesi alamayacak gibi görünüyordu. Kalabalığın bir kısmı konağın çevresinde hazırlanan özel alanlara yerleşti.

Hastalar ve bakıcıları hariç Ünye halkının hepsi ve çevre halkların da çoğu düğüne gelmişti.

Çimenlerin üzerine kilimler serilmişti, oraya buraya yastıklar konulmuştu. Bir taraf bağdaş kurup oturan ya da uzanmış yatan, çarşaflı, peçeli güzellere ayrılmıştı. Rengârenk, sürekli hareket eden bir lale bahçesiydi burası.

Her ne kadar zevksiz görünse de doğuluların örtünmesinde kendine özgü çekiciliği olan bir incelik vardır. Hayal gücü harekete geçer ve kendi içinde, doğanın asla yaratamayacağı biçimler çizer. Doğanın yarattıkları

mükemmel değildir, ya da bazı koşullar altında mükemmeldir ve sınır tanımayan hayal gücünün yaratılarına göre hep eksikleri vardır.

Güzeller, Türk kadınlarında çok sık rastlanan ve çekiciliklerinde büyük bir payı olan ahenkli, yumuşak alto sesleriyle mırıldanıyorlar, kikirdiyorlardı. Kara badem gözleri şaşkın, soran bakışlarla ve çocuksu, masum ümitlerle parlıyor, baştan çıkarıyordu. Bir kedi zarafeti ve Havva'nın kızlarının ortak mirası olan bir işveyle dolaşıyorlardı.

Karşıda sakallı ya da bıyıklı yaradılışın efendileri toplanmışlardı; yaşlılar büyük bir ciddiyetle tütün içerek bağdaş kurmuş oturuyorlar, gençler de ağırbaşlılıkta onlardan geri kalmıyorlar, ama misafirler için düzenlenen oyunları ve eğlenceleri dikkatle takip ediyorlardı. İleri gelenler ve ailenin çok yakınları sarayın verandasında yerlerini almışlardı.

Avluda hokkabazlar ve cambazlar, ateş yutanlar, bıçak oyuncusu İranlılar ve ayı oynatıcısı Kürtler, halinden memnun ve eğlence zevklerini hiçbir eleştirel düşünceyle bulandırmayan kalabalık bir seyirci topluluğu önünde hünerlerini gösteriyorlardı. Burundan çıkarmış gibi bir sesle söyledikleri hüzünlü şarkılarına ilkel doğu kemanının eşlik ettiği ünlü şarkıcıların (muazzam kafa sesine sahip tenorlar) küçük ama seçkin bir dinleyici kitlesi vardı. Dinleyiciler, Avrupalının kulağına alışılmadık ve yanlış gelen hüzünlü şarkıları mest olmuş bir halde dinliyorlardı. Her ne kadar bizim anlayışımıza göre müzikten hiç anlamasalar da, Osmanlıların müziğe karşı yatkınlıkları vardır. Macar, Sırp ve Rus halk şarkılarında da olan hüzünlü karakteriyle Türk tarzı, alışkın olmayan kulaklara tekdüze gelir. Metin genellikle resitatif formda okunur ve her kıtanın sonunda birkaç kez tekrarlanan "aman!" kelimesiyle biter. Şarkıcılar şarkılarının konusuyla coşarak –sanatsal esrime işareti olarak bazı Avrupalı virtüözlerin yaptığı gibi– gözlerini kapatıp, her iki ellerini usule uygun olarak dizlerine vuruyorlardı, dinleyiciler arasındaki meraklılar da onları taklit ediyordu. Aşk hikâyeleri Ferhat ile Şirin, Yusuf ile Züleyha, Leyla ve Mecnun yani doğunun Romeo ve Juliet, Abélard ve Heloise'ı olan aşk hikâyeleri dinleyicilerin yüreklerine işliyor, acıklı kaderlerinin trajik ve olabildiğince etkileyici sonları derin iç çekişlerine neden oluyordu.

Hanımlara tamamen kapalı olan ayrı bir yerde köçekler (kadın elbisesi giymiş delikanlılar) ellerinde kastanyet benzeri zillerle koreografik

danslarını sergiliyorlardı. Bu danslar uygunsuz kıvırtmalar ve hareketleriyle kankan dansını epey geride bırakır. Kültürlü zevk bu dansın çirkinliğinden ve iticiliğinden tiksinir ve yeni Türk toplumu bu kaba eğlenceyi neredeyse tamamen dışlamıştır. Ama Ünye için köçekler hâlâ Batı'daki bale topluluklarının yerine geçmekteydi. Aralarda çeşitli büyüklükteki davulların sesleri zurnanın melankolik sesiyle birleşerek tam bir cehennem konserine dönüşüyordu; Geleceğin Müziği'nin[1] fortissimosu bile bunun yanında hafif bir fısıltı gibi kalır. Kulakları sağır eden gürültü kimseyi rahatsız etmiyor ve sohbetlerine engel olmuyormuş gibi görünüyordu, öyle sanırım ki Küçük Asyalılar da "geleceğin kulak zarına" sahipler!

Yakındaki bir çayırda yapılan, yerli atların koştuğu yarışların farklı bir özelliği yoktu: Atlar koşuyor, biniciler sürüyor ve kazanan şanslılar ödüllendiriliyordu.

Çeşitli yerlerde ev sahibinin ikramı olan soğuk, nefis kokulu şerbetler dağıtılıyordu; başka bir yerde ise börek, tavuk ve tatlılar veriliyordu; başka bir yerde koyun pişiriliyordu ve seyyar kahve ocakları misafirlerin susuzluğunu gidermek için oradan oraya koşuşturuyorlardı.

Akşamüstü büyük güreş vardı. Ulusal eğlence diyebileceğim güreşler Küçük Asya'da özel bir ilgi görür. Ün salmış "pehlivan" denilen matadorlar, İspanya'da toreadorların ve İngiltere'de jokeylerin gördüğü saygıyla karşılanırlar. Koruyucu ataları, elbette böyle bir tanımı doğu için ne kadar yapabilirsek, Müslüman efsanelerinin Herkül'ü olan Rüstem'dir. Güreşler önemli şenliklerin doruk noktasını oluşturur. Macarlar kemancı Çingenelerinden nasıl vazgeçemezlerse, Küçük Asyalılar için de güreşler benzer bir anlam taşır. Çevrenin en ünlü güreşçileri davet edilmişti. Süleyman Bey üç gün sürecek güreşlerde her günün galibi için krallara layık ödüller hazırlamıştı.

Bir çeşit yüzme mayosu giymiş ve kaslı vücutlarını yağlamış güreşçiler kumla kaplı alana çıktılar. Hakemler büyük bir titizlikle eskiden gelen kurallara uyulmasını denetliyorlardı. Bir güreşçinin galip kabul edilmesi için rakibini her iki omuzu da toprağa değecek şekilde yere yatırması gerekir.

1 Geleceğin Müziği (Zukunftsmusik): Richard Wagner'in müziğine tepki olarak çıkan terim. Mecazen gerçekleşmesi belki gelecekte mümkün olabilen, ama daha çok ütopik kabul edilen düşünce ve olaylar için kullanılır.

Rakipler birbirine denk olursa oyun, birçok mola verilerek saatlerce sürebilir ve bazen çok ağır yaralanmalar olabilir. Profesyonel bir pehlivan, Küçük Asya'da sık rastlanan heybetli adamlardan birisi, ilk iki günün galibi olarak ödülleri topladı, ama üçüncü gün kedi gibi çevik, genç bir denizciye yenildi. Kıran kırana mücadele uzun süre devam etti ve birçok kez yiğitlerin, bir parça saç demeti dışında tamamen kazınmış kafaları soğuk suyla yıkanarak serinletildi. Büyük güreşçi hırslı ama sonuçsuz ataklarla iyice yorgun düştü. Ufak tefek denizciye yaklaşamadı. Dev gibi güreşçiyi sağa sola sıçrayarak iyice yordu ve sonunda yıldırım hızıyla ayaklarına atıldı ve yorgun rakibini şaşırtıcı bir hamleyle yere yapıştırdı. Büyük güreşçinin gövdesi, sanki bir gemi enkazının parçalara ayrılması gibi, inleyerek devrildi, az kalsın kaburgaları kırılacaktı. O sırada seyircilerden büyük bir haykırış ve sevinç nidaları yükseldi, hatta ağırbaşlı aksakallılar bile bu tezahürata katıldılar. Davud, Goliath'ı yenmişti.

Çökmeye başlayan karanlıkla akşam yemeğine geçildi. Bundan sonra sıra havai fişek gösterisi ve Karagöz'e geldi. Birincisi oldukça sınırlıydı, fişekler, havai fişekler ve dönen ışıklı çarklar, sonra yine fişekler vs.,olarak son fişek atılıncaya kadar süren oldukça basit bir gösteriydi.

Karagöz Türklerin kukla oyunu. Hareketli gölge figürler çok keskin eğilip bükülmelerle perdenin arkasına gizli kuklacı tarafından yönetiliyor, kuklacı aynı zamanda karakterleri seslendiriyor. İngilizler için biraz şoke edici olacak ama, Osmanlıların gelişmiş ve katı utanma duyguları müstehcen sözlerden hiç de incinmiyor. Ve Karagöz'ün esprilerine, hiçbir sakınca görmeden katlanıyor.

Bu şekilde üçüncü günün akşamüstü saatlerine gelindi. Her yerden gelen ve her türlü insandan oluşan bu kalabalık içinde hiçbir rezalet, huzuru bozan hiçbir olay çıkmadı. Üstelik ne devletin gönderdiği şüphe çeken bir gözetmen, ne de çevreyi denetleyip düzeni sağlayan bir polis gücü vardı. Düşünüyorum da medeni Batı'da benzer bir toplantı yapıldığında ne kadar çok eşya kırılıp dökülür, ne kadar çok kafadan oluk gibi kan akardı acaba?

O akşamüstü gelin alayı paşa sarayının haremine geldi. Gelin ve ona eşlik eden kadınlar ata binmişlerdi ve adet olduğu gibi eyere erkekler gibi oturmuşlardı. İmparatorluğun diğer yerlerinde ve İstanbul'da

kullanılan öküz arabaları veya renkli boyalı kupalar henüz bu bölgede bilinmiyordu.

Üzerine örtülen ve atın dizlerine kadar inen ince tül bir örtü geleneksel kıyafetleri içindeki gelini yabancı bakışlardan uzak tutuyordu. Erkek akrabaları atları çekerek veya ellerindeki tabancayla havaya ateş ederek alayın etrafında pervane oluyorlardı. Alayın, davul ve insanı canından bezdiren ıslık sesleriyle işkenceye dönüşen gürültülü selamına damat evindeki müzik aletlerinin hepsi olanca güçleriyle karşılık veriyordu. Alayın en önünde bakımlı, temiz hayvanlar gelinin çeyizini taşıyorlardı. Bir tarafta kadife çerçeveli el aynası parlıyordu, öteki tarafta vazgeçilmez leğen ve ibriği, bronz mangal (*brassero*), şallar ve içi giysi dolu sandıklar göze çarpıyordu; ayrıca yatak ve divan minderleri, rengârenk yünlü ve sim işlemeli ipek örtüler, halılar, kilimler, yastıklar, kısaca bir Osmanlı evinin tüm eşyası vardı çeyizde. Basit ve mütevazı görünseler de kaliteleriyle her biri çok değerli; herbiri torun çocuklarına bile hizmet edecek sağlamlıkta. Süleyman Bey'in gelinine hediye olarak gönderdiği pırlantalı takı saçlarına takılmıştı ve taşlar tül örtünün altından, sisin arkasındaki yıldızlar gibi yanıp sönüyorlardı.

Pırlantalar ve şal kumaşları Osmanlı kadınının vazgeçilmez birer parçasıdır. Şarkta her ikisine sahip öyle kadınlar vardır ki Almanya'da aynı servet düzeyindeki bir kadın ancak mütevazı tek bir altın takıya sahip olabilir. Buna karşın örtülerde lüks daha azdır. Ketenlerin yerini çoğunlukla ipekli dokumalar alır. Dantel ve nakış hiç yoktur. Şark kadını bu tarz lükslerden mahrum olsa da, o da muhteşem halılar üzerinde çıplak ayakla yürüme zevkine sahiptir ve bunun kıymetini iyi bilir. Uzun çorap kullanılmaz. Kış mevsiminde dışarıya çıkarken yünlü kısa çoraplar ve üzerine sarı keçi derisinden mest giyerler. Yaz terliklerinin yerini bir çeşit tahta terlikler [nalın] alır, ön ve arka kısımlarında yüksek topuklar vardır, bunlarla yürümek sanki sırık üzerinde adım atıyormuş gibidir ve özel bir beceri gerektirir. Eğer yanılmıyorsam bu ayakkabılar ortaçağda Fransız kadınları tarafından da kullanılmıştı.

Gelinin çevresinde kadın akrabaları vardı. Çok güzel silahlarla donanmış, sim işlemeli, saçak ve ponponlarla süslü eyerleriyle atlılar düğün kervanının en sonundan geliyorlardı.

Çiçekler ve çiçekli bitkiler donatılmış harem kapısı gelin ve eşliğindeki kadınları içeriye buyur ediyordu. Artık bundan sonrasına girme iznimiz yok. Ama, kaynağımı açıklamamak şartıyla, biliyorum ki doğruca gelin odasına götürüldü ve orada bir çeşit baldakenin altında tek başına ve peçesini açmadan gelecekteki kocası ve efendisini bekledi.

Bu sırada selamlık ve dış avluda son ve esas düğün yemeği veriliyordu. Sonra nargileler geldi. Yapılan sohbetlerde, kutlamanın nedeni olan asıl konuya hiç değinilmediğini belirtmeme gerek yok. Böyle bir şey, Osmanlılarla özel hayat ve duygu dünyasına değinen konularda sohbet etmeye kalkışmak, hakaret sayılabilecek bir kabalıktır.

Sarayın önündeki alan gitgide sessizleşti. Büyük davulların ve ıslıkların sesi uzaktan yankılanıyordu, gecenin karanlığında son meşaleler de yavaş yavaş sönmeye başladı ve geride sadece birkaç kişi kaldı, onlar da, şu veya bu ayrıntının geçmişteki benzer düğünlerle karşılaştırmasını yapmak veya herhangi bir anıyı anlatmak için hummalı bir sohbete dalmışlardı.

Kısa bir duadan sonra nikâh şahitlerin önünde gelinin babası ve damat arasında resmi bir şekilde söylenen "Kızımı verdim" ve "Karım olarak aldım," cümleleriyle olup bitti. Sonra topluluk, ellerindeki şamdanlarla mabeyinden haremin kapısına kadar damada eşlik etti. Burada da bazı dindar sözlerle uzatılan bir duadan sonra damat, terliklerini eşikte çıkartarak kutsal odasına girdi.

Duyduğuma göre 14 yaşında ve –Şark usülünde söyleyecek olursam– "zambak gibi, ay yüzlü" gelinin yüzündeki peçenin açılması dilerim damada hoş bir sürpriz olur ve dilerim, daha sonra düşecek olan ruhsal peçe de nahoş sürprizler hazırlamaz.

Ünye'deki zamanım doldu. Sonraki günlerde Süleyman Bey ve diğer çok sevdiğim dostlarımla vedalaştım. Güzel bir hava ve uygun bir rüzgârda, Trabzon'a giden posta gemisine yetişmek üzere beni Giresun'a götürecek Latin yelkenli bir tekneye bindim.

Yelkenler, karadan tatlı tatlı esen rüzgârla şişti. Sevimli kıyıya doğru son bir veda ve son bir bakış; ve dışarıya, açık denize doğru, dünyaya doğru, Ünye'nin anlamakta zorlanacağı gibi Ünye'yi anlamak için zahmet bile etmeyen bir hayata doğru yelken açtık.

Beşinci Bölüm

PONTUS VE KIYILARINDAKİ ÇEŞİTLİ OLAYLAR

Beni Giresun'a götürecek tekne, Karadeniz'deki Türk tersanelerinde, Sultan Süleyman zamanından beri benzer şekilde yapılanlardan birisiydi. Dış görünüşü küçültülmüş bir kadırga gibiydi, arka kısmı kaba oymalarla süslenmişti.

Yelkenlim benzerleri gibi hantaldı, yarım yüzyıldan daha yaşlı değildi, alabildiği kadar yüklüydü ve kamarası yoktu. Aslında Türkler için bu bir eksiklik değildir. Şarklılar kapalı kamaralardan hoşlanmazlar. Avrupa yolcu gemilerinde geceyi geçirmek için kamaralarından güverteye kaçan Osmanlı ileri gelenlerine sık rastlanır.

Benim için bir parça yelken bezinden bir kamara yapıldı. Yük çuvallarının üzerine serilen bir kilim ve bir yastıkla yatağım da hazırdı.

Ünye limanından çıkışımız çok uygun şartlarda gerçekleşti. Harika bir hava vardı; karadan esen hafif bir rüzgârla açık denize doğru yol aldık, güneş ışıkları, denizin üzerini ince bir tül gibi kaplayan sis perdesinin arasından süzülüyor, kahkahalar atarak öpücük yolluyorlardı.

Pontus'un yerlileri, kalkan balıkları, arada sırada parıldayarak kendilerini gösteriyorlar ve teknemize eşlik ediyorlardı. Ünye'deki bölge müftüsünün kehaneti, yani benim için tespit ettiği "talihli" günün "talihli" saati, habercisini yalancı çıkartmamak için büyük gayret gösteriyordu.

Yolculuğun devamında işler ters gitse bile, ki müftünün dediğine göre olabilirmiş, böyle ufak tefek pürüzler inançlı bir ruhun "eşref saatin" etkisine güvenini asla azaltamaz. Küçük terslikler zaten fazla uzun sürmezler ve kendilerini takip edebilecek daha farklıları için onları sorumlu tutmak elbette haksızlık olur.

Teknede ben ve kara tenli hizmetkârımın dışında iki yolcu daha vardı; bir Türk hoca ve Yunanlı bir şarap tüccarı. Beyaz sakallı yaşlı bir adam olan hoca, kutsal şehirlere yaptığı hac ziyaretini tamamladıktan ve ömür boyu taşıyacağı "hacı" unvanını aldıktan sonra evine Giresun'a dönüyordu.

İskenderiye'den gemiyle İstanbul'a gelmiş, oradan yine gemiyle Ünye'ye gelip burada yaşayan kızı ve torunlarını ziyaret etmişti. Yunan adalarının evladı olan şarap tüccarı da teknenin yükleri arasındaki fıçılarıyla beraber aynı yere gidiyordu.

Bir saatte epey yol kat ttik, böyle gidersek ertesi sabah hedefimize ulaşacağımızı umuyorduk.

"Ama kaderin büyük güçleriyle,
ebedi bir anlaşma yapılamaz asla"

sözleri, sağı solu belli olmayan iki temel element sayesinde geçerlilik kazandı ve müftünün yıldız falı ve talihli saatine rağmen, bu sözlerin anlamını iyi öğrenecektik. Rüzgâr öğleye doğru yön değiştirdi ve kuzeydoğudan sertçe esmeye başladı. Şimdi, Latin yelkenlerle ne kadar yapılabilirse, rüzgâra karşı gitmemiz gerekiyordu. Ama rüzgâr bununla yetinmedi. Yanaklarını şişirdikçe şişirdi ve kısa bir süre sonra Karadeniz dalgalarıyla, görmeyi hep merak ettiğimiz, ama merakımızın da üstünde, esaslı bir gösteriye başladı.

Teknemiz gıcırdıyor ve inliyordu, sanki son saatlerini yaşıyordu; şarap tüccarı huzursuz oldu ve tespihini çıkarttı. Bana durum o kadar vahim görünmedi, çünkü Rum kaptan ve tayfaları azizlerine adamakıllı kızıyorlar ve sövüp sayıyorlardı. Ama yararı olmadı. Sonunda geri dönüp, rüzgârı ve dalgaları arkadan alarak sığınacak bir yer bulmaktan başka çare kalmadı.

Poyraz kısa sürede ıslıklar çalarak ve uğuldayarak tüm ihtişamını sergiledi. Büyük buharlı bir geminin güvertesinde –elbette kötü deniz şartlarına dayanıklı olduğunu bildiğiniz bir geminin güvertesinde– bu manzara, doğa olaylarını seyretmekten hoşlananlara muhteşem bir görsel şölen sunardı; ama bizimki gibi güvertesi olmayan, tek direkli bir kıyı teknesinin içine büzülmüş olarak bu olağanüstü güzelliğin zevkine varmak pek mümkün değildi. Akademik tarzda söylecek olursak: Olayları değerlendirirken nesnellik, çekilen acının öznelliğinde kaybolur. Her dakika durum kötüleşiyordu, sonunda gerçekten ürkütücü bir hal aldı; denizciler artık sövüp saymıyorlardı; şarap tüccarı Ortodoks takvimindeki tüm Azizlere özel du-

alar ediyor ve zangır zangır titreyen parmaklarıyla tespihini parçalarcasına çekiştiriyordu. Ama yaşlı hoca, teknenin içine sıçrayan tuzlu suyun tütün çubuğuna zarar vermeyeceği bir köşe buldu. Bizim fındık kabuğu bazen köpükler saçan bir su dağının tepesinde bir an duruyordu, o anda gözlerimi kapatıp başımın dönmesini engellemeye çalışıyordum, bazen de iki dalga arasındaki karanlıkta, aç kurtlar gibi üzerine saldıran dev bir dalga tarafından yutulacakmış gibi görünüyordu.

Ben, tehlikeli bir avda her zaman duyulan heyecandan daha fazlasını duymadım, belki de tehlikenin büyüklüğünü kavrayamamıştım. Durumun ciddiyeti beni deniz tutmasından korumuştu, ama sırılsıklam ıslanmama engel olamamıştı.

Birdenbire bir tayfanın çığlığı duyuldu: "Su alıyoruz!" Tekneye hâkim olan panik daha da arttı. Ama hemen ortaya çıktı ki hasar çok küçüktü ve su kovalarla boşaltılabilirdi. Bir süre sonra yükün hafifletilmesi gerektiği ortaya çıktı, büyük kutular ve epey şarap fıçısı denize kurban edildi; mallarının böyle bir işe yarayacağı yola çıkarken hiç aklına gelmeyen mal sahibi itiraz bile edemedi. Ölü gibi yere yatmıştı. Onlarca kere Tanrı'dan merhamet dileyip, mum adaklarından oluşan çeşitli rüşvetleri dağıttıktan sonra donuk ve kayıtsız bir halde kısa kısa dualar mırıldanmaya başladı. Zenci bir delikanlı olan hizmetkârım önce köpekbalıklarını kıskandıracak beyaz dişlerini göstererek sırıtmaya başladı, sonra bu sırıtış asabi kahkahalara dönüştü. Hoca da çubuğunu bir kerara bırakmış, arada bir beyaz sakallarının arasından "bismillah" diye mırıldanıyordu. Kaptan ve tayfaları şimdi de koruyucu azizlerine, tıpkı kısa süre önce onları küfürlerle kirlettikleri bayağılıkla yaltaklanıyorlardı.

Fırtınanın ıslıkları, kırılan dalgaların uğultusu, reayanın vızıltıları ve çürük teknenin tahtalarının gacırtısı melodik olmadığı gibi armonik de olmayan bir şekilde denizcilerin dalkavuk mızmızlanmalarına eşlik ediyordu. Özellikle hoca ve Yunanlının davranışlarındaki tezat dikkat çekiciydi.

Tehlike, Yunanlının doğal canlılığını neredeyse komik bir çaresizliğe dönüştürmüştü, ama Müslüman bir an bile erkekçe soğukkanlılığını elden bırakmamıştı. Çünkü, eğer o yazılmış saat gelmemişse boğulmayacağını biliyordu, eğer kısmeti dolmamışsa iki öfkeli elementin ona ancak dişsiz bir köpeğin havlaması kadar zarar vereceğini biliyordu.

Böylece teknemiz fırtınanın hareketli ve tempolu dansında oradan oraya sürüklendi. İçinde sızlanıldı, dua edildi ve su boşaltıldı.

Çok şükür ki, en zor görevi üstlenen dümenci teknenin, Karadeniz'in azgın sularında sık sık yaşandığı gibi, alabora olmaması için büyük gayret gösteriyordu. Bunu yaparken gökyüzünden gelecek doğaüstü desteklerden çok keskin gözlerine ve güçlü kollarına güveniyordu. Sonunda Yasun Burnu'nun güvenli sularına eriştik. Bunu mert dümencinin inadına ve kötü Hıristiyanlara borçluyduk.

Burnun koruması altında tehlikeyi artık atlattığımıza inandık ve tayfalar azizleri bir kenara bırakıp küreklere asıldılar. İki saat sonra teknenin demir atabileceği bir koya geldik. Ama tekne, sanki olanları hatırlarmış gibi hâlâ sallandığı ve ben bu salıncak oyunundan artık sıkıldığım için geceyi ıslak gemide geçirmektense karaya çıkmaya karar verdim. Bir tayfanın sırtında kıyıya çıktım.

Ancak yabancı bir elementin tehlikelerinden kurtulunca ait olduğumuz elementi, toprağı hatırlıyoruz. Bacaklarımızı tekrar kullanabiliyor olmak içimizi mutlulukla doldurdu, oysa bir süre önce çaresiz bir bedenin işe yaramaz uzuvları gibi görünüyorlardı.

Yaşlı toprak ana nasıl güvenli, nasıl rahat geldi; ona ait olduğumuzu iliklerimize kadar hissettik, ondan doğduk ve bir gün tekrar onun koynuna döneceğiz. Böyle anlarda ondan kötülük geleceği hiç aklımıza gelmez. Onun koruyucu bağrında kendimizi güvende hissederiz.

Denizciler, her şeyden önce kendilerini kurutmak için, çakmak taşlarıyla kuru odunları yakmaya çalışıyorlardı.

Şarap tüccarı yaşam ruhlarının geri dönmesiyle ve kurtulmuş "ben" bilinciyle eşzamanlı olarak, uğradığı kaybın farkına vardı ve tekrar sızlanmaya başladı. Sonunda, zararının bir kısmını koruyucu azizlere adadığı mumların sayısını azaltarak ve kurtulan şarabını daha pahalı kutsayarak karşılamaya karar vermiş olmalı ki sakinleşti ve ateşin başında yerini aldı. Hoca tütününü kurutmuştu ve benim zenci çocuk eşyalarımı kuma sermişti; günün olayları hareretle anlatılmaya başlandı.

Güvenlik duygusunun ruh halimde yarattığı değişim o kadar ani oldu ki atlattığımız tehlikeyi sadece heyecanlı beklenmedik bir olay olarak gör-

me eğilimindeydim. Kendimi büyük bir zevkle önümdeki muhteşem manzarayı seyretmeye verdim. Poyraz, günün batmasıyla biraz duruldu, ama deniz hâlâ kabarıyordu, burnun kayalıklarına kırbaç gibi vuran dalgalar uğuldayarak ve köpükler saçarak kırılıyordu, sanki elinden kaçırdığı kurbanlarını geri ister gibiydi. Bu sırada erguvan rengi gökyüzünde batan güneş onun bu delice öfkesini parlaklığının sakin haşmetiyle bastırmaya çalışıyordu.

Kıyıda ağustosböcekleri tekdüze sesleriyle koro halinde ötüyorlardı ve her şey huzur ve sakinlik içinde soluklanıyordu. Belki de dolaştığım bu yerde, altın postla Kolkhis'ten dönen Argonotlar da kalmışlardı.

Bir süre sonra hayal gücüm gölgelenen kayalıklarda Kolkhis büyücüsünün inanılmaz çekici suretini biçimlendirdi. Kayalara yaslanmış Medea keskin bakışlarıyla arkasında bıraktıklarına bakıyordu; İason'un uğruna her şeyini feda etmiş ve onun hatırı için yollara düşmüştü. Ne yazık! İason bir Yunanlı! O zaman da aynı böyle kan kırmızı renginde batmıştı güneş denize, Yunan güneşi! Kıyıya vuran dalgalar ayaklarının altında, gizemli iniltiler ve korku dolu iç çekişlerle ölüyor ve tıpkı şimdi olduğu gibi kan renginde parıldıyordu, Yunan sahili! Kötü bir önsezi yüzlerce çan gibi göğsünü yırtıyordu; cinsinin tüm kederlerini yutacak bir acının önsezisi. Solgun alnına kırmızı bir güneş ışığı düşüyor, siyah lüleleri havada uçuşuyor, sanki altında yüzlerce yılan oynaşıyor...

"Beyim kahve hazır," dedi sırıtarak zenci hizmetkârım. Mitlerin rüyasından uyanıp can sıkıcı gerçeklere döndüm. Aslında can sıkıcı olmaktan çok endişe vericiydiler. Biraz yiyecek zarar görmemişti ve bizi çok sıkı bir oruçtan kurtardı. Islanan kilimler, yastıklar, örtüler kurumuştu ve üzerinden buharlar tüten kıyafetlerimiz alevlerin iyileştirici etkisini gösteriyordu. Yıldızlı göğün altında uyumak için gerekli her şeyimiz vardı. Şarapçının acınmaları, acıklı bir horlamaya dönüştü. Islak rüyalar ona işkence ediyordu herhalde. Akşamın ikinci namazını da itinayla kılan hoca yere uzandı ve yaşlı başını bir "bismillah" çekerek deve kılından seyahat çuvalına koydu. Tayfalar sırayla nöbet tutuyorlar ve kamp ateşinin sönmemesine dikkat ediyorlardı. Ben de bir süre daha kafamdaki düşüncelerle oyalanıp sonunda ninni gibi gelen dalgaların uğultusu ve çakalların uluması eşliğinde uyudum.

Yeni günü çoktan sabah ibadetiyle selamlayan hocanın sarsmasıyla uyandım. Şimdiye dek, o günki kadar güzel ve dinlendirici bir uykuyu bir daha uyumadım. Uykum o kadar derindi ki, şartlar gereği normalde görülmesi gereken, gemi kazaları, ıssız adalar ve diğer Robinson'vari rüyaları bile görmedim.

Deniz durulmuştu, ama rüzgâr hâlâ ters yönden esiyordu. Filikamızda gerekli tamiratın yapılması bütün bir gün sürecekti. Kıyıda oturup beklemek hiç davetkâr olmadığı gibi yiyeceklerimiz de çok azdı. Böylece yolculuğumuza yürüyerek devam edip, insanca yaşanan evler, iyi yürekleri insanlar, buharı tüten tencereler ve işe yarar atlar bulmak üzere yola çıkmaya karara verdik. Eşyalar kayıkla Giresun'a gidecekti. Özellikle şarap tüccarı hararetle kara yolculuğunu destekliyordu. Ne fıçılarından belki birini bulabilme umudu, ne de hocanın anlattığı hikâyeden çıkan sofistik sonuç –bir çiftçiyle bir denizci denizin tehlikeleri hakkında konuşurlar, çiftçi denizciye, ölümle arasında sadece bir tahta parçasının olduğunu söyler, denizci "ama sen karada o tahta parçasına bile sahip değilsin," diye cevaplar– onun tuzlu su korkusunu yenmeye yeterli olmamıştı.

Yumuşak kumlarda yaptığımız çok zahmetli bir yürüyüşten sonra bir çobana rastladık. Çoban yanımıza bir çocuğu rehber olarak verip bizi uzakta, ormanın içindeki bir çiftliğe gönderdi. Üç saat daha düşe kalka, balta girmemiş sayılabilecek ve dörtayaklı yerlilerinin durup dinlenmemize izin vermediği bir ormanda yürüdük. Yol kesen haydutlarla da karşılaşmadık, gerçi böyle yolu patikası olmayan bir ormanda onlara pek rastlanmaz. Karşılaşmış olsaydık zarar gören tek şey tüccarın kesesi olurdu. Benim ve hocanın korkacak bir şeyi yoktu, çünkü Küçük Asyalı haydutlar efendilere saygı duyarlar ve sadece tüccarlarla ilgilenirler. Kurnaz birer politikacı olarak hükümet güçleriyle aralarını tamamen bozmak istemezler.

Can sıkıcı, beklenmedik durumlarla karşılaşmadan sonunda bitkin bir halde, dört gözle beklediğimiz çiftliğe vardık ve yolculuk falına göre tespit edilen "talihli saat"in hükmü geri döndü.

Sevimli bir yaylada kurulmuş olan çiftlik bakımlı birkaç ahşap evden oluşuyordu ve sahiplerinin varlıklı olduğunu belli ediyordu. Bahçe ve ekili birkaç tarla çalışkan ellerin marifetiydi, elbette bu ürünler büyük yer-

leşimlerin bu kadar uzağındaki bir yer için gelir elde etmek için değil evin ihtiyaçlarını sağlamak içindi.

Boylu boslu evin reisi bizi büyük bir misafirperverlikle karşıladı. Hiç kimse yaşlı adama fazla dikkatli bakmamıştı herhalde, çünkü daha sonra öğrendik ki o gün evde çok acı bir olay yaşanıyordu. Sadece dikkatli bir gözlemci güneş yanığı yüzünde zamanın açtığı derin izlerde büyük bir kederin bulutunu fark edebilirdi. En küçük oğlu, en sevdiği oğlu bu sabah ölmüştü. Öğlen gömülmüştü ve çekilen üzüntü dışardan hiç belli olmuyordu.

Osmanlı acısını dışarıya yansıtmaz. İnanç ve kadercilik onun bu acıyı sükûnetle taşımasına neden olur. "Böyle yazılmış" bütün ruhsal acıların ilacı, kavuşmanın eninde sonunda olacağına duyulan kesin inanç ayrılık yaralarının merhemidir.

Ölülerin gömülmesi, büyük küçük, zengin fakir fark etmez, basittir. Ölüm geldikten sonra naaş yıkanır; kulaklar, ağız, burun delikleri pamukla tıkandıktan sonra kefen bezine sarılan cenaze açık bir tabuta yerleştirilir ve üzerine bir örtü serilir.

Fazla beklemeden ve her Müslümanın okuyabileceği kısa dualardan sonra mezarlığa taşınır. Şehirlerde bu taşıma işini yoldan geçenler değişimli olarak üstlenirler. Yüzü doğuya bakacak şekilde döndürülür ve başka bir tören yapılmadan gömülür. Bazı zihniyetler için bu fazlasıyla hızlı bir yöntemdir. Hıristiyan kilisesinin geride kalanların hayallerini kararttığı gösterişli cenaze törenlerinden, acı çekenlere işkence eden inceltilmiş *mise-en-scène*'den (mizansen) Müslümanların haberi yoktur. Çiçekler ektikleri mezarlık onlar için dehşet veren, ürkütücü bir yer değil, huzurlu bir yerdir.

Alçak tavanlı ana binada bize o durumda isteyebileceğimiz her şey sunuldu, şirin odalar, tertemiz döşekler ve yerel anlayışa göre zengin bir sofra.

Saygıdeğer ev sahibiyle beraber, her biri kendisi gibi iriyarı üç yetişkin oğlu hizmet etmek için kenarda duruyorlardı. Diğer iki oğlu ise birçok Osmanlı gencinin kanını kurutan imparatorluk ordusundaydı. Bu ataerkil aileyi tamamlamak için Allah'ın verdiği kızlarının sayısını ise söyleyemem. Kızları mı yoksa gelinleri mi bilemem ama biz oradan ayrılırken yandaki binanın pencere aralıklarından hemen hemen hiç örtünmemiş çok sayıda sevimli başın bizi merakla süzdüğünü gördüm. Ertesi

gün oradan ayrıldık. Atlarımız, bir rehberimiz ve içten bir "Allaha emanet"le birlikte yola çıktık.

Bunların karşılığı olarak para teklif etmek ev sahibimiz ve ailesi için hakaret anlamına gelebilirdi. Misafirperverlik, dayanışmanın gerekli olduğu, yani daha azgelişmiş ülkelerde en geniş yorumunu bulur, ama Müslümanların içten, samimi konukseverlik anlayışlarını burada özellikle vurgulamak istiyorum.

Bundan sonra hiçbir engelle karşılaşmadan Giresun'a, Romalıların Kerasus'una vardık. Yolculuk arkadaşlarım hedeflerine varmışlardı. Hoca ilk gördüğü caminin çeşmesine yanaştı ve o sırada müezzinin inanalara hatırlattığı akşam namazı için abtes almaya başladı. Şarap tüccarı kirli bir kahvehaneye girdi ve hararetli el kol hareketleri, hoş geldin selamına verdiği heyecanlı karşılıkların tercümanı oldu. Neptun'ün, Silenos'un[1] haklarına karşı işlediği ve kendisini büyük zararlara sokan günah, heyecanlı giriş konuşmasının ana konusuydu.

Filika uygun kuzey rüzgârını kullanmıştı ve o sırada limana girmekteydi. Öğleden önce gelmesi gereken buharlı gemi geç kalmıştı, böylece ona yetişebildim ve hemen Trabzon'a doğru yola çıktım. Ertesi sabah eski Komnenosların şehrine geldim.

1 Dionysos kültüyle özdeşleşen satirler.

TRABZON

Trabzon, konumuyla doğunun dört cennetinin (İstanbul, Bursa, İzmir, Şam) yanında yer almayı hakediyor.

Manzarası ressamın fırçasına da, müzisyenin lirine de aynı güçlü ilhamı verir. Bana, sanki Kafkas dağlarıyla İtalya'nın bir karışımı gibi göründü.

Dorukları yıl boyunca karla kaplı dağlar sağda, bereketli ovalar solda, romantik kaya yarıkları ve edalı dağ kıvrımlarıyla şekillenen arka plan ona değişken ve çok renkli bir perspektif kazandırıyor. Bunlara ulu çınarların, mis kokulu sarmaşık güllerinin, deniz manzarasının ve kokuları kilometrelerce uzaktan gelen Rize'nin portakal bahçelerinin çekiciliği ekleniyor. Trabzon gerçekten doğu doğasının muhteşem süslerle bezenmiş güzel kızıdır!

Sinop'un efsanelerle örülü alacakaranlık zamanlarında kurulan ve 1340'ta Aleksios'un imparatorluk tahtını surlarının içine yerleştirdiği şehir, artık o günlerden hiçbir iz taşımıyor. Bizans imparatorluk saraylarının temeli olan ve Alman Haçlılarının turnuvalarda, uzakta kendilerini bekleyen kadınlarının sarışın cazibesinin yerini alan ceylan gözlü, siyah bukleli Rum kızları için coştukları Komninos'ların zengin sarayından hiçbir hatıra yok. Kısa süren imparatorluğun Sultan II. Mehmed tarafından işgal edilmesi, son imparator David Komninos'un teslim olması (1461) ve hükümdarlık hayallerinin Edirne'de Türk celladın baltasıyla son bulmasıyla trajik bir şekilde kapanan döneme ait hiçbir belirti yok. Sürekli değişen ve hep yeniden doğan hilal, insan kibrini yansıtan anıtları yüceltmekten hiç hoşlanmaz. İngilizlerin tam tersine Osmanlı kesinlikle tarih bilincine sahip değildir.

İmparator Hadrianus dönemine ait olduğu söylenen ve bir arkeoloğun coşkulu hayalinde kolayca içine bir tapınak yerleştirilebilen şekilsiz harabeler, ayrıca kayalara yapılmış çok eski bir iç kale Pontus ve Kolchis'in hep bir paşanın üç tuğunun gölgesi altında yaşamadığını gösteren, elle tutulur tek kanıtlar.

Şehrin çevresindeki surlar Türk yapı sanatının ve özensizliğinin imzasını taşıyor.

Trabzon şehrinin nüfusu 65.000 olmalı. "Olmalı" diyorum, çünkü büyük bir soru işareti taşıyan Osmanlı istatistikleriyle kimse tahminlerden ileri gidemez. Şehir Osmanlı yönetiminde İran kervan yolunun ana deposu ve limanıydı. Halbuki Anadolu hinterlandında çok eskiden beri kullanılan farklı ticaret yolları vardı, üstelik gemiler limana sadece güzel havalarda girebiliyorlardı. Kara ticareti Orta Asya'ya, Hindistan ve "Dünyanın Merkezindeki Çiçek İmparatorluğu'nun" sınırına kadar uzanıyordu. Ancak son zamanlarda çok büyük bir zarar gördü, çünkü Kafkaslar'ın kesin olarak Rusların eline geçmesiyle Ruslar İran ticaretinin bir kısmını Gürcistan üzerine çevirmeyi başardılar.

Çevresindeki çok sayıda bahçelerle geniş bir alana yayılan şehir tam bir doğu görüntüsüne sahip. Geniş kervansarayları, büyük bir çarşısı, sayısız hamamı ve mimari olarak pek bir önem taşımasa da çok sayıda camisi var.

Ama en önemlisi –doğuda pek çok şehrin böyle bir övünç kaynağı yoktur– örnek teşkil edecek geniş bir yolu var. Trabzon bu yola sahip, ama sadece Trabzon, çünkü bu yol neredeyse şehrin çok yakın çevresinden ileriye gitmiyor. Yirmi yıl önce yapılmaya başlanmış ve yapımına büyük miktarda para harcanmış, belki de hâlâ şehrin bütçesinden önemli bir miktarı yutuyor, ama gerçek İslami sabırla devamının gelmesini bekliyor.

Trabzon'da Batılı ve yeni Türk kıyafetlerine çok az rastlanıyor; gösterişli sarık ve bol, kıvrımlı kaftan hâlâ üstünlüklerini koruyorlar. Sokaklarda, meydanlarda sadece Şark giysileri, kervanlar ve deve sürüleri göze çarpıyor. Halk daha çok Osmanlılardan oluşuyor. "Türk" tanımından özellikle kaçınıyorum, çünkü doğuda bu kelime küfür olarak kullanılır; kaba saba herif anlamına geliyor. Osmanlı gücünün ortaya çıkıp geliştiği topraklarda doğanlar "efendi"nin bu tanımı, aşağılayan bir şekilde genel olarak Anadolulukla aynı anlamda kullandığını bilseler, çok incinirlerdi.

Kadınsı nezaketi, zayıflığıyla neredeyse nazlı denilebilecek Babıali efendilerinin yanında Anadolu erkeklerinin kaba saba, ama yiğitvari görünüşleri büyük bir tezat oluşturuyor. Gösterişsiz, doğal tavrını, kaypak incelikleriyle Haliç'teki bürokratların tavırlarıyla karşılaştırmak; kilise törenlerinde ilahilerle sallananları, *"closerie des lilas"*da kankan dansı yapanlarla karşılaştırmak gibi olur. Anadolulunun yontulmamış davranışları, Arapça-

Farsça divan tarzından farklı olarak anadillerine daha yakın olan sert lehçeleri ve kızgın bir erkek hindinin gurlamasına benzeyen kaba konuşma tarzları süslü Konstantiniyelilerin en sevdiği alay konuları arasındadır.

Bir zamanlar Viyana'da Macarların "tabla biro"sunun birahane fıkralarına konu olması gibi, bozulmamış doğal mizacıyla Küçük Asyalı "efendi fıkralarının" en zengin kaynağıdır.

Bir Osmanlı şairi olan Enderunlu Fazıl'ın "Kadınlar Kitabı"[1] adını verdiği ve tanıdığı tüm ülkelerin kadınlarını anlattığı eserde, Anadolu kadınları için yazdığı mısraları örnek olarak veriyorum.

.....
Der-beyân-ı Hûbân-ı Anadolu

Ey sehî kamet-i mülk-i Anadol
Seni bir sarmaya değmez iki kol

Anadolu güzeli hulkîdir
Fıtratı üzre bütün bâkîdir

Yani ne şive-i reftâr bilir
Ne dahi hurde-i güftâr bilir

Sade dil cümlesi ebleh-fıtrat
Ekserisi belî ehl-i cennet

Gerçi na-puhte vücud-ı hâmı
Na-traşide olur endamı

Olsa rûyı meh-i tâbân gibi
Neyleyim sûret-i bîcan gibi

[36] Hiç tenasüb olamaz resminde
Haşv-i zaid bulunur cisminde

1 Zenanname Fazıl-ı Enderuni. Murad Efendi'nin verdiği mısralar Zenannamede Anadolu kadınları için yazılmış mıralara uymadığı için burada özgün mısralara yer verildi.

Bu ne hâk ü ne heva vü mâdan
Nutfe-i sabıka-i âbâdan

Kayseri olmuş iken cay-ı serir
Hüsnile olmuş idi şöhret-gîr

Câ-be-câ dilber-i ra'nâ bulunur
Dahi çok âdem-i dânâ bulunur

Hükm-i söz-âza değil galibedir
Sözümüz ruha değil kalıbedir

Eyleyenler leb-i deryada makar
Saire nisbeten a'lâca düşer

Ekseri şehrîsi agûş-ârâ
Ehl-i dihkanı remîde-âsâ

Goncadan ârife bir bûy yeter
Hurde-bînâya ser-i muy yeter

Eylesin ârif olan nükte-şinâs
Cümle sairlerini buna kıyas

Belli ki Fazıl, Samsun ve Giresun arasındaki kıyıda yaşayan güzelleri hiç görmemiş, yoksa vardığı sonuç çok farklı olabilirdi. Karga ile ilgili gelenek ise çok eskilere dayanır ve dini bir anlamı vardır. Kutsal kitaplarda karga kutsal bir kuş olarak geçer ve bağırışı Allah ahad (Allah birdir) olarak Tanrı'nın doğasına övgü kabul edilir.

Müslümanlar arasında Kürtler ve Lazları Osmanlılardan farklı ırklar olarak belirtmek gerekir. Kendilerine özgü giysilerinden çok, Doğu ülkelerinde her zaman büyük bir farklılık ve karakteristik gösteren yüz çizgilerinden ayırt edilirler.

Eskilerin "Gordoyalı" olarak adlandırdıkları Kürtler, Küçük Asya'nın içlerinden gelirler ve deve kılından yapılmış çadırlarını şehrin dışına kurarlar. İşlerini daha çok takas usulünde görerek göçebe olarak dolaşırlar. Van ve Şehrizor (Kerkük) gibi şehirlere yerleşmemişlerse hayvancılıkla, ama daha çok soygunculukla uğraşırlar.

Trabzon'da sık rastlanan Lazlar ise Pontus şehrinin komşularıdır, ama şehir bununla fazla övünmez.; çünkü onlar da Kürtler gibi sorunlarını silahlarla veya kaba kuvvete başvurarak çözerler. Trabzon'un doğusundaki yüksek yerlerde ve kıyının karşısındaki yamaçlarda yaşarlar. Kemer burnundan Gürcistan'a kadar uzanan sahil şeridi Roma hükümdarlığında Lazika olarak adlandırılıyordu ve meyvelerinin çok lezzetli olmasıyla ünlüydü.

Laz lehçesi İber dil ailesinin bir dalı[2] ve Lazların İmeretiya, Mingrelya ve Gürcü halklarla akrabalığını ortaya koyar.

Hıristiyan halk içinde Ermeniler, sayıca en kalabalık olmasalar da en dikkate değer olanlardır. Irklarının karakteristiği olan kavisli, etli burunları ve birleşik kalın kaşlarıyla tipik özelliklerini saf bir şekilde korumuşlardır; ayrıca kıyafetleri ve yaşam tarzlarıyla da ayırt edilirler. Siyah sarık, koyu renk giysiler ve rengârenk Osmanlı evleriyle tamamen zıt, kasvetli renklere boyanmış evleri, diğer başka nitelikleriyle beraber Ermenilerin tutucu tarzlarını belli eder.

Bu uysal, para kazanmayı iyi bilen halk topluluğu, hâkim olan ırkın gelenek ve görenekleriyle tamamen özdeşleşmiş olarak, yetenekleriyle Osmanlı Devleti'nin değişim sürecinde önemli bir rol üstlenmiş gibi görünüyor. Hükümet çevresinin güvenini kazanmış olmanın avantajını yaşıyorlar, çünkü kimse onların, en atılgan şovenizmin coşkusu içinde bile otonom bir devlet kurabilecek kadar hırslı olduklarına ihtimal vermiyor; böyle bir durum İsrail'in Sion duvarlarını yeniden örmek istemesi gibi olurdu.

Bütün Osmanlı İmparatorluğu için sadece kapı bekçisi ve hizmetkârlar yetiştirmiyorlar, ayrıca tüm el sanatları, küçük ve büyük ticaretle uğraşıyor, hatta yönetimde en yüksek devlet görevlerinde bile önemli mevkiler elde ediyorlar.

Trabzon'da Yahudiler yok. Genellikle Hıristiyanların, özellikle Ermenilerin yoğun olduğu Osmanlı şehirlerinde hiçbir zaman önemli bir rol almıyorlar.

2 İber, Bask ve Kafkasya dilleri arasında akrabalık, kanıtlardan çok varsayımlara dayanan, tartışmalı bir konudur. Gürcüce ve Lazca, Güney Kafkasya dillerindendir.

Bu ülkede Müslümanlar ve Hıristiyanların ilişkileri barış içinde. Müslümanlar, kendilerine ait olduğu tartışılamaz topraklarda güven içinde olmanın bilincindeler. Zaman zaman Rumeli eyaletlerinde olduğu gibi otoritelerini ispatlamak için güç kullanmalarını gerektirecek durumlar yaşamıyorlar. Hıristiyanlar ise, var olan düzene, fazla eleştirmeden uyum sağlıyorlar.

Bu ilişkiyi bir evliliğe benzetebiliriz, ama her iki tarafın da, aşkın uyuşturucu rüyalarıyla dünyevi gerçeklerden uzaklaşmadığı bir evliliğe; erkek kendisine itaat edildiğini görüyor ve daha fazlasını istemiyor, kadın ise erkeğinde, İncil'in "O senin efendin olmalı," dediği kocayı görüyor.

Batılılar Trabzon'da çok az sayıda temsil ediliyor. Devletlerinin iyiliğini ve kötülüğünü omuzlarında taşıdıklarını sanan konsolosluk görevlileri, kimsenin diplomaları veya doktorluk belgeleri ile ilgili araştırma yapmadığı doktorlar, doğu sütünün kaymağını Haliç'in doğusundan toplamanın daha kârlı olduğunu düşünen az sayıda tüccar, İngiliz İncil Cemiyeti'nin, gelen geçenin eline bir "*Holy Bible*" tutuşturan üyeleri ve okyanusun öbür tarafından gelen ve en çok Ermeni topluluğunu etkileyen Metodist bir aile buharlı makine ve tren rayları ülkelerinin az sayıdaki temsilcisi. Yabancılar arasında –elbette burada "yabancı" kelimesi politik tanımı ve kimlik belgesi anlamını taşıyor– en kalabalık grup Trabzon'a yerleşmiş olan İranlılar. Ancak Osmanlılar bu Müslüman komşu devletin evlatlarıyla hiç geçinemezler.

Ancak çok yakın akrabalar arasında görülecek biçimde, yürekten nefret ederler. Firdevsi'nin Şehname'sinde ölümsüz dizelerle anlattığı Turan ve İran arasında çok eskilere dayanan, ebedi ve uzlaşmaz nefret Müslüman İranlılar ve Batı'daki yeni yurtlarına yerleşen Osmanlılar tarafından hâlâ sürdürülür. Ali'nin yandaşları (İranlılar) ve halifelerin yandaşlarını (Osmanlılar) Şiiler ve Sünniler olarak ikiye ayıran dini bölünme de bu nefreti mümkün olduğunca körükler. Trabzon çevresinde hâkim olan ve tüm ticaret şehirlerinin tipik özelliği olan yumuşak, huzurlu atmosfere rağmen burada da hemen hemen her gün olaylar ve kavgalar çıkıyor. İranlı ser-şehbender (başkonsolos) başı en çok ağrıyan adam.

Ülkelerinin çıkarlarını gayretle koruyan ve çeneleri kuvvetli İranlılarla tanışma fırsatım oldu. İranlı beyefendilerin özelliği olan samimi ve tatlı nezaketiyle Ali Han o sırada başkonsolostu. Ali Han, aslan ve güneş

bayrağının resmi çıkarları kadar, soydaşlarının ve meslektaşlarının tüm üstün özelliklerini de örnek bir şekilde temsil ediyordu.

Ülkesindeki ılımlı yenilikçi partiye mensuptu ve bu nedenle, biraz ihtiyatlı da olsa, İranlı ilericilerin ayırt edici giysilerini benimsemişti; bu birleşim ona etkileyici olmaktan çok garip, sevimli bir ışıltı vermişti. Yüksek kuzu derisi şapkanın boyu biraz kısalmıştı, sakalı yuvarlak kesilmişti ve daha önceleri moda olduğu gibi, kiremit kırmızısına boyanmamıştı. Siyah pantolonun Frenk terzilerin elinden çıktığı belliydi, rahat ve uygun bir genişlikte, hemen hemen ayak bileklerine kadar iniyordu ve Frenk rugan ayakkabılarla sonlanan renkli işlemeli yünlü çoraplarını gözler önüne seriyordu. Siyah saten kravat züppe gibi duran düğümün altından kahramanca bir hamle yapıyordu, ama kolalanmamış yumuşak gömlek yakası bu korkunç yeniliğe var gücüyle isyan ediyordu. Yelek, Frenk çizgilerini ulusal şal kumaşıyla denkleştirmeye çalışıyordu; dar, dize kadar inen, parlak gri renkte, simle çevrelenmiş kaftan devrimci özelliklerle bir denge sağlama eğilimini açıkça gösteriyordu.

O sıralarda tutkulu bir şekilde uğraştığım İran dili ve edebiyatı Ali Han'la sık sık görüşmeme neden oldu; evinin sürekli konuğu oldum. Sadece yemek saatlerinde –Şark gelenekleri gereği hiç de kolay olmasa da– mümkün olduğunca kaçmaya çalışıyordum. Nedeni, İran mutfak sanatının bütün inceliklerine göre hazırlanan yemekler değildi. Hayır, Ali Han ağzının tadını bilmekle ün salmıştı ve bu ünü hak ediyordu. Mutfağının şamfıstıklı pilavı, amber kokulu şerbetleri vs. Kuh-i Hind'den Belgrad'a kadar örnek gösterilebilirdi. Ama evinde yemek servisi çok tutucu bir şekilde yapılıyordu. Masasında, daha doğrusu masa olarak kullanılan pirinç tepside Osmanlılarda çok eskiden beri kullanılan kaşık yoktu. Parmaklar, Âdem babamızın zamanında olduğu gibi, tek yemek aracıyı, oturulacak tek yer yerdeki halıydı. Ayrıca saygılı bir ev sahibi olarak, avucunun içinde sıkıp hazırladığı pilav topaklarını bizzat kendisi, özellikle onurlandırmak istediği misafirine lütufkâr bir şekilde ikram ediyordu. Ne yazık ki ben de en çok onurlandırmak istediği misafirler arasındaydım. Böylece özellikle yemek saatlerinden sonra onunla görüşüyordum ve sohbetler sırasında ziyaretçilere sürekli ikram edilen çaydan bir bardak içmekle yetiniyordum. Os-

manlılarda kahve gibi İranlılarda da çay çok seviliyor ve hazırlamakta gerçekten ustalar. İranlılarda çubuğun kesif dumanının yerini *kalliun*un (nargile) sevimsiz dumanı alıyor.

Burada İran'ın temsilcisini bir kenara bırakıp, bazılarını Ali Han sayesinde tanıdığım diğerlerini genel olarak anlatmak istiyorum.

Eğitimli İranlılar genellikle Türkçe biliyorlar, sert bir aksan ve anadillerinin melodik tarzında konuşuyorlar. Ortalama İranlı Osmanlının tam tersi. Beden dilinde asabi, konuşurken canlı, daha çabuk anlıyor; kişilik yapısı, geleneksellik ve iyi huylulukta "beyaz aşiret Tatarlarının" ardıllarının çok, çok gerisinde.

Osmanlı neredeyse çok az konuşur, konuşması ağırdır; İranlı güçlü bir diyalektikçi, ama acımasız bir sofisttir. Osmanlıdan çok daha zevk ve estetik anlayışına sahip olduğu tartışılmazdır, yetenek ve huy konularında ise İsrailoğulları ve Helenlerle çok ortak noktası vardır. Osmanlıdan daha fanatik dindar gözükse de Avrupa reformları hilalin yönetiminden çok daha kolay yayılmıştır, çünkü Osmanlılarda, İspanyollarda olduğu gibi, hatta onlardan daha da fazla, devletin görkemi ve gücü dinle yakından bağlıdır. Osmanlı tarihi ve büyüklüğü İslamla başlar ve ondan oluşur. İslamın şanı Osmanlıların şanıdır.

İranlılarda durum böyle değildir. İslamdan önce de ataları İranlıydı, İslam henüz ortaya çıkmadan da milliyeti devlet temeline oturmuştu. Tarih bilinci, inancından çok daha eskiye uzanıyordu; İran İslam öncesi zamanlarda da güçlü ve şanlı bir devletti.

Osmanlı çoban, çiftçi ve askerdir; İranlı ise tüccar ve sanatçı.

Trabzon çevresinde derebeylerin yaşadıkları kalelerden bazıları kalmış. Reformdan önce bu büyük kalelerden bütün bölgeyi keyiflerince yönetiyorlardı, ama ardıllarına sadece sınırlı ikamet alanı bıraktılar. Tüyleri yolunmuş baykuşçuklar artık akbabaların kovulduğu duvar yarıklarına ürkek yuvalarını yapıyorlar.

Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından hemen sonra Babıali, o zamana dek Lazların ve Kürtlerin de desteğiyle bağımsız hükümdarlar gibi davranan feodal beylere karşı bir imha savaşına başladı. Bir zamanlar Hasanoğlu, Rusya ile tek başına savaşmak için Trabzon'da otuz bin asker toplamıştı.

Reformların başlatılması onlara öldürücü bir darbe oldu.

Bir zamanların vezirleri divana karşı kendi çıkarlarını korumak için, müttefik olarak değerli, düşman olarak tehlikeli derebeylere ilgi göstermişlerdi.

Şimdi Babıali memurları gibi görev yapan paşalar onlardan farklı davranıyorlar, merkezi yönetimin çıkarı için, derebeylerini yıpratıncaya kadar birbirlerine düşürüyorlar. "ipek ilmek" yani keyfi idam hükümlerinin verildiği zamanda merkezi gücün devlet yapısının unsurları, hatta vekilleri üzerinde bile etkisi yoktu. Bunlar sürekli saraya karşı başkaldırıyorlardı. Yukarda kullanılan kaba güç aşağıda da kaba güç doğurur ve bu sık sık yaşanıyordu. Endişeli köle korkudan asi oluyordu. Daha yumuşak bir yönetimle ancak devlet idaresinin dizginleri ele alındı; kadife eldiven cellat baltasının asla yapamadığını başardı, halifenin şimşeklerinin yetersiz kaldığı yerde bürokrasinin kalemi başarı kazandı.

Elli yıl önce güçlü olan derebeylerin ardılları bugün fakirleştiler ve eğer Türkiye'deki tüm itibarın tek kaynağı olan resmi bir makama yükselmemişlerse, hiçbir etkileri kalmadı. Şimdi yaşlı bir derviş olan bir zamanların en güçlü derebeyinin oğluna çarşıda sık sık rastlıyordum. Görüntüsü doğu masallarında dilenci kılığına girmiş sultanları hatırlatıyordu. Delik deşik kaftanı dünyayı ne kadar umursamadığını gösteriyordu. Saatlerce çeşmenin başında oturuyordu; ne bir söz söylüyor, ne de birine selam veriyordu, hatta paşaya bile. Halife gelse ona da aldırmazdı ya.

Trabzon'un Müslüman güzellerinin değil burunlarının ucunu, kaşlarını bile görmedim. At kılından siyah bir peçe ve ananevi mavi beyaz kareli bir manto meraklı bakışları kendilerinden uzak tutuyor.

Kadınların kervanlarla yolculuk etmesinin kendine has bir tarzı var. Eğer, burada beyaz renklileri makbul olan uzun kulaklı hayvancıklar kullanılmazsa, kadınları taşımak için ayrılmış tek hörgüçlü bir devenin iki yanına asılan sepetlere yerleşiyor ve orada yolculuk ediyorlar. Hassas olanlar için birkaç saatlik yolculuk deniz tutmasına benzer bir hastalığa neden oluyordur mutlaka.

Ermeni kadınlar da "Kitap'ın doğrultusunda yaşayanlar" gibi giyiniyor ve örtünüyorlar, sadece daha koyu renkleri tercih ediyorlar.

At pazarı denilen yerde doğudaki tüm at cinslerinden bulunuyor. Arap koşucular, kuyruğu ve yelesi olmayan Türkmen atları, aralarında Ermeni dağlık bölgelerinden gelen, zor koşullara alışkın dağcılar, Tigris'in Kürt atları, Tatar bozkır hayvanları ve bunların yanı sıra dış görünüşleri göz alıcı olmasa da çalışkan ve dayanıklı olmalarıyla tercih edilen yerli beygirler hep bir arada oradan oraya koşuşturuyorlar.

Bazı zamanlarda atlar inanılmaz ucuz fiyatlara satılıyor; özellikle sahibi uzun bir yoldan gelip İstanbul veya Odesa'ya gemiyle gitmeyi düşünüyorsa.

Ben de çok ucuz bir fiyata, 2400 akçeye (240 fl.) iki güzel at aldım, daha sonra bu atlar İstanbul'da on katına satıldı. Bu alışverişi yaptığım Arap bana bir de evcilleştirilmiş panter satmaya çalıştı. Çok iyi terbiye edilmiş ve ceylan avı için eğitilmişti. Sahibi, istersem geceleri yastık olarak da kullanabileceğim konusunda garanti verdi. Ama ben ne varlıklarımı bu şekilde doğululaştırmak istiyordum, ne de çok fazla zahmet isteyen bir ev arkadaşının yükünü taşımak. Daha sonra bu büyük kediyi Trabzon defterdarının bahçesinde yeniden gördüm. Bakıcısı olarak da defterdarın zenci hizmetkârı görevlendirilmişti.

Trabzon çarşısında bazı görülmeye değer şeyler var. Bunların arasında kadınların yaptığı çeşitli el işlerini özellikle belirtmek isterim, örneğin, naif zihniyetleri kadar muhteşem bir özenle yaptıkları ve gözüme birer sanat eseri olarak görünen Kürt halıları ve nakışları. Ayrıca silahlar, kamadan(Çerkez hançeri), baltadan (İran savaş baltası) Dağıstanlının zırh gömleğine kadar her çeşit silah burada çok makul fiyatlara satılıyor.

Benim yaşadığım kişisel olaylar bu notların kapsamına girmediğinden bu cildi İstanbul'a dönmek üzere yola çıkışımla sonlandırıyorum.

Daha sonraki yaşamımda sık sık Küçük Asya kıyılarına karşı büyük bir özlem duydum. Zorunlu olarak Balkanlar'ın bu tarafında oturan Asyalılar havanın kendilerini boğduğundan, sanki gökyüzü başlarına yıkılıyormuş gibi daraldıklarından şikâyet ederler. Benim de duygularım zaman zaman benzer bir ruh haline neden olmuştur.

Sonuçta Asya soyumuzun beşiğidir!

(Birinci Cildin sonu)

Türkiye Manzaraları
2. Kitap

Türkiye Portreleri

HAREM VE TÜRKİYE'DE KADIN SORUNU

Günümüzde medeni anlayış gerçek kimliği görüntünün arkasında aramaya çalışıyor. Ama harem söz konusu olduğunda Batı fantazisinde bu kavramla özdeşleşen renkli hayallerden etkilenmeyen ve alışılagelen tasavvurlardan bağımsız olabilen çok az sayıda insan var. Gerçi, kabarık ipek yastıkları ve zengin halılarıyla, gülsuyu kokan loş aydınlığına amber tütsülerinin dumanı karışan harem artık tüm dünyevi zevklerin Eldorado'su olarak görünmüyor; odalık adındaki peçeli gizem de artık ince zevk kültünün kutsanmış rahibesi olarak kabul edilmiyor, ama Doğu'nun *Gynaikonitis*'i[1] bazıları için hâlâ "mavi çiçeğin"[2] son ve ayrıcalıklı sığınağı olarak kaldı.

Harem tanımının hoş yankısı da taşıdığı anlam kadar uzun ömürlü oldu. Farklı durumlarda bile, "mart önce"si[3] döneminin romantik hayallerinin aksine, zamanımıza damgasını vuran eleştirel nesnelliğin gerçekçiliği tüm özellikleriyle kendini gösterse bile, uzakta ve dışa kapalı olan bu yer hakkındaki görüşler yine ve yeni yanılgılara düşüyor. Görünmeyen hakkındaki hükümler onun görünen sonuçlarına göre veriliyor ve yeniden yanlış anlaşılmaların kaynağı oluyor. Eskiden hep mavi kabul edilen şimdi de hep grinin tonlarında tasvir ediliyor.

Doğu kadınlarının erkeklerden ve toplumsal yaşamdan ayrı tutulması genel olarak Avrupalı gözlemcilerin bu konudaki başarısızlığına sebep oluyor. Bu tecrit, özellikle Bizans saray geleneklerinin yeni fatihlerin yaşam tarzını güçlü bir şekilde etkilediği ve onlara rahatlatıcı banyolar, hadımağalar, cinsel sapkınlıklarla Doğu Roma'yı çökerten zehrini miras bıraktığı şehirlerde katı bir şekilde uygulanıyor. Haremin yapısı büyük ölçüde Bizans gynaikonitis örneğine göre düzenlenmiştir.

Batılılar genel olarak harem kavramıyla çokkadınlılığı bir tutmuşlardır. Bu yanlıştır. Doğulular Arapça "harem" kelimesiyle (ayrılmış, korunan yer) kadını ve

1 Antikçağ Yunan evlerinde kadınlara ayrılmış bölüm.

2 Romantizm akımının sembolü.

3 Almanya'da 1815'ile 1848 Mart devrimi arasındaki döneme verilen ad.

kadınların odalarını kasteder. Eğer "haremim" derse ya "karım" diyordur ya da "ayrılmış özel odalarım" demek istiyordur.

Kanun ile şekillendirilmiş, akla göre ise sabır ve dayanıklılık isteyen çokeşlilik teoride bazı sınırlamalar altındadır, uygulamada ise bu sınırlar daha da daralır. Günümüzde Osmanlı toplumunun eğitimli kesiminde çokeşliliğe hemen hemen hiç rastlanmaz, en azından batıdaki gayriresmi çokeşliliğe yaklaşamayacak kadar nadirdir. İkisinin arasındaki fark, batıdakinin tüm ilişkiler üzerinde neden olduğu sorunlar, Doğudaki yasal çokeşliliğin yaratabileceğinden daha fazla zarar verir.

Kuran da tekeşliliği tavsiye eder, çünkü "bir köle kadınla evlenip onu özgür kılmak" övülecek bir davranıştır.

Eskiden çok kadınla evlilik daha sık görünürken bile bunlar çoğunlukla peş peşe evliliklerdi. Gleichen Kont'unun[4] çifte evliliğine benzer şekilde eşlerin yan yana olması ise nadirdi. Böyle bir durumda birinci kadın kendisine ait özel bir bölümde yaşar ama aile içinde öncelikli konumuna devam eder, daha genç olansa elbette başka alanlarda ödüllendirilirdi.

Poligaminin –gerçek durum böyle olmasa da diyelim ki yaygın olarak uygulanıyor– ırkın zayıflamasına neden olduğu sonucuna nasıl varıldığı ve Osmanlıların nüfusunun azalmasına yol açtığı şeklindeki bazı garip iddialar bana kesinlikle anlaşılmaz geliyor. Bu konuda tam zıt bir sonucun çıkacağını düşünürdüm.

Tüm sosyal sınıflarda batılı genç adam evleneceği güne kadar gençliğini geçici ilişkiler veya kibar fahişelerin kolları arasında geçirirken genç doğulu çoktan evlidir.

Doğulu kadın çabuk büyür, özellikle şehirlerde. Uzun yıllar evli kaldıktan sonra yaşlı bir kadın gibi görünür. Diyelim ki, genç koca ikinci kez, hatta kırklı yaşlarında üçüncü kez evlensin, sorarım size nasıl olur da ırk özellikleri zayıflar, soyu kurur? Bütün ömrü boyunca üç kadınla birlikte olur! Bu saygısız sorumu lütfen bağışlayın ama kaç Avrupalı erkek bu sayıda kalmıştır?

Daha elit, batılı rüzgârlarının estiği çevrelerde Avrupalı unsurlarla ilişkiler elbette kültür düzeyini yükselterek yaşamın eğitim ve gelişmeye açık bir şekilde sürdürülmesine neden oldu.

Son cümle ironi olarak görülebilir, ama en azından bir konuda, çok ciddi bir anlam taşıyor. Kendi kadınları dışında başka kadınlarla ilişkinin zorluğu, kadına veya onun akrabalarına karşı duyulan saygı, ev huzuru veya maddi olanakların çokeşliliğe karşı ortaya koyduğu engeller eskiden beri yüksek tabakada, aynı zamanda Bizans mirası olan bir sapkınlığın yerleşmesine yol açtı, kastettiğim Yunan aşkı.[5] Hafız ve Doğu'nun diğer şairlerinin dizelerinde övülen Antinous[6] vaktiyle şehvet düşkünü Osmanlılar arasında açıkça kabul gören bir kimlikti. Bizim *jeunesse blasonne ve dorée*'nin[7] metresleri hakkında konuşmaları gibi Osmanlıların da mahbublarından[8] bahsetmeleri sıradandı. "Emanet edilen genç" neredeyse ileri gelenlerin ev halkından birisiydi, musahip (gözde)[9] sarayda kabul gören bir mevkiye sahipti.

Halka bulaşmamış olan bu sapkınlık yeni toplumsal anlayışla sadece "toplum" içinde bariz bir şekilde azalmakla kalmamış, tamamen mazinin gölgeleri arasında kaybolmuştur. Günümüzde artık hoş karşılanmıyor. Batı ülkelerinde olduğu gibi rezalet sayılan gizli ilişkiler sınıfına giriyor ve bu kişiler dışlanıyor. Bu dönüm noktası, içindeki Bizans miraslarını teker teker ve hızla terk etmeye başlayan yüksek tabakadaki iyiye gidişin anlamlı işaretlerinden birisidir.

Haremde kadın sadece en yakın erkek akrabalarıyla görüşür; erkek hizmetkârlarla gerekenleri kapı perdesinin arkasından konuşur. Hemen hemen tüm Doğu halklarında ve sadece Müslümanlara özgü olmayan bu cinsiyet tecridini nadiren de olsa ortaçağ Avrupası'nın güney ülkelerinde de görürüz. Kadın çarşıda, dükkânlarda, sokakta çok mecbur kalmadığı sürece erkeklerle konuşmaz, konuşsa bile elbette tamamen örtünmüştür. Ama artık bu kuralın sıkılığı belirgin bir şekilde gevşemektedir. Türk kadını birçok Avrupalının zannettiği gibi bir esir, zincire vurulmuş bir köle kesinlikle değildir ve dış dünyayla ilişkileri daha esnek tarikatların manastır rahibelerine benzer düzeydedir.

Taşrada ve daha küçük yerleşimlerde ise, özellikle Asya'da, ilişkiler çok farklıdır. Kadın erkek tecridi ner-

4 Gleichen Almanya'da iki kalenin adı, bir efsaneye gore Gleichen kontu Haçlı Seferleri sırasında Selçuklulara esir düşer, sultanın kızı konta âşık olur ve kaçmasına yardım eder, birlikte Almanya'ya gelirler. Kont evlidir ama karısının rızasıyla sultanın kızıyla evlenir ve hep beraber mutlu olurlar.

5 İki erkek arasındaki eşcinsel sevgi.

6 Bitinyalı güzel Yunanlı delikanlı, İmparator Hadrianus'un gözdesiydi.

7 Zengin ve şımarık gençler.

8 Erkek sevgili.

9 Musahip sözü Osmanlı sarayında kastedilen anlamdan çok padişahın arkadaşlığından ve sohbetinden hoşlandığı kimseler olarak kullanılmıştır, aralarında saygın vezirler, musiki ve edebiyat ustaları vardır.

deyse tamamen prensiptedir ve birbirleriyle konuşmaya çekinmek imkânsız bir durumdur. Bu doğası gereği imkânsızdır, çünkü buralarda kızlar herkesin gözü önünde büyürler, hep birlikte çalışılan tarlada tamamen örtünmek çoğunlukla zordur, erkekler ve kadınlar kaçınılmaz bir şekilde sürekli görüşmek zorundadır.

Şaçma, asılsız bir deyim olan "Türk kadar kıskanç" benzetmesi doğru olsaydı belki burada geçerli olurdu.

Osmanlı erkeğinin diğer erkeklerden daha kıskanç olmasını gerektirecek hiçbir neden göremiyorum. Gerçekten de Osmanlılarda böyle bir tutku belirtisinin nasıl ve nerede gözlendiği hakkında hiçbir fikrim yok. Batılı anlamda korku, endişe, şüphe taşıyan kıskançlık Osmanlılar için söz konusu olamaz, çünkü böyle bir duyguyu yaratacak kaynaklar, yani aşk ilanı, aşk ilişkisi, özgür seçim onlarda hiç yoktur. On yedinci yüzyıldan kalan kroniklere güvenirsek eğer, kıskançlığın Turan kavimlerinin karakterinde hiçbir zaman var olmadığını görürüz. Bu kroniklerde Tatarlardan bahsedilir; ganimet olarak aldıkları ve köle yaptıkları Kafkas ırkından kadınları çoğunlukla önce Kafkas ırkının yakışıklı erkekleriyle birleştirip anne yaparlar ve doğan çocukları köle olarak satarlar, sonra bu kadınları kendilerine alırlarmış.

Elbette bu tasvirlerin söylentilere, kulaktan dolma bilgilere dayanmadığını ve vahşet masalları sınıfına girmediğini kesinlikle iddia edemem.

Bizim yaşam tarzımızda sıradan kabul ettiğimiz durumlar Doğu'da aşırı tepkilere neden oluyorsa, bu durum sadece olaylara yüklenen farklı anlamdan, genel yapı ve geleneksel atmosferin verdiği anlamdan kaynaklanır. Osmanlı geleneği bir kadının bir adama kendini göstermesini, yani onun karşısında başını açmasını (elbette kasıtlı olarak yapılanları) suç olarak kabul eder ve cezalandırır, çünkü onların kurallarına göre bu durum sadakatsizliği veya böyle bir niyeti gösterir. Yüzünü bir erkeğe açan Türk kadını ona kendini sunmuş demektir. Öyle sanıyorum ki batılı kocaların hepsi evlilik anlaşmasındaki böyle bir yarayı Türk erkeklerinden daha soğukkanlı bir şekilde kabullenecek kadar filozof değildir. Eskiden evliliğine sadık kalmayan kadın hakarete uğrayan kocası tarafından öldürülüyordu, ama bu ihtiras suçu Batı Avrupa ülkelerinde de sıklıkla görülmüştür. Günümüz Türk toplumunda bu kadar koşulsuz, bu kadar zalimce davranışla-

ra pek rastlanmaz. Takım elbiseli Türk erkekleri artık kemerlerinde hançer taşımıyorlar. Üstelik sadakatsiz kadınlara Osmanlıların uyguladıkları korkunç işlemlerle ilgili ortalıkta dolaşan masallar sadece masaldır. Kuran'ın sadık olmayan kadına suç ortağıyla beraber recm cezasını buyurduğu doğrudur (Musevilerde de kullanılan bir idam yöntemi). Ama yine aynı kitabın kanunları suçun ispatını o kadar zorlaştırır ki suçu sabit görmek neredeyse imkânsızdır. Aldatan kadınların hüküm giymesi çok nadirdir ve gerçekleşen birkaç olay tarih kayıtlarına geçmiştir. Bu istisnai olaylardan birinde kadını cezalandıran şeyhülislam halkın öfkesi ve gazabıyla karşılaşmıştır.

Bu satırların esas konusuna dönersek: Asya'da bir süre kaldığım küçük yerler bana Müslüman aile ilişkilerini gözlemleme ve kadınların hayatını daha yakından tanıma fırsatı verdi. Elbette bu bilgilerden "kadınların doğa tarihi" ile ilgili kapsamlı bir bölüm oluşamaz, ama genel olan özelliklerle gözlemler ve dolaylı veya dolaysız algılardan elde edilen bazı ayrıntılar yaklaşık bir bütün olarak birleştirilebilir.

Müslüman Doğulu erkek iç dünyasında batılı hemcinslerinden ne kadar farklıysa, Doğulu kadın da o kadar farklıdır, hatta fazlasıyla. Ancak Doğulu kadınlar, Havva'nın tüm kızlarının akrabalığını gösteren ve *"les femmes, c'est la femme"*[10] sözünün dayandığı ortak özelliklerde Avrupalı hemcinsleriyle büyük ölçüde benzerlik gösterir. Müslümanlarda kadının aldığı ikincil konum genel olarak ve sadece İslamın etkisine atfedilir. Bana öyle geliyor ki, Doğu'nun İslam öncesi ve İslam olmayan halkları arasında da ilişkiler benzer şekildeydi, hatta cinsiyetler arası eşitsizlik bazen çok daha sert bir şekilde kendini gösteriyordu. Doğu Hıristiyanlarında, örneğin Doğu Slav halklarında kadın Osmanlı kadınından daha fazla haklara sahip değildir, daha fazla saygı görmez ve ona nadiren yumuşak davranılır, çünkü bu halkların erkekleri daha kabadırlar.

Ataerkil hâkimiyet altındaki Osmanlı kız çocuğu iradesiz bir köle gibi, duyguları bastırılmış olarak ve sınırlı bir yaşam görüşüyle büyür. Çok erken yaşta, iklim ve taşıdığı kanın etkisiyle en geç 15 yaşında evlendirilir.

Evlilik öncesinin bir hikâyesi yoktur; düğünde yüreğinden hiçbir ses gelmez. Yetiştirilme tarzlarından olsa gerek böyle coşkulara ihtiyaç da duymazlar. Asla hayalperest

10 Bütün kadınlar kadındır.

olamayan kız çocuğu her şeyden önce bir erkek ister, bunun haricinde isteyebileceği en fazla şey kocasının bir mevki veya servete, ya da her ikisine birden sahip olmasıdır. Bu istekler her zaman ebeveynlerininkiyle aynıdır.

Burada yine şunu söyleyebiliriz: Uç noktalar çakışıyor. Bizim kültür düzeyi yüksek çevremizde de, özellikle Amerikalı ailelerde öyle kızlar tanıdım ki, düşünce tarzları en az Osmanlılar kadar sadece günün gereklerine yönelmiş, duygu dünyaları onlar kadar kendi kozasına çekilmişti. Hayal gücünden yoksun gerçekçilerin sayısı korkutucu bir hızla artıyor, öyle ki bir sonraki nesilde gönül meseleleri sadece matematik formülleriyle hal edilecekmiş gibi görünüyor. Yanlış anlaşılan kadın eşitliği kadını sadece önyargıların pençesinden, hastalıklı, histerik duygusallığından kurtarmakla kalmayabilir, ayrıca her türlü duygusal faaliyetten ve duyguların hâkimiyetinden de tamamen kopmasına neden olabilir, işte o noktada Osmanlı kadınlarının şu andaki durumuna düşerler.

Kadının sıradan bir yüreğe sahip olduğu, kadının canlı, renkli bir şiir ve ahenk olmadığı, görevinin sadece erkeği yüceltmek, çocuk yetiştirmek, aileyi asilleştirmekten ibaret olduğu anlayışı artık geçerliliğini tamamen kaybetti. Ama Osmanlı kadınlarının bu görüşün etkisinden kurtulup yeni başlangıçlara adım atmaları, bizim gelecek kuşaklarımızın kızları bu anlayışa akıl erdiremedikleri ya da eski bir inanış diye gülüp geçtikleri zaman olabilir ancak.

Osmanlı damat genelde gelin adaylarında servetten çok dış görünüşe önem verir (gerçi günümüzde tam tersi daha fazla geçerlidir). O kesinlikle evin efendisidir; koruyucu ve evin geçimini sağlayan reisi olmak ister. Despotlar çevrelerinde özgür ruhlardan hoşlanmazlar. Ancak saygın memur ailelerinde, ataerkil prensiplere aykırı olarak, damadın kız evine gelmesine sık rastlanır. Elbette damadı anne kendi zevki ve anlayışı doğrultusunda seçer. Kızın ailesi, eğer damatları fevkalade uysal ve itaatkârsa devlet hizmetinde ilerlemesi için ellerinden geleni yapar. Eğer kayınvalide özellikle sofu denilen sınıftansa damat için ek bir külfettir, neyse ki sevimsizlikleri harem dışını pek etkilemez. Ancak gelin için durum farklıdır, kayınvalide sürekli eleştiren ve eziyet eden biri olarak hep başındadır. Annenin otoritesi tartışılamaz, her biri oğullarının haremine hükmeden birer "Valide Sultan"dır.

Taşıdığı unvan nedeniyle padişah sarayındaki prensesler için damat seçimi genel evlilik ilişkilerinde bir istisna yaratır ve var olan düzen baştan aşağı değişir. Saraya evlilik yoluyla bağlanma onuru Batı'da zannedildiği kadar arzu edilen bir durum değildir ve zavallı prensesler bazen garip evliliklere alet olurlar.

Sultan İbrahim'in en büyük kızı Göser Sultan[11] beş kez evlenmişti ve beşinci evliliğinde hâlâ bakireydi. İlk iki kocasıyla daha çocuk yaşta, beş ve yedi yaşında evlendirilmişti ve diğer üçü çok yaşlıydılar; sonuncusu Gürcü Mahmud Paşa ile evlendiğinde paşa 90 yaşlarında olmalıydı.

Sultan IV. Mehmed kız kardeşini 80 yaşındaki Halep paşasıyla evlendirmişti.

Prensesin kocası (genellikle bir devlet adamının oğlu) evlilik töreninden sonra gelin odasına girdiği andan itibaren karısının hükmü altına girer. Başından itibaren kadın soğuktur ve kendisine yaklaştırmaz. Sahip olduğu unvan böyle yapmasını gerektirir. Koca derhal onun emrinde bir hizmetkâra dönüşmek ve padişah soyunun kanını taşıdığı için kaprislerini kabullenmek zorundadır. Peçenin açılması için çok dil dökülmesi gerekir. Eziyet, duruma göre saatler hatta günlerce sürebilir. Eski zamanlarda padişah düğünden üç gün sonra damada bir notla bereber bir gürz yollardı, eğer peçesini açmamakta direnirse dik başlı kadını öldürmesini emrederdi.

Böyle bir gürzün kullanıldığına dair Osmanlı saray kayıtlarında hiçbir bilgi yoktur.

Doğu'da evlilikler *par procuration*[12] en katı şekliyle gerçekleşir. Konstantiniye ve diğer büyük şehirlerde ise erkekler *à la fortune du pot*[13] evlenirler. Annesinin veya çok yakın bir akrabasının nişanlısı ile ilgili tarifi onun siluetinin yerine geçer; kızı, ticari bir işlem gibi gerçekleşen düğünden önce göremez. Nikâh, şahitler önünde gelinin babasının "verdim" ve damadın "aldım" demesiyle kıyılır, kısa bir dua ve küçük bir yemekle son bulan düğünden sonra gelinin yüzünü görür. Bazen başkalarının denetiminde çeşitli şekillerde karşılaştıklarında gelin damadın hoşuna gitmeyebilir, o zaman sahip olduğu servetin büyüsü damadı tereddütlerden uzak tutar ve eğer arzuladığına sa-

11 Murad Efendi büyük ihtimalle bu adı Osmanlıcadan yanlış okumuştu. Sultan İbrahim'in kızlarından Fatma Sultan, Gevherhan Sultan ve Beyhan Sultan 2-4 yaşları arasında evlendirilmişlerdir.

12 Görücü usulü.

13 Bahtına ne çıkarsa.

hip olacak durumda değilse, sahip olduğunu sevmekle yetinir. "Evlilik sevgiyi öldürür" sözü Doğu ilişkilerinde kesinlikle söz konusu değildir, hatta sevginin beşiğidir denilebilir. Fransız çiftçilerinin dediği gibi, "şunlara bakın daha sekiz günlük evliler ve birbirlerine âşık oldular bile," sözü onlara çok daha uygundur. Elbette burada "sevgi" ve "âşık" kelimeleri kullanmaya alışkın olduğumuz şekilde değil doğal güdülere daha yakın anlamda düşünülmelidir. Sevgi Doğu'da kesinlikle doğaüstü, tutkulu bir tanrıça değildir.

Modern Avrupa evliliğinde ideal durum eşlerin iç içe yaşamasıdır. Ama bu durum nadiren gerçekleşiyor çünkü ortalama evlilikler ya az çok birbirine katlanarak yan yana var olmak şeklinde sürüyor, ya da mahcubiyetle gizlenen ayrılıklarla son buluyor. Kadınların pasif bir şekilde erkeğin altında yer aldığı Türkiye'de eşlerin kaynaşmasından söz edilemez. Kadın, erkeğin uygun görüp onunla paylaştıklarıyla yetinir, erkek, işine geleni onunla paylaşır; kadın, erkeğin isteyebileceklerini sunar, erkek, onun sunmak istediğinden fazlasını istemez. Böylece her ikisi de belirli ölçüde kanaatkâr bir anlayış oluştururlar ve böylece en azından Avrupa'daki evliliklerde sıkça görülen ciddi çatışmalara ve kötü yanlış anlaşılmalara düşmezler. Avrupa evliliklerinde eşler arasında sürtüşme sık görülür, çünkü burada yetersiz eğitimi, anlayış eksikliği ve şüpheli teorilerle kışkırtılan kadının kafası karışır ve konumunu yanlış anlar, böylece yetersiz kalacağı, kabiliyetinin yetmeyeceği bir birliktelik ister. Sonunda öylesine taleplerle gelir ki erkek bunları dikkate alırsa kendini küçük düşürecek, yok sayarsa ev hayatını zehir edecektir. Sonunda bütün yaşamı boyunca gönülsüzce katlandığı veya boyun eğdiği bir fedakârlığı peşinden sürükler; elbette durum tam tersi de olabilir.

Osmanlı kadını eşini ailenin başı ve efendisi olarak görür; varlığının tek nedeni onun yaşamını güzelleştirmektir. Sürekli olarak onun iltifatını kazanmaya çalışır. Bu ilişkide sadakat bozulsa bile bağlılığı destekleyen diğer güçlü etkenlerle ilişki devam eder. Şu da unutulmamalıdır ki, Türklerin varlığında duygusallık ve duygusallığın gerektirdiği talepler yoktur.

Osmanlı erkeği karısını despot bir tarzda, kendine ait bir varlık olarak sever, itaat ve saygı bekler, çoğunlukla her ikisini de bulur. Onun için Avrupalı erkeğin kadınlara yaklaşım tarzı uygunsuzdur, ilişkilerde erkekliğe yakışmayan bir aşağılama görür, sahiplenmesini kaba ve ahlaksızca bu-

lur. Onun bakış açısıyla her zaman, genel anlamda ise çoğunlukla haklıdır. Gece balolarda başka erkeklerin kollarında dans eden, evinden çok dışarda yaşayan, herkesin içinde her lafa karışan ve kaprislerinin kanun gibi yerine getirilmesini bekleyen yarı çıplak kadınlar hakkında ne düşündüğünü belirtmeye gerek bile yok.

Doğu'da kadın batılıların sandığı gibi tüm haklardan yoksun ve erkeğin keyfine terk edilmiş değildir. İslamda evlilik hukuku ayrıntılı hükümlere sahiptir.

Bunlardan birkaç örnek verelim;

Müslümanlar arasında nikâh iki erkek veya bir erkekle iki kadın şahidin huzurunda gerçekleşir.

Yakın akrabalarla evlilik yasaktır ve buna sütanneler de dahildir.

Bir erkeğin, kardeş olan iki kölesi varsa ve bunlardan birisiyle evlenmek isterse, önce diğer kız kardeşin tüm haklarını vermek zorundadır, yani onu özgür bırakır.

Evlilikte her iki taraf özgür olmak zorundadır.

Evlenecek yaşta bir kız (13 yaşında) velisinin rızası gerekmeden kendi isteğiyle evlenebilir.

Velisi evlenecek yaşta bir kızı zorla evlendiremez.

Gelin evliliği kabul ettiğini şu şekillerde ifade eder:

"Seninle evlendim" (nikâh) veya "senin mülkün oldum" (temlik) veya "kendimi sana hibe ettim" (hibe) veya "kendimi sana sadaka olarak verdim" (sadaka).

Eğer kadın esir düşerse erkek gerekirse tüm servetini harcayarak onu kurtarmak zorundadır, "çünkü onu bedeninin bir parçası olarak görmelidir" ve onu, kendi canı gibi kurtarmak için her şeyi yapmalıdır.

Deli bir kadının babası ve bir de oğlu varsa, velisi oğludur.

Geçici evlilikler geçersiz ve uygunsuzdur.[14]

Metres ilişkilerinin maskelenmesinden başka bir şey olmayan bu tarz evlilikler daha çok İran'da görülür ve şahitler huzurunda kadınla birkaç günlüğüne evlenilir.

Eğer bir erkek özgür bir kadınla evlenmişse daha sonra bir köleyle evlenemez, ama tersi olabilir.

14 Muta.

Dört kadından fazlasıyla evlenmeye izin verilmez, ikiden fazla köleyle evlenilemez. Yolculuk sırasında kadınlar ilişkide eşit paylaşım isteyemezler. En iyisi aralarında kura çekmektir.

Eğer kadınlardan birisi sırasını başkasına vermeyi kabul ederse, buna izin verilir, ama sözünü geri alabilir.

Kadın boşanmak isterse mahkemede kadı onu korur ve erkekler kadar kolay boşanır. Ama eşinin evine getirdiği çeyizi geri alamaz, aynı şey boşanmayı isteyen erkek için de geçerlidir, düğün hediyelerini geri alamaz.

Evli insanların ayrılması kanunlar önünde bu kadar kolayken bile, dini inançları gereği evliliği ölene dek sürecek bir birliktelik olarak kabul eden ve hem kendilerine hem de çocuklarına yaşamı zehreden bazı Hıristiyan dindarların evliliklerinde görülenden daha az sayıda boşanma yaşanır.

Bazen ayrılan eşlerin yeniden birleştiği de olur. İki kez bunu yaşayan çiftlerde yasa üçüncü evliliği ancak kadının başkasıyla evlenip ayrılmasından sonra kabul eder. Bu nedenle eskiden bazı yaşlılar kiralık koca olarak görev yaparlardı. Para karşılığında evlenirler, kanuni formaliteler yerine getirilir getirilmez ve eşlerinin yüzünü bile görmeden aynı yerde hemen boşanırlardı.

Köylülerin kadınları tarlada çalışmaya da yardım ederler, böylece bir erkeğin ne kadar çok karısı varsa o kadar çok yardımcısı olur. Bu durum da, "tüm kızlar mutlaka kocaya varmalıdır" ilkesi kadar çokeşliliği teşvik eder. Daha az servete sahip olan orta sınıftaki evli kadınlar hamaratlıklarıyla tek başlarına veya en fazla bir akrabalarının yardımıyla bütün ev işlerinin üstesinden gelirler.

Türk evlerinde hizmetçi yoktur. İstisnai durumlarda da sadece Hıristiyan hizmetçiler çalışır, çünkü Türk kadını hizmet etmez, istese de bunu yapamaz, çünkü evin beyinin karşısına örtünmeden çıkması mümkün değildir. Bu nedenle ekâbirlerin evlerinde Kafkasyalı ve Nübyeli köle kadınlar çalıştırılır.

Genel ilişkilerdeki yeni şekillenme bu konuda da şimdiye dek süren geleneklerin değişmesini kaçınılmaz kıldı. Sadece maddi sıkıntılar bile ev idaresinde ve aile yapısında radikal reformları büyük ölçüde tetiklemiş olmalı. Dostlarımdan birisi, köklü bir aileden gelen bir eyalet valisi, geçenlerde bana şunları anlattı: "Karım için en az üç köle tutmam gerekiyor (anne-

me yirmi kişi hizmet ediyordu), her birine yılda üç veya dört giysi alınıyor ve ayda bir kere cep harçlığı veriliyor. Yirmi yaşına yaklaştıklarında onları özgür bırakmalıyım, evlendirmeli ve her birine mevkime yaraşır bir çeyiz hazırlatmalıyım, aynı zamanda haremdeki hizmetler için onların yerini doldurucak yeni köleler almalıyım. Satın alınmaları ve çeyizlerini hesaplarsak kölelerin her biri bana en azından 24.000 kuruşa mal oluyor; bir hizmetçi tutmakla eşdeğer diğer masrafları hesaba katmıyorum bile. Bu masraflar her sekiz ila on yıl arasında tekrarlanıyor. Şu andaki sınırlı gelirimiz daha fazla köle almamıza olanak vermiyor. Burada bazı şeylerin değişmesi gerekli."

Bu sözleri özellikle belirtmemin sebebi, çoğunlukla yanlış anlaşılan köle kadınların konumunu çok doğru bir şekilde tanımlamasıdır.

Söz dinlemeyen bir köle kadına yapılacak en etkili tehdit, ona satılacağının veya daha düşük mevkideki bir aileye gönderileceğinin söylenmesidir. Çerkezler hırslı olur ve hiçbir şey onları bundan daha fazla korkutamaz. Ama köle kadın da satılmasını isteyebilir ve isteği hemen yerine getirilir.

Köleye evde saygılı ve yumuşak davranılır, aileden biri sayılır.

Kadınlara hizmet eden ve onlara ait olan bu kızların evin beyi ile ilişkileri tamamen hizmet sınırları içindedir; eğer evin beyi bir köleyle gizli ve yakın bir ilişki kurarsa, tıpkı batıda olduğu gibi hem kendisini hem de kızı tehlikeye atmış olur.

Zehra Hanım, kölesi Adile ile efendisinin arasında gizli bir ilişki olduğundan şüphelenir.

Üsküdar'daki bir arkadaşını ziyaret etme bahanesiyle evden uzaklaşır, böyle ziyaretler normalde birkaç gün sürer. Ama hemen ertesi sabah geri döner. Dönünce Adile'yi yanına çağırır.

"Her şeyi biliyorum. Geceyi efendinin yanında geçirdin," der. Adile kıpkırmızı kesilir ve susar.

"Git!"

Kocasını çağırtır.

Zehra kocasını âdet olduğu şekilde selamlar.

"Efendim! Adile geceyi sizinle mi geçirdi?"

Bey içine düştüğü sıkıntılı durumu belli etmemeyi başarır ve inkâr eder.

Zehra ellerini çırpar; Türk evlerinde hizmetliler bu şekilde çağrılır. Adile gelir.

"Yaklaş! Yanıma gel," ve beyaz eli köle kızın al al olmuş yüzünde patlar.

"Hanım, ne yapıyorsun?" diye bağırır bey öfkeyle.

"Yalan söylediği için onu cezalandırıyorum, çünkü sizin söylediklerinizin tam tersini ima etti."

"Eşyalarını hazırla," der Zehra Hanım köle kıza dönerek, "hemen Nazire Hanımlara gidiyorsun, seni onlara sattım."

Karısına engel olmak için beyin elinden hiçbir şey gelmez. Ayrıca daha sonraki davranışlarıyla bile içindeki öfkeyi ortaya dökemez. Karısı saygın bir efendinin kızıdır.

Teori ve pratik her zaman biribirini tutmaz.

Harem dizginlerinden boşalmış erotizmin oyun alanı değildir; geleneksel görgü ataerkil ev yaşamında köklü kanunlar olarak hükmeder.

Anlatılanlardan görüldüğü gibi, Doğulu erkek harreminde bazılarının sandığı kadar zevk içinde yaşamaz. Ama Doğulu kadın da batılıların kendi bakış açılarıyla yargılayıp hüküm verdikleri kadar mutsuz değildir. Kadın olarak konumları açısından, Avrupalı kadınların büyük bir kısmından daha mutsuz değildir; onları karşılaştırmak küçük bir mahalleye tıkılıp kalmış, ama esaretinin farkında olmayan birisiyle, yaşamak zorunda olduğu büyük şehri bir hapishane olarak gören ve dış dünyanın özlemiyle yanıp tutuşan birisini karşılaştırmak gibidir.

Günümüzde, red edilemez nedenlerle Osmanlı ev hayatındaki reform genel ilerleme için zorunlu görülüyor ve yeniden biçimlenen ilişkiler kadının eş konumuna yükselmesini, gelecek nesillerin de bu anlayışla eğitilmesini talep ediyor. Ama bunu gerçekleştirmek için Hıristiyan veya daha doğru olarak, batılı modern evlilik ilişkilerini gelişigüzel taklit etmek kesinlikle kötü sonuçlara neden olacaktır; hem aile, hem de kadın için.

Batılı kadının yaşadığı şüpheli serbestlik, kazandığı, ama hâlâ kısıtlayıcı, tam olarak belirginleşmemiş bağımsızlık, aldığı yetersiz eğitim onu çelişkili bir konuma getirdi; korunması yetersiz ama yanlış yollarıyla tehlikeli. İçinde bulunduğu durum bir geçiş dönemi; ayaklarına vurulan pranganın

zincirleri uzatıldı ama hâlâ adımlarına engel oluyor, tökezlediğinde cezası özgür olanla eş tutuluyor; gözündeki bağ gevşetildi ama hâlâ yerinde duruyor, yanlış yaptığında görenlerle eş tutuluyor. Kaderi şiddetli bir kriz içinde.

Doğulu kadın için bu kriz durumuna ani bir geçiş yıkım olabilir. Onun kısıtlılığı mutlakdır, ama bu durum mutlak bir korunmayı da içerir ve birçok konuda kadına fayda sağlar. Onu derin, tek başına taşıyacağı bir sefaletin, alçaltıcı ve aşırı çalışmanın acı deneyiminden korur. Hiçbiri, Avrupa'nın birçok yerinde, özellikle sanayi şehirlerinde olduğu gibi çok fazla çalışmaya zorlanmaz. Avrupa'da halkın alt tabakasındaki hemcinsleri, çoğu zaman sefalet ve ayyaşlık içinde kadınlığına ait tüm izleri kaybederken, hastalıklı bir durumun yürek burkan örneğini ve yozlaşmanın aynı derecede iğrenç bir resmini sergilerken benzer konumdaki Osmanlı kadını belli düzeydeki görgüsünden kesinlikle taviz vermez. Birkaç dilenciyi saymazsak en alt tabakadakiler dahi görüntülerinde fakirliklerini gözler önüne sermezler; ait olduğu adam onun uygun bir şekilde görünmesi için her şeyi sağlar. Kötü muamele, şiddet gibi batının alt tabakasındaki kadınların sık sık maruz kaldığı davranışlar Osmanlı erkeğinin dini hümanist anlayışına terstir. Aynı anlayışın doğrultusunda erkek ayyaşlık gibi taşkınlıklara da eğilimli değildir. Bağımlılık kadınların tecavüze uğramalarına ve bazı istisnalar hariç, kötü yola düşmelerine de engeldir. Doğulu kadın şimdiye dek belirli bir ölçüde çocuk gibi kalmıştır, ama bu çocuk ergin olmayanlara sunulan tüm ayrıcalıkların, bakımın ve hoşgörünün de keyfini çıkarır.

Her şeyden önce çocuğun dikkatle yürütecinden vazgeçirilmesi, eğitimle yetişkinliğe geçmesi, iradesizlik yerine bilinçli amaçlar ve beklentiler geliştirmesi sağlanmalıdır. Ama batıdaki ilişkiler Osmanlıya her konuda yetkin bir model olabilir mi? Osmanlı kadını hiç çekinmeden batılı hemcinslerinin izinden gitmeli mi?

Bu soruların cevabını tartışmak için biraz zaman rica ediyorum.

İkinci Bölüm

OSMANLI KADINLARI

Genel olarak İstanbullu kızlar çok ince yapılılar; boyları ortalama ölçüleri nadiren geçer. Uzun boylu veya kalın kemikli, iri yapılı olanlara hemen hemen hiç rastlanmaz. Hatta Kafkaslar'ın dağlık bölgelerinden ve Anadolu'dan gelen kızlar bile aynı bölgelerin uzun boylu erkeklerine benzemezler. Tenleri parlak, biraz hastalıklı bir beyazlıktadır ve hemen hemen tüm Türk kadınlarının bol miktarda kullandığı beyaz pudraların desteği de tamamen gereksiz ve fazladır.

Yüzleri uzun olmaktan çok yuvarlaktır. Badem biçimindeki kara gözleri ruhsal ifadeden yoksun olsa bile güzelliklerinin odak noktasıdır. İçi kıpır kıpır kaynasa bile konuşmaktan çok sorarmış, vermekten çok istermiş gibi, ümitlendirmekten çok merakla bakar. Koyu renkli saçları bizim öğrencilerimiz tarzında orta uzunlukta kesilmiştir.

Yüzdeki ben Doğu'da her zaman beğenilir ve şairler tarafından büyük bir heyecanla dizelere dökülür. Doğanın bu ziyneti esirgediği kadınlar makyaj hileleriyle eksiklerini kapatırlar. Dudakları dolgun ve biçimlidir, solgun rengini ise yine makyaj sanatı halleder. Güzelliklerine gölge düşüren tek şey ağızlarının donanımıdır. Şairler geleneksel kalıplarıyla "inci dizilerinden" bahsettiklerinde bundan çoğunlukla kahverengimsi inciler anlaşılmalıdır. Dişleri temizlemek için kullandıkları araç lifli bir ağacın tahtasından yapılmış özel bir çubuktur, diş fırçası yerine bunun püsküllü ucu kullanılır.[1] Seslerinin çoğunlukla hoş bir ahengi var. Tok sesliler. Nadiren tiz veya cırtlak bir sesle kulaklarınız tırmalanır. Resmiyetin buzları eridikten sonra büyük bir canlılıkla ve etkileyici bir şekilde konuşurlar, doğal bir içtenlikle meydan okumanın karışımı olan seslerininin çok özel bir çekiciliği vardır. Dışarı çıkarken dominoya[2] benzeyen bir çeşit manto giyerler. Eğer bu manto giyeni şekilsiz bir kılığa sokmak için yapılmışsa amacına tam anlamıyla ulaşıyor. Bu biçimsiz üstlük, ferace, merinos yünü, bazen ipek ve atlastan, kış mevsiminde ise çuhadan yapılır. Bir zamanlar Osmanlı

1 Misvak.

2 Din adamlarının elbiselerinin üzerine giydikleri kışlık cüppe veya pelerine.

kadınları sadece açık renkleri tercih ederlerdi, koyu renkleri gayrimüslimler kullanırdı, bugünse siyah en çok tercih edilen renk.

Bedenlerine, bellerine ve ayaklarına daha az özen gösterirler. Avrupalıların korsajı Osmanlı hareminde tek tük görülür ve yabancı ayakkabı ithalatına rağmen sarı deriden biçimsiz, yumuşak mest hâlâ üstünlüğü korumaktadır. Bu deri çorap, böyle de adlandırılabilir, ayağın özgürce yayılmasına neden olur, terlikle beraber kullanıldığında sanki önden çekiliyormuş gibi garip bir yürüyüş tarzına yol açar ve en ateşli hayranların bile "küçük adımlarla, sekerek, süzülerek yürüyor" diyebilmesi imkânsızdır. Frenklerin kısa, kibar çizmelerinin geleneksel ayakkabıları uzaklaştırdığı yerlerde bile, örneğin şık bayanların dünyasında, renkli, işlemeli ipek veya açık parlak renkli derilerden yapılmış olmaları gerekiyor.

Ulusal yerel baş süsleri olarak yaşmak saçların üzerindeki hotoza iki taşlı iğneyle tutturulur. Üst giysinin (entari), ön ve arka etekleri bacakların arasından çapraz olarak geçirilip şaldan kuşağa iğneyle tutturulur ve aynı kumaştan yapılan bol pantolonunun çevresinde kabarık bir şekilde durur.

Giysilerin sınır tanımayan bir şekilde kendi haline bırakılmışlığı rahatlığa olan eğilimle, buhar banyolarının çok fazla kullanılmasıyla, bağdaş kurarak oturma tarzıyla birleşince şehirli Osmanlı kadını, gençliğin doğal hareketliliğine hiç şans tanımayan kocaman, yumuşak bir yumağa dönüşür. Her konuda çok hızla kaybolan bu gençlik doğu göğünün altında bir mayıs gecesi rüyasından daha uzun sürmez. Tazecik gonca, çiçek açamadan solar. Doğulu kadının yaz mevsimini, sararmış, büyüleyici, melankolik renkleriyle, kararsız, enerji dolu coşkunluğuyla son yaz havasının tadını çıkartan bir sonbahar izlemez. Güzelliğin olgun meyvesi kış toprağına düşer. Yaş almanın olgunluğu bir anda ihtiyarlığın solgunluğuyla çıkar karşımıza.

Osmanlı kadınları yüzlerini büyük bir özen ve ressamlardan aşağı kalmayan bir ustalıkla boyarlar; daha önce belirttiğimiz gibi dudaklarını ve özellikle gözlerini. Ustura ve boya sayesinde genelde kalın olan kaşlarını keskin bir yay şekline sokarlar, siyah bir tozla gözkapakları parlatılır ve göz kenarları uzatılır. Aktrislerimizin, elbette bu tanımla diğer hanımları da dışlamıyorum, güzellik hileleri konusunda Türk kadınından öğrenecekleri

olabilir. Fransız eldivenleri sayesinde artık tırnakların bakır rengi kınayla boyanması sadece alt tabakada yapılıyor.

Osmanlı kadını tam anlamıyla bir kadın ama aynı zamanda bir çocuk olmasıyla insanı etkiliyor. Kadınsı yumuşaklığı kesinlikle erotik değildir daha çok kuzey ülkelerinin kızlarına atfedebileceğimiz dokunaklı bir büyüye sahiptir. Zarif, sevimli olarak niteleyeceğimiz özelliklerinde de, Slav ve Macar kadınlarındaki ve bazı Çerkezlere de değip geçen, cezbedici enerjik davetkâr çekiciliği görürüz.

Üst sınıftaki hanımlar, çocukları ve ev idaresiyle batıdaki sosyetik kız kardeşlerinden daha fazla ilgilenmezler, dedikodu konusunda da onlardan geri kalmazlar ve çoğunlukla evde bulunmazlar; ister ziyaret veya piknikler olsun, ister moda veya kuyumcuları incelemek için olsun veya kupa ya da kayıkla gezintiler olsun, çoğunlukla dışardadırlar. Elbette her zaman evin dışında aylakça dolaşmazlar. Sık sık kocalarının sorunlarını çözmeye çalışırlar ve haremden devletin en tepesine kadar uzanan görünmez iplerle onlara yardım ederler. Siyaset ve ticaret yaşamından tecrit edilmiş olmalarıyla kadınların etkilerinin azaldığı söylenemez, hatta ondan doğrudan esirgeneni dolaylı olarak telafi ediyor gibidir. Bazıları muazzam etkileri, bazıları da zekâlarıyla tarih kayıtlarına geçen kadınlar vardır.

Birinci grup içinde öne çıkan isim hem devlet yönetimi üzerindeki etkisiyle, hem de önemli kişiliğiyle Valide Kösem Sultan'dır. Fakir bir Rum papazın öksüz kızıdır ve güzelliği ile değil zarafet ve şirinliğiyle, Doğuluları ve danslarıyla, ama en önemlisi zeki konuşmalarıyla dikkat çekmiştir.

İş bilen kadınlar onu İstanbul'a getirmiş ve kızlar ağası vasıtasıyla saraya sokmuşlardı.

Odalıklar arasında Rumlar, Çerkezlerle durumu hep eşitlemişlerdir.

O zamanlar, 1610 yılında, I. Ahmed saltanat sürüyordu, soyunun 14'üncüsü olarak, ayın 14.ünde dünyaya geldi, 14 yaşında tahta çıktı ve 14 yıl boyunca zevk ve sefa içinde hüküm sürdü. Kösem'in sohbetinden zevk alıyordu, ama daha başka bir özelliğiyle ilgilenmedi. Kösem'in gururu ve hırsı bu umursamazlıkla derinden etkilenmiş olmalı, ama sustu ve hep güler yüzlü olmaya devam etti. Kader arkadaşlarının birçoğunun en yüce iltifatla onurlandırıldığını ve sultan tarafından –eğer bu tanımı yapabilirsek–

sevildiğini gördü. İltifatı ilgisizlik, unutulmuşluk takip etti. Kösem ise sultanı ilginç sohbetleriyle eğlendirmeye devam etti.

Sonunda onun da sırası geldi, her şeyin efendisini önce kollarında, sonra ayaklarına kapanmış olarak gördü. Ona bir oğul –elbette ikinci kadın olarak, yani kolayca tahmin edilebileceği gibi kanlı bir sona doğan bir şehzade– verdiğinde etkisi her şeyin üzerine çıktı; sultan sadece onun için ve onunla yaşıyordu.

Aşk iksiri ve büyüden bahsediliyordu.

Ahmed hazineden her biri bir şehre değer, çok kıymetli yakutlar alıyordu. Taşlarla süslenmiş, muhteşem Kösem bunları kulaklarına takıyordu. Ama hükümranlığını güvence altına almak için taht sırasının oğluna gelmesi gerekliydi. Sultanın kardeşi ve ilk oğlu Kösem'in oğullarıyla taht arasındaki engellerdi. Ahmed'in kardeşi Mustafa deliydi. Osmanlıların hoşgörü gösterdikleri bu durum ve batıl inançlı Ahmed'in kararlarını etkileyen daha birçok uğursuzluk Mustafa'yı defalarca malum sondan kurtardı. Ahmed son kez kardeşini lanetli ipe gönderdiğinde dayanılmaz karın ağrılarıyla gözü korktu ve birkez daha idam emrini geri çekti; bunun üzerine Kösem şöyle diyecekti: "Şehzade hayatını sadece annesinin karnına değil kardeşinin de karnına borçlu." Ayrıca Kösem bütün etkisini kullanarak Mustafa'nın hayatta kalmasını sağladı ve ardılı olarak onu seçmesi için sultanı ikna etti. Bir delinin geçici padişahlığı, bir rakibenin oğlunun sürekli hükümdarlığından daha iyi görünmüştü ona. Ahmed yirmi sekiz yaşında bitkin bir halde öldü.

Vezirler Kösem'in etkisi altındaydılar ve bu etki hiç azalmadı. Ama bir isyan, gölge sultanı tahttan indirdi ve hapisaneye götürüldü. Kösem hüzünlü dul, evinin duvarları arasına sürgün edildi. Engellemek için çok uğraştığı olay gerçekleşti: Ahmed'in ilk oğlu, rakibesinin oğlu Osman kılıç kuşandı ve sevinç nidalarıyla selamlandı. Kösem'in planları sonsuza dek bozulmuş gibi görünüyordu, Osman halkın beklentilerini yerine getirmekte başarılıydı ve yaptıklarıyla ilk Osmanlı sultanlarının kanını taşıdığını ispat ediyordu.

Dört yıl sonra –bu kadın için endişe dolu bir sonsuzluk gibi geçen ve aynı zamanda hırslı ruhu için katı bir eğitim olan dört yıl sonra– Sultan Osman, çıkarlarını engellediği için ona kızgın olan yeniçerilerin kılıcıyla öl-

dürüldü ve deli Mustafa, hiç istemese de derviş hücresinden çıkartılıp tekrar tahta oturtuldu. Osman'ın katli Kösem'in önündeki engellerden birisini kaldırdı ama durumu oldukça şüpheli bir hale geldi. Mustafa'nın çevresi onun saraydan uzak kalmasını tercih etti ve Kösem oğulları için korkmaya başladı, artık taht sırası onlara gelmişti.

Ama Kösem boş korkularına esir olmadı ve onların ayağını kaydırmak için elinden gelen her şeyi yapmaya başladı. Tam çabaları sonuç vermeye başlamıştı ki, onun ve oğullarının hakkında ölüm kararı çıktı. Ama geç kalmışlardı! Olacakları önceden fark etmişti, cellatlar onları bulamadı. Oğlu Murad, adını taşıyanların dördüncüsü olarak tahta çıktı.

Kösem, Valide Sultan'dı.

13 yıllık hükümdarlığı boyunca hilalin bayrağına yeniden zafer kazandıran ve taviz vermez sertliğiyle çok kan dökmesine rağmen en sevilen hükümdarlardan birisi olan bu zalim despotun ölümüyle Kösem diğer oğlu İbrahim'i tahta çıkartmayı başardı. İbrahim'i hep bir aptal gibi göstererek hayatta kalmasını sağlamıştı. Şimdi aptalın adının temize çıkartılması, tedavi edilmesi ve padişah olması çok zordu. Kösem bu zorluğun üstesinden ikna kabiliyetiyle geldi.

İbrahim kılıç kuşandı.

Oğlunun cinselliğe olan aşırı düşkünlüğünü onu devlet işlerinden uzak tutmak için hep teşvik etti, ama bu politika sık sık başına bela olmuş gibi görünse de, gücü bir geceliğine eline geçiren kadınları zekâsıyla yenmeyi bildi.

Zekânın yetmediği yerlerde hiç düşünmeden güç kullandı. İbrahim'in, çekiciliğinden çok olağanüstü cüssesi nedeniyle çılgınca sevdiği bir Ermeni kadını kendi otoritesine rakip olarak gördüğünde onu yemeğe davet etme bahanesiyle haletti. İbrahim tüm geleneklere ve âdetlere aykırı olarak bu kadına Şam vilayetini vermişti. Ama Kösem'in hükümranlığının temelini oluşturan bu ahlaksız politika sonunda ondan öcünü alacak ve kaderi trajik bir sona doğru yol alacaktı.

İbrahim'in yaşam tarzı halkın hoşuna gitmiyordu. Anne, bu hoşnutsuzluğu güçlendiren entrikaların sonuçsuz kalmasını ve bunları bir suikasta dönüşmeden belirsizlikte tutmayı başardı. Sultan göstermelik, kü-

çük bir gösteriyle uyarılacaktı. Bu hareket bir isyana dönüştüğünde Kösem yaptığı hatayı anladı, ama çok geç olmuştu. Oğlu, kuklası tahttan düştü, yedi yaşındaki torunu tahta çıkartıldı.

Reşit olmayan torunu IV. Mehmed adına yönetimi eline almıştı, şöyle bir bakıldığında en parlak dönemini yaşıyormuş gibi görülebilirdi.

Ama dikkatli bir göz onun artık zirveden düşmeye başladığını fark edebilirdi. Etrafa yaydığı ışıklar göz alıcıydı belki, belki hâlâ muhteşem renklerle parlıyordu, ama bu yıldız artık batmaya başlamıştı.

İmparatorluk ilk kez farklı bir durumun içine düşmüştü, iki valide sultan vardı ve Kösem yönetimi torununun annesiyle paylaşıyordu.

Turan Sultan gençti, güzeldi, yetenekliydi ve her yerde büyük bir sempatiyle karşılanıyordu. Gücü elinde tutan iki kadın arasında sarayda muazzam bir manevi savaş başlamıştı. Gerçi söz sahibi olan Kösem'di hâlâ, ama düşmanını ortadan kaldırmaya gücü yetmedi. Diğeri ise sabırla bekledi, bekledi.

Kösem'in Mülki Kadın adında çok sevdiği ve güvendiği bir yardımcısı vardı. Onu o kadar kayırıyordu ki aralarındaki ilişki her türlü dedikoduya neden oluyordu. Mülki Kadın bu imtiyazını pervasızca kullandı; tüm gelenekleri ve görenekleri hiçe sayarak divana girip vezirlerin görüşmelerine katılacak kadar ileri gitti.

Büyük bir öfke yaratan bu saygısızlığı Turan iyi kullandı. Yeniçeriler ayaklandılar ve kadı'nın başını istediler, çok acı verse de Büyük Valide Sultan bu isteği yerine getirmek zorunda kaldı. Bu başarıyla cesaretlenen Turan kendi taraftarlarını yükseltmek için başka girişimler yapmaya başladı. Her şeyden haberi olan Kösem tehlikenin büyüdüğünü fark etti. Son koz oynanmalıydı ve ne yapılması gerekliyse, yapıldı. İkinci torunun annesi Mayama[3] zayıf, silik bir kişiliğe sahipti ve Kösem'e körükörüne bağlıydı; Süleyman kardeşinin yerini almalıydı. Yeniçeri ağası, o da Kösem'in adamıydı, emriyle bir "galabe divanı" (olağanüstü divan)[4] toplanması ve Sultan'ın tahttan indirilmesi istendi. Komplocular kendilerinden emin sadrazamı çağırdılar ve kararlarını bildirdiler. Sadrazam onları onaylıyormuş gibi yaptı, ama hemen saraya koşup Turan Sultan'a haber verdi. Turan Sultan'ın destekçileri ve dostları toplandı, hızla savun-

ma için gerekli önlemler alındı. Asi yeniçeriler saraya geldiklerinde bekledikleri gibi tüm kapıları kapalı buldular, sarayın içindeki Kösem Sultan'a bağlı işbirlikçilerine güveniyorlardı.

Buna rağmen durum çok kritikti ve olağanüstü önlemler gerekiyordu. Müftü uzun bir süre tereddüt ettikten sonra sonunda Büyük Valide ve hükümdar naibi hakkında fetva verdi ve imparatorluğun çocuk padişahı büyükannesinin ölüm fermanını imzalamak zorunda kaldı. Hadımağalar ve zülüflü baltacılar Kösem Sultan'ın isyanın büyümesini ve torunu Mehmed'le nefret ettiği annesinin öldürülmesini beklediği odalara daldılar. İsyanın gürültüsü çok iyi korunan sarayın duvarlarının arkasında uğulduyordu, duvarların içindeyse düşmanı Turan Sultan hâkimdi.

Kösem Sultan'ı arayan ağalar odaların kapısını kırıp içeriye daldıklarında büyük bir şaşkınlıkla boş olduğunu gördüler. Tam gideceklerken içlerinden birisi bir gömme dolap fark etti ve dolabın kapılarını kırarak açtığında karşısında Kösem Sultan'ı buldu.

Sacher-Masoch'un[5] kadın kahramanları için daha mükemmelini hayal edemeyeceği bir samur kürk vardı yüce kadının sırtında, omuzlarından aşağıya elmas dizileri şelale gibi iniyordu.

Görüntüsünün ihtişamı karşısında ağalar kalakaldılar. Bu kararsızlığı fark etti ve önlerine avuçlar dolusu inci ve altın fırlattı. Aynı anda konuşmaya başladı. Konuşmasının büyüsüyle onları etkilemeyi başardı, belki de kurtulacaktı, belki de rüzgâr yön değiştiriyordu.

Konuşmaya başladı. Bir süre konuştu. Sesinin yumuşaklığı hassas olanları etkisi altına aldı. O anda dolap kapısını kıran baltacı cesaretlendi: "Sus, hain kadın," diye haykırdı, "bizi bir daha kandıramayacaksın," ve sert bir darbeyle onu yere çarptı.

Bitkin bir geyiğin üzerine saldıran kurt sürüsü gibi kurbanlarının üzerine çullandılar ve ulu bedenin üzerindeki giysileri ve mücevherleri parçaladılar. Bu inanılmaz hakaretten donup kalan ve sanki bilincini yitirmiş gibi hiç ses çıkartmayan Kösem sarayın uzak bir köşesine sürüklenerek götürülürken direnmedi. Sadece,

3 II. Süleymanın annesi Saliha Dilaşub Sultan'dır, Hırvat asıllıdır ve önceki adı Katrin'dir. Murad Efendi belki adı yanlış okumuştur.

4 Galabe divanı Osmanlı devletinde elçilerin kabulü ve ulufe dağıtılması sırasında kurulan olağanüstü divandır. Burada söz konusu olan ayak divanıdır.

5 Avusturyalı yazar, sonradan mazoşizm adı verilen ve daha çok acıdan haz duyma eğilimi üzerinde duran (Kürklü Venüs gibi) erotik romanlar yazdı.

onu bulan ve ona ilk saldıran kişi olan baltacı ağa boynuna ipi geçirirken yerinden fırladı ve onun elini ısırdı.

Baltacı acıyla haykırdı ve hançerinin kabzasıyla sağ gözüne vurup bayılttı.

Artık cellatları ipi çekebilirlerdi. Kösem bir an kasıldı ve hareketsiz kaldı. Hadımağalar onun öldüğünü sandılar ve Turan Sultan'a haber verip ödüllerini almak için uzaklaşmaya başladılar.

Ama Kösem sanki ölüme meydan okuyordu, tıpkı zamanla alay ettiği gibi. Eli kasılarak ipe uzandı ve başını kaldırdı.

Hâlâ kurtulma şansı vardı, ama artık yıldızı sönmüştü, zamanı dolmuştu. İlk saldırganı olan baltacı sanki bu yüce ölü ile aralarında bir bağ kurulmuş gibi geride kalmıştı. Onun çığlığıyla diğerleri de koşarak geldi ve Kösem Sultan'ı bir daha ayağa kalkamayacak şekilde acımasızca boğdular.

En aşağıdan gelip gücün doruklarına tırmanan bu ilginç kadının hikâyesi de böylece son buldu.

Dört padişahın eşi, annesi ve büyükannesi olarak etkisi 40 yıl boyunca saray ve imparatorluğa hâkim oldu ve bir döneme damgasını vurdu.

Bazı noktalarda Kösem Sultan, Valois'ların son krallarının annesi olan Catherine de Medicis ile belirli bir benzerlik gösterir.

Hiçbir dini etki ile yumuşamayan sadece hedefe giden yolda, gerektiğinde bastırılan olağandışı, şeytani denilebilecek bir kişilik, çok az ödün veren, bilgiyle değil hayat okuluyla eğitilmiş bir ruh, varlığının tüm baştan çıkartıcı zarafetiyle birlikte karakterindeki erkeksi enerji onu sadece Osmanlı kadınlarının değil kendi cinsiyetinin olağanüstü şahsiyetlerinden birisi haline getirdi.

Korkunç sonuna geldiğinde 70 yaşındaydı ve buna rağmen sağlık, zekâ ve enerjisinden hiçbir şey kaybetmemişti.

İstanbullu kadın toplumsal yaşamda ülkenin geleneklerine uygun bir ağırbaşlılıkla davranır ve bu tarzı onun alımlı doğallığını hiç bozmaz. Toplumsal kurallarda efendi kadar bilgilidir, ama haremde görgü kurallarının uygulanmasında çok daha esnektir. Görkemli görünmeye, eğer ziyarete gidiyorsa özen gösterir; evinde kendi eşitleri veya kendinden daha yüksek mevkide olanları karşılarken basit ev kıyafeti içindedir; ayağında terlikleri

vardır, kendisinden daha düşük mevkidekileri çorapla bile karşılayabilir. Osmanlılar için sokak ayakkabılarıyla halılarla kaplı odalarda dolaşmak, rahatlık, temizlik ve yaşam anlayışlarına göre, tıpkı bizim çizmeyle yatağa girmemiz kadar yakışıksız bir davranıştır. Oturma tarzı ve şekli çorapla dolaşmayı anlaşılır kılar, ama yine de çorapla misafir karşılamayı haklı çıkartmaz.

Evde Osmanlı kadını bazen gergefini eline alır. Yaptıkları el işleri becerilerini, çalışkanlıklarını ve ince renk anlayışını sergiledikleri yerlerde, zevklerini gösterir.

Sigara, yaşlılarda çubuk ve kahve alışkanlığı, hayal âlemine yolculuk keyfini tatlandırır. Neler hayal eder? Hangi düşünceler geçer aklından? Bunu kim bilebilir? Ama elbette şunları söylersek pek de yanılmış olmayız; birçok durumda Bayan X'in yeni kupa arabası veya Kadın F'nin son düğünde taktığı gerdanlık veya çarşıda görmüş olduğu muhteşem kumaş veya *"points d'Alençon"*[6] hani şu fuarda... neler söylüyorum ben! Şu anda Tuna'da değil Boğaziçi kıyılarındayız ve ben tanıdığım Viyanalı kadınlar hakkında değil Osmanlı kadınlarından bahsediyorum.

Kendine ait bir oda, bir *Boudoir*[7] Doğulu kadın için bir ihtiyaç değildir; tüm evde dolaşır ve canı nerede isterse oraya çöküp oturur. Köle kızlar geceleri şiltelerini, döşeklerini yatak malzemelerini neresi uygunsa oraya sererler.

Doğulu kadın da erkeği gibi gece yatağa girerken özel giysiler giyer ve kalkmaya hazır bir şekilde yatar.

Zaman zaman gezintilerde bazı hanımlar bana anlaşılmaz gelen bir serbestlik içinde hareket ederler. Örneğin beğendikleri hoş bir delikanlıya bu beğenilerini o kadar ince bir doğallıkla gösterirler ki, bu kadarını benzer durumdaki İtalyan kadınları bile beceremezler. Bazıları hoppalıklarını o kadar abartır ki, daha biraz önce evde bir Türk kadının gülümseyen bakışıyla ölüme gidenleri dinlemiş olan Avrupalı erkek benzer şekildeki imalı bir davetin konusu oluverirse, kendini çaresizce aynı kötü kaderle yüz yüze sanabilir. Ama bunu bilerek yapan güzeller laf atarlar, kikirderler ve selam verirler, kara tenli ahlak bekçileri ise kayıtsızca arabada oturur ve donuk gözlerle atların koşum takımlarını seyrederler.

Elbette Müslümanlar arasında da "gezgin küçük hanımlar" vardır. Bunları deneyimsiz bir göz herhangi

6 İğneyle yapılmış dantel.
7 Yatak odası

bir kadından ayırt edemez. Batıda da ayın yarı ışığına sahip olanlar dünyanın parlaklığını yansıtmaya hevesli değiller mi? Hiç tersi olabilir mi?

Müslüman dünyanın Kamelyalı kadınları makyajlarında kullandıkları hileler ve aşırı kırmızı renkle, abanoz siyahıyla kaşlarını keskin bir şekilde birleştirmeleriyle, eldiven ve çizmelerinde tercih ettikleri anormal, cesur renklerden (eldivenler her zaman pembe tonlarda, çizmelerse, örneğin bakır pası yeşili gibi) ve son olarak huzursuz aceleci hareketleriyle, laubali dik bakışlarından tanınırlar.

Ayrıca yaptıkları işi saklamaya çalışmak onları asık suratlı yapmıştır; bunun alenen icrası zaten söz konusu olamaz. Hiçbir korumaları olmayan bu kadıncağızları resmi otorite zorla kendi himayesi altına almıştır. Mahallenin lideri ve ahlak bekçisi olan imam gözünü ona emanet edilen mahalleden ayırmaz. Elbette çoğunlukla boşunadır, çünkü "kadın hileleri, şeytan kurnazlığı" servilerin altında da oynar oyununu. Ama bazen imam, uykusuz bir gecede işini yapmaktan ve ahlaka hizmet etmekten daha iyi bir meşguliyet bulamazsa, şüpheli evi gözetler ve şüpheli bir gölgenin evin kapısının karanlığından süzüldüğünü görür. Sonra gece bekçileri ve birkaç iyi komşuyla beraber evi basar. Eğer baskın başarılı olursa bekçilerin şamatası ve çevrenin tedirgin olan kadın ve kadıncıklarının öfkeli nidaları eşliğinde ateşli zamparayı karakola götürür. Ancak ertesi sabah serbest bırakılır, ama günahkâr kadın günler, hatta haftalar boyunca kapalı pencereler, sürgülü kapılar arkasında kalır. Bir mahallede mahalle sakinleri birisini komşu olarak kabul edip etmeme yetkisine sahiptir. Böylece bu kadınlar ya orada yaşamaya devam ederler veya giderler. Ama eyvah ki, eyvahlar olsun imama! Eğer basılan kadın suç ortağını saklamayı veya kaçırmayı başarırsa imam yandı demektir. Çünkü işgüzar imam kadın tarafından ev huzurunu kaçırmakla dava edilir ve bu yüzden işinden bile olabilir. Davacının kötü şöhreti bile harem kurallarını çiğnemenin cezasını hafifletmez.

Osmanlı anlayışı "kaybedenler" olarak özel bir sınıf tanımaz, uygunsuz kadınlar durumdan duruma ve ancak suçüstü yakalandıklarında cezalandırılırlar.

Gölgeli yan yollardan aşk maceraları peşinde koşan erkekler ise Osmanlı toplum mahkemesinde ayıp kavramı ile hatalı olarak damgalanır ve

rezil edilirler. Görülüyor ki Osmanlı toplumunun vicdanı bu noktada batılılara göre daha yumuşak.

Türk kadınını saf tipli olarak nitelemek zordur. Kadınlar dünyasında Osmanlı özelliklerinin içine fazlasıyla Kafkas unsuru karışmıştır.

Daha önceki bölümlerde kadının emrine verilen Çerkezlerden bahsetmiştim. Eskiden varlıklı erkeklerin kendileri için odalık olarak satın aldıkları kızlardan bahsetmeyi de gereksiz buluyorum. Kız için bu ticaret, Avrupalıların ona yükledikleri aşağılayıcı anlamı kesinlikle taşımaz, tıpkı köleliğin batıdaki kelime anlamıyla hiç ilgisi olmadığı gibi. Para bir çeşit ilk gece hediyesi gibi kızın ebeveynlerine verilir. Kafkas dağ halkları çocuklarını muhteşem İstanbul'a satabilmek için uğraşırlar ve çocuklar da bunu en az aileleri kadar isterler. Küçücük başları için saman döşekler yerine ipek yastıkları, çekici kişilikleri için, sert tabiatlı vatanlarındaki dağ kulübesi yerine haremin altın kafeslerini tercih ederler.

Odalığın konumu evli bir eşinkiyle aynıdır. Beyine bir çocuk verdiğinde özgürdür. Çocuk meşrudur, çünkü Osmanlılar "uygunsuz evliliğin" önyargıları kadar evlilik dışı, gayri meşru çocuklardan da habersizdirler. Sultanlar ve şehzadeler de köle kadınların çocukları değil midir? Sultan asla bir Türk kadınla evlenmez, bir odalığı tercih eder. Sultan'ın emriyle kadın olarak yükselir ve bu unvanla sarayın ileri gelenleri arasındaki yerini alır. Eğer bir şehzade dünyaya getirirse o zaman Haseki Sultan adını alır. Sanıyorum bu durumun vurgulanması, sultanın sadece keyfine göre bugün bu yarın öteki saray kölesini lütfuyla onurlandırıp sonra bir kenara itmesi şeklindeki fantastik tasvirin hiçbir temele dayanmadığını göstermeye yetecektir. Halife sultanlar onurları hakkında farklı düşünürler. Onlara dokunanlar yükselir ve onları yükselten neden ortadan kalksa bile, orda kalırlar. Saray hareminde söz sahibi olan sadece bir kadın vardır, diğer sayısız kadın onun maiyetini oluşturur.

Ayrıca halife olarak ayrıcalıklarını kötüye kullanan ve böylece halkın gözünden düşen sultanlar batılı tahtlardaki benzerleriyle aynı kaderi paylaşırlar.

Daha önce söz etmiştim, Çerkez kızları kendi arzularıyla İstanbul'a satılmak isterler. Hükmedeceklerini ve beylerinin gün gelip önlerinde diz

çökeceğini iyi bilirler. Haliç'e gelenlerin hemen hemen hepsi sultan sarayında bir odayı hayal eder. Yaşlı, deneyimli koruyucusunun henüz çok genç olan köle kıza alışılagelen iltifatı şöyledir; "İnşallah haseki sultan olursun," genç kızın çocuk dudakları mırıldanır, "İnşallah!.." Çerkez kadınlarının kişilikleri güçlüdür; Türk kadınlarının tersine ama Macar, Polonyalı ve Fransız kadınlarına benzer şekilde çoğunda erkeksi bir zekâ vardır ve bunlar eşleriyle evlendirilmez, evlenirler; sömürülmez, sömürürler.

Çerkez kadını Osmanlı kadınına göre daima daha dayanıklı ve enerjiktir, entrikalara karşı yeteneklidir, iradelidir ve amacını gizlemeyi iyi bilir, ta ki uygun fırsatı buluncaya kadar. Gülümseyerek zarar vermeyi ve öcünü "soğukkanlılıkla" almayı bilir.

Bir zamanlar padişah sarayında köle olan Zekiye adında Çerkez bir kadın bir paşayla evlendirilir ve bir oğlu olur. Biraz kendini beğenmiş bir gururla, herkesi küçük oğlunun güzelliğine hayran bıraktıracak her fırsatı kullanır. Bu övünme özellikle çocuksuz bir arkadaşının fena halde gücüne gitmektedir. Züleyha, yalnızlığını paylaşmak için kuşlarla uğraşmaktadır. Evcilleştirilmiş kakadudan eğitilmiş kanaryaya, bülbüllere kadar çok nadir ve çok güzel kuşlar satın almıştır. Anne olma özlemini dindirmese de kuş evi onun en büyük gururu ve mutluluğudur.

Bir gün, saray haremi hamamdayken, hamama gitmeyen Züleyha Zekiye'nin oğlunu yanına çağırtır, küçüğe şekerler vererek ve onu sevip, okşayarak iltifatlara boğar, o sırada çocuğu soyar. Köleleri hemen yumurcağı baştan aşağıya kınayla sıvarlar. Kına kuruduktan sonra küçük oğlan büründüğü yeni koyu kırmızı derisinden pek memnun olur ve herkese göstermek hevesiyle gururla hamama koşturur. Bağırarak annesine doğru koşar. Zekiye hanım dehşetle haykırır:

"Bu da ne? Ne istiyor bu küçük ucube?"

Oğlanı kimisi sağa iter, kimisi sola savurur, sonunda çocuk ağlamaya başlar, başından aşağı sıcak sular döküp çocuğun nefesini keserler.

O sırada eşikte Züleyha belirir ve ışıldayan gözlerle Zekiye'ye dönüp;

"Hanım senin oğlun bu," der.

Çocuğun hıçkırıkları, çaresizlik içinde bir çığlık ve çınlayan kahkahalar. *Tableau!*[8] Oğlan haftalar boyunca Kızılderili olarak dolaşır.

Her ikisi de nedimesi olduğu için sarayın kadın efendisi arabuluculuk yapar ve barış sağlanır. Barışı göstermek için Zekiye, küçük ıstakozun annesi, muhteşem bir sabah kahvaltısı düzenler. Her şey çok güzeldir, gülünür, eğlenilir ve afiyetle yenilip içilir.

Ev sahibesi misafirlerine son olarak bir pilav sunar. Pilav gelir ve gerçekten görünüşüyle bile büyük bir övgü alır. Kümes hayvanlarının kızartılmış etleriyle karışık tepeleme pilav küçük dişlerin arasında kısa zamanda bitip tükenir. Nefis! Eşsiz! Yok böyle bir şey! Züleyha, ağzının tadını iyi bilen birisi olarak içten övgü sözleriyle karşılar; bu pilav pilavların şahıdır! Mutfak sanatı en muhteşem örneğini vermiştir. Züleyha aşçıyı ödüllendirmek üzere boş tencereye değerli bir yüzük atar.

O sırada Zekiye ayağa kalkar ve gülümseyerek Züleyha'ya döner: "Övgülerinizi büyük bir samimiyetle kabul ediyorum. Hak ediyor, maşallah! Zaten nasıl kötü olabilirdi ki? Çok seçkin kuşların etleriyle yapıldı, çok nadir kuşların," Züleyha'nın beti benzi atar.

"Size kendi kuşlarınızdan daha mükemmel ne sunabilirdim ki?"

Züleyha "Yani kuşlarım beni öksüz bıraktı," diye mırıldanır ve bayılır.

Afrikalı zenciler nadiren odalık olurlar. Ama oldukları zaman erkek güzel olanları seçer. Her zencinin, bizim bildiğimiz nemli ova bölgelerinde yaşayan kavimlerden gelenler gibi kıvırcık saçları ve çıkık hatları yoktur. Böyleleri daha ucuz oldukları için hareme hizmetkâr olarak alınırlar. Ama arada sırada Kahire veya İstanbul'daki köle pazarına Afrika'nın kurak orta bölgelerinden gelen koyu tenli bir kız düşer. Böyle bir zenci kızın yüz hatları bizim güzellik anlayışımıza hiç de ters düşmez. Kendine has özellikler içinde Etiyopyalı kadınların sert karakterleri yumuşar, kaslı, ince, uzun, esnek ve çok orantılı bir vücudu vardır. Ayrıca kadındır ve doğaldır, kanı ve kalbi gençtir, çocukça sadıktır, asla kendine güvenmez ve sürekli kendini beğendirmek için çabalar. Beyaz sahibine tapar ve onu kayıtsız şartsız sever.

Ama bizim ana konumuz olan kişiye geri dönersek; Osmanlı kadınının dış görünüşü hakkında yeterince fikir sahibi olduk sanırım ve şimdi önümüzde zorlu bir görev var, onun psikolojik yapısıyla ilgili bazı özelliklerini ele almak.

8 Tablo.

Osmanlı kadını, ufkunu daraltan ve onu daracık bir yaşam yoluna sıkıştıran sınırlar yüzünden her türlü zorlayıcı ruhsal faaliyetler ve iç çekişmelerden uzak kalır. Dışardan çizilen bu sınırlarla yanlış yollara sapma ihtimali ile beraber duygusal olgunlaşma ve bireysel gelişmesi de engellenir. Şehvetlidir, ama cinselliği basittir, ruhundan kattığı duygusal heyecanlar yoktur ve –şehirlerde– doğayla bir ilişkisi olmadığı için budanmayı, gençleşmeyi de bilmez. Buna karşın cinselliğini ifadesi kaba ve nahoş olarak nitelenemez, çünkü Osmanlı kadını, toplumun en alt tabakalarında bile hiçbir zaman "ebedi kadınlığını" inkâr etmez ve fahişeliğin eline düşmüş olsa bile Avrupalı kadınlar, özellikle Almanlar gibi yozlaşmaz. Bu durum geleneklerden kopmasının içsel olmaktan çok görünüşte olmasından kaynaklanabilir. Bir sınırı aşmıştır, günah işlemiştir ama hiçbir zaman zor kullanılarak geleneksel atmosferden dışlanmaz ve hatalarıyla kendi içinde kalır. Bu durum onun kopuşundaki ruhsal sonuçları yumuşatır, Hıristiyan ülkelerinde bu sonuçlar, kendinden ve doğasından basit halk kavimlerinde geleneksel bilinç ne kadar gelişmişse ve eğitimle kendi doğasının üzerine ne kadar çıkartılmışsa o kadar tehlikeli bir şekilde dışa vurulur.

Severse o zaman bunu çocuksu bir bencillikle yapar, yani içgüdüsüne boyun eğer ta ki tatmini asla aşılamayacak dış engellere takılıncaya kadar; Hıristiyan anlayışına göre ahlaklı değildir, çünkü onun için suç sınırların dıştan bozulmasıdır; "zorunluluk" karşısında boyun eğer, ama "sorumluluktan" habersizdir.

Utangaçtır, eğer banyoda çıplak yakalanırsa her şeyden önce yüzünü örter. Özenli temizlik anlayışı dogmatik kurallarla beslenir, ancak bu içsel bir ihtiyaçtır ve ev idaresindeki titizliğinde kendini gösterir.

Cilveleri tamamen doğaldır ve tüm pervasızlığına rağmen belirli bir zarafeti vardır. Tüm kadınların öncelikli amaçları arzu uyandıran, beğenilen bir görüntü vermektir, ama hiçbirisi bunun için Osmanlı kadını kadar uğraşmaz. Her şey bu temel amaca göre düzenlenir. Doğanın acımasız bir taraflılıkla kadın cinsiyetinde hemen her şeyi azaltması, böylece varlığının tüm muhteşemliğini kısa bir kelebek ömrüyle sınırlaması Osmanlı geleneğinin bu mağdur eşe verdiği konumla daha da kötüleşir.

Kültürlü kadın zekâsının özellikleri ve eğitiminin meziyetleriyle kaybolan görkemini yapay olarak uzatmaya çalışır veya kendisini ve diğerlerini kaybettikleri konusunda aldatır. Ama haremin muşarabiyesi[9] arkasında durum farklıdır, eğer anne olamamışsa, beğenilmediği arzu edilmediği zaman varlığının da anlamı kalmaz. Türk kadını dindardır, ama dindarlığı nadiren yobazlık şeklini alır; Katolik bir çiftçi kadın kadar batıl inançlıdır; tüm kadınlara özgü olan ve İncil'in anlattığı Lut'un karısından[10] beri hiç değişmeyen şekilde tepkisel davranır. Avrupalı kadınlara pek özenmez, çünkü büyük ölçüde anlayamadığı batılı yaşam tarzı Osmanlı kadınına olağanüstü yabancı gelir, imrenmekten çok onu korkutur. Alışılana, öğrenilene sıkı sıkıya bağlanır. Belirli düzeyde Avrupai kültür erkeklerin öncülüğünde yayılmaya başladı. Sadece dış görünüşle ilgili olduğu için bu konudan bahsetmeye değmez. Ama Doğu'da dış görüntü hiç de azımsanmayacak bir etkiye sahiptir. İstanbul'un seçkin haremlerinde piyano sesleri kafa şişirmeye ve Voltaire'in konuşma tarzı şimdiden yerleşmeye başladı. Osmanlı kadınları yeteneksiz değildir, ancak şimdiye kadar bu yetenekleri hep gizli kaldı, çünkü erkeğin altında belirlenen konumunun temel şartı cahil olmasıydı. Modada yeniliklere işine geldiği şekilde uyar, çeşitli Avrupa giyim ve kozmetik eşyaları haremlere girmiştir. Ama bunların, Avrupa giyim kültürüne tamamen yabancı olan Osmanlı kadınlarına ne kadar fayda sağladığını söylemeye cesaret edemem. Her kıyafet belirli bir anlayışla giyilmelidir, her giyim tarzı belirli bir eğitim ve bilinç gerektirir. Bildiğim çoğu ulusal kıyafetlerden, sadece görüntüde zamanın şartlarına uymadığı için vazgeçilmiştir. Ulusal giysiler estetik açıdan bakıldığında şık ve hoş değildir ama her zaman karakteristik özelliğin çekiciliğini taşırlar.

Doğu için bu daha da fazla geçerlidir; kıyafet kendine özgü bir dünyanın yaşam tarzını ve geleneklerini yansıtır. Bunların arasına yabancı unsurların bilinçsizce alınması çok çarpıcı ve sert bir tezat oluşturuyor.

Burada anlatılanlar Osmanlı kadın dünyasının temsilcisi olarak çoğunlukla İstanbul kadınları için geçerlidir. Onların burada anlatılanlardan hoşlanıp hoş-

9 Kafes.

10 Kutsal kitapta geçen efsaneye gore Sodom yok edilirken Lut peygamber ve ailesi kurtulur ama arkalarına dönüp bakmamaları gerekmektedir, karısı dayanamaz dönüp bakar ve taşa döner.

lanmayacaklarını bilmiyorum. Gerçekçi olmaya gayret ettim, ancak zaman zaman, elimde olmadan kişisel görüşlerimle bu gerçekçilikten saptığımı itiraf etmeliyim. Ama "gerçek" haremde sevilen bir misafir değildir. Bir tek şey teseli edebilir: Herkes hoşa gitmeyen eleştirileri "diğeri"nin üzerine atarken, güzellik ve iyi nitelikleri kendine mal eder.

Üçüncü Bölüm

TÜRKİYE'DE ÇOCUK YAŞAMI

İstanbul'da ortalıkta hiç çocuk oyuncağı görünmez çünkü çocuklar ilk yıllarını haremin kapalı kapıları arkasında geçirirler ve çünkü yabancıların yolu oyuncakların yapılıp satıldığı sakin sessiz sokaklara hiç düşmez. Bu sokaklar merkezin dışında, ulu servileriyle Eyüp semtinin tenha bir mahallesindedir. Eyüp ayrıcalıklı bir semttir, sultanlar burada ataları Osman'ın kılıcını kuşanarak tahta çıkarlar ve bazen dünyevi bedenleri burada toprağa verilir. Bu sokaklarda çocuk kalplerini sevindiren zanaatkârlar sessizce çalışıp dururlar, yaptıkları işten olsa gerek "cennet krallığının sahibi" olan ufaklıklardan bir parça taşırlar. Burada oyuncaklar tahtadan yapılır. Eğer kararmış bir odun parçasını mavi ve kırmızı lekelerle bezeyip üzerine silindir levhalardan bacalar kondurup buharlı gemi olarak modernleştirilenleri yenilik olarak saymazsak, imalatları Sultan Ahmed zamanından beri aynı model ve kurallara göre yapılır.

Fantastik formları resim ve hiyeroglif çağının ürünleridir.

Osmanlının diğer imalat dallarını, her zaman yararlı olmasa da, etkileyen belirli düzeyde gelişme ve modanın, oyuncak yapımı üzerinde hiçbir izi yoktur. Çarpıcı renklerdeki kumaş artıklarından dikilmiş, epey bir çabayla tek hörgüçlü deveyle bir benzerlik sezdiğimiz şekilsiz yaratık, büyükbabanın çocukken haremin avlusunda hayali yolculuklara çıktığı oyuncak hayvanı andırır. Çok renkli camdan boncuklar ve midye kabuklarından süsler de eski örneklerine benziyor olmalı, buna karşın eyer süsü yerine geçen, bir Frenk dikiş kutusundan alınmış ipek makarası ve bize devenin gözleri olarak bakan iki gömlek düğmesi mahcup modern ekler olmalı. Türk çocuklarının samandan yapılmış tahta atları eskiden beri yer döşemelerini tıkırdatmaya devam ediyor ve demir tellerde ileri geri hareket eden, topraktan yapılmış boncuklar birer balık olarak yüzyıl önce atalarını eğlendirdiği gibi bugün de onları neşelendiriyor. Kayıklar ve arabalar eskiden olduğu gibi bugün de baştacı olmaya devam ediyor; uzun zamandan beri bol miktarda kırık ayna parçaları ve tüylerle süsle-

niyorlar, çünkü bu süsler yakışsa da yakışmasa da rağbet gören tüm oyuncaklarda mutlaka kullanılıyor.

Bu alanda ne Batı Avrupa etkisi ne de batılı ithalat herhangi bir kazanım elde etmiş değil. Bunun nedeni bizim oyuncak imalatçılarımızın ürünleri konusunda Türkleri, İrokualar[1] ve Yeni Zelandalılarla aynı kültür düzeyinde görmeleri olsa gerek. Ama gözlemcinin aklına şu soru takılıyor; neden Konstantiniye imalatı bu ürünlerde diğer el sanatlarının çok ama çok altında kalmış.

Baba çocuğun ilk eğitiminden, hatta onunla ilişkiden bile uzak duruyor. Muhafazakâr ve kültür düzeyi ile çocuğun anlayışına daha yakın olan anne çocuğun ihtiyacından çok alışılagelen ve bilinenlere bağlı kalıyor. Seçkin ailelerin çocukları bile kabaca oyulmuş ve rengârenk boyalı bu geleneksel oyuncakları porselen yüzlü, gözleri hareket eden bebeklere, kısaca tüm otomatik ve ince birer sanat eseri olan, bizde endüstrinin varlıklı aileler için sunduğu ve ne yazık ki onların da düşüncesizce çocuklarının ellerine tutuşturduğu oyuncaklara tercih ediyor.

Böylece Eyüp'teki oyuncakçıların alışkanlıklarından vazgeçmeleri için bir neden yok ve tahtadan oyup boyadıkları, üzerine ayna parçaları ve tüyler yapıştırdıkları develeri ve gemileri yapmaya devam ediyorlar ve çocuklar da harika buldukları bu nesnelerle mutlu oluyorlar. Mükemmel tasarımlı, aslına uygun ve mümkün olduğunca gerçeğinin ideal bir taklidi olan oyuncaklar çocuklar için pek bir şey ifade etmez; en fazla ilk gördüğü anda şaşırır. Ama bu şaşkınlığı geçtikten sonra oyuncağını incelemek, biçimini değiştirmek, onu canlandırmak ister, sonunda, belki gövdesi veya bir parçasıyla gerçekten dost olmak için elindekini parçalar. Oyuncak çocuk ruhunun doğal eğilimine cevap veremezse, eğer böyle bir dürtüyü uyandıramazsa veya ilgisinin devamını sağlayamazsa amacına ulaşmaz. Bu nedenle çocuğa yaratıcılığını geliştirmek yerine olumsuz anatomik gücünü uyaran oyuncaklar verilmemelidir. Bugün pedagojinin temel ilkelerinden birisidir bu ve anaokullarında artık çocuklara Fröbel tarzı[2] denilen oyunlar oynatılır, böylece oynayarak düşünmeye yönlendirilirler. Uriel Acosta'nın "İnsan düşünmeyi öğrebilir mi?" sözüne karşın, bu yolla düşünmek öğrenilemese bile yetenekli olanların düşünme man-

tığını öğrenebildikleri, yani yeteneklerini amaca uygun bir şekilde kullanmayı öğrenebildikleri kesindir.

Benzer sonuçlar mümkün olduğunca tamamlanmamış oyuncaklarla da kısmen elde edilir. Bu tarz oyuncaklar çocuğun anlayışına uygundur ve başlangıç aşamasındaki belirli formu tamamlamak veya yeniden şekillendirmek hayal gücünü uyarır. Tam anlamıyla düşünmeye özendirmese bile en azından gelişmeye teşvik eder. Bu konuda Osmanlılarda görülen katı muhafazakarlığı takdir ediyorum. Fantastik süslemeleri ve eklemelerini dikkate almadan amaca uygun oyuncakların sürdürülmesini genel anlamda çocuğa karşı doğru bir davranışın işareti olarak anlayışla karşılayabilirdim, ancak İstanbullu çocuğun yetiştirilmesiyle biraz daha yakından ilgilenince bunun bilinçli bir seçimden çok sadece tesadüfi olduğunu gördüm. Yeni doğan bebekler sardalye balığı gibi tuzlanır, yani tuzla ovalanır, sonra acımasızca sıkı bir şekilde kundaklanır, ara sıra "kötü kanın" akıp gitmesi için kan alınır ve ancak dört hafta sonra yıkanır.

Osmanlı erkek çocuğu için çocukluk dönemi sadece harem duvarlarının içinde yaşadığı dönem boyunca sürer, yani ilk gelişimini tamamlayıncaya kadar. Haremde annesi tarafından şımartılır; anne onu sever, daha doğrusu ona düşkündür; ancak bizim ideal anne sevgisinde görmeyi beklediğimiz çocuğun ruhunu geliştiren şefkatli bir sevgi değildir bu, aksine tamamen temel bir doğal güdünün sert etkisiyle sever. Oğluna sarılıp okşar; eğer ruh hali iyi değilse, bu okşamalar çimdiklerle süslenir ve canı acıyan çocuk gözünde yaşlar belirdiği anda ateşli öpücüklerle boğulur veya ağlayan ağzı bir ballı çörekle tıkanır. Rahat bırakmak anne yetiştirmesinin temel ilkesidir. Sınırlı bilgisinin çocuğunun psikolojik gelişmesinde yönlendirici olamayacağı açıktır. Baba da çocuğunu sever, ama bunu mesafeli bir şekilde gösterir. Çocuk ona karşı sadece hürmet gösterir, otoriter büyüğünün önünde en ufak bir neşe belirtisine kesinlikle izin verilmez. Türk ailesinde ilişkiler tamamen ataerkildir ve katı bir disiplinle korunur; bizde babalar ve oğulları birbirine bağlayan içten samimiyet onlara yabancıdır; ruhsal ve duygusal yapının şefkatli bir şekilde biçimlendirilmesi hiç bilinmez; aile kutlamaları yoktur, önemli yıldönümleri, doğum ve isim günleri hiç

1 Kuzey Amerika yerlileri.

2 Alman eğitimbilimci (178: 1852) çocuklar için bütün b eğitsel oyunlar sistemi geliştird

kutlanmaz. Oğlan çocuklarının önemli ve büyük tek kutlamaları gösterişli sünnet törenleridir.

Oğlan büyüyüp annenin himayesinden çıkacak yaşa geldiğinde bir anda harem atmosferinden bürokratik kastın içine fırlatılır. Bizde erkek çocuklarının içgüdülerini takip ederek neşeli oyunlar oynadıkları yaşlarda efendi oğlu yetişkin bir adam gibi giyinmiş, büyümüş de küçülmüş edalarıyla derli toplu ve ağırbaşlı bir şekilde ortalıkta dolaşır. İçinden geldiği gibi hareket etmek, doğal şen kahkahalar atmak artık geride kalmıştır; yaşlar arasında olgunlaşmaya yardımcı olan geçiş dönemleri yoktur. Çocukluğunun kış gecesine düşen ilkbaharın ilk güneş ışıklarını gördüğü anda birdenbire yaz güneşinin kavuruculuğu altında bulur kendisini. Bu durum onun dışarıya karşı davranışlarını çok erken olgunlaştırır.

Batıda kültürlü kesimde çocukların önünde cinsel ilişkilerle ilgili konulardan konuşmaktan nasıl özenle kaçınılıyor ve "leylek" üstlendiği mitolojik görevle uzun zamandır büyüklerin kaçış yolu oluyorsa, Doğu'da da çocukların önünde bu konular açık açık rahatça konuşulur. Gençliğin zihnindeki bulanıklığa, kararsızlığa ve sırlara hemen hemen hiç saygı duyulmaz.

Yaşamın odak noktasında (memur kesiminde) babasını otoriter bir bey ve amir olarak görürken, babasının emrinde çalışanlar onun için yaltakçı asalaklardır. Babasının amirleri veya hiyerarşik olarak daha üsttekiler ise ona doğaüstü güçlere sahip yüce varlıklar olarak görünür. Böylece küçük yaşta kendisine ve insanlara değer vermek yerine rütbe ve güç önünde eğilmeye şartlanır. Davranışlarında ciddiyeti yaşam kanunu olarak kabul eder. Her gün, her saat duygularını ifade etmekte kendisine hâkim olması ve her şeyden önemlisi saygıyla "susarak" öğrenmesi gerektiği telkin edilir. Tüm duyguları ve düşünceleri sistemli olarak etiketin, geleneklerin kalıbı içine hapsedilir.

Çocuğun davranışları, duygusal ve düşünsel yaşamı önceden belirlenmiş bir yola bu kadar katı ve kesin olarak yönlendirilirken, fiziksel gelişmesi hemen hemen hiç göz önüne alınmaz. Oyuncaklar arasında bahçe aletleri, tahta yapı malzemeleri, topaç, çember oyunları gibi oyunlar bulamazsınız; açık havada, hareketlilik gerektiren ve bir şekilde bedensel gelişmesini sağlayan oyunlar hiç yoktur. İstanbul çocukları için eğlenceli bir çocukluk çağı, bir

çocukluk neşesi yoktur. Eskrim, binicilik, jimnastik, yüzme ve diğer bedensel hareketler çocukların gelişim programlarında hemen hemen hiç yer almaz. Bu durum İstanbul toplumunun birçok kesiminde bedensel gücün kabalık ve köylülükle eş anlamlı görülmesinin nedenini açıklıyor. Sadece askeri çevreler ve askeri eğitim kurumları bu görüşün dışında tutulur.

Sonuçta çocuk özgür, kendine yeten bir erkekliğe doğru büyümez, aksine tüm doğal gelişmelerden uzaklaşıp bürokratik-saray görevine bağımlı olmaya, otoriteye boyun eğmeye, kendini tamamen bu sınıfın ruhuna adamaya zorlanır.

Böylece 7-8 yaşlarındaki paşa veya beyzade bir taraftan çok erken yaşta hedefine odaklanmayı, hükmetmeyi ve emretmeyi öğrenirken diğer taraftan evin halkı ve hizmetkârları tarafından gerçek bir mevki sahibi gibi pohpohlanır; babasının rütbesi oğlunda da yüceltilir, böylece onun gençlik girişkenliğinin, serbestliğinin tamamen yok olacağı hiç umursanmaz. İstanbul sokaklarında bir hizmetkârın eşliğinde dolaşan ve babasının rütbesinde altın sırmalı üniformasını giymiş küçük bir bacaksıza sık sık rastlarsınız; ve devriyelerin ona aynı askeri hürmeti gösterip aynı ciddiyetle selam verdiklerini görürsünüz; dişlerini değiştirmekte olan ağızdan babasının alışıldık sözlerini duyarsınız.

12-13 yaşlarında efendi oğlu, gerekli bir ön eğitimi olmadan gönüllü stajer olarak bir kaleme girer. Din, yüzeysel bir Arapça gramer bilgisi, şundan bundan belli belirsiz birkaç kavram, belki biraz Fransızca ve özellikle güzel bir el yazısı çoğunlukla bilimsel donanımının genel hatlarıdır. Çırak olarak isterse bürokratik açıdan önem taşıyan eğitimini kendi tarzında geliştirebilir. Ne büyük şans ki Osmanlılarda, doğal yetenekleri ve doğuştan gözlem kabiliyetlerinin yanı sıra oldukça gelişmiş bir mevki hırsı vardır. Günümüzde devlet hizmetinde ilerlemek için bilgili olmak gerektiği ve cehalet İstanbul toplumunda büyük bir eksiklik ve kusur olarak görüldüğü için gençler artık hayret verici bir gayretle ve çoğunlukla büyük bir başarıyla önemli gördükleri konularda kendilerini eğitmeye çalışıyorlar. Elbette bu eğitim genelde herhangi bir plan veya sisteme göre yapılmıyor.

Şimdiye dek hep efendi (memur) dünyasının çocukları hakkında konuştum, çünkü çok halklı Osmanlı devleti içinde tek bir homojen toplu-

luk vardır, bürokratik-teokratik-askeri olan. Genelde halk arasında da benzer yetiştirme ilkeleri geçerlidir, ancak zihniyet ve uygulama farklı bölgelerde ırkların farkına ve halk tabakalarının kültür düzeyine göre değişir. Çok geniş kapsamlı bir genellemeyle şunlar söylenebilir: Şehirdeki veya köydeki halk çocuğu, ergenlik çağına girmiş olsa bile, vatandaş veya saray adamı olarak değil Müslüman olarak yetiştirilir. Şehirlerde bedensel gelişmeyle ilgili çok az şey yapılır, ama engellenmez. Tavırlarındaki ciddiyet, tıpkı kibarların çocuklarında olduğu gibi ona da aşılanır, ama onlar kadar kolay eğilip bükülmez. O da kendisine bir birey olarak değer vermeyi öğrenmez, ama kendisini Müslüman toplumun bir üyesi olarak görür; otoriteye itaat etmeyi öğrenir, ama bu devletin güç sahiplerine değil daha çok kader ve kanunlara boyun eğmektir.

Kız çocukları için bir şeyler söylemedim, belki farkında olmadan, dünyevi yaşamın ziynetlerini ortaya dökmekten hoşlanmayan Doğu geleneğine duyduğum hürmettendir. Ama bu satırları okuması amaçlanan batılı okura biraz fikir vermek amacıyla atladığım bu konuyu birkaç kelimeyle telafi etmeliyim.

Kız çocuğu büyür ve Allah'ın takdiri ailesinin isteğiyle aynı olursa çok güzel bir kız olur. Yani tarlada bir zambak gibi büyür, gelişir. Yeni dönemde bu filizlenen güzellik piyano çalmak, Fransızca konuşmak v.s gibi bazı becerilerle de destekleniyor. Kızlar davranışlarında erkeklere göre daha serbest, daha kendi halinde bırakılırlar. Genelde kız çocuk neşeli konuşkan olduğu kadar, canlı hareketlidir; doğal, basit olduğu kadar enerjik, agresiftir ve bu özellikleri yıllar içinde çok az kaybolur. Sıcakkanlı olmaları kadınların temel özelliklerinden birisidir, kaybolan gençlikten sonrada çekiciliğini hiç kaybetmeyen bir gizem onlarda her nefes alışlarında, her hareketlerinde kendini gösterir. 9-11 yaşlarında, eskiden hiç engellenmeden serbestçe dolaştıkları misafir odalarında daha nadir görünmeye ve dışarı çıkarken örtünmeyi öğrenmeye başlarlar. Bir süre sonra haremin eşiğinden dışarı adım atamazlar, düzenli olarak örtünürler ve en son modaya uygun şekilde Frenk korsesini benimserler.

DOĞU'DA BEY VE HİZMETKÂR

Hizmetkârlar Türk toplumunun içinde çok büyük bir kesimi oluştururlar. Çünkü ülkenin kültür düzeyi ne kadar primitif olursa genelde her bir ev idaresindeki hizmetkâr sayısı da o derece artar ve işverenin servetiyle hizmetkâr ihtiyacı arasındaki orantısızlık o denli keskin bir tezat oluşturur. En üst seviyedeki efendi –ve rütbe burada gelir düzeyinin de bir göstergesidir– itibarını korumak için, isterse çıplak ayaklı olsun mutlaka bir hizmetkârın eşliğinde dolaşmalıdır. Hizmetkârın olmadığı yerde "cemiyet için bir hiç" olma korkusuyla yüz yüzedir.

Osmanlı Devleti'nin teokratik-askeri düzene göre organize olmuş toplumu içinde sınıflar değil sadece rütbeler vardır ve hizmetkârların sosyal seviyesi de kısmen devlet memurluğunun bir parçası kısmen onun bir bağı olarak şekillenmiştir.

Ancak çok yeni dönemdeki düzenlemelerin devlet memurlarında aradığı yüksek nitelikler, eğitim ve her idare dalında mesleki bilgiye sahip olması gerekliliği kişisel ve resmi hizmet arasına kesin bir sınır çizmiştir ve hizmetkârların eskiden olduğu gibi kolaylıkla resmi görevlere geçişi kısıtlanmış veya zorlaşmıştır.

Buna rağmen Osmanlı evinde hizmetkâr şimdi de ailenin bir ferdi olarak kabul edilir ve kendisi de kendisini hâlâ devletin bir parçası olarak görür. Belli bir açıdan haklıdır; çünkü her ne kadar ikinci düzeyde de olsa, her hizmekar devletten emekli gibidir, çünkü devlet hemen hemen tüm hizmetkâr sahiplerini besler. Hizmetkârın konumu kesinlikle aşağılayıcı değildir. Yüksek rütbe sahiplerinin hizmetkârlarına saygın memuriyet dereceleri verilir ve son yıllarda bazı az sayıdaki Fransızlaşmış büyüklerin evlerinde en alt sınıftaki hizmetkârlara *livrée* dayatılsa da bu uşak üniformasının içsel anlamı eksiktir. Hizmetkâr her şeyden önce Müslüman ve Osmanlıdır ve öyle kalır.

Vezirler bugünkü vali konumunu alıp yetkileri sınırlanmadan önce tam anlamıyla birer sultan vekiliydiler. Bir eyaletin iyiliği ve kötülüğü onu

yöneten vezirin ellerine teslim edilirdi; idari yönetim, vergilendirme, askerlerin idaresi ve en üst yargı yetkisi onlara aitti. Modern Türkiye'de batılı örneklerine göre kurulan bürokratik sistem, o zamanlarda "ipek ilmeğin" gölgesi altında henüz oluşmamıştı. Sadece vezirler yönetim tarafından atanırdı. Hatırı sayılır bir hizmetkârlar ordusuyla çevriliydi. Bu hizmetkârlarının bir kısmı, onun emri ve isteğiyle, eyaletin idaresindeki bazı konularda görev alırlardı. Bu idare büyük sınırları içinde genel bir sistemle kurallara bağlanmıştı ve bu kurallar çerçevesinde tatbik edilirdi, ama yorum sadece ve tek başına kişisel görüşe, uygulama ise keyfiyete bağlıydı. Kısaca eyaletin idaresi görevlere değil kişilere dayanıyordu.

Bu durum ortaçağ batı dünyasıyla belirli bir benzerlik gösteriyor. Ancak yakından bakıldığında özünde büyük bir fark görülür. Bu fark o zamanların batı dünyasındaki aristokratik düzenlemededir ve bu düzenleme Osmanlı devlet yapısına tamamen yabancıydı, hâlâ da öyledir.

Reformdan önce Osmanlı konağının sakinleri üç grubta toplanabilir. Birincisinde yazı ve büro işlerini yapanlar, genellikle mevki ve rütbe olarak bey ve efendi olanlar. Bunların altında öncelikle efendisinin alter egosu olarak kâhya yer alırdı. Bazen beylerbeyi (ikinci dereceden paşa) mevki ve rütbesini alırdı. Ondan sonra divan efendi (sekreter), mühürdar (mühürden sorumlu olan), haznedar (hazine sorumlusu), divittar (yazı takımları sorumlusu), silahtar (silahları taşıyan), imrahor (ahır sorumlusu), kavasbaşı (odacı), vekilharç (erzak sorumlusu), kaftan ağası (giysi sorumlusu) ve paşa sarayının diğer hizmetkârları sıralanırdı. Bunların her birinin sorumlu oldukları alan ve mevkilerinin derecesine göre kendi hizmetkârları vardı.

İkinci sırada çubukçu ve kahveci gelirdi, yaptıkları iş aslında hiçbir şey yapmamaktı. Çünkü kahvenin yapılması ve servisinin, nargilelerin hazırlanması ve temizlenmesinin özel bir çaba gerektirdiğine inanmıyorum. Kibarların evinde çubukçuların sayısı oldukça fazlaydı. Bazı durumlarda, sürekli gözlenen görgü kuralları gereği, eşit rütbedeki misafirlere aynı anda 10-12 çubuğun servis edilmesi gerekirdi. Aşçılar mutfaklarını kendi başlarına idare ederlerdi. Günlük misafirlerin sayısı hiçbir şekilde önceden kestirilemediğinden ağır bir sorumlulukları vardı, ama oldukça geniş, kazançlı ve her türlü ciddi kontrolden uzak bir çalışma alanına sahiplerdi.

En son basamakta ise ayvaz (ayak işlerini yapan yardımcı) ve seyis (at bakıcısı), bir de İstanbul'da kayıkçıyı görürüz.

Hizmetkârların sayısı esas olarak işverenin rütbesine göre belirlenirdi çünkü servet sahibi olmak için tek kaynak devlet gücüydü ve yüksek rütbeler ile zenginlik aynı anlama gelirdi.

Hizmet personelinin düzeni politik reformdan sonra da bir süre devam etti ve her vezir evinde onlara hâlâ rastlıyorum. Elbette gerçek görevlerinden çok göstermelik ve nam için ve hatta sembolik olarak varlar. Kahyânın hâlâ büyük bir saygınlığı var, ama başkalarından çok kendi kendisini önemli görüyor. Haznedar artık gereksiz oldu. Her ikisinin işlerinin ve etkilerinin büyük bir kısmı, artık her yere atanan hükümet memurlarına ve eyalet kurullarına geçti. Hizmetkârların sayısı daha makul ölçülerle, yaklaşık 40-50 kişiyle sınırlandı.

Beyinden güvenli bir yaşam seviyesi bekleyen ve bunun yanı sıra az çok kazançlı yan gelirlere de memnun olan Osmanlı hizmetkârın yerini isteyerek kolayca bırakmayacağı açıktır. Evde yaşlanmış hizmetkârlar olağandışı bir görüntü değildir. Çünkü osmanlı hizmetkâr ait olduğu evle bütünleşir ve beyinin kaderini paylaşır. Onunla yükselir, onunla beraber itibarını kaybeder. Dışarıya karşı beyiyle aynı etkiye ve saygınlığa sahiptir. "Biz" demek "ben" demek yerine geçen kalıplaşmış bir konuşma şeklidir. Bu çok yakın ilişki karşılıklıdır. Osmanlı beyi, hizmetkârına karşı saygısızlığı kendisine yapılmış bir hakaret olarak görür.

Beyinin hizmetkârlarına kötü davranması, Osmanlıların genel tarzı ve saygınlığı göz önüne alındığında, düşünülemez bile. İlişkiler bir taraftan Osmanlı astının kayıtsız şartsız uyduğu katı disiplinle düzenlenirken diğer taraftan Müslüman dünya görüşüyle yumuşatılır. Yaşlı hizmetkârların evin oğlunun sofrasına oturması, yüksek rütbeli bir efendinin hizmetkârıyla santranç veya tavla oynaması olağandışı görüntüler değildir. Osmanlı hizmetkârına karşı laubali olmaz, hizmetkâr da ne konumunu kötüye kullanmaya, ne de aşırı bir çalışma için kendini zorlamaya gerek duymaz. Doğal anlaşma her ikisine de uygundur.

Çoğu ileri gelenler hizmetkârlarının zenginleşmesinden memnun olurlar. Tanıdığım en yüksek rütbelilerden birisi, biraz fazla işgüzar bir ka-

tip tarafından sarsıcı olabilecek derecede yüklü bir hesap hatası için uyarıldığında katibe çok öfkelenmişti. Osmanlılar detaylarla uğraşmayı itibarlarını sarsan bir durum olarak görürler; temel prensipleri şöyledir; nasıl ki dallarından dökülen meyveler için eğilmek ağacın işi değilse, evin efendisi de masasından dökülen kırıntılarla ilgilenmez.

Osmanlı ev idaresinde iki iş Hıristiyanlar tarafından yapılır, kilerci ve ayvaz. Kilerci genelde bir Rumdur. Yemekten önce her İstanbul efendisi için vazgeçilmez olan rakı tepsisini hazırlamak ve çok önemli içme suyunu tedarik etmek onun görevidir. Rakı tepsisi küçük bir şişe mastika ve ona uygun mezeler olan zeytin, peynir, havyar, sardalye, helva ve diğer yiyeceklerden oluşur.

Doğu'da ana yemek geceleri yendiği için rakı tepsisi işten eve döndükten sonra, yani akşam saat beş-altı arasında alınır. Bu ön yemek iş sonrası dostlar ve misafirin güzel sohbetleriyle şenlenir.

Ayvaz ise genellikle bir Ermenidir ve bu sebeple Karabet veya Kirkor adını taşır. Siyah sarığı Hıristiyan olduğunu belli eder. Önüne bağladığı kırmızı sarı çizgili peştemal ve başında taşıdığı tahta yemek tablası yaptığı işi gösterir. Evin ve selamlık odalarının temizliğini yapar, misafirlerin yataklarını hazırlar, aydınlatmayla ve kışın mangalın yakılması ve boşaltılmasıyla ilgilenir. Yemek zamanlarında selamlıkla haremi ayıran duvardaki bölmeden yemekleri getirir. Ev içindeki hizmetleri yapan esas olarak odur ve o bu ağır görevi yerine getirirken ağalar –devlet memurlarının hizmetkârlarına böyle hitap edilir– ev işini daha çok kişilikleriyle temsil ederler.

Ayvaz, seyis ve kayıkçı ulusal giysilerini hâlâ koruyan hizmetkârlardır. Diğerlerinin hepsi beyleri gibi giyinirler, tek farkları sakalları yoktur. Seyis ayrı bir özenle giyinir. Efendisi ata binerse hemen atın yanında, sol omuzunda işlemeli at örtüsü ve sağ eli eyerin arkasında yürür. Osmanlı beyi şehrin sokaklarında atıyla ağır ve ciddi bir şekilde dolaşır.

Arabaları olan bakanlarda ise seyis, atları sürerken arabanın arkasındaki binek atının da dizginlerini tutar.

Osmanlı bürokratik dünyasının orta kesiminde ev hizmetkârları en az üç bireyden oluşur, çubukçu, seyis ve ayvaz. Ata gücü yetmeyen küçük Babıali efendisi ise, eğer bir hizmetkârın eşliğinde sokağa çıkamazsa itiba-

rını kaybetmiş zanneder. Daha birkaç yıl öncesine kadar bu hizmetkâr elinde çubuk kılıfı ve sırtında diğer tütün aletlerini taşıdığı, bizim okul çantalarına benzer bir çantayla dolaşırdı. Şimdi daha ucuz olan sigara, çubuk kullanımını azalttı.

Eskiden beri ileri gelenlerin evlerinde bulunan Çerkez devşirmeler tamamen kayboldular. Kuran'ın şartlarına göre, bunlar evin oğluyla bir tutularak yetiştirilir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek görevlerinin temel direkleri olurlardı.

İster işle, ister hediyeler veya emeklilikle olsun tüm hizmetkârların ve ev ahalisinin ömür boyu bakımını üstlenmek kibar Osmanlılar için bir onur meselesidir. Şu veya bu ev reisinin iyi bir hizmetkâra bir kızını veya bir akrabasını eş olarak vermesi hiç de nadir bir olay değildir.

Anlaşılacağı gibi hizmetkâr ilişkilerinde Doğu ve Batı arasındaki fark, Doğu'da bu ilişkilerin toplumun içinde oluşması, Batı'da ise sınıf esasına dayanmasıdır. Batı'da sınıfları ayıran keskin çizgiler yavaş yavaş silinmeye başlasa da eğitim derecesi ve servetler arasındaki farklılık hâlâ belirgin bir sınır çiziyor. Doğu'da da aynı durum yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayacak. Hizmetkârların altın dönemi Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile geçmişte kaldı.

OSMANLIDA MEMURİYET

Osmanlılara devlet ve devlet işleri kavramları yabancıdır. Reformla beraber birincisinin kurulmasını ve bunun sonucu olarak diğerinin düzenlenmesini denemek gerekiyordu. Eski despot geleneksel bakış açısı nedeniyle kamu hizmeti bürokratikleşmeliydi; bunun anlamı, Osmanlı varlığına uygun olan, ama yeni ilişkiler ve onların oluşturduğu koşullara uygun olmayan eski görevlerin farklı, yabancı bir biçime zorla sokulmasıydı. Ne o zaman, ne de şimdiye dek dıştan yapılan genel değişimlerin aynı anda özel bazı içsel değişimleri gerektirdiği hiç göz önüne alınmadı. Ağır çelişkilerin ve yanlış anlaşılmaların engellenmesi ve unsurların iç içe değil yan yana veya karşılıklı etkileşim içinde olması gerekliliği için birinin diğerine uyarlanması lazım geldiği hiç hesaba katılmadı.

Şu anda Osmanlı bürokrasisi hissedilir bir şekilde idarenin zarar görmesine neden oluyor.

Örneğin günümüz eyalet valilerine bakalım.

Reformdan önceki etki alanlarından geriye ellerinde sadece politik idare ve eyaletin üst yönetimi kaldı. Kamu hizmetlerinin diğer konuları ilgili bakanlıkların memurları tarafından idare ediliyor ve toplumsal sorunlar eyaletin ileri gelenlerinin katıldığı mecliste görüşülüyor. Bir zamanların sultan vekilleri artık vali olarak görev yapıyorlar. Güzel. Peki, hiyerarşik konumları nasıl? Konumları hiçbir hukuki dayanakla korunmuyor, hiçbir sağlam bürokratik temele dayanmıyor ve hem İstanbul, hem de eyaletteki entrikalarla her an tehlike altında. Yani bulundukları yeri dostları ve hamileriyle elde tutmaya çalışıyorlar ve bunun için verdikleri mücadele resmi sorumlukları pahasına görevlerini yapmayı engelliyor. Peki maddi durumları nasıl? Ev idaresi ve bunun için gerekli olanlar tüm sınırlamalara rağmen eski Osmanlı tarzında devam ediyor. Hizmetkârlar ve kadın kölelerden (kadına hizmet eden ve ev içindeki hizmetleri yerine getiren) bir ordu ve itibar için eski Osmanlı kavramları doğrultusunda vazgeçilemeyen belirli bazı masraflar hatırı sayılır bir servet gerektiriyor. Osmanlı memurlarının kural olarak

miras kalmış bir servetleri yoktur ve vezirlerin o muhteşem dönemlerindeki bereketli kaynakları geçmişte kaldı; o artık maaşlı bir memur. Buna karşın değişim sürecinde oldukça büyük meblağlar savrukça harcandı.

Devletin gelirleri değil rütbenin gerektirdiği ihtiyaçlar göz önüne alındı. Devletin mütevazı gelirleri karşısında bir valinin aylık 60.000 kuruş, yaklaşık yıllık 40.000 taler[1] gelir elde etmesindeki orantısızlık insanı düşündürüyor.

Buna rağmen yeterli gelmiyor, çünkü valiler eskiden beri gelenekselleşen bazı masrafların bir kısmını karşılamak zorundalar ve örneğin ev memurları ve hizmetkârlarından oluşan bir kalabalığa bakmaları gerekiyor.

Ayrıca sık yapılan atamalar nedeniyle, ülkenin şartları düşünüldüğünde oldukça pahalı olan seyahat masrafları ve ortalama iki yıllık memuriyetin bir yılı için önemsiz miktarda toplu bir ödeme yapılması mali durumlarını zorluyor.

Kişisel nedenlerin sebep olduğu bu bekleme süresindeki hazır para geleneksel bakış açısıyla hizmetkârların ev halkından sayılmasıyla kısılamayan masraflara yeterli olmuyor ve sarrafın ellerine düşüyorlar.

Bir zamanlar geçerli olan ve hâlâ da geçerliliğini koruyan temel ilke: Görevi sultan verir ve sultan alır, yani uygulamada hami verir ve başkasının hamisi olunca geri alır. Kişisel bağlantılar (patronluk ve hamilik) geçerliydi ve bugün de geçerliliğini kısmen koruyor. Resmi görevler özel mülkiyet gibi düşünülüyor, memurlar keyfiyete göre göreve kabul ediliyor ve başkalarına yer açmak için uygunsuzca uzaklaştırılıyordu; memuriyet belirli bir zaman için ödünç alınan bir arpalıtdı.

Bir zamanlar memuriyet tek servet kaynağı olarak görüldüğü için tahammül edilen terslikler şimdi düzensizliğe, moral bozukluğuna ve yıkıma neden oluyor.

Son yıllarda içinde bulunulan durumun baskısıyla gelirler üçte bir oranında düştü ve ve artık kişisel ilişkiler yerine bir sistemin kurulması zorunluluğu açıkça belli oluyor.

Şimdi günümüz memuriyetine geri dönelim.

Reformların tanıtılmasından Ali Paşa'nın vefatına kadar süren dönem memurların en etkili olduğu dönemdi. Yeniçerilerin ortadan kaldırıl-

masından sonra Osmanlı yöneticilerinin iç politikalarında askeriye belli ölçüde yeniçerilerle aynı anlama geldiği için, ordu bürokratik yapı tarafından etkisiz bir köşeye doğru itildi. Teokratik-askeri düzenlenmiş Osmanlılığın temel prensiplerine aykırı olarak efendi, beyin üzerine çıktı, kalem odaları da kışlanın. Güç odaklarıyla ilişkilerin artması ve bunun sonucunda öneminin artmasıyla hükümetin ağırlık noktası dışişleri bakanının çevresine taşındı ve böylece eskiden beri alt tabakada yer alan reis efendi "dışişlerinin kumandanı" olarak divanda en yetkili ağız oldu. Büyük sadrazamlar Reşid Paşa ve Ali Paşa öncelikle dışişleri bakanlarıydılar, bu koltuğa bazen kendileri oturdular, bazen iplerini ellerinde tuttukları bir kuklayı oturttular.

Böylece kısa zamanda her şeye gücü yeten bir "kalem eşrafı" oluştu. Son yıllarda büroların tek başına iktidarı, ordunun hak ettiği konumu yeniden kazanmasıyla yavaş yavaş sınırlandı, ama hâlâ efendiler toplumu temsil ediyorlar ve böylece idareye yön veren resmi görüşlerin büyük bir kısmını belirlemeye devam ediyorlar, elbette Doğulu anlamda.

"Efendi" aslında, özellikle ilahiyatçılar gibi, eğitim görmüş kişilere verilen bir unvan. Bu nedenle, kelime aslında Yunancadan gelse de, eskiden beri "bey" olarak hitap edilen Hıristiyanlara bu unvan verilmemiştir. Efendi Osmanlılarda daha çok doktor anlamında kullanılıyor, elbette, diğer birçok konuda olduğu gibi, batılı kavramda bir çeviriyle örtüşmesi mümkün değil. Temelde birbirinden çok farklı dünya görüşüne sahip iki dil arasında çeviri yapmak birçok hatayı da içeren bir iştir. Örneğin aristokrasi, sınıf önyargıları, uygunsuz evlilik ve benzeri kavramları tam olarak Türkçeye nasıl çevirirsiniz? Şanslıyız ki unvanlar konusunda zengin bir dil olan Almancada amacımıza uygun bir tanım var, böylece bu bizi dolaylı ifadelerden kurtarıyor, ama düşünürlerin dilinde yer alan müşavir, profesör, doktor gibi unvanlar konusunda fakir olan halkların lisanında bu dolaylı ifadelerden kaçabilmemiz olanaksız.

Öyleyse doktoru seçiyoruz, elbette herhangi bir sınav, diploma ve akademik kariyer söz konusu değil, çünkü "efendi" unvanını yazmayı bilen ve bu nedenle eğitimli sınıftan sayılmaya hak kazanan herkes kullanabilir. "Bu nedenle" ifadesini bilerek kullandım, çünkü Doğulular için yazı sadece bir araç değil

1 25 gr. ağırlığında gümüş para, 15-19 y.y. Germen ülkelerinin para birimi olarak işlev gördü.

bir amaçtır ve belli bir ölçüde bile olsa çeşitli bilgilere mutlaka sahip olmasını gerektirir. Genel olarak halkın eğitimi için önemli bir engeldir, reform bununla mücadele ediyor. Atılgan, ilerici beyinler bu konuda yeni planlar yaptılar, ama resmi anlayış şimdiye kadar gerçekleşmesine engel oldu. Çünkü okuma yazmanın herkes için kolaylaştırılması, herkesin yazı öğrenmesi ve bilimin ayağa kalkıp yükselebilmesi için Arapça Kuran yazım tarzından vazgeçilmesi gerekir.

Dini sorunlar, geleneğin gücü ve halihazırda yazı bilenlerin alışkanlıkları dini ve dindışı yazının birbirinden ayrılması gibi köklü bir değişimin yolunu kapatıyor. Ayrıca sayısız Arapça ve Farsça kelimenin sınırlandırılması yeni bir dil oluşumuna yol açacak. Gerekli olduğu tartışılmaz, ama sonunda bir kopma yaratacak ve sonra efendi unvanı, herkes taşıyamayacağı için, sadece uzmanlarla sınırlanacak. Efendi unvanını şehzadeler de kullanır, ama genel olarak onları "doktorlar" ordusu ile karşılaştırmak bir zamanların Bourbon "monsenyörlerini" *"messieurs"*[2] ile karşılaştırmak gibidir.

Osmanlıda memurlar kapalı bir topluluk oluşturur. En güçlü bakanlar bile, ondan destek almak yerine ona karşı niyetler beslerlerse, bu bünyeye çarpıp parçalanırlar.

Bürokrasi neferleri eskisi gibi imparatorluğun her yerinden seçilmiyor, daha çok memur ailelerinin dar çevresi tercih ediliyor. Hıristiyanlar oldukça büyük bir oranla temsil ediliyor. Hıristiyanlar arasında en kalabalık topluluğu da Ermeniler oluşturuyor. Her zamanki esneklikleriyle Müslüman efendilerin Babıali konuşmasını benimsiyorlar, aynı geleneklere ve görgüye sahipler, kısaca dıştan aynı onlar gibi görünüyorlar. Gelirlerdeki ve maaş ödemelerindeki düzensizlikler nedeniyle ticari becerileri hiçbir Yahudiyle boy ölçüşmeyen Ermeni sermayeciler ödünç para kaynağı olarak en üst kademeye kadar her memur için büyük önem taşıyorlar. Böylece Ermeni ailelerin oğulları ve yakınlarının devlet hizmetine nasıl rahatlıkla girdikleri ve yükseldikleri kolayca anlaşılabilir. Avrupalıların, Hıristiyanların devlet hizmetine alınmalarını reform olarak göstermeleri sadece onların bu konuda ne kadar bilgisiz olduğunu gösterir. Bir Hıristiyan (Davud Paşa) bakandı, bir diğeri (Rüstem Paşa) eyalet valisiydi, aralarında ikisi vezir unvanına sahip daha birçok Hıristiyan büyükelçi, elçi, müsteşar, devlet da-

nışmanı, ordu kumandanı olarak görev yapmıştı, sayısız büro şefi ve alt kademedeki memurlardan söz etmeye gerek bile yok.

Memurun oğlu doğal olarak devlet hizmetine girer. Kabulü ve yükselmesi babasının ilişkileriyle daha kolaylaşır. Ona verilen ayrıcalık genelde tek mirasıdır. Osmanlıların çoğu gibi, devlet hizmeti efendi oğlu için tek uygun konum olarak görülür. Bu mevki tüm saygınlığın kaynağı olarak çok önemli, çekici bir hedeftir. Osmanlıların yüreğinde en büyük yer mevki ve saygınlığa karşı duyulan sevgiye ayrılmıştır. Buna rağmen son zamanlarda ortaya çıkan ve benim sevindirici bulduğum bir gelişme var, bazı gayretli, hırslı, geleceği parlak adayların devlet hizmeti yerine serbest bir mesleği, örneğin yeni oluşmaya başlayan avukatlığı seçmeleri.

Bürolara giriş genellikle Alman bir çocuğun henüz liseyi okuduğu yaşlara rastlar. Doğu güneşi insanları çabuk olgunlaştırır ve büro aynı zamanda bir hazırlık okuludur. Genç memur burada kendi yeteneklerine ve babası veya diğer etkilerin eğitimine yaptığı katkılara göre gelişir. Önce bakana takdim edilen ve onun geleneksel, "İnşallah vezir olursunuz!" sözleriyle kabul edilen yeni memur bir kaleme verilir. Kalem hem yazı aracı hem de büro anlamına gelir. Genç memur o sırada büroda hâkim olan modaya uygun tondaki kırmızı fesi ve uygun kesimdeki takım elbisesiyle her gün işine gidip gelmeye başlar.

Büroların görünüşünde iki uç nokta göze çarpar; tarzında, sadece başındaki kırmızı fesiyle Parislilerden ayırt edilebilen genç züppe ve eski zamanlardan geriye kalan birkaç kişi, bunlar kısmen Babıali eğitmenlerinden sayılırlar.

Bu son kategorideki efendi, yönetmeliklere uygun kısa kesilmiş sakalı, şal yelekten uzanan kravatsız boynu, dik yakalı uzun etekli ceketi ve dizleri iz yapmış bejimsi veya grimsi pantolonuyla, heybetli galoşları ve fesin altından merakla etrafı süzen beyaz takkesiyle ayırt edilirler.

Daha birkaç yıl öncesine kadar öğle saatlerinde Babıali binalarına doğru giden atlı kervanlar görülürdü. Kenarları zengin işlemelerle süslü eyer örtüsüyle güzel bir at, yanında yaya olarak eşlik eden ulusal giysileri içinde seyis ve arkadan çubuk çantasını taşıyan uşak, efendinin her günkü alayının vazgeçilmez unsurlarıydı; nöbetçiler

2 Asilleri, kardinalleri baylarla karşılaştırmak.

onlara askeri tarzda saygı gösterirlerdi. Eskiden devlet memurlarıyla subaylar arasındaki keskin ayrım yoktu. Rütbeye göre eşlik eden uşakların da sayısı artardı; bakanlara ayrıca her iki yanlarında, kulaklarına kadar uzanan altın şeritli yakalarıyla, uzun silahlarla donanmış askeri muhafızlar eşlik ederdi. Şimdi atların yerini modern at arabaları aldı, çubukçular demode oldu ve artık yaya olarak işine giden memurlar sadece en alt kademedekiler değil.

Doğu'nun karakteristik görüntüleri gün geçtikçe yok oluyor. Bürolarda da duvarlar boyunca uzanan babadan kalma divanların yerini sandalyeler aldı. Her memurun önünde küçük bir masa var ve masaların üzerinde oldukça zengin parçalardan oluşan yazı malzemeleri; çok sayıda küçük porselen kaplar, kalemler, makaslar, bıçaklar ve diğer araç gereç, genellikle hepsi süslemeli, aralarından bazıları gerçek birer sanat eseri değerinde ve hepsi çok bakımlı. En örnek asker bile silahını efendinin yazı gereçlerine gösterdiği özenle temiz tutamaz. Bu gereçler arasına artık sigara kutusu ve kül tablası da dahil oldu, çubuğa büroda sadece bazı yüksek makam sahiplerinin odasında rastlanır. Belli düzeyde askeri bir nezaket efendinin genel görüntüsünün bir parçasıdır.

Büro şefleri ayrıca yanlarında torba (ipek veya ketenden yapılmış küçük çuvallar) taşırlar. Torbada bürodan eve, evden büroya ve bir kalemden diğerine dolaşıp duran sonuçlandırılması gereken dosyalar taşınır. Torba seyyar bir arşivdir, çoğunlukla gecikmelerin bahanesi veya sebebidir. Torbanın derinliği, can sıkıcı sorunları halletmekle uğraşanlar için dipsiz bir kuyudur. Rütbe yükselmesinde kişilik özelliklerinden çok tamamlanan işlerin her fırsatta o bölümün en üst makamına, mümkünse bakana bizzat teslim edilmesi rol oynar.

Her bölümün işlerinin yeterince kesin sınırlarla belirlenmiş olması ve yetersiz sistematiklik içinde kararların en üst şefin "duruma göre" ve "icabında" gibi kişisel seçimlerine bırakılması eski geleneksel anlayışın sonucudur. Bu durum bakanı haddinden fazla ayrıntılar içinde boğar ve denilebilir ki batı devletlerindeki bakanlar Osmanlı meslektaşları kadar işlerin altında ezilmez ve yorulmazlar.

Her kalemin bir "tenefüs odası" vardır, burada güncel konularda sohbet edilir ve çay, kahve, meşrubat içilir. Kapı perdesinin başında bekle-

yen hizmetli büroları dolaşan dilencilere nadiren engel olur. Bu Osmanlı yaşam anlayışının doğal, insani bir özelliğidir. Perdeciden başka Babıali'deki uşaklar arasında demirbaş olan iki tanesinden özellikle bahsetmek istiyorum. Sadrazamlara, meclis başkanlarına ve görüşmelerde hizmet eden dilsizler ve Babıali'nin her kapısında sandıklarıyla bekleyen pabuççular (ayakkabı bekçileri). Dilsizler maaşlıdır, diğerlerinin serbest geliri ise, genç efendilerin galoş kullanmaktan vazgeçmeleriyle büyük ölçüde zarar gördü. Son yıllarda Babıali'ye çıkan caddeleri mekân edinen ayakkabı boyacıları pabuççulara (çoğunlıkla emekli uşaklar) ciddi birer rakip oldular.

Ali ve Fuad Paşalar döneminde tercüme bürosu, stajerler için en önemli büro olma özelliğinin yanı sıra diplomat ve bakan yetiştirmesiyle de büyük bir saygınlık kazandı. Saffet, Raşid, Arifî ve Kabulî paşalar burada yetişmiştir, sonuncusu on beş yıl bu büronun yöneticiliğini yapmıştır. Yaşlılar en parlak dönemini Ali Paşa zamanında yaşayan büronun, önemini kaybetmesinden yakınıyorlar. Bu yakınmalara en belirgin neden yeni kuşaklardan çok şey beklenmesi olmasın?

Yeni memur kalem görevine uygun görülürse, bir büro elemanının ayrılmasından sonra her büroya tahsis edilen maaş kotasından o da belirli bir pay alır. Bazen ilk aylık 50 kuruşu bulur. Gerektiğinde verilen maaş zamları gibi bu aylık da ya sabittir ya da bir büro elemanının dışarıya gönderilmesinden sonra yokluğu sırasında onun payının diğerlerine dağıtılması gibi geçicidir.

Babıali'den maaş almak tercih edilen bir durumdur, orada bir mevki sahibi olmak çok arzu edilir, özellikle "yolunu yapmak" isteyenler tarafından. Öyle memurlar tanırım ki hükümetler onlara on kat gelir kazanabilecekleri memuriyetler önerirken mütevazı bir büro görevini tercih ederler. "Kaynakta oturmak lazım," derler, "çünkü idari gücün gözünün önünde olmayanlar unutulur." Örneğin bir elçilik sekreterinin bir elçi olması da söz konusu değildir, şefler her zaman İstanbul'dan gönderilir. Son olarak memura ödül veya teşvik olarak bir rütbe verilir.

Osmanlı bürokrasisinin hiyerarşisi, Rusya'nın aşama düzenine benzer şekilde, beş, daha doğrusu sekiz kademeden oluşuyor. Ama Reşid Paşa'nın bu rütbeleri savurganca dağıtmasıyla ve özellikle Babiali rütbele-

rinin aynı düzeydeki askeri rütbelerin altında yer alması kararından, bundan kısa bir süre sonra da en üst memur derecesinin "ekselans" unvanıyla sınırlanmasından beri değerlerini epey kaybettiler. Ancak rütbesiz efendi için tamamen kişisel ve işinden bağımsız olan unvanı hâlâ çok çekici ve hatta "faziletli," "kıymetli," "bahtiyar," "azametli" sıfatlarından birisini adreslerde ve mektup yazışmalarında isminin önünde görmesi yeterli, hele bir de X'in veya Y'nin üzerinde bir yerde görev almışsa. Rütbesiyle beraber maaşı da yükselen efendi mevki hırsının dışında iki şey amaçlar, mümkünse pek küçük olmayan bir ev ve tek atlı bile olsa bir araba sahibi olmak; elbette bu istekler doğuştan bunlara sahip olmayanlar için geçerlidir. Her ikisi de, doğal olarak, borçla satın alınır. Eski geleneksel âdetlere göre nadiren düzenli ödenen maaşlar nedeniyle efendinin ev idaresinin mali yönetimini sarraflar üstlenir ve sarraflar görünüşte her zaman, gerçekte çok nadiren bu işten zararlı çıkarlar.

Efendi çoğunlukla kendi olanaklarıyla kendisini eğitir. Yetenekli ve hırslıysa –çoğunlukla ikisine de sahiptir– zaruri bilgileri kendi kendine öğrenmeyi bilir. Hatta bazıları ileri yaşlarına rağmen Fransızca öğrenmeye çalışıp çok da başarılı olmuşlardır.

Batıda herhangi bir elçilikte sekreter olarak görev almak genç efendinin eğitiminin doruk noktasını oluşturur. İngiliz soylu ailelerinin çocukları için kıtalar arası yolculuk yapmak neyse, elçilik görevlisi olmak da onun için aynı anlamı taşır, batı ülkelerini tanımamak Babıali'de yükselmek için ciddi bir engeldir. Batı başkentlerinde, özellikle Paris'te yaşamanın herkesi kendi tarzında etkilediği açıktır, çoğunun yaşam tarzında yüzeysel bazı değişiklerden ve Avrupa büyük şehirlerinin kötü alışkanlıklarından fazla bir şey kazanmadıkları da ortadadır. Buna rağmen, en kötü etkilenenler bile ölçülü olmayı bilmişlerdir ve bazı sınırları aşmamışlardır. Toplumsal skandal tarihçelerinde Osmanlılardan çok nadiren söz edilir. Ama, batılı eşitlerinden bazılarının başına sık sık geldiği gibi, adlarının herhangi bir suça karıştığını ben hiç duymadım.

Acaba bu durum zevk ve duygusallığa daha az düşkün olduklarından mı, yoksa toplumsal disiplin ve kendine hâkimiyette daha yüksek bir seviyeye erişmiş olmalarından mı kaynaklanıyor?

Çoğu yüzeysel bile olsa bir şeyler öğrenir. Efendi bilgisiyle övünmekten hoşlanır, ama elbette bizim anlayışımızdaki kendini övme ve kendini öne çıkartma Osmanlı toplumunda tamamen imkânsızdır. Bireyselliğini, bilgi ve becerisini aşırı bir şekilde göstermeye çalışanlar Osmanlı toplumu tarafından hiçbir araç kullanılmadan ve sessizce halledilir.

Dönüşlerinde, bilgili olanlar kendilerini iki şekilde gösterirler. Birincisi kendi ülkesinde hiçbir şeyi beğenmez ve her şeyi eleştirir. İstanbul'da en çok bulvarların, garların, güzel düzgün yolların ve benzeri şeylerin özlemini çeker. Buna karşın ikinci gruptan olan batı ülkelerindeki her şeye karşı inatla cephe oluşturur. İçinden kendi ülkesinin ve halkının kültür düzeyinin daha düşük olduğunu görür ama bunu itiraf etmek istemez ve batılı kültürün karanlık yönlerine asılıp, onu rezil etmeye çalışır, elbette tek taraflı bakış açısıyla yapılan iddialarla bunu başarmakta zorluk çekmez.

Ama içlerinden bazıları çevreye bakmaktan çok deneyim kazanmaya ve öğrendiklerini mümkün olduğunca kullanarak yollarında ilerlemeye çalışırlar. Çoğunlukla başarılı olurlar ve içlerinde en yararlıları onlardır.

Efendi için bilgisizlik ithamı, hafifmeşrep olmak kadar ağır bir suçlamadır.

Birkaç yıl önce herkese açık yapılan bilgilendirme toplantıları bir alışkanlık olmuştu. Yüksek rütbeli memurlar "gönüllü" olarak büro memurlarına bazı mesleki bilgilerle ilgili dersler veriyorlardı. Bu sırada genç memurlar "bir edebiyat kulübü" kurmuşlardı, özellikle bilimsel eserlerin tercümesine ağırlık veriyorlardı. Ayrıca ulusal ekonominin incelenmesi de moda olmuştu.

Memurlar için Arapça ve Farsça kelimelerle bezenmiş bir yazı tarzı ve süslü, güzel bir elyazısına sahip olmak kadar, katı bir şekilde gözetilen Babıali dünyasına ait şekilci kuralları benimsemek de büyük önem taşır. Alışılmış geçerli davranış tarzını korumak adına her türlü kişisel tepkiyi bastıran kibar bir ifade Babıali memurları için temel kuraldır. Kolayca eğilen bir duruşu vardır, bu hal Osmanlı erkeğinin genelde mağrur, mert tavrıyla tam bir tezat oluşturur, çünkü Osmanlı erkeğinde Moskof mujiklerinin[3] yapmacık yaltakçılığı yoktur. Babıali dilinde astlar üstlerine "velinimetimiz" veya "efendimiz" olarak hitap

3 Rus köylüsü

eder ve kendisinden ise "hizmetkârınız," "biçare" ve "âlicenaplarının ayağının tozu" olarak bahseder. Aslında italyanların "ellerinden öperim" veya Fransızların *"très humble serviteur"*[4] sözlerinden farklı bir anlam taşımayan bu konuşma tarzı gittikçe sadeleşmektedir. Birkaç yıl öncesine kadar kendini acındırmak veya en azından öyle görünmek kibar konuşma tonunun bir parçasıydı; hastalıklı, nazenin olmaksa kibarlığın bir işaretiydi. Ali Paşa'nın fısıldar gibi konuşma tarzını taklit eden çok oldu. "Endişelerim var," diye itiraf ediyormuş gibi yaparak kendini beğendirmeye çalışırdı: "Mahçup, mütevazı bir hizmetkârın" hürmetlerini sunması özellikle tercih edilirdi. Osmanlının özüne tamamen ters olan bu tarz günümüzde terk edildi; soylarının askeri ruhuna karşı tepkileri sona erdi.

Fransızların *esprit de conduite*[5] dedikleri ve eksikliği akıllı, üstün yetenekli insanların yükselmesine engel olan yönetici zekâsı Osmanlı memur dünyasında çok sık rastlanan bir yetenekdir.

Uzun zamandır görevlerin uygulanması genel olarak zannedildiği gibi kötü değildir; "yarın yapabileceğin işi bugün yapma" veya "iki kere yapılan iş daha iyi olur" şeklindeki diplomatik ilkeleri benimsemiş bazı batılı meslektaşlarından çok daha kötü olan efendilere az rastlanır. Başladığı işi hızla ve maharetle bitirir. Burada bir kez daha tekrarlıyorum! Umursamazlık ve çabukluk, tereddütlü karar verme ve enerjik uygulama Osmanlı kanında aynı anda ve belki de aynı ölçülerde vardır. Her büroda çok sayıda savaşçı arasında birkaç çekirdek asker bulunur ve bunların hayret verici bir çalışma gücü vardır. Efendi eğitimli bir diplomat değildir, sistematik bir idari memur, büyük sayılara alışkın finans adamı değildir; kesin bir uzmanlığı yoktur ve duruma göre bazen Babıali bürosunda, bir elçilikte, bazen eyaletlerde, mahkemede veya herhangi başka bir bölümde çalışabilir. Her şeyden önce kapubendegandır (Babıali'ye kabul edilmiş hizmetli). Mesleki açıdan belirgin bir ayrımın olmaması kendi içinde bir avantaj sağlar, hiçbir kurallar sistemiyle sınırlanmamış çalışma alanına en uygun kişi deneme yanılmayla bulunur, memurun bireysel yeteneği körelmez ve oradan oraya sürüklenirken kendini saydıracak bir yeri sonunda bulur.

Orduda uygulandığı gibi kurallı bir kariyer çizgisi oluşamamaktadır, çünkü, baştan beri belirttiğimiz gibi, reformdan itibaren batıdan alınan ye-

nilikler köklü bir şekilde yerleşememiştir. Çerçeveler çizilmiştir; ama detaylarda sadece atlanarak ve kısmen uygulanırlar, sistematiklik de yoktur. Kişisel düşünceler diğer başka yerlerde olduğu gibi burada da kayırılan insanların yükselmesini sağlar ve onların düşmesine neden olur, ama bu sayede bazı kabiliyetli kimseler de engellenmeden ve hızla yükselebilmişlerdir. Hiçbir memur kazanılmış haklardan destek alamaz, ama devletin geleneksel yardımını da faydasız olarak görmez ve başka yerlere göre burada daha kolay bir hami bulur. Reformun yayılmasıyla yeni şartlar oluştuğundan memurların da yeni durumları dikkate almaları gerekiyor. Düzenli, kurallarla belirlenmiş işlerin yerine getirilmesi için geleneksel tavır ve davranışlar yeterli olmuyor artık.

4 sadık hizmetkârınız
5 mevki ve sınıfına gore davranış bilinci

Osmanlı memurları birbirleriyle sürekli ilişki içindedir. Bir bakan, kısa bir süre için bile o koltukta oturmuş olsa, çoğunlukla astlarını bizzat tanır. Batıda çok nadir olan kişisel ilişkiler Haliç'te büyük bir özenle korunur. Osmanlı üst düzey yöneticilerinin odaları güvercinlik gibidir; insanın aklına ister istemez eski Roma'daki yanaşmalar gelir.

Avrupalıya böyle temellere dayalı resmi bir iş ihtimali inanılmaz görünür. Kendi bakış açısıyla haklıdır da.

Bizim politik ve sosyal mantığımız Doğu'da geçerli değildir. Bütün olarak doğaya daha yakın olan Osmanlının resmi olduğu kadar özel hayatı da, öngörülemez olayları ve çoğunlukla beklenmedik mucizevi iyileştirici etkisiyle doğa kanunlarını yansıtır.

Resmi hizmetler bu kadar eksik ve aksak düzenlenmiş gibi görünse de, yönetim açısından dünyanın en zorlularından birisi olan Osmanlı İmparatorluğu geçiş döneminin imkânsızlıklarına ve tamamen zıt iki durumun bir arada yaşanmasına neredeyse yarım yüzyıldır tahammül ediyor.

Yeni yönetmelikte batı ülkelerinde geçerli olan prensip kabul edildi: Görev ve sorumluluklarda yasalara uyulacak ve kayırıcılık kaldırılacak; görevin gerekleri yasalar doğrultusunda kesin olarak uygulanacak.

OSMANLIDA SARAY HİZMETLERİ

Avrupa saray görevlileriyle Osmanlı saray memurlarını karşılaştırmak yersiz ya da çok zordur. Aynı unvanlar aynı anlama gelmezler. Bunun tek nedeni Osmanlı Devleti'nde kesinlikle doğuştan gelen ve miras yoluyla alınan bir soyluluk unvanı yoktur. Araplardan farklı olarak Osmanlılar soya değer vermezler. Yüksek rütbeli birisinin ardıllarının uşak veya küçük esnaf olması veya, soyları peygamberin tek kızı olan Fatma'ya dayanan yeşil türbanlıların en aşağılık düşük işlerle nafakalarını çıkartmaları Osmanlı toplumunda tıpkı –olağan diyemeyiz ama sık karşılaşılan– en alt tabakadan gelen birisinin orduya kumanda etmesi, vezir olarak imparatorluğu yönetmesi ya da sultanla hısım olması kadar normal karşılanır.

Batıda saray görevlileri asalet unvanı ve eski soylu ailelerin adını taşırken Osmanlı sarayında çalışanların, örneğin mabeyincilerin, imrahorların tıpkı danışman ve kâtipler gibi soyuna ve ailesine bakılmaz ve memur olarak genel hiyerarşik unvanlara göre sınıflandırılırlar. Hazinedarbaşı ve başkâtip bir müşteşarın veya bir korgeneralin rütbesine sahiptir. Bunlarla başyaver ve büyük imrahor aynı seviyededir. Saray muhafızları da bürokratik unvanlara sahiptir. Onlar da devlet memurları gibi batılı reform kıyafetleri giydiklerinden dıştan giysilerinin sade denilebilecek kesiminden ayırt edilirler.

Siyah veya lacivert ceketleri oldukça uzundur, neredeyse dizlerine kadar iner, pantolonları olabildiğince bol ve çuval şeklindedir. Kırmızı fesleri o sıradaki padişahın tercih ettiği renk tonu ve biçiminin aynısıdır. Babıali memurlarının kendilerini kaptırdıkları moda ve züppece eğilim saray ağası tarafından kesinlikle reddedilir. Sadece arabacılar ve ayak işlerini yapanlar bir çeşit *livrée*[1] giyinirler, genel olarak fes hep kullanılır, bunun yanı sıra Macar tarzı bağlanan bir gömlek ve kenarları şeritli pantalon giyerler.

Sadece sarayın temel memurlarından ve özellikle en üsttekinden bahsedeceğiz. Bu kızlar ağasıdır, çünkü aynı düzeydeki bir mabeyin müşiri görevine istisnai olarak birisi atanır. Görevi bir kâhyadan çok bir "saray bakanı" ile karşılaştırılabilir.

1 Uşak üniforması.

Mabeyin müşirlerinin esasında saraya dahil görülmedikleri sakallarını uzatabilmelerinden belli olur. İmparatorluk sarayında yaşayanlar, şehzadeler de dahil olmak üzere saray kuralları gereği sadece bıyık bırakabilirler. Sakal sadece sultana aittir. Bir saray memuru, yalısının hüzünlü gölgelerinde hak ettiği huzuru bulmak veya yeteneklerini başka idari kademelerde göstermek veya "Madrid'den uzakta" [başkentten uzakta] bırakılmak üzere görevinden uzaklaştırıldığında, dünyevi gücündeki bu ani değişimi, sürekli biçim değiştiren ay ışığı altında düşünmesi için padişahtan gelen emir şudur; "A. sakalını uzatabilir." Sarayın altın kapıları artık ona kapatılmıştır.

Eski zamanlarda sarayın dört büyük memuru rikapı hümayun (saray üzengisi)[2] denilen görevi yerine getiriyorlardı. Bu terim imparatorluğun ilk dönemlerinden kalmadır, o zamanlarda sultanlar ordunun komutanları olarak emirleri at üzerinde verirlerdi ve tüm ricalar âdeta üzengisine doğru yapılırdı.

Saraydan çıktığında sultana sürekli eşlik eden dört saray görevlisi bostancıbaşı, büyük imrahor, küçük imrahor ve kapucular kâhyası idi.

Bostancıbaşı bostancılar ocağını idare ederdi, isimlerinden belli olduğu gibi ilk başlarda bahçıvanlardı ve zamanla sarayın muhafızlığını yapmaya başladılar.

Saraydaki ve şehirdeki güvenlik görevlileri sultan gibi sakal bırakma ayrıcalığına sahip bu saygın saray memuruna bağlıydılar. Sultanın kayığının dümenini o tutardı, sadece sultan yangın yerlerine giderken yerine, yangınlarda görevli olan haseki ağası geçerdi.

Bostancıların bir bölümü olan hasekiler, kapucular gibi dış anlaşmalar ve fermanların yerine ulaştırılmasında kullanılırlardı. Sadece son zamanlarda hediyelerin söz konusu olduğu güzel habercilik işi kapucuların payına düşerken, uğursuz ilmeği bildiren fermanları iletme işi hasekilerden dilsizlere geçti ve birçoğu için gerçekten kötü sonlara neden oldu. Örneğin St. Jean d'Acre valisi[3] Cezzar Paşa kendisine gönderilen beş elçinin kafalarını kesip fermanlarla ve derin saygılarını sunduğu bir notla beraber saraya geri yollamıştı.

İmparatorluğun iki imrahoru her yıl St. Georg gününde[4] büyük bir tantanayla kutlanan bahar bayramını yönetirler. Has ahır hayvanlarının çayıra salınması törenine sultan ve bütün büyük adamlar katılırlar.

Bu bölümün konusunun dışına çıkmamak için kızlar ağasına geri dönelim. Batıda hiçbir benzeri olmayan ve çok kârlı olmasına rağmen hiç kimsenin aday olmak istemeyeceği bu makam harem muhafızlarının en üst rütbeli şefidir. Dokunulmaz evin gizem dolu kapılarında bekleyen korkunç *kerberosların*[5] büyük reisidir. Hadımlar renklerine göre iki gruba ayrılırlar, siyah olanlar ve beyazlar. Akağalar denilen beyaz hadımlar artık dağıldılar, aralarından sadece birkaç kişi kaldı.

Hadımlar Osmanlıların aslında Bizans sarayından aldıkları bir miras. Orada çok büyük roller oynadılar ve sık sık sezarların gözde adamları oldular. *Eunuchos* (yatak bekçisi) adı yüksek bir saray görevini tanımlıyordu...

Hadım etme geleneğinin Libya'dan çıktığı tahmin edilir, oradan Suriye ve Küçük Asya'ya yayılmış olmalıdır. Yeni zamanlarda Yukarı Mısır'da bir Hıristiyan manastırının keşişleri hadım etme ve iğdiş edilenlerin Müslüman büyüklerin haremlerine gönderilme işiyle uğraşıyorlar. Müslümanların kendileri için bile, namus bekçisi ihtiyaçlarının bu kadar korkunç bir işlemle elde edilmesi anlaşılmaz olmalıydı.

Hadımlar erkek zencilerden kolaylıkla ayırt edilebilir. Aynı durumdaki geyiğin boynuzunun, horozun ibiğinin olmaması gibi onların da öncelikle bıyıkları yoktur. Bıyığı erkeğin en önemli gösterişi olarak kabul eden bir ülkede tüysüz olan akağalar çok daha fazla göze batarlar. Hadımları belirten diğer bir özellik üst bedenlerinin aşırı şişman olması ve dikkat çekici ince bacakları üzerindeki yuvarlak kadın hatlarıdır, kısaca sinirler damarlara üstün gelir, hücre dokusu da kaslardan üstündür. Kalçaları yuvarlaktır, cildinin kendine özgü yumuşaklığı ve gevşekliğiyle aşırı kırışık olan yüzü iticidir. Geniş Doğulu kıyafetler eskiden bedeninin bu dengesiz biçimsizliğini örterdi, batılı giysilerden sadece kırmızı fesle ayrılan reform giysileri içinde, ürkütücü çirkinliği görmezden gelinse bile, aykırı bir duruşu ve başka bir zamana aitmiş gibi bir görüntüsü vardır.

Hadımlarda en belirgin özellik tiz sesleridir; âdemelması küçük kaldığından ve Sistina Şapeli'nin[6] kastratoları olarak eğitilmediklerinden sesleri çocuk gibi kalır. Ses telleri gevşediği için "R" harfini söylemele-

2 Padişahın atının yanında yürüyen saray görevlileri.

3 Sayda'ya bağlı Akka, günümüzde Akkra (İsrail).

4 Hıdrellez.

5 Yunan mitolojisinde ölüler ülkesinin bekçisi olan elli ya da yüz başlı köpek .

6 Vatikan'daki şapelde 20. yüzyıl başlarına kadar hadım şarkıcılar kullanıldı.

ri çok zordur. Ruhsal olarak bakıldığında hadımın, her yerde hileyle örtmeye çalıştığı güçsüzlüğünün farkındalığı belli olur.

Bu durum Etiyopya ırkının doğal özellikleriyle de güçlenir. Çabuk öfkelenir ve buna rağmen uyuşuk bir rahatlığa düşkündür, belli bir ölçüde gelişmiş rahatlık anlayışıyla Doğulu yaşam tarzı ona uygundur. Arzularının coşkusu ve enerjisi yoktur, ama çıkarları söz konusu olduğunda devreye giren egoizmi ile kısa sürede beklenmedik işler yapabilecek yetenektedir.

Bir zamanlar kızlar ağası söz sahibi makamlardan sayılırdı, sadece sarayda değil, devlet işlerinde de etkiliydiler. Efendinin gönül meselelerine yakın olmasıyla siyah derili etkinliği sık sık, dünyevi bir hurinin yaşattığı cennet hayalleri içindeki güç sahibinin elinden fırlatılan gücün şimşekleriyle oynardı. Sonra saadet bekçisi bir süre için divanda sınırsızca isteklerini, yani çıkarlarını veya ruh halindeki dalgalanmalar neyi gerektiriyorsa onları yerine getirtirdi. Bazen savaş alanlarında binlerce insanın kanı akar, bazı şehirler kül olur, bazı bölgeler ayaklar altında çiğnenirdi, çünkü ağa böyle isterdi.

Eğer amaçlarını doğrudan yerine getiremiyorsa, çoğunlukla valide sultandan veya gözde olan kadından yardım alırdı. Kadınlar ve muhafızları arasındaki ilişki her zaman sanıldığı gibi acı çeken esirle acımasız, sert, sadık bekçinin ilişkisi değildi. Hadım mevkisinin sertliğini ancak odalık, sultanın gözünden düşerse veya ağanın affediciliğini ödüllendirmeye veya beslemeye gücü yetmezse hatırlatırdı.

Bazı hadımlar güzelliğe karşı o kadar kayıtsız değillerdi ve bazen kadınlara karşı eğilimleri de ortaya çıkardı. Örneğin Sultan İbrahim döneminde kızlar ağası olan Tombal Ağa'nın[7] aşkı bir dizi nedenle birleşerek Kandiye'nin fethedilmesinde etkili olmuştur.

Hadımların ağası genç bir esir kızın çekiciliğinden çok etkilenmiş ve oldukça yüksek bir bedel karşılığında satın almıştı. Büyük bir sürprizle bakire zannetiği kız hamile çıktı, ama ona olan düşkünlüğü hayal kırıklığının acısına galip geldi, kıza duyduğu tüm sevgi ve şefkati birkaç ay sonra doğan oğlan çocuğa yöneltti.

Sultan da küçüğe aynı şekilde lütuf gösterdi, ancak kendi çocuğunun hakkı olan sevginin paylaşıldığını düşünen haseki sultan (şehzadenin annesi) bu durumdan hiç hoşlanmadı.

Saray yaşamında deneyimli olan kızlar ağası efendinin lütfuna güvense de kadın efendinin öfkesinin ne kadar tehlikeli olduğunu bildiğinden işten çekilmek istedi. Anne, evlatlık oğlu ve servetiyle Mısır'a doğru hareket etti. Ancak bu mutlu, barışçıl vedayı Maltalı korsanlar bozdu. Hadım ağa elinde palasıyla erkek gibi dövüşerek öldü, odalığı, oğlu ve serveti Maltalılar tarafından yağmalandı. Bu tuzakta hangi noktanın sultanın yüreğini daha çok acıttığını bilmiyorum, ama sonuçta bu saldırının öcünü almaya yemin etti ve bu saldırıdan Venediklileri sorumlu tuttu, çünkü denizin güvenliğini sağlamak onların göreviydi. Kandiye seferi böyle başladı ve uzun süren savaşlardan sonra Girit'in alınmasıyla son buldu.

17. yüzyılın başlarından itibaren Atina'nın gelirleri kızlar ağasına bağlandı. Sultan Ahmed'in tutkuyla sevdiği Atinalı bir odalığı vardı. Ama kadın, kendileri ve yakınlarına çıkar sağlayacak hiçbir fırsatı kaçırmayan diğer saray kardeşlerinin aksine sultandan hiçbir şey istemedi ve bu durum sultanın canını sıkıyordu. Gözdelerine çıkar sağlayamamak despotların hoşuna gitmez, kendilerine yararlı olmayanlar dışında çevrelerinde erdem istemezler. Böylece odalık öfkeli sultanı sakinleştirmek için bir fırsatta bahtsız anavatanının kızlar ağasına bağlanması ve böylece sultanın koruması altına girmesini istedi ve isteği anında gerçekleşti.

Sultan bu sırada bir espri yaparak, "Atina için kimin kendisini sömüreceği hiç fark etmez," dedi. Böylece kızlar ağası bıyık altından sırıtarak gelirlerine bir yenisini ekledi.

Kızlar ağası makam olarak en parlak dönemini 18. yüzyılın ilk yarısında Beşir Ağa ile yaşadı. Onun devrilmesi ve ölümünden sonra vezir Ragıp Mehmed Paşa, Sultan Mustafa'nın yardımıyla hadımların ağırlığını azaltmayı başardı.

Haremeyn[8] unvanıyla saray hareminin geçimi için ayrılan oldukça yüklü gelirlerin ve emlakların idaresi hadım ağadan alındı ve vezirin yönetimine verildi. Saadet bekçisi gücün mülkiyetini bölüşmek zorunda kaldı.

Reformdan önce kızlar ağası, sadrazam, şeyhülislam ve yeniçeri ağası yönetimin başlarıydılar. İmparatorluğun dört idarecisi *entente cordial*'dan[9] yorgun düştükle-

7 Sümbül Ağa olması gerekir.

8 Haremeyn evkafı Mekke ve Medine'deki kutsal yerlerin giderlerini karşılamak amacıyla kurulmuş vakıflar. 1836'da Haremeyn nezaretine devredilinceye kadar darüssaade ağalarının yönetimindeydi.

9 Dörtlü ittifak.

10 Gaf yapmak, yanlış adım atmak.

rinde birbirlerine karşı savaş açıyorlardı ve çoğunlukla hadımın kara eli diğer üçünün suratında patlıyordu. Kendisinin düşüşü nadiren o ürkütücü ipek ilmekle olurdu ve sadece yeniçeriler vezirlerin beyaz kafalarını ara sıra kara bir başla gölgeleme arzusu duyarlardı. Kiminde çok az, aynı şartlardaki diğerinde çok fazla zorlanarak ortaya çıkan, bazılarında kendi ördükleri kader ağlarıyla kendilerinin davet ettiği ve pek çoğunda geçerli bir "çünkü" ile sebebini bulan en yüce mercinin gözünden düşmek veya bir *faux pas*[10] genellikle Mısır'a sürgünle sonuçlanırdı.

Günümüzde artık o güçlü yeniçeri ağasından geriye hikâyeler ve Tophane'deki müzede kostümlü bir korkuluktan başka bir şey kalmadı. Sadrazam ve şeyhülislamın gücü artık o kadar geniş değil, ama şimdiki konumları kendi hayatları için daha az tehlikeli. Kızlar ağasının durduğu zemin de artık o kadar sağlam değil, gölgelerin oğlu gölgeye itildi. Görev alanı büyük ölçüde daraltıldı ve sadece sarayın haremiyle sınırlandırıldı. En yüksek yönetim çevrelerinde sadece bazı sorunların ayrıntılarında veya saray haremini ilgilendiren konularda esmer müdahalesi dolaylı olarak seziliyor.

Kızlar ağası nadiren halk içine çıkar. Gezilerde emrindeki hizmetkârlar saray kadınlarına eşlik ederler; eğer dışarıya arabayla çıkmışlarsa uşaklardan birisi atlı arabanın kapısının yanından gider. İleri gelenlerin hareminde de hadımlar hizmet eder –ya da ederdi diyebiliriz– çünkü fark edilir bir şekilde hızla kayboluyorlar. Bugün, tıpkı Avrupai kuçelerdeki tüylü süslemeler gibi yüksek mevkinin sembolik bir işareti olarak varlıklarını sürdürüyorlar. Onları var eden düşünce tarzı artık kayboldu; formalite hâlâ kaldıysa bile günümüz Osmanlı toplumunun anlayışına hiç uymadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu artık kimsenin devam ettirmek için kendisini zorunlu hissetmediği bir gelenek.

Osmanlı saray memurlarından bahsederken özellikle kızlar ağasını tercih ettim, bunun nedeni sarayın en önde geleni olması değil görevinin sadece Doğu'ya özgü olması ve Avrupa için egzotik tuhaflıklar kategorisine girmesidir.

Şimdi artık hadımlar birkaç kişiler; onlar ipek ilmek ve yeniçeriler zamanına, kısaca rötuşlanmamış Asyalılık dönemine aitler.

Bugün Boğaziçi'ne hâkim olmaya başlayan anlayış yakında yüksek sesle söylenecek ve uygulanacak; "Kara hadım görevini tamamladı, artık gidebilir."

ULEMA

Osmanlı yönetiminin temeli başlangıçtan beri teokratik-askeriydi. Osman'ın ardılları orduların başkumandanları ve İslamın savaşçılarıydı. Halifeliğin Sultan I. Selim tarafından alınmasıyla dinin en üst liderleri ve baş yargıçları da oldular. Otoritelerinin bu bölümünü vekilleri yoluyla uyguladılar, tıpkı politik ve askeri olanları vezirler ve serdarlar yoluyla yaptıkları gibi.

Ulemalar katı hiyerarşilerine rağmen devlet içinde ordu kadar tek bir bünyede toplanmazlar; tıpkı Kuran'ın hem dini bilgilerin kitabı, hem de toplumsal kanunların kitabı olması, tıpkı sultanın hem hükümdar hem de inancın en üst rütbeli koruyucusu olması gibi, ulema ve ordu da Müslüman toplumunun iç içe girmiş birer parçasıdır. Ulema teolojik olarak eğitilmiş ilim adamları, yargıç ve öğretmenlerdir. Her ne kadar kesin bir ayrım içermese de iki grupta toplanırlar, hukuk (fıkıh) ve ilahiyatçılar (ulema).

Hiyerarşi yargıçların (molla ve kadılar), teologların (müftüler), profesörlerin (müderris) ve inanç hizmeti verenlerin (hatipler, imamlar, müezzinler ve kayyumlar) çalışma alanını belirler ve bunları da kendi aralarında çeşitli rütbelere göre sıralar.

Medreselerde (teoloji okulları) Müslümanlar ulema olarak yetiştirilirler.

Medreseye girebilmek için aday önce ilkokulu bitirmelidir. Büyük şehirlerde hemen hemen tüm camilerin bir okulu vardır, bu okullar caminin ait olduğu vakıf tarafından kurulur. Dersler ya camide ya da özel, çoğunlukla camiye bitişik bir dersanede ücretsiz olarak verilir. Teçhizatı basittir; hocanın oturacağı biraz yüksekçe bir yer ve öğrencilerin kitaplarını koymaları için bir dizi alçak sıra. Öğrenciler sıraların arkasına, halı veya post serili yere bağdaş kurarak otururlar. Eğitimli Osmanlıların davranış tarzında hareketlilik olmadığı ve ayrıca saygınlığa yakıştırılmadığı için bazı hocalar uzakta oturan öğrencileri işaret etmek veya dürtüklemek için çok uzun olta kamışına benzer bir sopa kullanırlar.

Öğrenci burada okuma, yazma ve din hakkında bölük pörçük bilgiler edindikten sonra softa (öğrenci) olarak medreseye girer. En tercih edilenler İstanbul, Edirne ve Bursa'daki medreselerdir. Burada temel ödev Kuran'ın ezberlenmesi ve Arapça gramerin öğrenilmesidir. Eğitimin sonunda bir komisyonun önünde sınava girer. Her ayetin sayısını, sayfa ve satır sayılarını vererek Kuran'ı ezbere okumayı başarırsa hafız (hafızada saklayan, ezberleyen) unvanıyla onurlandırılır. Bundan sonra kariyerine devam etmek için teoloji ya da hukuk dallarından birini seçer. Eğitimi Kuran'ın güzel yazı sanatının tüm teknik özeniyle kopya edilerek yazılması, mantık, cebir, coğrafya ve İslam tarihi dersleriyle devam eder. Yargıç olmayı seçenler için (danişmend) ayrıca hukuk dersleri verilir.

İslam hukukunun tüm dallarında gerçekleşen gelişmeleri, bu konudaki edebiyatın zenginliğini, devlet içinde kazandığı güç ve anlamı önce Kont Masigli (1732), daha sonra çok daha kapsamlı olarak Anquetil-Duperron *"sur la législation orientale"* (1740)[1] adlı kitabında göstermiştir.

Mezun olan hukukçular yargıç adayı olarak kabul edilir ve naip (kadı vekili) veya müderris (profesör) olarak görev alabilirler. Müderrisler daha üst yargı makamları ve bölge müftüleri için yedek kuvvetleri oluştururlar. Müftüler (müftü konuşan, hüküm veren demektir) kanunları iyi bilirler ve bu nedenle fetvaları –kanunların içindeki ayrıntıları– düzenlerler. Kadılar (yargıçlar) bunları temel alarak hüküm verirler. Dini kanunların bütününe şeriat denir, buna karşın kanun tamamen dünyevi yönetmeliklerdir. Dini yasalar peygamberin doğrudan aktardıkları olan sünnet veya hadislerden, ilk dört halifenin açıklamaları ve düzenlemelerini içeren genel kabul görmüş uygulamaları ifade eden icmadan ve tanınmış din bilginlerinin kararlarının toplandığı kıyastan oluşur. Kanun ise devlet kuralları ve disiplinle ilgili talimatlardır ve bunlar Sultan Süleyman tarafından çıkartılıp müftülerin fetvalarıyla onaylanmıştır. Sultanların, davranışları daha üst bir hüküm olarak kabul edildiğinden, eskiden beri onları ani idam kararları vermeye yetkili kılan keyfi gücü (urf)[2] yine aynı kategoriye girer. Hünkârın (kan içiciler, tıpkı krallara denildiği gibi)[3] bu yetkisi Gülhane Hattı Şerif'i[4] ile kaldırıldı. Ayrıca Kuran'la ters düşmediği sürece itibar edilen halkın yerel âdetleri de kanunlarda göz önüne alınır.

Müslüman için tüm bilgilerin toplamı ve mührü olan Kuran'ın yorumla kapalı karakteri hiç şüphesiz tüm kalıpların tektipleşmesinde etkili olmuş ve yaşamın bir çeşit kemikleşmesine neden olmuştur. İslam her şeyi yerine getirmiştir ve yarattığı dünya görüşü ümit edecek, hiçbir amacı kalmamış, ölümden başka bekleyecek bir şeyi olmayan yaşlılık rehavetini andırır.

Doğal olarak İslam öğretisi de aynı taşlaşmış yapıya sahiptir ve çerçevesi içinde yer alan pek çok mezhep tüm öğretiye farklı bir bakışı veya yeni bir sistemi temsil etmezler, bunlar sadece Kuran'ın belli bir bölümü hakkındaki bireysel görüşten oluşurlar. Bir kez, hem de 9. yüzyılın başlarında Arabistan'da birçok özgür düşünür ortaya çıktı ve Mutezile öğretisi doğdu. Bu akım katı dogmacılığa karşı çıktı ve kader anlayışına karşı özgür iradenin önceliğini vurguladı. "Ayrı duranların" cesur öğretisi bir süre için ruhları etkisi altına aldı, ama dogmacılık kısa zamanda yeniden üstünlüğü kazandı ve bu usçu akımı boğdu. Sünniler ve şiiler arasındaki bölünmenin bile temelinde yorumlama farklılığı yoktur, aksine halifenin, peygamberin ardılının, kim olduğu sorunu ve bazı kuralların farklı görüşlerle ele alınması vardır, örneğin abtesin parmak ucundan veya dirsekten başlaması gibi. Kurallar insanın içsel yücelmesinden çok yapılması gereken bazı uygulamalarla ilgilidir. Bu kurallara uyan dini görevini yeterince yerine getirmiştir; insanın ruhunu beslemek ve geliştirmek için herhangi bir teşvik yoktur; en son sözü kayıtsız şartsız itaattir. Sünnilerin dört ana ekolü, Hanefilik, Malikilik, Şafiilik ve Hambelilik sadece dıştan bazı önemsiz ayrıntılarda farklılaşırlar ve bizim anlayışımıza göre mezhep kavramı burada kullanılamaz, çünkü dogma ve onu yasaların temeli olarak kabulde hepsi hemfikirdir.

Ebu Hanife ekolü Osmanlı İmparatorluğu'nda en yaygın ve yargıçlık mevkinde yetkili olandır. Geleneklerle ilgili daha büyük bir serbestliği temsil eder ve kanun kaynağını daha yumuşak bir anlayışla yorumlar.

Kuran her şeyi kendi kuralları çerçevesinde ele aldığından fetvalar da en önemli devlet sorunlarından kişisel kavgalara kadar her şeyle ilgilidirler. Belirli bir durum için kanunun sözünü bilmek isteyen herkes fetva eminine gider, o da soruyu hukuki forma göre cevaplar ve yazar.

1 Kont Masigli: Osmanlının Fransız elçisi; Anquetil Duperron: Fransız doğubilimci; *sur la législation orientale*: Doğu'da yasama.

2 Örf.

3 Hünkar: hükümdar, padişah. Hûn: kan, hûnî: kan içen. Osmanlıca yazılışları pek benzemese de Murad Efendi kelimeleri karıştırmış olabilir.

4 Islahat Frmanı.

Cevap (fetva) genellikle bağlayıcıdır ve kesin olarak yazıya dökülür ve her zaman "Allah en iyisini bilir," sözüyle biter.

Herhangi bir problem şeriat metnine göre cevaplandırılamazsa, aslında nadir bir durumdur, o zaman müftü çözümü "fetvalar derlemesi" nde arar. Bunlar en ünlü kararlardan oluşurlar ve Ayasofya kütüphanesinde 53 kalın ciltte toplanmışlardır.

Sultan II. Mehmed'e kadar sultan sarayındaki birinci mahkemeyi yöneten kadı, ulemaların başı olarak görülürdü. I. Murad ona kaz-asker (ordu-yargıcı) unvanını verdi. Sultan II. Mehmed İstanbul'un fethinden sonra ikinci bir kazasker daha atadı ve birincisi "Rumeli Kazaskeri" olurken diğeri "Anadolu Kazaskeri" oldu. Her ne kadar bu ikisi adalet, diyanet ve eğitim bakanlarıyla aynı düzeyde olsa da ve her ikisi kendi bölümlerinde birbirlerinden bağımsız olarak yargıç ve kanun bilginlerini atasalar da Rumeli Kazaskeri'nin etki alanı bir süre sonra o kadar genişledi ki meslektaşından daha üstün duruma geldi. Müslümanlar arasındaki tüm sorunlar ona geliyordu, aynı zamanda mali ve devletin mallarıyla ilgili davalara da o bakıyordu, Anadolu Kazaskeri ise gayrimüslimlerin sorunlarıyla ilgileniyordu.

Kadı eyaletlerde müftüden daha üst rütbelidir, gerçi başkent müftüsü Muhteşem Süleyman tarafından her iki kazaskerin üzerine çıkartılmıştı ve genel olarak bilinen şeyhülislam unvanıyla ulemaların başı olarak görevlendirilmişti. Osmanlı söz ustaları ona "ilim deryası, insanlığın akıl hocası" derler.

Şeyhülislam sultan tarafından istenildiği zaman atanır ve azledilir; sadrazamla beraber imparatorluğun en üst makamındadır. Kanunların sözcülüğünü yapan kişi olarak inanç, doktrin, idare, politika ve ordu yönetimi üzerinde büyük ve belirleyici bir etkisi vardır. Elbette kendisininin de açıkça belirttiği gibi reformlarla birlikte idare ve politikanın tamamen farklı temellere oturmasından ve adliye ile mahkeme şeklinin batılı örneklere göre düzenlenmesinden tüm ulema topluluğu ile aynı derecede zarar gördü.

Belki de Osmanlı yönetiminin uyguladığı hiçbir reform, yargıyı hem devletten, hem de teolojik-hukuksal sistemden ayırmak konusunda yaptıkları kadar hayret verici ve cesur değildir. Osmanlı yönetimi, temkinli olmak adına bunu hâlâ içe doğru maskelese de, dış ülkeler tarafından

yanlış anlaşılıp küçümsense de burada Kuran'ın hukuki eşitlik ilkesi[5] gerçekten uygulandı. Şeyhülislamın gücü, yeniçerilerin ortadan kaldırılması ve reformlarla kısıtlandı.

Bahtsız reformcu III. Selim'in tahtan indirilmesinde fetva son kez müftünün elinde bir silah olarak kullanıldı, yeniçerilerin yumruğuyla birleşirse bu elin halifeyi bile alt edecek güçte olduğunu gösterdi.* Bugün müftü, halife sultanın ihtiyacı olan fetva için gerekli dayanakları Kuran'da aramakla uğraşıyor. Reformdan itibaren tarihi, sultanın sınırsız, artık tehdit altında olmayan mutlak gücü yazıyor.

Eski zamanlarda, örfi kanunlar sultanlara ölüm cezalarını keyfi olarak uygulama hakkını verdiği zamanlarda ulemalar hem bu cezadan, hem da mallarına el konulmasından korundular ve sadece sürgüne gönderildiler. Eğer içlerinden birisi devlete karşı suç işlerse sivil bir göreve veriliyor ve sonra mümkün olduğunca sessiz sedasız hal ediliyordu.

Sadece birkez, IV. Murad zamanında bir şeyhülislam öldürüldü, üstelik mermer havanda ezildi.[6]

Şeyhülislam tahta çıkarken sultana Osman'ın kılıcını takar –taç giyme töreninin karşılığıdır– ve sultan öldüğünde cenaze duasını okur. Ulemalar Osmanlılarda eğitimin ve bilimin yöneticileridirler. Çoğu şairler, hekimler ve gökbilimciler onların arasından çıkmıştır. İlk zamanlarda aralarından bazıları geleneklerin koruyucusu da olmuşlardır, üstelik davranışları hoşnutsuzluk yaratsa bile, öfkelerinden hiç korkmayarak sultanları uyarmışlardır. Böyle bir durum Emir Seyyid'in[7] başına gelir, içkiyi çok seven Sultan Yıldırım Bayezid, Bursa'da yaptırdığı camiyi ona gösterip övgülerini bekler. "Camin büyük ve muhteşem yüce sultanım, ama senin için önemli bir eksiği var."

"Nedir?"

"Dört köşesinde birer meyhane olmalıydı, bunlar hem caminin yapısını süsler, hem de arkadaşlarınla beraber arada sırada Allah'ın evini ziyaret etmene neden olabilirdi."

5 Din farkı gözetmeyen eşitlik.

6 Ahizade Hüseyin Efendi: IV. Murad'ın şeyhülislamı, boğduruldu cesedinin nereye gömüldüğü bilinmiyor.

7 Emir Sultan.

* Daha sonra Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi de şeyhülislam fetvasıyla gerçekleşti –yay.n.

Bu sitem yerini bulur ve etkisini gösterir, elbette bu durum müftünün cesur açık sözlülüğü kadar sultanın anlayışını ve karakterinin gücünü de gösterir. Molla Gürani daha sonra "Fatih" lakabını alacak olan öğrencisi Mehmed'e Kuran okumamakta inat ettiği için vurur. Sultan I. Ahmed'in esir Moldovya prensi Alexander'e karşı duyduğu doğaya aykırı tutku karşısında müftü açar ağzını ve aşağılanan dini adına hiç korkmadan sultanı sıkı bir şekilde azarlar. Sultan kendi içine kapanır ve bu rezilce arzusundan vazgeçer, bu durum her ikisi için de –Sultan Ahmed'in hanedanın şehvete en düşkün sultanlarından birisi olarak anılmasından– daha hayırlı oldu.

Elbette bazı gelenek bekçilerinin durumu kötü olur. IV. Mehmed'in dinmek bilmez av sevdasını eleştiren şeyhülislam gibi. Müftü padişahı uyarır ve kanunlar gereği sultanların da bazı el becerilerine sahip olması gerektiğini söyler; birisi bağadan kürdanlar yapardı, başka birisi kemik halkalardan ok uçları vs. Yaptıklarını da paşalara gönderirler ve paşalar da karşılığında değerli hediyeler vermek zorunda kalırlardı. Bu serzeniş sultanın canını sıkar, ama hiçbir şey söylemez. Birkaç gün sonra müftüye sultandan bir tavşan gelir. Notta şöyle yazar: "Tavsiyeni tuttum ve bir el becerisi seçtim. Ben avcıyım ve bunun için sana bir tavşan yolluyorum. Bundan böyle sofranı av etiyle donatacağım. Haberciye âdet olan hediyeyi öde." Tavşan müftüye 40.000 kuruşa malolur.

Sultana bundan sonra kendisini mükâfatlarıyla onurlandırmaması için yalvarır.

Ulemalar arasında hukuk bilgisi ve ilahiyatçı olarak öne çıkanlar arasında Fatih Sultan Mehmed dönemindeki Molla Hüsrev'i belirtmek gerekir. Bilge ve adil Cemalî I. Selim döneminde verdiği fetvayla Hıristiyanların izlenmesini ve baskı altında tutulmasını önlemişti. Ayrıca ve özellikle belirtilmesi gereken bir isim de Muhteşem Süleyman'ın şeyhülislamı olan ve zamanının en bilgili ve en adil kişisi namıyla bu yüksek görevi 34 yıl boyunca sürdüren Ebussuud el Amadi[8]dir. Onun fermanlarının derlemesi imparatorluğun politik düzenlemesinde en önemli fermanlardır; bunlarla Sultan Süleyman'ın çıkarttığı kanunlar hukuken geçerlilik kazanmıştır.

Din âlimleri ve eğitmenlerin biyografisini yazan Atâî eserlerinde ona en geniş yeri vermiştir ve onu kanun koyucuların sultanı olarak adlan-

dırır. Yaptığı Kuran tefsirini (Kuran'ın inceliklerini açıklama) Sultan II. Selim gelirine 300 akçe ekleyerek ödüllendirmiştir, böylece şeyhülislamın süregelen 200 akçelik geliri günlük 500 akçeye çıkmıştır. Hafız'ın şiirleriyle ilgili fetvası ünlüdür, bağnazların Allah'a küfrettiğini ileri sürerek yasaklanmasını istedikleri şiirler için, "Bu mısralarda zehir gibi olanın şeriat için olmadığını görmek gerekir, cehennem acısına neden olacaklara itiraz edilmeli, ama Allah'ın hoşuna gidecek mutlulukları da kabul etmeli. İşte biçare Ebussuud Allah'ın lütfunu kazanmak için böyle der."

Tarihteki en ilginç müftüler Fenarizade ailesinden gelenlerdir, beş tanesi peş peşe en üst müftülük makamını saygın bir şekilde yürütmüşlerdi. Tek bir ailenin sürekli olarak aynı yararlılıkta ve aynı makamda bulunması çok nadirdir. Köprülü ailesinin de sadrazam olarak benzerini yaşadığı bu durum Osmanlı anlayışı ve geleneklerine tamamen ters olduğu için oldukça garip görünür. Ebu Said (ölümü 1662) bu ilginç aileden çıkan beşinci ve son şeyhülislamdı.

Daha önce söz edilen ve yargıçların başı olan kazaskerler ile reisülulema (teologların başı), şeyhülislamın hemen altındadırlar. Reisülulema bir görev üstlenmekten çok hürmet edilen ve danışılan en saygın ve en yaşlı din âlimidir. Ayrıca 17 molladan oluşan bir heyet şeyhülislamın yardımcısıdır.

Kazaskerlerden sonra İstanbul Kadısı en üst düzeydeki yargıçtır. Eskiden şehrin ticaret ve esnaflarının denetiminin yanı sıra şehrin en üst yönetimi de ona bağlıydı. Bu çok saygın belediyeci yiyecek satıcılarını, eğer ağırlıklarda bir sahtekârlık yaparlarsa veya hileli mal satarlarsa, *in flagranti*[9] yakalatıp kulaklarından kapıya astırırdı.

Adı geçen makamlarda oturanlar geniş kollu ermin kürk kullanma, şeyhülislam yeşil bir örtüyle kapatılmış, kazaskerler ise kırmızı bezle örtülmüş araba kullanma ayrıcalığına sahiptiler. Sultana savaş alanında eşlik ediyorlarsa şeyhülislam sadrazam gibi çadırının önüne üç tuğ, kazaskerlerin her biri ise iki tuğ dikerdi.

Söz edeceğimiz bir başka makam sahibi ise nakıb ül eşraf (şeriflerin başı).

Şerifler veya emirlerin soyunun peygamberin kızı Fatma'ya dayandığı kabul edilir ve yeşil sarık takarlar.

8 Ebussuud Efendi.

9 Hemen, açıkça.

Her yerde onlara rastlanabilir, en aşağı işlerde, hatta dilenci olarak bile, ancak bu durum Müslüman anlayışına göre onların kanındaki asalete zarar vermez. Eskiden beri sahip oldukları özel haklardan geriye bir tanesi dışında pek bir şey kalmadı; sadece rakıblar tarafından cezalandırılabilirler.

Eskiden bir emire vuranlar ellerinin kesilmesiyle cezalandırılırdı. İddia edildiğine göre Türkiye'deki emirlerin soyunda kendilerine özgü bir araz var, genelde 40 yaşlarından sonra bazı yetilerini kaybediyorlar ve bu sık sık ahmaklaşma şeklinde kendini gösteriyor. Pek de saygı ifade etmeyen bir deyim şöyledir: "Emirlerin soyundan gelenler gibi aptal." Rakıb rütbesi en üst yargıçlar veya ulemalar tarafından taşınabilir, eğer rakıb şeyhülislam olursa bu rütbeyi kaybeder. Rakıb, peygamberin kutsal emanetlerinin ve Müslümanların *Oriflammesi*[10] olan kutsal bayrağın koruyucusudur; ramazanda sultanın önünde seyhülislamın yardımıyla kutsal suyu, peygamberin hırkasının bir köşesinin ıslatılmasıyla elde edilen ab ı hırka i şerifi hazırlar.

İstanbul'dan sonra gelen şehirlerde yargıçlık görevleri mollalar tarafından yürütülür, onların yönetimi altındaki kadılar daha küçük şehirlerde ve hatta köylerde hâkimlik yaparlar. Yargıçlık ve din bilimi uzmanlığı gerektiren görevlere getirilenler başlangıçta yer değiştirmezlerdi. Daha sonra memur olarak atananların yerleri değiştirildi. İstanbul'da mollalar bir yıl, vilayetlerdeki kadılar iki yıl aynı görevde kalırlardı ve ikinci kez aynı görevi alamazlardı. Bütün bu yargıçlar tek mahkemede sivil anlaşmazlıklara ve suç olaylarına bakıyorlardı; ayrıca hem nüfus memuru hem de noterdiler.

Bugün kadıların görev alanlarının sınırları yeni dönemin getirdiği kanunlar ve mahkemelerle her geçen gün daralıyor. Kadı, yazıcılar ve avukatlardan oluşan ordusuyla bürokratik yargıçlar tarafından o kadar bir köşeye itildi ki sanırım yakında sadece mitolojik bir unsur olacak. Kadının mahkemesindeki dava sözlü olur. İşlemin basitliği bazı Avrupa büyük şehirlerindeki karmaşık mahkeme eziyetiyle büyük bir karşıtlık gösterir, hızı da bürokratik sürüncemelerle. Kadılar hakkında söylenebilecek diğer olumsuz durum –pek abartılı sayılmaz– sanırım bütünlüğü içinde kararlarında adaletin özü, bizim, formaliteleri esas alan ve bu nedenle bazen adaleti sağlamakta güçlük çeken mahkemelerimize ve avukat marifetlerine göre daha fazla zarar görür. Özellikle eski zamanlarda, dini anlayışın bulanıklaşmamış bir durulukla

Müslüman toplumuna egemen olduğu zamanlarda, kadı hükümlerinin avantajları sakıncalarıyla dengeleniyor olmalıydı. Bazı kadılar rüşvetçiliğe yatkın olsalar bile, ki bu insani zaafın karmaşık mahkeme işlemleriyle bazı Avrupa devletlerinde de söz konusu olmadığı garanti edilemez, fakirlerin haklarını bulmaları mümkündü ve çoğunlukla da bulurlardı. Kanun kitabı ve toplumun genel görüşleri en kötü kadıları bile sınırlar içinde kalmaya zorlardı. En azından kimse bir mahkemeyi kazanıp sonra da tartışma konusu olan objeden daha pahalıya mal olan avukat ve mahkeme masraflarıyla karşı karşıya kalmıyordu. Halkın arasında dolaşan kadı hikâyeleri ciltler dolusu kitap olur. Hepsinde kadının zekâsı ve huysuzluğu anlatılır.

Bir Hıristiyan pazarda bir emirle kavga eder ve onun yeşil sarığını yere fırlatır, bu durum davalının ölüm cezasına çarptırılması demektir. Şanssız Hıristiyan, kendisi de emir olan kadının önüne çıkartılır. Savunmasını yapar; kavga ettiği adamın emir olduğunu anlamamıştır, çünkü sarığı çok koyu renklidir ve mavi zannedip onu da kendisi gibi Hıristiyan sandığını söyler. Davacı şehrin bütün emirlerini etrafına toplamış halde burnundan soluyarak salona gelir. "Bu kalabalık da ne?" diye öfkelenir kadı. "Buraya adaleti kendi kendinize sağlamaya mı geldiniz? Çıkın dışarı," der ve odaya geldiğinden beri pencerenin önünde duran adama dönüp, "sen Hıristiyan herhalde şahitsin, ben çağırıncaya kadar çık dışarda bekle," der. Ama bu adam davacı olan emirdir. "Ya Allah!" diye haykırır davacı gücenmiş bir halde. "Uyuyor musun kadı? Yemin ederim ben Müslümanım ve burada davacı benim." "Maşallah!" der kadı, "sen Müslümansın öyle mi ve böyle rengi atmış bir sarık takıyorsun. Ben aydınlıkta seni gâvur zannettim pazarın karanlığında bu Hıristiyan senin kim olduğunu nasıl anlasın. Ayıp sana emir ve hadi git şimdi yoluna!" Hıristiyanın hayatı böylece kurtulur.

Bir deve sürücüsü ve kiracısı yolculuk sırasında devenin yüküyle ilgili anlaşmazlık yaşarlar. Yük nedir diye sorar kadı. "Kahve vs, hurma vs, pirinç vs," diye açıklar deveci, "yükü tahminimden daha fazlaymış, tüccar bana daha çok para ödemeli." "İyi," der kadı, "ve saireleri indir, gerisi kalabilir, anlaştığınız şartlarda yolunuza devam edin ve işte Allah'ın emri budur."

10 Fransa krallarının ortaçağda kullandıkları kutsanmış bayrak.

Bir Yahudi bir İranlıyı döver. Kadının önünde hiç tereddüt etmeden suçunu kabul eder, ama bunu Müslüman anlayışına göre yaptığını söyler. "Nasıl yani?"der kadı.

"İranlılar öldükten sonra eşeğe dönüşmez mi," diye karşılık verir Yahudi, "ve bu eşeği bir Musevi cehenneme kadar götürmez mi? Böyle değil midir?"

"Vallahi öyle,"

"İşte bilge yargıç, adaletin pınarı, yüzyılın Salomon'u!" Ben de bu İranlıda vakti gelince benim kısmetim olacak eşeği gördüm ve onu çok inatçı bulduğum için şimdiden kendime göre terbiye ettim," der.

Yahudi serbest kalır.

Son olarak çoğunlukla karalanan kadıların itibarını kurtaran bir örnek verelim.

İzmir kadısının önüne bir mülkle ilgili bir tartışma konusu gelir. Davacı, belli ki haksızdır, kararı garantilemek için kadıya bir kese içinde 200 duka altın verir. Mahkeme sırasında davacı şahitleriyle –yalancı şahitlerle– salona gelir ve davalıyı haksız çıkartır. Sonunda kararın kendi lehinde verilmesini ister, çünkü davalının şahidi yoktur. "Onun şahidi var," der kadı ve para kesesini ortaya atar. "İşte bu."

Naipler molla ve kadıların yetkili vekilleridir ve onlar tarafından atanırlar. Mülazımlar ise onlara yardımcı olan stajyerlerdir ve Macar kürsü yargıçlarının yanında duran hukuk öğrencilerinin karşılığıdır. Yargıçlar, teologlar ve profesörlerden başka şeyhülislamın yönetimi altında dini ibadete hizmet eden görevliler şeyhler, hatipler, imamlar, müezzinler ve kayyumlardır. Bunlar da diğer tüm ulemalar gibi kesinlikle Müslüman halktan farklı değillerdir; hayatlarını adamazlar, yemin etmezler ve uygun görürlerse başka bir göreve geçer ya da zanaatkâr olabilirler. Görev almalarında tören yapılmaz ve görevden alınırlarsa halkın arasına kolayca karışırlar.

Şeyhler vaizlerdir, hatipler herkesin önünde dua okuyanlar, imamlar caminin bakıcıları ve koruyucularıdırlar, düğünlerde, sünnetlerde ve cenazelerde gerekli duaları okurlar ve yaşadıkları mahallede muhtarlık ve ahlak bekçiliği görevini de üstlenirler. Camilerde dini vazifeler önceleri sultanların liderliğinde yerine getiriliyordu, aslında bu görevler herhangi bir

Müslüman tarafından da yapılabilir. İmamlar, isterse gücü kuvveti yerinde olsun, mutlaka ucu eğri bir sopaya dayanarak yürür ve altın köstekli bir saat dahi olsa hiçbir süs eşyası taşımaz.

Müezzinler ezan okuyanlardır, minarelerdeki galerilerden günde beş kez inananları namaza çağırırlar. Bu görev için gerekli şart güçlü, güzel bir sese sahip olmaktır. Ataları, peygamberin ezanını okuyan Bilal'dir.

Son olarak kayyumlar camilerin hizmetkârlarıdır; Allah'ın evinin ve halılarının temizliği, ışıklandırma gibi işler onların görevidir.

Sultanların gittiği camilerde ise bir şeyh, bir hatip, dört imam, on iki müezzin ve yirmi kayyum görev alır.

Sultan cuma günü camiye geldiğinde –ne olursa olsun mutlaka yerine getirilmesi gereken bir sorumluluktur– saray müftüsü hatipin yerini alır ve sultanın imamı ibadeti yaptırır.

Ulemaların kıyafetleri diğer Müslümanlardan sadece sarık biçimiyle ayrılır. Giysileri ipekle karıştırılmamış yünlü kumaştandır. Eskiden beri hiçbir şekilde ata binmezler, katır veya eşekle giderler. Türkler, reformlardan sonra Frenk kıyafetlerine belirli bir eğilim duysalar da, hâlâ korudukları ulusal giysileriyle hemen fark edilirler. Sadece bayram törenlerinde bir çeşit bayram kıyafeti giyerler, aynı rütbedekilerin giysileri aynı renkte olur. Şeyhülislam beyaz giyer, çünkü peygamberin tavsiye ettiği renkler siyah ve beyazdır; kırmızı ve sarı ise yasaklı olanlardır. Daha sonra yeşiller gelir ve en son mor kaftanlar. Herkesin ayağında kükürt sarısı mestler vardır; eskiden molla ve müderrisler lacivert ayakkabılar giyerlerdi.

Doğaldır ki ulemalar kanunları iyi bilen ve uygulayanlar olarak halk arasında büyük bir saygınlığa ve etkiye sahipler; ayrıca bir ölçüde ulusal varlığın koruyucuları durumundalar, çünkü Osmanlılar için İslamiyet hem inanç hem de milliyettir. Buna göre muhafazakârlığın çekirdeğini oluşturdukları kolayca anlaşılır, ama onların muhafazakârlığı kesinlikle katı bir *"non possumus"*a[12] dayanmaz, devletin etkisi altındadırlar, onun lideri aynı zamanda kendi liderleridir ve bu nedenle reform düşüncesi Osmanlı toplumunun diğer kesimlerinde olduğu gibi onlar arasında da kolay kabul gördü. Reformun başarısı için etkili bir unsur olarak önemli bir görev üstleniyorlar ve bunu yerine getiriyor-

11 Süleyman.
12 İmkansız.

lar, çünkü inancın çıkarları devletin iyiliğiyle yakından alakalı ve bu nedenle onlar en iyi vatanseverlerdir. Millet onları mutlaka takip edecektir. Geçiş döneminin bazı yetersizliklerinden reformu sorumlu tutmaları ulemalara şüpheyle bakmayı gerektirmez, çünkü çok az insan insanlık tarihinin genel yüksek gerekliliklerini anlayabilecek düzeye erişmiştir. Aralarından birçoğu imparatorluğun zayıflığını reformların bir sonucu olarak görmeye eğilimlidir ve kısmen haklıdırlar, ama aslında bu reformlar imparatorluğun durumunu açıkça ortaya koymuştur. Aralarında aklı başında olanlar İslamiyetin yozlaşmasının Osmanlı gücünün çöküşüne neden olduğunu itiraf ediyorlar ve esaslı bir reformun gerekliliğini kabul ediyorlar, ama çözümü, her konuda kesinlikle örnek olarak kabul edilemeyecek batı varlığının körü körüne taklidinde aramıyorlar.

Sanıyorum anlattıklarımla –bu bölüm için ayrılan yer yettiği kadarıyla– ulemaların Hıristiyanlıktaki rahiplik kavramına karşılık gelmediğini ortaya koydum. İslamiyette kutsama yoktur ve Allah'la kul arasında aracılık eden bir ruhani sistem yoktur. Tanrı'nın evi devlet içinde devlet değildir, ona bağlı da değildir, aksine inanç sistemi ve devlet, din ve milliyetçilik bilinci aynı ve tekdir. Osmanlı dünyasında her şeyden önce ayrıcalıklı asalet unvanları yoktur, kastlar yoktur ve ruhban sınıfı da yoktur. Ulemalar Osmanlının ilahiyatçıları ve hukuk bilginleridir.

DERVİŞLER

Eğer Osmanlılar arasında hâlâ fanatikler varsa, bunlar kesinlikle dervişlerdir. Esrime içinde ve esrimeyle yaşarlar. Onlarda afyonun dozu manastır rahiplerinin şarap testisinin yerine geçer.

Ulemalar (teologlar) kavram olarak Hıristiyan rahipleriyle tam olarak aynı anlama gelmezken dervişler ile Hıristiyan manastır rahipleri ve dilenci rahipler arasında, farklılıklara rağmen, bir benzerlik kurmak yanlış olmaz.

İslamın ilk günlerinde, hicretten hemen sonra, Mekke ve Medine kentlerinde birçok idealist, daha derin bir ibadet ve Tanrı görüşü amacıyla bir araya geldiler. Onlara sofu denirdi. Bunun sonucunda bazıları kendi ibadet kurallarıyla özel topluluklar kurdular ve dergâhlar inşa ettiler; ıssız bölgelerde değil, şehirlerin ortasında, kuleli kaleler değil ağaçların gölgesi altında çiçeklerle çevrili kulübelerdi bunlar. Dergâhlarda ibadetler yerine getiriliyordu ve aynı zamanda şeyhin ikametgahıydı, çünkü müritler dışarda ve eğer varsa kendi evlerinde ailelerinin yanında yaşıyorlardı; İslami görüşte hücreye kapanmak yoktur, bekârlık ise öğretiyle açıkça çelişir. Tarikat kardeşlerine fakir veya derviş denilirdi, çünkü dünya malından el etek çektikleri kabul edilirdi. Zamanla ortaya çıkan otuzun üzerindeki tarikatın çoğu hâlâ varlıklarını koruyor.

En tanınmış olanları Rifailer, kurucuları ormanda odun toplarken üç büyük yılana rastlayıp onları odunları bağlamakta kullandıkları söylenen Sadiye tarikati, Mevleviler, Bektaşiler, Kalenderiler, Edhemiler ve son olarak sayısız seyyah (gezgin veya dilenci dervişler).

Dervişlerin kıyafetlerinden, özellikle kendilerine özgü başlıklarından hangi tarikattan oldukları anlaşılır, sadece gizli müritler hiçbir şekilde belli olmazlar ve toplumun her sınıfından gelen böyle gizli tarikat kardeşleri vardır.

İlk adı geçen tarikatların üyeleri genellikle kibardır, çoğunlukla ve özellikle şeyhleri büyük bir titizlikle giyinir, ancak en son adı geçenler meydan okuyan bir şekilde kinizmi[1] gözler önüne serer ve temizlik konu-

1 Antikçağ Yunan filozofları olan kinikler toplumsal kuralları küçümsemeleri ve hem düşünsel, hem de ahlaksal bağımsızlık isteklerini açıkça göstermeleriyle dikkat çekerler; ahlak anlayışları maddi mallardan yüz çevirmeye kendi bedeni istek ve gereksinimleriyle siyaset ve uygarlığın reddine dayanıyordu. Ünlü kinikler arasında Diogenes de vardır.

sunda en ufak bir özen göstermezler. Bir dervişe gömleğini neden hiç yıkmadığı sorulur. " Çünkü yeniden kirlenecek." "O zaman yıkarsın." "Ama tekrar kirlenecek." "Tekrar yıkarsın." "Eee sonra?" Bu böyle sürer gider. "Yallah" diye haykırır derviş sonunda, "Ben dünyaya gömleğimi yıkamak için mi geldim." Adı geçen son tarikatların bazı dervişleri boyunlarında büyük demir halkalar taşırlar, bu şeyhlerine olan bağlılıklarını gösterir, bazıları güneşte kurutulmuş koyun veya keçi postuna sarınır.

Rıfailer ibadetlerinde tükeninceye kadar Allahın adını tekrarlar, böylece soluk soluğa ve kan ter içinde halete (vecde) ulaşırlar.

Mevleviler veya dervişi hukeşan[2] bir daire içinde kendi etraflarında dönerek vecde gelirler. Kuruluşları Osmanlının ilk dönemlerinde olmuştur. Kurucuları Celalettin Rumi tanınmış bir şairdir. Genel olarak şiiri çok severler ve müzikle de uğraşırlar. Sözüne güvenilir kimseler bana bu iki tarikattakilerin esrime durumunda kızgın demirler yaladıklarını veya kendilerine sivri şişler batırdıklarını anlattılar, bu tarz kuşku uyandırıcı eziyetlere ben hiç şahit olmadım.

Bektaşiler bir zamanlar çok saygındılar ve yeniçerilerin tarikatı olarak bilinirler, kurucuları olan saygıdeğer şeyhleri Hacı Bektaş kaftanının kolunu onlara başlık olarak vermiş. Her yeniçeri ocağında birkaç Bektaşi dervişi olurdu ve ocak tarafından korunurlardı. Hamilerinin yok edilmesiyle itibarları düştü ve yasal olarak kaldırıldılar, ama hâlâ kendilerini gizleyerek varlıklarını sürdürüyor ve sabırla bekliyorlar.

Kalenderiler, dervişler arasında en ehli keyf olanlar, bedeni zevkleri en çok yüceltenler.

Kurucusu sufi Kalender, ünlü bir hekim ve din bilgini, Allah'ın adını ney sesleri eşliğinde saatlerce mırıldanmaya pek düşkün değildi herhalde, ama müritleri onun kadar sade olmadılar ve Allah'ın adını pek de sıkı ilkelerle anmıyorlar, yaşamın erişilebilen tüm zevklerini yüceltmekten memnun oluyorlar. "Bugün bize yarın ona, kimin daha mutlu olacağı nereden bilinir" sözü temel ilkeleri. İleri gelenlerin evlerinde memnuniyetle karşılanan misafirlerdi ve onların bu rahat doktirini birçoğuna cazip geldi.

Tam anlamıyla kinikler olarak Edhemiler Kalenderilerin zıttıdır. Ormanlarda ve çöllerde yaşamayı severler, paçavralar içinde dolaşırlar, kö-

tü beslenirler, çok dua eder, sık sık oruç tutarlar. Bu aykırı dervişlerin birçoğu vahşi hayvanları evcilleştirmekle uğraşmayı sever.

Edhemilerin olduğu kadar Kalenderilerin de dünya görüşünde nihilizmin tohumları vardır, sofuluk ise uluyan ve dönen dervişlerde ifadesini bulur.

Son olarak seyyahlar; asıl vatanları Hindistan, Buhara ve Afganistan'dır; zikirlerinde en hayret verici ve en korkunç taşkınlıkları yaparlar. Bunlar uluslararası bir gezginler güruhudur, özellikle Osmanlı ülkelerini istila etmişlerdir. Kronik bir felaket sayılırlar ve eskiden beri de durum böyledir.

Anlatıldığına göre bir zamanlar Buhara hanı sultandan, en yüce ruhani efendisinin hoşuna gitmek için ne yapabileceğini bildirmesini rica etmiş.

Sultan elçiye şu cevabı vermiş: "Han her yıl ülkeme gelen 40.000 dilencisini evde tutsun."

Çıplak ayakla, çoğunlukla başının etrafına sardığı bir ip, lime lime olmuş keten bir gömlekle elinde bir sopa veya değnek Allah'ın adını anarak evden eve şehirden şehire dolaşarak dilenirler.

Bu gezginlerden çok azı bir dergâha bağlıdır. Bağlı olanlar şeyhleri tarafından gönderilirler ve dergâha belirli bir miktar parayı getirmekle görevlidirler. Bir şehre geldiklerinde pazara gider veya caminin önünde "Ya Allah! Bana .....kadar altın verin!" diye bağırır ve toplamaya başlarlar, mütevazı bir şekilde rica etmezler, kayıtsızca isterler.

Bazıları Macaristan'a kadar gitmiştir; bahane olarak kemiklerini ocağa götürmeleri gereken Gül Baba adında bir Bektaşi dervişinin mezarını gösterirler.

Sultan Abdülaziz Avrupa seyahati sırasında Budapeşte'ye geldiğinde, şehir idarecileri diğer hazırlıkların yanı sıra bu mezarı da güllerle kapladılar ve değerli süslerle bezediler, mezara giden yola halılar serildi, kısaca halife ibadetini burada yapabilsin diye her şey en mükemmel şekilde hazırlandı. Çok güzel bir çadır kuruldu ve hazine dairesinden abtes için değerli kaplar getirtildi.

Şehir idaresi dikkati buraya çekmek için her şeyi yaptı; halk yolun iki tarafına sıralandı ve güneşin altında yanarak saatlerce bekledi, ama boşuna, beklenen

2 Hukeşan Bektaşi şeyhinin yeniçeri ocağında bulunan müritlerine verilen ad.

gelmedi. Ne sultan, ne de şeyhülislam bu derviş-aziz hakkında bir şey duymak istiyordu. Ben (o sırada güney Macaristan'da konsolos olarak görevliydim) ortalıkta dolaşan Rıfai hacılardan huzuruma çıkmak isteyenleri derhal geri çevirme talimatını aldım ve Türk sınır görevlilerine bu ayaktakımının sınırdan geçmesine izin vermemeleri emredildi.

Dervişler genel olarak ne ulema, ne de halk arasında özel bir saygı görmezler, arada sırada bazı sofular bir dervişe romatizmalarını ovdurur veya nefesiyle üfletir ya da onlardan muska alırlar.

Onların dünya ve mal mülkü hor görmeleri konusunda halkın ne düşündüğünü şu hikâye gayet güzel açıklar. Birisi, nehrin kıyısında giderken dik bir sahil kenarında boğulmakta olan bir derviş gördüğünü, hemen koşup "Elini ver!" diye seslendiğini anlatır, ama derviş kolunu çekmiş ve boğulmuştur. "Evet" der dinleyen yaşlı bir Müslüman, "Elini ver değil, elimi tut demen gerekirdi, o zaman kolunu uzatırdı."

Osmanlı yönetiminin ulusal ekonomik nedenlerle bu dervişlerin tasviyesini yapacağı gün yakındır. Uygun zamanda bunu yaparlarsa büyük bir zorlukla karşılaşmayacaklar, çünkü tarikatlar dinden büyük bir destek almazlar, onların hal ve davranışlarına sınır çizmek ve özellikle bir afet sayılan seyyahları sınırlamak için bir fetva yeterli olacaktır. Dilenciliği tamamen ortadan kaldırmak çok zor, bunlar güneş ülkelerine güve yumurtaları gibi yerleşmişlerdir.

Ama haklarını vermek gerekirse dervişlerin dindarlığı çoğunlukla içten, gerçektir ve genelde sefalet içinde yaşama konusundaki dürüstlüklerine gölge düşürecek tüm günahlardan uzak dururlar.

Tarikat dervişlerinden başka gönüllü dervişler de vardır, bunların birinci gruptakilere karşı konumu Alman üniversitelerinde arkadaş gruplarıyla öğrenci dernekleri arasındaki farka benzer. Bunlar Tanrı arayışlarını belirli bir ibadet usulüne bağlamazlar, dünya görüşlerinin herhangi bir programı yoktur, bağımsızdırlar.

Böyle bir tanesini hatırlıyorum, on iki yıl önce Babıali kapısının önünde dururdu, elbette iş saatleri içinde, çünkü diğer zamanlarda sokaklarda dolaşır ve geceyi herhangi bir caminin herhangi bir köşesinde yıldızların altında geçirirdi.

Büyük vezir Tepedelen Ali Paşa'nın akrabasıydı. Paşa Yanya'ya ek olarak Yunanistan'ı da kendi paşalığına alıp her ikisini birden imparatorluktan ayırarak kendi hükümdarlığını kurmak istemişti, uzun ve sert direnmeler sonunda, Mısırlı Mehmed Ali Paşa kadar şanslı olmasa da onun kadar anlamlı birisi olarak sultana yenildi.

Derviş bu vezirin torunuydu.

Kırklı yaşlarında asil kişilikli bu adam Yunan güzelliğiyle Çerkez erkeksiliğinin hoş bir karışımını yansıtıyordu. Uzun boylu bedenini saran, üzerinde zamanın diş izlerininin belli olduğu kumaşının artık son dayanma gücünü kullandığı ve rengi hiçbir tahmine bile olanak vermeyen hırpani elbisesi, görünüşündeki asalete hiç zarar vermiyordu. Sanki prens rolündeki bir aktör gibiydi, sahne gereği paçavralar içinde görünüyordu ve sanki biraz sonra tekrar prens olarak ışıldayacaktı.

Hiçbir şeye karşı ilgisi yoktu. İnsanları etkileyen şeylere karşı kayıtsızdı, bir mahalle yangını onda yanan kibrit çöpünden daha fazla bir heyecan yaratmıyordu, ama bir böcek gördüğünde üstüne basmamak için yolunu değiştiriyordu. Çoğunlukla en yüksek makamdakilerden para istiyor ve sonra gidip bu parayı dilenen çocuklara dağıtıyordu.

Tavırlarında koyu bir bağnazlık görünmüyordu; çoğunlukla güler yüzlü ve neşeliydi, ancak neredeyse çocuksu neşesinin arkasında bir mizah anlayışı vardı. Bakanlara ve ileri gelenlere karşı kötü olabiliyordu. Divana geldiklerinde onları selamlamak için giriş kapısındaki merdivenlere otururdu, selamlarında çoğu zaman iğneleyici sözler gizliydi; güncel espriler konusunda geniş bir dağarcığa sahipti. Yakın akrabaları vezir ve genel vali olan ünlü paşanın torununa birkaç kez saygın görevler verilmeye çalışıldı; teklif edilen bu arpalıkları küçümseyerek reddetti, çünkü o sadece kendisine hizmet ederdi, köle kadının oğluna (sultana) asla. İleri gelenlerin verdikleri oldukça yüklü paraları fakirlere dağıtırdı. Arada sırada o veya bu paşanın sofrasına misafir olmakla yetinirdi, özellikle davetlerde; bunun dışında *"enfant terrible"*[3] olarak kendini gösterecek fırsatlar bulamadığında hizmetkârlarla yemek yer ve onlarla da efendileriyle yaptığı gibi sohbet ederdi.

Asalet zengini olarak doğmasına rağmen hiçbir şeyi olmayan, her türlü bağımlılığı kopartıp atmış, kim-

3 Yaramaz çocuk.

seyi sevmeyen, hiçbir şeyi umursamayan bu adamın acaba bir iç dünyası var mıydı? Böyle olmadan önce neler yaşamıştı, yoksa insanları sevindiren ve üzen her şeye karşı bu derin kayıtsızlık doğa tarafından kanına mı işlenmişti? Onun dilini çözüp bunları öğrenmek için ne kadar uğraştıysam da bir cevap bulamadım. Bazen sohbetteki sürtüşmeden bir kıvılcım çakıyordu, ama sadece çakıp sönüyordu hiç ışık vermiyordu. Uysallık ve yumuşaklık özelliklerinin mizacından çok dindarlığından kaynaklandığını bilmesem onda bir kedi ruhu görebilirdim.

Bir anda ortadan kayboldu. Araştırmalarım sonuçsuz kaldı. Onu yıllardır tanıyan bir kapı ağasına sorduğumda bana şöyle söyledi: "Herhalde bir yerlerde büyük yolculuğuna çıktı; Allah bilir nerede. Son gördüğümde çok solgun görünüyordu ve bir şeye ihtiyacı olup olmadığını sorduğumda 'hiçbir şey' dedi, çünkü köle kadının oğlunun fethedeceğinden, hatta tüm atalarının fetihlerinden daha fazla dünyevi mülkü olduğunu söyledi. "Görüyor musun' dedi, 'Tüm ihtişamına rağmen ondan bir adım öndeyim." Sonra güldü, ama kuru bir kahkahaydı ve gitti bir daha da gelmedi, on yıldır bir gün bile gelmemezlik etmemişti. İşte, kısmeti böyleymiş! Allah ne yaptığını bilir."

OSMANLI ORDUSU

Osmanlı devletinin temelleri Kitap'a (Kuran) dayanır. Pala bu dev bünyenin alametidir. Reformların halifenin oturduğu tahttan çıkması gerekiyordu ve öyle de oldu. Silahlı gücün yeniden yapılanması doğal olarak reformla ilgili tüm çabaların çekirdeğiydi.

Kuran'ın bir suresi şöyle söyler: "Düşmanlarınızın silahlarına bürünün." Bu söz ordu reformunun ve halifenin amacının bir görev olarak kabullenilmesi için önemli bir ifade taşıyordu. Ama var olan da kutsaldır, özellikle alışkanlığın pası gerçek gücü elinde tutuyorsa.

Ve yeniçeriler gücü ellerinde tutuyorlardı. Yozlaşan askerlerin elinde, Sultan Orhan'ın "yeniçeriler" adıyla Hıristiyan devşirmelerden kurduğu ve saygıdeğer derviş Hacı Bektaş'ın kaftanının yenini başlık olarak verdiği, zamanın şartlarına göre düzenli bir savaş gücü oluşturan o coşku dolu ordunun ismini ve işaretini taşımaktan başka bir şey kalmamıştı artık. Uzun zamandır yaptıkları savaşlar zaferle sonuçlanmıyordu ve bu nedenle bir süre sonra halifenin elinde bir silah ve ülkeye kalkan olmaktan vazgeçtiler; ama içerde etkileri yeterince güçlüydü ve yerlerini korudular, böylece uğursuzluklarını sürdürebildiler.

18. yüzyılın sonlarında uzun bir aradan sonra tekrar, savaş kahramanı, devlet yöneticisi veya bu özellikleri olmasa bile insan olarak zamanlarının üstüne çıkabilmiş olan ilk sultanların soyundan geldiklerini gösteren padişahlar sırayla tahta çıktı ve silahlı kuvvetleri yenilemeye çalıştılar. Bu dönemde tüm dünyada esen devrimci rüzgârlar dışa kapalı sultan sarayında da yenilik tohumları ekti.

Yumuşak kişilik yapıları ve aydın bir şevkle kendilerini gösteren iki padişah, Sultan Abdülhamit ve III. Selim, çabalarında başarısız oldular. III. Selim daha ileri gitti ve devrimci ateşin yönelttiği görevi yumuşak bir tarzda biçimlendirmeye çalıştığı için tahtını da, yaşamını da kaybetti. Ama çabaları sonuçsuz kalmadı; Sultan Mahmud, çok sevdiği yeğeni ve öğrencisi, daha ihtiyatlı olarak öncülünün planlarını devraldı ve 1814 yılın-

da Selim'in düşmesiyle dağılan, yeniçeri ortalarından seçilen elit birlikleri yeniden oluşturdu.

Sonunda, on iki yıl sonra Osmanlıların kanla yıkanan *mons Aventinus*'u[1] Etmeydanı'nda isyan eden yeniçeriler yeni ordunun top ateşi altında ortadan kaldırıldılar. Ortalarının simgesi olan çorba kazanı parçalandı, subay nişanları olan kaşıklar kırıldı ve sembolik ocak sonsuza dek söndü. Birlikleri artık yoktu.

Hiç şüphesiz kaçınılmaz bir gereklilik olan bu kanlı darbeyi, eriyip tükenmekte olan hastadan son yaşam gücünü emen bir kan alma olarak görenler, Osmanlı devlet bedeninden çekilen kanın aslında hastalıklı yakıcı kan olduğunu fark etmiyorlar.

Reformistlerin baltasıyla devrilen ağacın aslında çoktan ölmüş olduğu düşüncesi bu cesur girişime karşı hayranlığımızı azaltmaz; bu ağacın kökleri tüm ülkeye yayılmıştı, Osmanlı savaş tarihinin şan ve şeref dolu ününden güç alıyordu ve imparatorluk büyük krizler içindeydi. Mısır'da, Suriye'de, Arnavutluk'ta, Bosna'da, Sırbistan'da, Mora'da ve Epir'de kısmen Avrupa'nın büyük güçlerinin yardımıyla isyan bayrakları başarıyla açılmıştı. Neva'daki ezeli düşman güneşe susamış bozkır halklarının yüzünü Boğaziçi'ne doğru döndürmüştü ve başkentin çevresinde küllerin altındaki korda komplolar için için yanıyordu. Tarihte pek çok kez karşılaştığımız o dönüm noktalarından biriydi ve bu noktada umulmadık bir gelişmeyle Osmanlının kaygısızlığı enerjisiyle yer değiştiriyordu, çürüyerek ölüm döşeğinde titreyen imparatorluğun bu değişimle ortaya koyduğu yaşam gücü şaşkınlık yaratıyordu. Aslında son zamanlardaki politik durum sürekli sıkıntı içinde bulunan Osmanlılara yardımcı olduyordu ve Avrupa kendi çıkarları için Tuna'dan Nil'e kadar uzanan ülkelerde tarafsız bir unsurun korunması gerektiğini çeşitli oyunlarla göstermeye uğraşıyordu, ama Osmanlıların içinde herkesin sandığından daha fazla yaşam gücü olmasaydı düşmanlarının çeşitli kışkırtmalarına ve saldırılarına, doğal müttefiklerinin hatalarına dayanamazlardı. Sürekliliklerinin gerekli olduğu teorisi varlıklarının sürekliliğini güvence altına alamıyordu, sanki koyunları kurda karşı koruyacak çoban köpeğinin uyuzdan ölmesini engellemek gibiydi.

Tarafsızları kuşkuya düşürmesi gereken görüş doğruluğunu ispatladı; Babıali'nin, aynı doğrultudaki karşılıklı çıkarları sayesinde Avrupa'dan bulduğu destekten başka imparatorluğun selameti için içerde de sağlam dayanak noktaları vardı. Bunlar bir taraftan, Babıali'nin yönettiği ve aynı zamanda nötralize ettiği halklar mozaiğinin tamamen karşıt çıkarları ve diğer taraftan Osmanlı ırkının kayıtsız şartsız fedakârlığıydı. Bugünün Osmanlılarını fanatik bir halk olarak suçlayanlar onları kesinlikle tanımıyorlar. Savaşçı Osmanlıları fetihten fetihe sürükleyen karşı konulmaz coşku kaybolurken aynı zamanda fanatizm de kayboldu. Ama kader inancı ve pasif askeri yetenekler içlerinde yaşamaya devam etti ve hâlâ, olağandışı bir şekilde onlara direnme gücü veriyor. Burada pasifliğin sunabildiği tüm avantajlar dezavantajları ile yer değiştirmiş. Ama Osmanlılığın özü, süren savaşlara ve isyanlara rağmen, bir dizi şansız olaylar ve kötü yönetimlere rağmen, var olmayı gerektiren tüm görünür şartların noksanlığına rağmen yüzyıllardır devam edebilmişse, bu düşünürlerin araştırması gereken bir konudur.

Bu konuda aklıma Yahudi ile ilgili eski bir hikâye gelir hep; Hıristiyanlığa geçmeyi ancak papayı ve Roma'yı gördükten sonra kabul edebileceğini söyler, kilisenin tamamen yozlaştığı dönemdir. Din yayma heveslisi misyoner Yahudiyi Roma'ya yollar ve dönüşünde büyük bir coşkuyla kendisini vaftiz etmesini isteyince hayretler içinde kalır. "Eğer böylesine kötü idare edilen bir şey hâlâ yaşayabiliyorsa gücünü bu dünyadan almış olamaz!"

Sultan Mahmud'un o sıralarda inatçı iradesinden başka bir şeyi yoktu. Çöküş tehdidi altındaki şartlarda, tarif edilemez engellemeler ve tüm bir halkın karşı çıkmasına rağmen Avrupa örneğine göre bir ordu kuruldu ve donatıldı. Genel bir askere alım başladı, sadece başkent muaftı ve çoğunlukla zincire vurulmuş olarak getirilen asker adayları Fransız subay eğitmenler tarafından Fransız tarzına göre eğitildi. Mısır subay üniforması içindeki Sultan Mahmud, bir elinde kamçısıyla düzenli olarak talim alanını ziyaret ederdi.

Padişahın, Osmanlı ırkında doğuştan var olan askeri yeteneğiyle desteklenen huzur bulmaz enerjisi kısa zamanda şaşırtıcı sonuçların alınmasını sağladı; kuruluşundan iki yıl

1 Roma'nın yedi tepesinden birisi olan Aventino tepesi.

sonra Osmanlı alayları kendilerini savaş alanında Paskevitsch ve Diebitsch'in karşısında buldular.

Henüz eğitimleri tamamlanmamış, bir kısmı14 yaşlarındaki delikanlılardan oluşan yeni taburlar zafere alışkın Rusların üstün kuvvetleri karşısında kendilerini en iyi şekilde kanıtladılar. Yeniçerilerde haykırışlar arasında yapılan ilk hamle etkisiz ve başarısız olursa askerler çözülüp darmadağın bir halde kaçarlardı, ama burada ilk kez genç Osmanlı ordusunun planlı manevralarla hareket ettiğini, düzenli bir şekilde savaşarak geri çekildiğini ve kurallara uygun sistemli hücümlar yaptığını görüyoruz.

1828-29 savaşı hilalin silahları için şanssız bir savaştı, ama, umutsuz şartlar hesaba katılırsa onursuz değildi. Ancak 23 yıl sonra, her ne kadar reformistin oğlu Sultan Abdülmecid zamanında Osmanlı ordusu hak ettiği ilgiyi görmese de, Tuna'da olduğu gibi Kırım'da da tazminatlarını talep edeceklerdi. Osmanlı ordusuna karşı ilgisizliğin nedeni o sırada yönetim gücünü elinde tutanların politikasından kaynaklanır. Tüm askeri varlıkları yeniçerilerin bir uzantısı olarak, erkeksiliği kabalıkla aynı anlamda gören ve bunlara kuşkuyla bakan politika. Ayrıca Sultan Abdülmecid'in mizacında ne silahlara, ne de askeriyeye karşı herhangi bir ilgi vardı. Zayıf ve hassastı, hastalıklıydı. Kırılganlık ve çekingenlik o dönemde yönetim çevresinde modaydı, yeterince güçsüz olmayanlar da öyleymiş gibi yaparlardı. Teokratik militer devlet çekirdeğine karşı tepki en parlak dönemini yaşıyordu. Diplomasi üstünlüğü ele almıştı ve kalem palayı sindirmişti.

1834 yılında"redif"lerin oluşturulmasıyla ordu büyüdü. Düzenli ordu muhafız alayı[2] ve beş ordudan oluşuyordu ve hâlâ da böyledir. Bir tanesi (Bağdat)[3] kesinlikle asker sayısını gösteremez. Savaş sırasında orduya düzensiz askerler de katılır. Başıbozuk denilen bu düzensiz askerler kendi topraklarından çok düşman topraklarında yapılan savaşlarda önemlidirler, çünkü bu disiplinsiz eşkıya çeteleri kolaylıkla ağır bir salgına dönüşebilirler. Onların hareketleri, savaşları ve yağmaları sadece kendileri içindir. Düzenli askerler bu Müslüman çetelerle çok sınırlı bir ilişki kurarlar.

Orduda görünen gelişmeler son on yıla dayanır. Son Rus savaşında, yani 22 yıl önce, Osmanlı ordusuna katılmıştım ve ilk karşılaşmalarında askerlerin gözlerindeki şaşkınlığı hatırlarım. O sıralarda bir Avusturya

süvari alayını bırakmıştım ve pırıl pırıl parlatılmış metalden, simsiyah cilalı deri çizmelerden ve insanı yalnızlaştıran "zarafet" öğretisinden daha önemli bir şey düşünemiyordum.

Silistre, Kalafat ve Oltenita zaferini kazananlar şimdi karşımdaydı ve görünüşlerinde Avrupalı bir subayın zevkine hitap edecek hiçbir şeyleri yoktu. Nestroy'un "üniformalı kızlar"ındaki ünlü özürlüler garnizonunun modeli gibiydiler. Nöbetçiler bizim ancak sebze pazarlarında görebileceğimiz devasa güneş şemsiyelerinin direklerine dayanmışlardı, biri veya diğeri kaba bir yünlü çorabı onarıyordu ve zaman zaman gidip hamlesini deniyordu, bu sonuncusunu bir kedi çevikliğiyle gerçekleştiriyordu. Bunlar Rumeli'ndeki bir ordunun bir alayından gelmişlerdi, ana karargâhları Manastır'dı; uzun boylu, güneş yanığı tenleriyle bu adamlar alışkın olmadıkları Frenk kesiminde uniformaları katiyen kabullenmezlerdi.

Frenk tarzının onların yaşam alışkanlıklarını zorbaca sınırlandırdığı yerde de hoşnutsuzluklarını belirtmekten hiç çekinmediler.

İlk tasarımı bir avcı yeleği gibi görünen biçimsiz kısa asker ceketinin dik yakası keskin bir şekilde aşağı kıvrılıyor ve sert kravat büyük tasarımcının koyduğu engelin arkasında kayboluyordu. Pantolonların diz kısmı bağdaş kurarak oturmaktan dışarıya doğru bombe yapmıştı ve çıplak ayaklar ayak burkan galoşların içinde sallanıyordu. İlk dönemin olağanüstü büyük kırmızı feslerinden sonra gelen küçücük fes askeri bir başlık olmaktan çok bir ev takkesine benziyordu. Kısaltılmış, mavi püsküllü fesi Sultan Mahmud amcası III. Selim'in reform denemesinin hatırası olarak tüm devlet memurlarının başlığı yapmıştı, Selim ilk olarak bostancılara üniforma giydirmişti. Arada sırada askerlerin başlarına çiçekli yemeniler bağlamalarına izin veriliyordu. Subaylar bu ekleme ve çıkartmalarla ilgili hiçbir şeyi eleştirmiyorlardı, onlar teşvik edici örnekler olarak takıma öncülük ediyorlardı.

Binbaşının altındaki yüksek rütbeli subaylar devletin verdiği giysilerle askerlerden fazla ayırt edilmiyorlardı, sadece omuzlarında sırma şeritler ve kabzalı, deri kılıflı, eski kale nöbetçilerine benzer kılıçları vardı.

Davranış tarzı genelde düzensizdi, rahat, ayaklarını sürüyerek yürüyorlardı, kısaca askeri disiplinden hiçbir iz yoktu, bu disiplin inatçı köylü çocuklarını so-

2 Hassa ordusu.

3 Merkezi Bağdat'ta olan 6. ordu. Hicaz ordusu.

nunda yola getirir, sistematik bir talime zorlar ve birçok orduda savaş becerisinin alfası olarak görülür. Yüksek rütbeli süvarilerin büyük kısmı kostümleriyle hayal gücüne daha büyük bir oyun sahası açarlar ve mümkün olduğunca rahatlığa daha fazla hak tanırlar.

"İron duke" Wellington'a benzer şekilde –onun Waterloo savaşını bir güneş şemsiyesinin altından dürbünle yönettiği söylenir– benim generalim de çoğunlukla üniformayla pijama arası bir kıyafetle görünürdü. Kılıcını atının peşinde koşturan yaveri taşırdı, çubuklarını ve diğer tütün gereçlerini ise çubukçu. Ona eşlik eden diğer hizmetliler rütbesini belli ediyordu, yani bir anlamda ayaklı apoletlerdi, çünkü o zamanlarda subayların kampanyadan dağıtılmış üniformalarında herhangi bir rütbe işareti yoktu. Ayrıca şişmanlık da yüksek rütbenin işareti sayılabilirdi, çünkü halkın ve askerlerin arasında nadiren görülmesine rağmen, yüksek rütbeli kişilerde, genel olarak diyemesek de sık sık göze çarpan bir özellikti. Tümgeneralleri ve mareşalleri belli eden uzun sakal o kadar belirleyici bir özellik değildi, çünkü hacılar da sakal uzatma ayrıcalığına sahiplerdi.

Ben "Polonya alayları" denilen iki alaydan birindeydim. Osmanlı ordusundaki tek Hıristiyan birliklerdi. Birisi kendisine Kazaklar diyordu diğeri ise hafif süvari alayı; nedenini hiçbir zaman öğrenemedim. Askerler gönüllü Bulgarlardan ve Polonyalı mültecilerden oluşuyordu. Elbette bütün Polonyalılar subaydı, böylece her iki süvariye en azından bir teğmen düşüyordu. Herkes tarafından sahip olmak istenen kraliyet tacı apoletlerde beklenmek zorundaydı. Sürekli hareket halindeki kutsanmış alayları Varşova şehrine girerken Kazak şair Czajkowski, Sadık Paşa adıyla yönetiyordu ve bu kutlu anın gelişini Heine[4] reçetesine uygun punçla kısaltıyordu. Bu alaylarda sürekli ve sürekli düzenlemeler yapılır ve Osmanlı ordusundaki en kötü alaylardır. Onları en son 1860 yılında ünlü Amselfelde'de (Kosova Gölovası) gördüm, hâlâ düzenleniyorlardı. O günden sonra ne oldular bilmiyorum; Sadık Paşa savaşmaktan vazgeçti, huzuru beyaz çarın yanında buldu ve memleketi olan steplerde Türk emekli aylığından aldığı kuruşların şıkırtısıyla şairlik gevezeliklerini sürdürüyor. Her neyse, General Czajkowski'yi, eski Kazak hafif süvari askerinin maceralarını anlatan kafiyeleriyle baş başa bırakalım ve o zamanlardaki –1853 yılını yazıyoruz– Osmanlı ordusuna geri dönelim.

Asker olarak kendine güven, erlerde olduğu kadar subaylarda da yoktu. Takım ruhu, rütbe onuru denilenler gibi ve belki gerekli diğer yargılar hakkında kimsenin bir fikri yoktu. Eğitimleri eksik ve yüzeyseldi. En kötüsü süvari sınıfıydı, topçular biraz daha iyiydi, onları Prusyalı öğretmenler eğitmişti. Nispeten en çok ilerleme bando takımında gerçekleşti. Ordu bandosuna eskiden beri hep önem verilmişti ve şimdi de hâlâ onların arması zafer hatıraları arasında parıldar. Padişahın ordu bandosunu günde beş kez saray veya çadırının önünde çaldırması hutbe ve ganimet hissesi gibi önemli ayrıcalıklarının arasında sayılırdı.

Talimatlara uygun selam bile sadece alt sınıflara karşı yapılırdı, subaylar kendi aralarında efendi tarzında sırtını kabartan kedi gibi selamlaşırlardı. Efendilerden sayılmak onların yükselme hırslarının oldukça önemli bir parçasını oluşturuyordu, subaylık devlet dairesinde bir görev olarak kabul ediliyordu. Askeri okullarda okuyan yatılı öğrenciler ve Avrupa'da eğitilmiş subaylara tek tük rastlanırdı ve bunlar çoğunlukla mütevazı rütbeler alırlardı; Savaş bakanları, o dönemde orduyu en fazla etkileyenler Rıza Paşa ve Mütercim Mehmed Paşa, kişisel yetenekleriyle askerden çok devlet adamlarıydılar.

Şimdiki padişahın* yönetiminde her şey hayret verici bir hızla ve dikkate değer bir başarıyla değişti. Uzman olarak yetişen subaylar, eski veziriazam ve savaş bakanı Hüseyin Avni Paşa liderliğinde ordunun yönetimini ele aldılar ve tam anlamıyla bir dönüşümü gerçekleştirmeye başladılar. Orduyu 1874 yılında yeniden gördüm ve bu hızlı değişim karşısında şaşırdım. Avrupa anlayışında bir subaylık düzeni oluşmuş. Birlik, kendi doğalarına uygun zuaf[5] giysileri içinde, yeni zamanın en iyi silahlarıyla donatılmış ve büyük bir özenle eğitilmiş olarak savaşçılara uygun bir görüntü sergiliyor. Dış görünüş konusunda yapılan bu değişiklikler ulusal ve özel niteliklerine zarar vermiş gibi görünmüyor; bu nitelikler, hızlı ve başarılı bir eğitimi mümkün kılan daha önce belirttiğimiz silah kullanmadaki yetenekleri, disiplini korumak için özel bir sertliğe gerek bırakmayan doğal itaatkârlıkları, İs-

4 Heinrich Heine'nin bir şiirine atıf yapılıyor.

5 Zouave (Fr.): Cezayir sömürge askerleri.

* Sultan Abdülaziz –yay.n.

lami kadercilikle desteklenen cesur bir sadakat ve başka yerlerde çok nadir rastlanan stoacı şekilde yoksunluğu kabullenmedir.

Tabyaların savunmasında veya siperlerde beklerken Osmanlı askeri bu meziyetlerini muhteşem bir şekilde geliştirir.

Tuna seferinde bu bir kez daha ispatlanmıştı:

Ruslar, güçlü müttefikler yardıma yetişemeden Silistre'yi almak için ellerinden gelen her şeyi yaptılarsa da bu balçık deryasını zapt etmek için gösterdikleri tüm çabalar başarısız oldu ve tüm sefer sırasında Ruslar ve Türkler nerede çarpıştılarsa, Asya'daki Gümüşsu hariç, Ruslar mağlup oldular. Rusların eline düşmeden önce Kars açlığa teslim olmak zorunda kaldı.

Aylarca geciken maaşları Osmanlı askerinin hizmetinde herhangi bir değişikliğe neden olmaz. Elbette her gün dağıtılan istihkaklar onları yokluktan korur. Bu kumanyalar koyun eti, pirinç, tereyağı, sebze, tuz, ekmek ve sabundan oluşur, ramazanda bunlara kahve de eklenir. Askerlerin yokluğa karşı dayanıklığının normal şartlar altında öyle zorlu sınavlara girmediği görülüyor. İstihkakların sayısı subaylarda rütbelerine göre artıyor, binbaşının üstüne atlar için de istihkak veriliyor.

İslami anlayışın ataerkil ruhu subayların askerlere karşı, astların üstlerine karşı ve aynı zamanda hepsinin ordunun bütününe karşı ilişkilerini yumuşatıyor.

Avrupa monarşilerinde orduda subaylar "süvarilerden" çıkar, Osmanlılarda ise ordunun içinden çıkar. Eski yıllarda subaylar üstlerinin bazı hizmetlerini –Avrupa'da bir uşağın görevi olan hizmetleri– yapmakta tereddüt etmezlerdi, ama bunu yapanlar ne kendilerini aşağılanmış hissederler ne de saygınlıkları zedelenirdi. Bir subayın askerleriyle yakından ilgilenmesi askerleri hadlerini aşmaya sevk etmez ve disipline kesinlikle zarar vermez. Eskiden aralarında sadece bir rütbe farkı varken bugün eğitimlerindeki farklılıkla apoletlerle sırt çantaları arasında daha derin bir uçurum oluşuyor. Türkiye'de eğitim uzun zamandır eşitleyici değil ayırıcı oluyor ve olacak.

Gayrimüslimler şimdiye dek askere alınmazlardı, İstanbul'da yaşayanlar da askerlikten muaftı. Yüzyıllardır ağır bir kan vergisi[6] Osmanlılığın üzerine yük olarak binmişti ve nüfusun azalmasında önemli bir rol oynadı.

Bir Osmanlı devleti kurulmaya çalışıldığından beri bu konuda bir değişiklik yapmak kaçınılmaz oldu ve Hıristiyanların ordu hizmetine alınması prensip olarak çoktan kabul edildi ve bazı Hıristiyan grupların bölücü fısıltılara kulak kabartma eğiliminde olmaları onları o kadar da zararsız göstermese bile, uygulanacak. Köprülü Mehmed Paşa özel Hıristiyan yedek taburları kurmak istemişti ve bu şekilde asker olarak yetiştirilmiş acemi erleri büyük gruplar halinde şimdiki Müslüman birliklerin içine karıştırmak istemişti. "Ancak böyle," diyordu, "aralarında nihayet bir silah birliği oluşabilir. Hıristiyan erlerin Osmanlı birliklerine doğrudan katılması büyük anlaşmazlıklara yol açabilir ve Hıristiyan birlikleri tehlike yaratmakla kalmaz amacımıza da aykırı olur."

6 Askerden muaf olanlardan alınan vergi.

Biraz önce belirttiğim gibi Hüseyin Avni Paşa şimdiki ordu düzeninin baş mimarı olarak görülmelidir. Onun sayesinde askeri okullar gerçek anlamına kavuştu, onunla ordu yabancı subay eğitmenleriyle yetkin oldu ve Osmanlının askeri ruhu bu yeni bedende yeni bir bilince uyandı ve son olarak onun sayesinde ordu devletin içinde alması gereken yeri aldı. Sadrazam olarak görev alırken serasker unvanını da koruması ona verilen önemi ifade eder. Halkların göçü döneminin o güçlü bozguncusunun "Demir altından iyidir, demirle altını alırım," sözünü zamanımıza göre yorumlarsak, tarla ve eli şleri gereçlerindeki ve makinelerdeki demir, altını elde eder ve bunu tekrar silahların demiri için kullanır, Osmanlılara benzer şartlardaki devletler için ordunun korunması ve gücü temel ve ana gerekliliktir. İyi eğitilmiş bir ordu bir ölçüde düzenli, kurallara bağlı kamu hizmetleri için açıklayıcı bir model olabilir.

Köyler arasındaki ara yolları anca tüm ülke demiryolu ağlarıyla baştan başa örüldükten sonra yapacak olan Türkiye'de bazı işler çoğunlukla daha alt katlarda tamamlanmadan üst katlarda yapılıp bitiriliyor. Reform orduyla başladı ve uygulamalarda temel unsur olarak kalmalıdır.

OSMANLI DEVLET ADAMLARI

I

Mükemmel bir beyefendi ve ince ruhuyla parlayan Fuad Paşa, divanın devlet adamları arasında batılı diplomat çevrelerinde en popüler olan kişilikti ve kabineye alımlı bir çehre ve iş bilen bir dil kazandırıyordu; kabinenin beyni ve kalbi, daha geri planda duran, dıştan beceriksiz görünen Ali Paşa idi. Alaylı konuşma tarzı ve karşısındakini bir anda şaşkına çevirmeyi seven ince ruhu, onu uzun zamandır Neva'daki salonlarda olduğu kadar Manzanares, St. James sarayı gibi Tuileries'de kabul görmesine yardım etmişti, diplomatik ününü ise savaş elçisi Menşikov sayesinde elde etmişti.

Rusların, diplomatik kayıtlara göre şaibeli bir paltosunun cebinden Rus telatini[1] kokan bir fikir çıktı. Çarın savaş elçisi getirdiği kışkırtıcı mesajın içeriğini sadece bir protokol görgüsüzlüğüyle değil sözlü bir hakaretle de ifade etmek istedi.

Dışişlerindeki resmi ziyaretten şu ifadeyle kaçtı "Benim o entrikacı (*fallacieux*) bakanla hiçbir işim yok." Fuad işten ayrıldı, yani birkaç haftalığına Boğaziçi'ndeki rüya gibi güzel yalısına çekildi.

"Diplomatların iyi bir midesi ve kötü bir kalbi olmalı," demişti Talleyrand[2] bir yerde; onunla Fuad arasında, her ikisinin de din eğitiminden gelmiş olması gibi benzer birçok özellik vardır.

Fuad'ın iyi bir midesi vardı. Kalbi kötü müydü, orasını bilmiyorum, ama hasta olduğunu biliyorum. Kalp hastalığı ailesinden miras kalmıştı ve bu heybetli adamın ölümüne sebep oldu, elbette yukarıda anlatılanlardan sonra güçlü ve çok etkili bir bakan olarak daha uzun yıllar yaşadı.

Akıllıca verilen ödünlerle beslenen bağlılıkla Ali-Fuad kabinesi reformdan beri Osmanlı devletini yönetenler arasında en uzun ömürlü olanıydı. Avrupa'ya karşı anlaşma yapılabilecek, güven veren bir kurum olarak kendini gösterdi.

1 Dana ya da öküz derisi.

2 Fransız siyaset adamı (1754-1838): önce piskopos oldu, kiliseden ayrıldıktan sonra dışişleri bakanı oldu.

Kabine, finans çevreleri ve kamuoyu ne yaptıklarını biliyorlardı veya bildiklerine inanıyorlardı. Hakkında hüküm vermek için özel bir gözlük gereken Doğu sorunlarında kimse dumandan alevleri göremez, ama yarı yolda, biçimler az çok belirmeye başlarsa ve böylece "öngörülemeyenlerin" tehlikesinin kısa süre için bile olsa azaldığı ümit edilirse, memnun olunur. Doğu o kadar çok ve çeşitli sürprizlerle doludur ki! 1870 yılında Fuad Paşa'nın ölümüyle alışılmış görüntü bir anda değişmek zorunda kaldı. Duman tüm biçimleri birbirine karıştırdı ve korkulan *"imprevu"*[3] batılı gözlüklerin önüne tehditkâr bir şekilde dikildi.

Bir savaş gemisinin, şifa aramaya geldiği Nice'te ölen paşanın cenazesini Haliç'e götürmek üzere limandan ayrılmasından kısa bir süre sonra üç meslektaşı birden onu takip etti, sadrazam Ali Paşa, eski sadrazamlar Kıbrıslı Mehmed Paşa ve Giritli Mustafa Paşa.[4]

Yüzyılımızın 70. yılının başlarında Avrupa'da güç ilişkilerinin değişmesiyle ortaya çıkan ve elbette Osmanlıların politik duruşunu da etkileyecek olan dönüm noktasıyla[5] aynı anda bu önemli devlet adamlarının hepsi birden politika sahnesinden çekildiler. Onlar, III. Napoléon'un başı çektiği batı güçleriyle ittifak sistemini Osmanlıda belirli bir ölçüde temsil ediyorlardı.

Tıpkı yıllar önce ustaları Reşid Paşa'nın kurtardığı gibi Ali-Fuad ikilisi de politik olarak kendilerini kurtarmışlardı. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun sadrazamı Reşid Paşa, Britanya elçisi Lord Redcliff'in desteğiyle İngiliz etkisinin ağır basmasını sağlamıştı, tam leopar Fransız kartalıyla ayrılıp aslan payını ona bıraktığı zamanda ölmüştü. Benzer şekilde Ali-Fuad Paşalar da Fransız Napoléon'larının üçüncüsünün yıldızı sönüp kısmen toparlanmış ve Doğu güneşindeki eski yerini geri almak isteyen Rusya'nın yıldızı parlarken devlet adamlığını da, dünyevi varlıklarını da terk ettiler. Reşid Paşa arkasında sıkıca kenetlenmiş, yönetim gücü yüksek bir idare bırakmıştı, ama Ali-Fuad'dan sonra her türlü hırsa ve her türlü teşebbüse açık bir saha kaldı.

Refomcu Reşid Paşa birçoklarının yanı sıra Ali ve Fuad'ı da hızla bakanlık koltuğuna yükseltti. Çok konuda yetenekli ama kendini sadece kendi olanaklarıyla yetiştirebilmiş olan Reşid Paşa kabine şefi olduğunda öncelikle daha iyi eğitim görmüş gençleri desteklemeyi görev edindi, ayrı-

ca kaderle oynamak kadar, politikasında güçlü taraftarlar edinmekten de hoşlanırdı. Doğasına özgü olan cüreti, üstünlüğünü ve vazgeçilmezliğini o denli yüceltti ki, yükselttiklerinin önemini ve anlamını küçümsedi. Onlara sanki kendi yarattığı varlıklar gibi yukardan bakmaya alıştı. Ve sonunda öğrencilerin yetkin olduğunu ve onlara biçilen kukla rolünü büyük bir ciddiyetle kavramaya başladıklarını, sadece ustalarına sınır koymakla kalmayıp onun konumunu da sarsabileceklerini anladığında çok geç olmuştu. Gücünün asıl mirasçısı olan Ali Paşa bu örneği hiç unutmadı. Rakiplerini kendisine sıkıca bağlamayı veya sessizce zararsız hale getirmek için, çok başarılı olabileceklerken onları alt mevkilerde tutmayı bildi. Vezirliğin çevresinde bomboş bir alan bıraktı. Böylece öldükten sonra, ki bu kabine üyeleriyle aynı zamana geldi, ülke kocaman bir soru işaretiyle karşı karşıya kaldı, sultan deneme yanılma yolunu seçmek zorunda kaldı.

II. Mahmud'dan önceki padişahlar için bu yöntem o kadar baş ağrıtıcı olmayabilirdi, ama o sırada içinde bulunulan şartlar durumu ağırlaştırıyordu, çünkü sorun sadece idareciliğin gereklerine az çok uygun bir bakan bulmak değildi, dış etkilere uyum sağlayacak ve duruma göre bunları kullanmayı bilecek özellikte birisi gerekiyordu.

Bir zamanlar vezirlik makamına kimin oturacağını etkileyen, ya da dikkate alınan, faktörler saray ve yeniçerilerdi, şimdi ise batı Avrupa finans çevreleri ile elçilikler ve bürokratlardır. Bir zamanlar hükümet içişleri ve ordu yönetimine ağırlık verirken şimdi dışişleri ve maliye önem kazandı.

Uzun süre liderliğini Ali ve Fuad'ın yaptığı eski kabineden geriye sadece tek bir deneyimli ve önemli kişi kalmıştı; eski sadrazam mütercim Mehmed Paşa. Eskiden güzel konuşma yeteneği ile dikkat çekici bir rol oynamıştı. Ancak varlığının pasifliğe olan eğilimini kritik bir şekilde artıran yaşı yeni bir kabine kurmasına uygun değil gibi görünüyordu. Edhem Paşa,[6] en akıllı ve bilimsel olarak eğitim görmüş Osmanlı devlet adamlarından birisidir, 30 yaşında dışişleri bakanlığını alıp o günden sonra hemen hemen hiç kesintisiz eğitim bakanlığı, ticaret ve bayındırlık bakanlıklarını yönetti, tüm yeteneklerine rağmen anlaşılamaz bir şekilde sadrazamlık için adı hiç geçmedi. Dikkatler iki genç ba-

3 Beklenmeyen, öngörülemeyen.

4 Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa ve Giritli Mustafa Naili Paşa.

5 1870'de Fransanın Almanya'ya yenilmesi ve Fransa'da II. Cumhuriyetin sona ermesi.

6 İbrahim Edhem Paşa

kana çevrildi, yakın ilişkilerinin hatırına son zamanlarda bakanlık koltuklarına yükselmişlerdi, hem de Ali Paşa'ya rağmen. Ali'nin istememesinin nedeni belki de birinde Avrupa'yı tanımayan mollayı, diğerinde ise askerleri görmesiydi. Bunlar Mehmed Rüşdi Paşa Şirvanizade ve serasker Hüseyin Avni Paşa idi. Tuna vilayetinde (Bulgaristan)[7] iyi bir yönetim gücü sergileyen ve başarılı düzenlemeler gerçekleştiren Midhat Paşa bile düşünüldü. Ali-Fuad Paşalara karşı olarak dikkat çeken ve kaçak rolleriyle ilgi çeken "Genç Türkler" denilen kesim dikkate bile alınmadılar. Her ikisinin ölümünden sonra ocak sönünce dağılan duman gibi ortadan kayboldular.

Sultanın seçimi tüm öngörüleri ve beklentileri boşa çıkarttı; Mahmud Paşa'da[8] bir *"homo novus"*[9] Ali Paşa'nın mirasını aldı. Yeni veziriazamın ilk önlemleri öncülünün programıyla tam bir tezat içindeydi. Ali Paşa'nın muhafazakâr ve tepkisiz tarzından sonra Mahmud Paşa bir devrimci gibi göründü; belirli bir azim ve enerjik bir istekle işlere el attı, başlangıçta bu yenilikler etkileyiciydi. Davranışları bir zamanların ihtişamlı sadrazamlarını hatırlatıyordu ve böylece kısa süre sonra "Eski Türk" namını aldı. Bu isim Türkiye'de düşüncesizce, tıpkı mezhep savaşlarında Katolik olmayanlara takılan isimler ve Fransız Devrimi sonrası yasama meclisi döneminde "aristokratlar" ve "hainler" tanımlarına benzer şekilde kötü anlamda kullanılmıştır.

Bir zamanlar en faal reformistlerden birisi olan Kıbrıslı Mehmed Paşa da muhalifleri tarafından böyle adlandırılmıştı, çünkü Türkiye'nin ilerlemesi için gerekenleri, yabancıları taklit etmekten çok kendi halkının içinde bulmaya çalışmıştı.

Almanya'da artık bir cadı avı veya engizisyon mahkemesini nasıl düşünemiyorsak kelime ve zaman anlamında "Eski Türk" günümüz Osmanlı devlet adamı için düşünülemez ve bu sınıflandırma sadece genel reform hareketi içindeki siyasi görüşlerden birisini belirtmek için kullanılıyor. Bu görüşün en koyu haliyle Mahmud Paşa'da kendini ifade ettiği elbette reddedilemez, ama onun belirli bir politik program izlediği de söylenemez. Doğu'da prensiplere göre partiler ve parti liderleri yoktur, programlar daha çok kişisel bağlantılara ve çıkarlara göre belirlenir. Karşıt düşünceler zaman zaman kişisel silah olarak kullanılır ve burada politik dü-

şünce aşağı yukarı bazı Alman prenslerinin reform dönemindeki "dini düşüncesi" gibidir.

Muhaliflerinin "Eski Türk" suçlamalarına bir ölçüde haklılık payı veren üç durum vardı. Mahmud Paşa batıdaki eğitimi sırasında hiçbir şey öğrenmedi, Fransızcayı bile. Ayrıca Rus elçisiyle çok yakın bir ilişki içindeydi ve Kırım Savaşı'na kadar divandaki tüm muhafazakâr düşüncedeki devlet adamları Rusya'ya karşı daha bir yakınlık duyuyorlardı, çünkü bu devlette daha benzer ve eşit bir düşünce yapısı bulduklarına inanıyorlardı. Batılı güçler mütteffik konumunda bile çoğunlukla Osmanlı gururunu aşağılarken akıllı Moskof bu aşağılamayı sarıp sarmalayıp altın bir tepsinin içinde sunuyordu. Ve son olarak çalışanlarla ilgili sert yöntemleri yeni bürokratik anlayışla tamamen ters düşüyordu.

Ali Paşa'nın okulunda yetişmiş devlet memurlarına karşı gösterdiği taviz vermez sertlikle kısa sürede "efendilerin" çoğu ona düşman oldu. Azil-ler ve sürgünler gündeme geldi. Eyalet valileri birkaç ay içinde üç dört kez imparatorluğun bir köşesinden başka bir köşesine gönderildiler ve nakil şartları gereği maddi olarak büyük kayıplar yaşadılar. Kısaca sadrazam olarak gittikçe artan etkisini kişisel ilgileri ve hoşnutsuzlukları için kullandı, Ali Paşa tarafından kurulan memurluk sistemi her yerinden çatlamaya başladı. Ali Paşa zamanında durulan sular durdurulması mümkün olmayan deli bir sele dönüştü; eğer bilgece yönlendirilseydi canlandırıcı bir etkisi olabilirdi, ama bu haliyle sadece yıkım getirdi. Devlet memurları arasında bir çeşit terörizm yer edindi ve hiçbir prensipten kaynaklanmadığından, eğitici olmaktan çok cesaret kırıcı bir etkisi vardı; mağdur olanlar -bunların arasında en iyiler vardı- şefin tokadını değil, herhangi bir adamın sillesini yediklerini düşündüler. Darbe şekli eskinin geleneksel tarzına uyuyordu; dostça gülümseme, dudaklardan dökülen anlayışlı bir kaç söz ve özellikle "oğlum" şeklinde ki babacan hitap mahkûmiyet anlamına geliyordu ve sert bir sillenin habercisiydi. Kamu hizmetleri bozuldu, zarar görenlerin sesleri koro halinde sultanın kulağına geldi ve Hirsch[10] ile yapılan demiryolu anlaşmasındaki bazı noktalar bardağı taşıran son damla oldu. Mahmud Paşa düştü.

7 Niş, Silistre ve Vidin vilayetlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna vilayeti

8 Mahmud Nedim Paşa.

9 Deneyimsiz, acemi, türedi.

10 Baron Moritz (Maurice) Hirsch Bavyeralı maliyeci ve hayır işleriyle ünlü Yahudi bir işadamıdır. Balkanlar'dan İstanbula gelen orient hattını kurdu.

Düşüşü düşmanları tarafından, İstanbul'da daha önce hiç görülmemiş bir şekilde kutlandı. Midhat Paşa, daha önce söz ettiğimiz Bulgaristan genel valisi[11], yine alışılmadık sevinç nidalarıyla sadrazamlık görevini aldı. İyi bir şöhreti olan Midhat Paşa bu şöhreti yüzünden en başından itibaren büyük zarar gördü. Uç noktalara eğilimli olan kamuoyu, yerine getirilmesi imkânsız ümitler bağladığı yeni devlet yöneticisinden aşırı taleplerde bulundu. Tuna vilayetinin başarılı yöneticisi sanki bir sihirli değnekle tüm imparatorluğu yeniden biçimlendirmek, yüzyıllardır süren tüm kötü durumların sonuçlarını ortadan kaldırmak ve bir dokunuşla yaraları iyileştirmek zorundaydı. Bunlar halkın yaşam anlayışının tamamen değişmesini gerektiren ve başarılı sonuçları ancak üçüncü, dördüncü nesillerde görülebilecek değişimlerdi. Ayrıca Midhat Paşa uzun yıllardır İstanbul'dan uzaktaydı ve bir Osmanlı devlet adamı için vazgeçilmez olan, çok değerli bağlantılardan yoksundu, kişiliğinin özünde İstanbul'un alıştığı ve önem verdiği tarz yoktu. Onun duruşu iltifat beklemeyen, kendi amaçlarının ve düşüncelerinin dürüstlüğüne güvenen bir adamın duruşuydu. Amaçlarını gerçekleştiremeden sadaret mührünü kaybetti, ama kamuoyu ona hep sadık kaldı.

Ali ve Fuad'ın bir zamanlar meslektaşı olan yaşlı mütercim Mehmed Paşa'nın kısa süren sadrazamlığının ardından sultanın lütfu, tüm dünyayı şaşkına çevirerek, Avrupa'da çok az eğitim görmüş genç bir askeri, Esad Paşa'yı en üst devlet görevine çıkarttı ve kısa bir süre sonra da Molla Rüşdi Paşa Şirvanizade onun ardılı oldu.

Böylece Osmanlılarla ilişkilerine önem veren Avrupa'yı huzursuz eden sadrazam değişimleri son bulmuş gibi görünüyordu. Şirvanizade ulemaların arasından çıkmıştı. Fuad Paşa Şam'daki katliamlar vesilesiyle Suriye'ye gittiğinde ona eşlik eden görevliler arasındaydı ve burada kendisini gösterdi. Görev sona erdikten sonra sarığı fesle, kaftanı reform kıyafetleriyle, efendi unvanını paşa rütbesiyle ve kazaskerlik[12] görevini içişleri bakanlığıyla değiştirdi. Bu görev onun için açıldı çünkü o güne kadar ve daha sonra da, sadrazamın ilk müsteşarı bu bölüme düşen işleri yerine getiriyordu.

Şunu belirtmek gerekir ki, genelde Osmanlı bakanları çoğu Avrupa devletlerindeki bakanlarla aynı konumda değildir. Sadrazam tam anlamıyla bir başbakan değildir, daha çok, kelimenin dar anlamıyla, bir şeftir. Sultanı

bilgilendirir ama yetki alanı içindeki bakanlar bunu yapamazlar. Sadece parlak bir geçmişi veya özel kişisel ilişkileri olan istisnai konumlardaki birisi birilerinin sultanla görüşmesini sağlayabilir, çünkü burada da kişilikler bazen mevkilerin üzerindedir. Şirvanizade kabinenin iki üyesinden destek alıyordu; dışişlerinin yeni bakanı Raşid Paşa ve serasker Hüseyin Avni Paşa. Raşid Paşa, Avrupa'yı hiç tanımayan sadrazamın eksiklerini kapatmak için, çok etkili bir serasker olan Hüseyin Paşa da müttefik olarak önemliydi.

Mehmed Raşid Paşa, Hacı Nazır Ağa'nın saygın ailesinden geliyordu, bu ailenin reisleri bir yüzyıldan uzun süre Makedonya'daki Drama şehrini, kendilerine bağlı derebeyleriyle birlikte yönetti. Drama büyük Mehmed Ali'nin[13] de memleketidir. Raşid'in babası Hasan Haydar Paşa akrabaları tarafından Kahire'deki saraylarına davet edilmişdi ve Raşid 1830 yılında burada doğdu. Çocuk yaşta öğrenimi için Mısırlı prenslerle beraber Paris'e gönderildi ve 19 yaşında Mısır'da hükümette görev aldı. Mısırlı akrabalarla anlaşmazlığa düşünce 1851 yılında İstanbul'a döndü ve burada divanın tercüme bürosunda çalıştı. Titizlikle yönettiği özel çalışmalar onu idari kısma yükseltti ve böylece 1852 yılından sonra onu vali olarak Marmara adası, Gelibolu, Sulina'da, ikinci dereceden bir paşa (mirmiran) olarak İşkodra, Belgrad ve Tulça'da görürürüz. Bu son özelliğiyle Babıali'yi Avrupa Tuna komisyonunda temsil etmiştir.

Vidin'den genel vali olarak İzmir'e ve oradan da beş yıl boyunca büyük bir başarıyla görev yaptığı Suriye'ye gönderildi. Mahmud Paşa'nın sadrazamlığı ona da dokunmadan geçmedi. Başka birisine yer açmak için görevinden azledildi ve daha tam İstanbul'a gelmişti ki Bosna'ya atandı. Son görev yerine de ulaşmadan Midhat, Mahmud Paşa'yı, ümit vaat eden gücünü bakanlıkta kullanmak üzere geri çağırdı. Önce kamu işlerinde başladı. 1873 yılında Halil Paşa'nın yerini alarak dışişleriyle ilgili sorunların başına geçti.

Halil (Şerif) Paşa Mısırlıydı, yani Mısır'da doğmuştu, ama Osmanlı olan hıdiv sülalesine akraba bir aileden geliyordu ve Osmanlıydı, çünkü Mısır'da da Türkler Arapları yönetiyorlardı. Zengin, parlak bir salon adamı ve yetenekli bir diplomat olarak Paris, Petersburg ve

11 Tuna vilayeti valise.

12 Medrese eğitimi gören ve müderris olan Paşa Suriye'ye gitmeden once mahkeme-i teftiş-ı evkaf kassamlığı görevindeydi, dahiliye nazırı olmadan önce Meclis-i Vâlâ azalığı, Şam valiliği ve maliye nezaretinde görev aldı.

13 Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa.

Viyana'da kendini gösterdi ve bir çeşit Fuad *redivivus*[14] olarak göründü. Akıllı görüşleri Avrupa toplumu içinde dikkat çekti, politik düşünceleri onu politik dünyayla ilgilenmeye itti. Dışişleri koltuğunu bırakmak zorunda kaldı, çünkü tarzı Osmanlı efendisinin tarzına uymuyordu, ayrıca doğasındaki enerjikliği ile Osmanlı dışişleri bakanının yetki alanını batılı kavramlarla ele alıyordu ve son olarak hıdivle arası açıktı. O sırada general Ignatiev'in büyük bir başarı ve öncülü Canning'e pek benzemeyen bir tarzda, büyük bir kurnazlıkla idare ettiği Boğaziçi'ndeki Rus elçiliği Halil'in bağımsız anlayışından hoşlanmamıştı. Halil Paşa, kişisel yeteneklerin şartlar gerektiğinde mevki için kolayca dezavantaja dönüşebileceği önermesinin açık bir örneğidir.

Ardılı Raşid Paşa, akıllı, bilgili, deneyimliydi ve Doğulu pasif tarzla varlığındaki özü gizleyen bir tutuma sahipti. Böylece İstanbulluların ve Babıali dünyasının taleplerine uygundu. Ağır bir ciddiyet ve önemli ölçüde keyfine düşkünlük bir Osmanlı devlet adamının tavırları için her zaman *conditio sine qua non*[15] olmuştur.

Diğer önemli kabine üyesi savaş bakanı Hüseyin Avni Paşa idi. Hüseyin Avni 1820 yılında Isparta (Küçük Asya) sancağında doğdu. Babası kiraladığı toprağı işliyordu. Önemli roller oynayan Osmanlıların çoğunda ailelerinin ünü kendileriyle başlar. Çocukluktan ergenliğe geçerken -doğu güneşi erken olgunlaştırır- Sultan Mahmud yeniçerilere karşı cesur girişimini gerçekleştirdi. Yeni milisler kurulma aşamasındaydı. Askeri kariyer çok ümit vaat ediyordu. Hüseyin daha on beşine İstanbul'a, tüm talihlerin eşiğine gönderildi ve burada askeri okula girdi. Altı yıl sonra teğmen apoletlerini taktı. 1851 yılına kadar askeri okulda öğrenci ve öğretmen olarak kariyerini sürdürdü. Kırım Savaşı'nın başlamasıyla üsteğmen olarak Şumla'ya ve kısa süre sonra kurmay başkanı olarak Vidin'e gönderildi. Kalafat ve Silistre'deki savunma hatları kısmen bu yeni başkanın eseriydi, buradaki çatışmalar teorik bilgisinin yanına savaş deneyimini de kazandırdı. Tuna seferinin sona ermesinden sonra Hüseyin Paşa'yı Küçük Asya'daki ordunun başında görüyoruz. İngiliz General Williams, Kars'ın savunmasında ısrar ediyordu; buna karşın Hüseyin Kars'ın savunmasının stratejik olarak uygun olmayacağını belirtip Erzurum Soğanlı hattında karar veriyordu. Çok güçlü

olan ingiliz elçisi Lord Redcliffe'in etkisiyle İngiliz generalin görüşleri benimsendi ve Hüseyin azledilerek İstanbul'a geri çağrıldı. Kars düştü.

Hüseyin bunun üzerine serdarıekrem Ömer Paşa'nın kumandanı olarak Kırım'da görev aldı ve Mingrelya[16] seferine katıldı. Barış anlaşmasından sonra onu iki sınır düzenlemesinde komiser olarak görürüz; Türk-Rus ve daha sonra Bosna-Karadağ. Bundan sonra askeri okulların en üst yönetimine getirildi, buraya yeni bir yaşam ve büyük gelişmeler kazandırdı. Karadağlılara karşı yapılan sefere tümgeneral olarak katıldı ve sonra askeri şûra başkanı ve savaş bakanlığına müdür olarak İstanbul'a geri çağrıldı. Girit isyanı nedeniyle en üst düzeyde askeri ve sivil güçle donanmış olarak Girit'e gitti ve adanın pasifleştirilmesinde büyük hizmetlerde bulundu. 1869 yılında harbiye nazırı oldu.

Mahmud Paşa kabinenin başına geçtiğinde tehlikeli bir rakip olan Hüseyin Paşa elbette uzaklaştırıldı, ancak Mahmud'un düşüşünden sonra görevini yeniden devraldı.

Bir Osmanlı devlet adamının önemi, düşüşünün sonuçları ve dönüşünde aldığı mevkiyle ölçülür. Hüseyin'in etkisi ve gördüğü büyük saygı dönüşünde savaş bakanlığının en üstüne gelmesiyle belli olur. Burada köklü ve reddedilemez icraatlar gerçekleştirdi. Askerlerin ve subayların ahlaki ve teknik eğitimlerine etkisi dışında askere alınma sisteminin ve hizmetin, askeri cezalandırmaların düzeltilmesi, üst düzey bir sağlık şûrasının oluşturulması, maaşların düzenlenmesi ve askeri memurlar için bir emeklilik fonunun kurulması onun çalışmalarının en elle tutulur sonuçlarıdır. Hüseyin Avni Paşa otoritesiyle, Raşid de bilgisi ve diplomatik yetenekleriyle yeni kabineye güç vermeliydi. Ama kısa süre sonra ortaya çıktı ki, bu dışardan gelen destekler, her ne kadar güç çevresindeki rakiplere karşı kabineyi sağlamlaştırıyorsa da, kabinenin görünen şefinin, görevlerin üstesinden gelmesini sağlayamıyordu. Ruhundaki belli bir zarafet sadrazam Rüşdi Şirvanizade'de Avrupa eğitimi ve pratik deneyim eksikliğini yeterince kapatamadı; payına düşen diyalektik eğitimin zorlu sadrazamlık görevi için yeterli olmadığı ortaya çıktı. Maliye konusundaki hataları görevden azline neden olunca yerine savaş bakanı Hüseyin Avni Paşa geçti.

14 Yeniden ortaya çıkmak, dirilmek.
15 Olmazsa olmaz ön koşulu.
16 Gürcistan'da bir bölge.

Asker ve savaş bakanı olarak görevinin doruk noktasında olan Hüseyin Avni daha önce padişah mührünü alması yolunda defalarca kendisine tekrarlanan tekliflere hep kulak tıkamıştı. Hırsının kazanacağı bir şey yoktu, yaratıcılık arzusunu tatmin etmek için ordu yeterince büyük bir alan sağlıyordu. Şartların baskısı ve 1874 yılının başında periyodik olarak baş gösteren krizlerle ağırlaşan ve tehlikeli bir hal alan mali durum en iyi durumda bile nankör olan bir görevi üstlenmesine neden oldu. Eskiden beri sadrazam imparatorluğun hamalı unvanını taşır, bugün yük artık ağır değil ezici. Ama Hüseyin Paşa kendisine ait en önemli unsur olarak savaş bakanlığını yine kendisine bağlı tuttu ve böylece en büyük güçleri tek elde birleştirdi. Bu çok istisnai bir durumdur.

Eski veziriazam Rüşdi Mehmed Şirvanizade görevinin bedelini oldukça ağır bir şekilde ödedi. Eyalet valisi olarak Haliç'ten uzaklaştırıldı ve birkaç ay sonra bir çeşit sürgün yeri olan Yemen'de öldü. Bütün çevrelerde sadrazamlık yükünü taşımak için adaylardan birisi olarak gösterilen ve hâlâ öyle görülen dışişleri bakanı Raşid Paşa Viyana sarayına elçi olarak atandı. 1830-50 yıllarında Osmanlı devlet adamları için St. James sarayında elçilik bakanlar kabinesine açılan kapı olarak görülüyordu şimdi de Viyana temsilciliği aynı anlama geliyor.

Halil, Arifi ve Kabulî Viyana'dan bakanlıklara geldiler. Bu kez Viyana'da Babıali'yi bir bakan temsil ediyordu. Viyana kabinesinin hoşuna giden bu atamayla Babıali belki de, komşu devletin en üst düzey yöneticisini kişisel olarak pek de tasvip etmeyen Viyana'nın, Hüseyin Paşa sadrazamlığında Avusturya-Macaristan'a karşı pek de dostça olmayan bir anlayışın hâkim olacağı görüşünü yumuşatmaya çalışıyordu.

Arifi Paşa, Raşid'den boşalan dışişlerine getirildi. Merhum Ali Paşa'nın en sevdiği öğrencisi Babıali'de en saygın kişilerden birisiydi. Bir Babıali bakanı için hiç de küçümsenmeyecek bir avantaja sahipti; Babıali bürokrasisinin içinde yoğrulmuştu diyebiliriz. Ali'den beri öncüllerinin hepsi kariyerlerinin değişimiyle "efendi dünyasına" uzaktan gelmişlerdi; Halil Paşa daha çok dışişleriyle ilgili görev almıştı, Raşid Paşa ise eyaletlerde yaşamıştı. Babıali'nin memur dünyasıyla bağlantı bazen engelleyici olsa da gereksiz görülemezdi. Memurlar Osmanlı toplumunu ve böylece kamu-

oyunu temsil ediyorlardı ve her ne kadar sözcülüğünü sadece birkaç kişi yapsa da hepsi beraber oldukça önemli bir etkiye sahiplerdi.

Babıali çevrelerinde çok iyi tanınan, bir zamanlar elçilik ve daha sonra dışişleri bakanlığı yapan Şekip Paşa'nın oğlu olan Arifi, Ali tarafından kurulan okulun belli ölçülerde tipik bir üyesiydi ve aralarında en güven verenlerden birisiydi. Şimdi en verimli çağlarındaydı ve gençliğinde de aynı içine kapalı ve ciddi tavırlara sahipti, bu ciddiyeti mizacının yumuşaklığı ve edebiyata olan eğilimi ile yumuşuyordu. Daha çocukken babasına eşlik ediyordu, daha sonra birçok görevde Ali Paşa'nın yanında yer aldı ve çok genç yaşta sultan divanının tercümanlık görevini üstlendi. Baş döndürücü bir hızla yükseldi. Onu hep yükselten el getirdiği yerde tuttu, bir basamak daha yükselmesine engel oldu. Bu durağanlık da Mahmud Paşa tarafından bozuldu ve daha sonra Arifi elçi olarak Viyana'ya gitti. Bir süre sonra eski görevi olan tercümanlığa geri döndü. Bu görevi dışişleri müsteşarlığı ile değiştirdi ve sonra aynı bölümün bakanlık görevini üstlendi.

İyi bir üne sahip olan Arifi Paşa bu bölümün elemanlarını ve tüm sorunlarını biliyordu ve dokuz aylık görev süresinde ustası Ali'nin prensiplerini tutarlı bir şekilde uyguladı. Bu prensiplerin ana maddeleri hemen hemen şunlardı; kesinlikle ilk görünüşe aldanmadan titiz bir değerlendirme veya olayların gidişatını beklemek, ısrarcı değil yardımcı olacak şekilde davranmak, mümkünse başkalarına uymak, inisiyatifin zorlamadığı veya itirazların can sıkıcı tartışmalardan başka bir sonuç getiremeyeceği öngörülen yerlerde göz yummak ve kendisinin bile kaçamayacağı itirazlarda direncini uzlaşmaz bir tepkisizlikle göstermek. Sadrazamın ağırlığı Arifi üzerinde büyük bir baskı yapıyor gibi görünüyordu ve böylece sonunda politik bir fikir anlaşmazlığı nedeniyle dışişleri bakanlığını maarif bakanlığıyla değiştirdi. Burada da iyi eğitim görmüş kişiliğiyle köklü etkiler bırakabilirdi.

Aynı okuldan gelen, iyi niyetli aydın bir devlet adamı olan Safvet Paşa, dışişlerinin koltuğuna oturdu. Burayı Ali zamanından beri birçok kez vekâleten ve daha sonra asaleten yönetti. Safvet Paşa kendi zamanının Babıali'sini Tuna krallıklarında ve Paris elçisi olarak temsil etti.

Hüseyin Avni Paşa sadrazam olarak da kendisini ispat etti ve kendisinden beklenilenleri yeterince yerine getirdi. Bazı kararlarının uygulan-

ma hızı onun askeri tabiatının ve anlayışının doğal bir sonucuydu, elbette yönetiminde gösterdiği kişiliğinin çelik gibi sertliği, soğukkanlılığı ve pratik zekâsı da inkâr edilemez ve hiçbir idealist tutku tarafından yönlendirilmediğini de belirtmek gerekir. Canlı, pembe çehresi ve bembeyaz sakalları, sürekli gülümseyen ve ölçülü derecede az konuşan bu anlatılamaz adamın, istemekle yapabilmek arasındaki dengeyi kurabilen ve güven veren izlenimi düşüşüyle de fazla zarar görmedi. Hüseyin Paşa şimdi de ülkesinin ihtiyacı olan Osmanlı devlet adamlarından birisidir.

Mahmud Paşa'nın valilik yaptığı yerden İstanbul'a çağrılması Hüseyin Paşa'nın konumunun sallandığına dair işaretlerden birisiydi. Demiryolu anlaşması meselesinde Avusturya-Macaristanla düştüğü anlaşmazlık düşüşünün nedeni oldu ve böylece genel vali olarak İzmir'e gönderilerek uzaklaştırıldı. Daha önce bahsettiğimiz ve öncülü gibi ordudan gelen Esad Paşa ikinci kez padişah mührünü aldı, onun görevlendirilmesinden bu yana herhangi başka bir değişiklik olmadı.

Burada adı geçen devlet adamları şimdiki kabineyi oluşturanlardır. Osmanlı kabine krizlerinin mozaiği bilinen taşlardan oluşuyor ve Ali'nin ölümüyle ortaya çıkan *imprévu*[17] durumu hatırlatan endişelerin büyük bir kısmı kayboldu. Ali ve Fuad'ın güven veren yönetim süresine ardıllarından hiçbirisi erişemedi, ama değişiklikler çok dar bir çevre içinde sadece yer değişikliği olarak sınırlandırıldı, bunlar ne politikayı, ne reformları, ne de devlet idaresini derinden etkilemiyorlar ve belirli bir istikrarın yavaş yavaş başladığı görülüyor.

Bundan sonraki bölümde eski dönemlerdeki devlet adamlarından söz edeceğiz.

II

Sultan Mahmud'un ölmeden kısa bir süre önce, Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın zaferleri karşısında Rusya ile gizlice imzaladığı Hünkâr İskelesi anlaşmasıyla Osmanlı devleti, kuzeyindeki komşu güce bağlanmış görünüyordu. Köpekler tarafından ölesiye kovalanan adamın kurtların kralıyla birlik olması!

Sadrazamlığa yükselen son Çerkez köle yaşlı Hüsrev, II. Mahmud'un damadı Halil, Ahmet Fethi ve Said Paşa[18] gibi yetkili bakanların ço-

ğu Rusya birliğinin taraftarları olarak kabul ediliyorlardı. Onlara göre derinden sarsılmış ve bitkin düşmüş imparatorluk için hayati önem taşıyan barışın korunması, güçlü komşularına karşı yumuşak bir tutum izleyerek güvence altına alınabilirdi. Ayrıca yardımları imparatorluğa hâlâ zarar veren güvenilmez, duruma göre fikrini değiştiren batı güçleriyle anlaşmaktansa, benzer düzeydeki eski düşmanla uzlaşmanın daha iyi olacağına inanıyorlardı.

Ama o sıralarda Doğu meselelerine büyük ilgi gösteren İngiltere bu ilişkiden hiç hoşlanmadı ve divana baskı yaparak, Osmanlı devletinin şüpheli özel konumundan kurtulup Avrupa halkları ailesine kabul edilmesi için tek yolun başlayan reformların sürdürülmesi zorunluluğuna ikna etti.

İngiliz politikasının Boğaziçi'ndeki temsilcisi, güya Doğu'da yetişmiş olan ve güzel konuşma yeteneğiyle dikkat çeken Lord Stratford de Redcliffe idi ve St. James sarayındaki Osmanlı elçisinin kimliğinde kendisine uygun bir destek de buldu. Sultan Mahmud, Reşid Paşa'ya[19] bakanlık görevini verdi. Bu genç devlet adamı mükemmel hizmetlerde bulunmuştu, özellikle Mısır sorunu göz önüne alınarak oluşturulan dörtlü birlik. Ama bakanlığını alamadan reformist sultan hayata veda etti (1839).

Reşid görevine Gülhane Hattı Hümayunu'nu, yeni Osmanlı reform talimatnamesini açıklayarak başladı. O günden sonra Osmanlı devletini, onun en güçlü bakanı olarak, Lord Redcliffe ile el ele ve kısmen İngiliz anlayışı doğrultusunda yönetti.

Sadrazamın cesur inisiyatifi ve enerjik reform hırsı Guizot'un programına ve çizgisine hemen hemen hiç uyamasa da Reşid hakkında ünlü Fransız siyasetçi şöyle demişti "Doğu'nun sahip olduğu tek büyük adam." Orta boylu, geniş omuzlu ve heybetli ensesi ile, simsiyah bir bıyıkla gölgelenen güneş yanığı çehresi ve kesif ağaç yaprakları arasından süzülüp göz kamaştıran güneş ışığı gibi kalın kaşlarının altından zekâ ışıltılarıyla parlayan gözleriyle bu adam kesinlikle Osmanlıların yeni tarihinin en önde gelen simalarından birisidir.

Reşid yüzyılın başında doğmuştu. İlk terfilerini edebi yeteneklerine borçluydu. Daha 30 yaşında onu en yüksek görevdekilerle yakın ilişkiler içinde buluyoruz. Okul eğitimi yoktu, ama bilgi eksikliğini doğanın ona cö-

17 Öngörülemeyen.
18 Koca Hüsrev Mehmet Paşa, Halil Rıfat Paşa, Ahmed Fethi Paşa, (Büyük) Said Paşa.
19 Mustafa Reşid Paşa (Büyük).

mertçe verdiği sezgi gücüyle kapatıyordu. Ayrıca önemli bir deneyime ve kamu meselelerinde pratik bir eğitime sahipti, Hıristiyan ülkeler ve Avrupalılık konusunda kendini yetiştirerek yeterince bilgilenmişi. Planlarını uygulayacak doğru araçları bulmayı ve reformlar için kendisine uygun yardımcılar yetiştirmeyi bildi, gerçi daha sonra onların arasından tehlikeli düşmanlar çıkacaktı.

Paraya ihtiyacı vardı, çok paraya. Hizmetkârlarının ve koruduğu insanların zenginleşmesinden memnun olurdu. Çoğu bu iyiliklerine büyük minnettarlıkla karşılık verdiler. Para meselelerine bir zamanların sadrazamlarının naif rahatlığıyla bakardı, ama buna rağmen tüm dünyanın servetini verseler onu, ülkesini ilgilendiren konulara ve reforma ihanet etmeye veya bilerek haksızlık yapmaya teşvik edebileceklerine kesinlikle inanmıyorum. "Yüksek zekâ kendini satmaz" ve oturmuş kişiliği tam anlamıyla yüksek bir zekâyla donanmıştı.

Savurgan hoşgörüsü ve terfi dağıtmaya düşkünlüğü intikam hırsıyla eşit boyuttaydı; her ikisi de çok sayıda taraftar kazanmasına yardımcı oldu.

Ara sıra sadrazamlıktan uzaklaştırıldığında gözden düşmüş olmasına rağmen konağı gücü elinde tuttuğu günlerdekine benzer şekilde bir güvercinlik gibi hareketli olurdu. Mevkisi olmamasına rağmen memurların çoğu nasıl hareket edeceklerini ona danışırdı; Babıali'nin idaresi Reşid Paşa neredeyse oradan yapılırdı.

O ise şartlara uygun davranırdı; bir dönem alçakgönüllülük içinde yüzer ve ölüyü oynardı, başka bir zaman fedakârlıklarını sergilerdi, gün gelir çok sert eleştiriler yapar, hatta tehditler savururdu. Görevden uzaklaştırılması bazen kendi eseri olurdu; kukla birisini yerine oturtur ve gerektiğinde kendisini küçük düşürebilecek işleri ona yaptırırdı.

Oğlu Ali Galip Paşa sultanın kızıyla evlendiğinde Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı da bu amaçla sadrazamlığa yükseltmişti. Hamiliğini yaptığı sadrazam onun için çok önemli olan bu olay nedeniyle çıkacak "Görüyor musun sadrazam her şeyden önce mevkisini ailesinin çıkarları için kullandı," gibi söylentileri yumuşatacaktı.

Onun konumu hakkında aşağıdaki örnek, bir fikir verebilir: Sultan Abdülmecid, ağırlığı zaman zaman ona çok baskı yapmaya başlayan Richelieu'sünden[20] kurtulmayı bir kez daha başarmıştı.

Halinden memnun Fransızca öğretmeni mösyö G. ile bu konuda sohbet ediyordu ve kendinden gayet emin bir şekilde şöyle dedi: "Reşid bir daha hiçbir bakanlığa getirilmemeli. Eğer buna kalkışırsa onu sürgüne yollarım! Bu adamın hırsından ve davranışlarından bıktım usandım."

Bir sonraki derste sultan süt dökmüş kedi gibiydi; Reşid tekrar sadrazam olmuştu. Mösyö G. giderken sultan sordu "Reşid paşayı ziyaret ettiniz mi? Aman sakın ihmal etmeyin," diye ekledi, "çünkü size yakınlık gösterdiğimi biliyor ve bazen çok kindar olabiliyor, onun hışmına uğramanızı istemem."

En sevdiği oğlu Ali Galip Paşa'nın, onu sultan sarayıyla bağlayarak belli bir ölçüde gücünü doruğa çıkartması beklenen evliliği tam ters bir tepki verdi ve öngöremediği sorunların kaynağı oldu. En şanslı ölümlüye bile şans hazinesinden sadece belli bir pay biçilmiş olduğundan yaşamının son zamanlarında yönetimi ile ilgili can sıkıcı durumlar ve problemler arttı.

Öğrencileri ve maşa olarak kullandığı adamları eski politik düşmanlarının bir kısmıyla birleşerek ona karşı güçlü bir saf oluşturmaya başladılar. Onu zayıflatanlar rakiplerini güçlendiriyordu; Napoléon'un etkisi arttı ve o da rakiplerini destekledi. Hakkında hüküm verilemeden emrihak vaki oldu (1858).

Güçlü adam ölümüyle meydanı, aralarındaki ortaklık hızla bozulan öğrencilerine bıraktı. İçlerinden özellikle Ali Paşa ön plana çıktı.

Ali İstanbul'da bir kapıcının oğluydu. Nerden gelip ne olduğu, hayal gücümüze Harun Er-Reşid'in[21] masalsı dönemini çağrıştırıyor. 1815 yılında, yani ünlü kongre yılında[22] dünyaya gözlerini açmış olmalı. "Olmalı" diyorum çünkü Doğu'da doğum kayıtları ve aile kütüklerinin genelde eksik olması nedeniyle kesin bilgiler elde edilemez. Doğulu erkek doğmuş olduğunu bilmekle yetinir, tarihi onu pek ilgilendirmez; kadınlar ise bu konuda kesinlikle meraklı değillerdir.

Ali kariyerini yeteneklerine ve hizmetlerine borçludur, çünkü Reşid'in onu devlet hizmetine almasının ve burada, Avrupa anlayışına göre olağanüstü görünen inanılması zor bir hızla yükseltmesinin tek nedeni, dıştan kesinlikle göze çarpmayan bu delikanlıda dikkat

20 Fransız din ve devlet adamı. XIII. Louis ile birlikte ülkeyi yönetti.

21 Yaşamı ve dönemi Binbir Gece masallarına konu olan Abbasi halifesi.

22 Viyana Kongresi.

çeken yeteneğiydi. Müslüman despot yönetimli devletlerin, bürokratik kuralcılara göre avantajı, bireylerin yeteneği hiyerarşik ayak bağıyla engellenmeden ve her zaman tek bir sınıftan gelme ayrıcalığını taşımadan, hızla devreye girer. Bireysel özgürlük genel özgürlük gibi bir düzen içinde gelişir, ama sistemsizlik de önemli bireylere bir açıdan ideal özgürlükle aynı gelişme imkânını sunar, temel kanunlar burada engellenmeden geçerliliklerini korurlar. Hiçbir sistem, hiçbir rütbe önyargısı, toplumsal sınıf düşüncesi yükselmeye engel olmaz. Keyfiyet ve kaderin oyunu yoktan var ediyorsa da var edilenler kabiliyetlinin altında sıralanır ve en şanslının erişebildiği yüksekler sadece en yetenekli olana aittir, çünkü ona ihtiyaç vardır. Ali 15 yaşında devlet hizmetine girmişti. Kendi kendini yetiştirmişti ve bu bilgileri çelik gibi iradesine borçluydu. Sessiz, içine kapalı, akıllı gencin tek zevki kitaplardı. Batılı anlamda Osmanlı erkeğinin gerçek özel bir gençliği yoksa da Ali daha çocukken gözlemci, hırslı bir "adamdı." Onu hızlı bir şekilde sırasıyla elçilik sekreteri, maslahatgüzar, müsteşar, 26 yaşında Londra elçisi ve daha 30 yaşında dışişleri bakanı olarak görürüz. Sekiz yıl sonra sadrazam olarak kabinenin başına geçti. Babıali'yi Viyana ve daha sonra Paris konferanslarında temsil etti ve 30 Mart 1856'da, denildiğine göre hiç ikna olmadan, barış anlaşmasını imzaladı. Ustası Reşid'in politikasından ayrıldığı açıkça belli olur ve karşıtlık gittikçe keskinleşir.

İngiliz elçisi Lord Redcliffe ile yakınlık Reşid'e kendi hâkimiyeti için gerekliydi. Ama Ali batı güçlerinden birisiyle tek taraflı etkileşim içinde olmak istemedi. Reşid'in verdiği kararlarla anlaşma yapılmasını hep engellemeye ve onun ağırlığını azaltmaya çalışan merhum Sultan Abdülmecid de bu iki önemli devlet adamının karşı karşıya gelmesine katkıda bulundu ve böylece güç çevresindeki rekabet aralarındaki ilişkinin kopmasına neden oldu.

Sonunda 1858 yılının başlarında Reşid'in ölümü Ali'nin etkisinin gelişmesine fırsat verdi ve o günden sonra onu hemen hemen hiç kesintisiz bir şekilde bizzat veya ipleri elinde tutan güç olarak sadrazamlığın başında görürüz. Büyük Köprülü zamanından beri Osmanlı İmparatorluğu'nun çok az sadrazamına nasip olan bir süre boyunca ve Reşid'in zekice oyunlarına girmeden, kesintisiz olarak gücün tüm hâkimiyetini elinde tuttu.

Dış görünüşü insanın aklında büyük bir sadrazam için çizdiği portreye hiç ama hiç uymaz! Büyük ve sanki yanındakine kulak kabartırmış gibi sürekli yana eğik başı, sanki utangaç veya uykuluymuş gibi yarı kapalı kirpiklerinin arkasına saklanmış çok koyu gözleriyle ufak tefek bir adam. Gösterişsiz, neredeyse çelimsiz hali sanki kaçıp gitmek istiyormuş izlenimi veriyordu, ayaklarını sürükleyerek hedefinden emin olmayan kararsız adımlarla yürüyüşü ve eğri bacakları bu izlenime gerçeklik payı kazandırıyordu. Yavaş, fısıltılı konuşmasında bir az kekemelik vardı. Kopuk cümlelerle değil kesik kesik kelimelerle konuşurdu.

Ama bu biçimsiz kocaman kafa fikirlerle doluydu ve eğer açığa çıkartırsa iri çekingen gözleri o kadar aydınlık ve o kadar zekice parlardı ki; şaşkın, naif, soran bakışlarla sanki karşısındakinin ruhunun en gizli saklı köşelerini görürdü. Gösterişsiz adam imparatorluğun yönetiminin yükünü taşıdı; ağırlığı ancak Atlas'ın omuzlarına yakışacak bir yükü. Eğer isterse kekeme konuşması tereddütlü bir tarzda da olsa, düşüncelere ve olaylara doğru ve isabetli ifadeler kazandırırdı. Ali çok meşguldü ve tüm önemli konularla bizzat ilgilenirdi; ama kimse onu çalışırken görmezdi. Sabahtan iş saatine kadar (Saat 1) ve akşamdan gece yarısına kadar ziyaretleri ve ricacıları kabul ederdi. Diğer saatler çalışma masasına aitti ve çok az bir kısmı da uyumaya. İfadelerinin berraklığı ve teşkilatın mantıklı düzenlenmesiyle diplomatik tarzı takdir kazanmıştı. Ali'nin hatipliği bakışlarında ve kalemindeydi.

Yazdığı kısa notlarda karşılaştığımız kaba konuşma hataları onun tüm kişiliğinin tipik özelliğiydi. Yetersiz bir dış görünüşün içinde zihinsel olarak güçlü bir içerik ve açık bir kavrama yeteneği. Eğer *"Le style c'est l'homme"*[23] sözü herhangi birisinde tam olarak ifadesini buluyorsa bu kişi ancak Ali olabilir. Özel mektuplarında -güvendiği kimselerle iş ile ilgili görüşlerini bazen bu şekilde paylaşmayı seviyordu- normalde içine kapalı bu adamın çok konuşkan olduğunu görürüz. Sanki duru, gür bir kaynak yoluna çıkan büyük kayayla durdurulur.

Avrupa salonları onun işi değildi. Oralarda oldukça ürkek görünürdü, hissettiği sıkıntı artan sarsaklığı ile kendini belli ederdi.

Paris konferansı sırasında verdiği bir baloda, tüm kraliyet ailesiyle birlikte gelen Prenses Mathilde ha-

23 Tarzı insanın kendisidir.

tıra olarak çok değerli bir hediye vermişti. Ali anlaşılmaz bir iki hece mırıldanıp hemen çalışma odasına çekildi. Bir süre sonra prensese bir not uzattı, şöyle yazıyordu: "Yüce majesteleri Prenses Mathilde, size teşekkür etmek istemiştim!"

Evinin idaresi oldukça yüklü bir masraf gerektiriyordu. Maaşı, sultan ve hıdivden aldığı çok ünlü hediyelere rağmen sürekli borç içindeydi. Gerçi paraya hiç önem vermedi ve bu konudaki dürüstlüğünü hiç kimse yadsıyamaz.

Temel masrafını zengin ve çok seçkin kütüphanesi oluşturuyordu, bu kütüphane ölümünden birkaç yıl önce konağında çıkan bir yangınla yok oldu.

Osmanlı büyüklerinin sofralarında öne çıkan çok çeşitlilik kuralı onun için geçerli değildi, onun mutfağında daha çok yiyeceklerin kalitesine önem verilirdi.

Kişiliğinin özünde biraz despotluk vardı; çevresinde kendi başına buyruk kimseler istemezdi. Dikkat çeken her türlü yeteneği kıskanırdı ve gelecekte kendisine rakip olacağından korktuğu kimseyi yükseltmedi. Bu konuda Reşid Paşa'dan daha bencil ve küçük görünüyor, çünkü Reşid Paşa her şeyden önce reformu göz önünde tutarak herkesin önünü açtı, yükselttiklerinin bir gün sadakatsizlik edebileceklerini veya ona sırtlarını dönme olasılığını umursamadı, sonunda hepsi gerçek oldu.

Ali, büyük bir bölümünde kendisinin de rol aldığı Reşid'in deneyimlerini kendi yararına kullandı. Tek başına iktidara gelmek ve yeri doldurulamaz bir yönetici olmak istedi.

Reşid'in ölümünden sonra geride ülkeyi mükemmel bir şekilde idare yeteneğine sahip bir sistem kaldı. Eğer onun ölümünden sonra yerini dolduracak kişi deneme-yanılma yöntemiyle aranmasaydı işler düzgün bir şekilde devam edebilecekti.

Ali dış görünüşe fazla özen göstermedi, esas ağırlığı öze verdi. O büyük görünmek istemiyordu, büyük olmak istedi ve erişilebilecek her şeye erişti. Onda tevazudan da bir iz yoktu. Gösterişsizliğinin arkasında büyük bir özgüven ve hassas bir gurur vardı.

Avusturya imparatoru İstanbul ziyareti sırasında onun evini ziyaret ettiğinde ve Avusturya'yla dost olan sadrazama takdirlerinin bir işareti ola-

rak elmaslardan yapılmış bir Stephan yıldızı madalyasını verdiğinde bu gurur kim bilir nasıl tatmin olmuştu. Sultanın Avrupa gezisi[24] sırasında bir ölçüde "hükümdar" olarak ülkenin başında kalmıştı.

Kinini asla öfkeyle belirtmezdi; bu daha çok gülümseyen, için için kaynayan sürekli bir kindi. Bu kinin gülümsemesi ile en güçlüler düştü, ama hiçbir zaman onun çıkarlarının gerektirdiğinden daha derine düşmediler, düştükleri yerler, fırsat bulduklarında yükselmek için gerekli araçlara sahip olabilecekleri kadar derin değildi. Onları yere sermedi, aksine sabırla ve sinsice ayaklarının altındaki toprağı kazdı, böylece yavaş yavaş gömüldüler; gerekli durumlarda onları iyi niyet gösterileriyle boğdu. Zamanının gelmesini beklemeyi ve düşmanlarının hatalarını kullanmayı bildi: *"tout vient a temps pour qui sait attendre."*[25]

Daha önce de söylediğimiz gibi söz ustası değildi; tereddütlü sözlerini uygulamalarıyla ifade ederdi. Ama sadece pozitif işlerin adamı da değildi; gücünün temeli pasif direnç yeteneğinde yatıyordu. Nasıl büzülmüş bir kirpinin okları onu ısırmaya yeltenen kızgın bir buldok köpeğini kan içinde bırakıyorsa Ali'nin tepkisizliği karşısında en cesur düşmanlarının bile elleri kolları bağlanıyordu. O anlaşılamaz, yaklaşılamazdı, kayıtsız görünürdü ve öyleydi de -ama hiçbir zaman uygunsuz zamanlarda veya kendisine zarar verecek şekilde değildi bu tarzı.

Eğer şartlar onu kabullenmeye zorlarsa o zaman anayola geri dönerdi, ama gözü, kaybettiği konumuna yeniden erişebilmek için yan yollardan birine takılıp kalırdı. Yönetimin kurallara oturtulmasında yaptığı hizmetler inkâr edilemez.

Görevlerin uygulanmasında istikrarlı bir oluşum, devlet memurlarında belirli ölçüde bir kıdem sıralamasının prensipte kabul edilmesi, kısaca bürokratik organizasyonun esasları onun eseridir. Ödüllerde ve terfilerde savurgan değildi.

Dışişlerinin şimdiki bakanı Arifi Bey onun güvenini kazanmıştı, onun taraftarı olarak görülmüştü ve onun sadrazamlığı sırasında hiç terfi etmedi, on yıl boyunca "Saray Divanı'nın tercümanı" olarak kaldı.

Ama keyfi aziller de olmadı. Sadece çok ciddi nedenler onun sert önlemler almasına neden olabiliyordu.

24 Sultan Abdülaziz.
25 Beklemesine bilene her şey zamanında gelir.

Danışman olmak muhafazakâr yaradılışına kesin müdahalecilikten daha yakındı. Şef, diplomat ve yönetici olarak danışmanlık yapıyordu. Onun bakanlığı sırasında hiçbir güç belirleyici bir ağırlığa sahip olmadı. Maliye sorunlarındaki ayrıntılarda, eğer sorumluluğu başka kimsenin üzerine yükleyemiyorsa, işe el atıyordu. Finans operasyonlarında temel olarak dikkat ettiği konu mümkün olduğunca çok Avrupalı banker gruplarının katılımını sağlamaktı. Galata bankerlerinden mümkün mertebe uzak duruyordu.

Çok kötülendi, çok iftira edildi. Devletteki eski kafalılara göre o bir dönekti, "gençler" içinse kendini gizleyen bir gerici. Her iki taraf da verdikleri hükümde yanılıyordu.

Vatanseverdi, ama kötümserdi de. Temel anlayışında elbette vatanseverdi, çünkü Avrupa'nın üstünlüğünün bilincindeydi ve bu yüzden kendisini baskı altında hissediyor ve çoğunlukla öfkeyle onların kayıtsız şartsız tanınmasına çok fazla direniyordu; kendi ulusunun küçümsenen değerini, her şeye itiraz eden o "gençler"den çok daha fazla takdir ediyordu, "gençler" Avrupa'nın gelişigüzel her şeyini mutlak iyilik olarak değerlendiriyorlardı; kötümserdi, çünkü gelecek için fazla ümidi yoktu ve bu nedenle olayları kaderci bir şekilde oluruna bırakıyordu.

Avrupa'nın şiddetle talep ettiği yeniliklerin çoğunun amaca aykırı veya zamansız olduğunun farkındaydı. Ama yönetimin bu baskıya boyun eğmesi gerektiğini, Avrupa'nın etkisinin bir kenara atılamayacağını ve bunun yapılmaması gerektiğini hissediyordu, böylece, kendi kanaatlerine karşı olmasına rağmen birçok konuda itaaat ediyordu. Ulusal veya daha doğru olarak dini önyargılara karşı görünüşü kurtarmak ve inisiyatifin nefretini[26] kendi üzerine çekmemek için verimli olacağını düşündüğünü ve istediği diğer başka yenilikler için de kendisine baskı yapılmasını bekliyordu. Kişisel politikası Avrupa'nın istekleri, sarayın talepleri ve devletin ihtiyaçları arasında sürekli bir denge oyunuydu.

Konumunun bu kadar sağlam olmasının temel sırrı, meziyetleri ve yanlışlarının, gücü ve zayıflıklarının birleşmesi, yeteneklerinin yaradılışıyla, isteklerinin karakteriyle kaynaşması anlattığımız şartlar altındaki Türkiye'nin ihtiyaçlarını karşılayan bileşim olmasıydı. Şartların gerekleriyle tamamen örtüşüyordu. Ali, aynı ya da daha yüksek yeteneklere sahip ama daha

hırslı olsaydı, normal şartlarda bir Osmanlı devlet yöneticisinin çevresini saran zorlukların yüz katıyla uğraşmak zorunda kalacak ve başarısız olacaktı.

Gücü dış ilişkiler ve odaklanmış hırsı arasındaki eşitlik ve uyuma dayanıyordu. Gerekliydi, vazgeçilemezdi ve sadrazam olarak öldü, yaşasaydı belki hâlâ sadrazamdı.

Öldüğünde hırslarına gem vurulanlar sevinç çığlıkları attı, Türk gazeteciler tabutuna geçici, bildik, duruma uygun sözlerle eşlik ettiler; Avrupa basını bu olayı üstünkörü bir iki kelimeyle geçiştirdi, oysa bu olay özünde Türkiye için bir dönüm noktasıydı ve Ali Paşa bir kenara atıldı sonra da unutuldu.

Ölümünün payına düşen tek ışıltı düşmanlarının ve nabza göre şerbet veren İstanbul konaklarındaki eski taraftarlarının mezarına yağdırdıkları ateş toplarıydı.

Son on yıl içinde Avrupa'da yaşanan sorunlarla o kadar yakından bağlantılı olmasa da bu olağandışı kişilik bizim de ilgimizi hak ediyor. Hiçbir zaman onun koruması altında olmadım ve tarafsızlığa duyduğum güvenle bu önemli adamın başlıca özelliklerini anlatmaya çalıştım.

Ali otoriteyi büyük bir çabayla elde etmeyi, birçok itirazlara rağmen o otoriteyi kullanmayı ve kamu hizmetleri için temel taşları koymayı başardı; dış ülkelere karşı bir yönetim olarak Babıali'ye saygınlık kazandırdı ve böylece bu yönetim Avrupa'da, eksik görünse bile göz ardı edilmemeye başladı. Ali Paşa büyük devlet adamlarından sayılmasa da, ne olursa olsun kendi ülkesinin tarihindeki en önemli şahsiyetler arasında önde gelen bir yere sahiptir.

Reformun en gayretli üyesi olan Reşid'in yarattığı politik mirası devralan ve kabinenin ruhu olan Ali Paşa idi ve Fuad Paşa da onun dışarıya karşı en parlak temsilcisiydi. Ali'nin savaş alanı yazı masasıydı, Fuad'ın ise salon; Ali göz ve kulaktı, Fuad dil; birincisi hamuru yoğurup ekmeği pişiriyordu, diğeri üzerine tuz sepip iyi bir fiyata satıyordu. Bu iki adamın hem dış görünüşleri, hem de iç yaşamlarındaki farklılık kadar büyük bir tezatı başka bir yerde bulmak zordur.

Tarzlarındaki farklılık ve çıkarlarındaki birliktelikle bütünleşerek konumlarının temelini sağlamlaştırdılar, akıllı bir uzlaşma ve karşılıklı ödünlerle beslenen bir bağ

26 Padişah kastediliyor.

kurdular ve ölünceye dek çok yakın birer dost oldular. Onların ilişkisi Osmanlı bakanları arasında çok nadir görülen bir örnektir.

Ali toplumun alt tabakalarından çıkmıştı, buna karşın Fuad seçkin çevrenin çocuğuydu. Babası Molla İzzet Efendi[27] ulemalar arasında yüksek bir mevkiye sahipti ve girişken reformcu sultan Mahmud'un takdirini kazanmıştı. İyi yetişmiş kişiliği ve hükümdarın iltifatı onu o dönemdeki sarayın yıldızı yapmıştı.

Ancak iltifatı gözden düşme izledi ve İzzet Efendi, tüm malına mülküne el konulduktan sonra gönderildiği sürgünde öldü.

"Kısmet" dedi arkadaşları ve hepsi kendi işlerinin başına döndüler. "Ben kısmetin kapısını çalmak istiyorum," dedi yoksul, yetim oğlu Fuad Efendi ve yeni kurulan Galatasaray'daki tıp okuluna[28] girdi.

Eğitimi bitince -herhalde orada bir zamanların İtalyan üniversitelerinden daha cömertçe doktor diploması veriliyordu– Fuad bahriye nezaretinde doktor olarak görev aldı. Bu özelliğiyle kaptanıderya Tahir Paşa'nın Trablusgarp seferine katıldı, burada Babıali o kadar akıllıca davrandı ve o kadar şanslıydı ki bir hükümdarlığı yok etti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun eski zamanlarını kısa bir süre için de olsa yeniden canlandırıp sınırlarına bir eyalet kattı.

Yirmi yaşındaki bahriye doktoru bu olay sırasında bilgilerini uygulayacak fırsat buldu mu veya "kısmetine" tıbbi reçeteleriyle herhangi bir katkı yaptı mı bilmiyorum. Ancak bildiğimiz, geri döner dönmez hemen dışişleri bakanlığına geçtiği ve burada reçete yazmak yerine not almaya ve tercüme yapmaya başladığıdır.

Onu Londra'da elçilik sekreteri olarak, üç yıl sonra bakanlıkta, daha sonra özel elçi olarak Madrid ve Lizbon'da, divanın tercümanı ve başkâtibi olarak, daha sonra Tuna prensliklerinde ve Mısır'da Babıali'nin komiseri olarak, olağanüstü elçi olarak Petersburg'da ve 1852 yılında Ali'nin sadrazamlığında dışişleri bakanı olarak görürüz.

Çok ilginç ve çok yönlü bir kariyer! Bir şairin oğlu ve tanınmış bir Osmanlı şiir ustası, Leyla Hanım'ın yeğeni olan Fuad canlı bir hayal gücüne ve estetik anlayışına sahipti ve kariyerinin sağladığı ilişkilerde tarzına uygun bir şekilde kendini geliştirme fırsatları buldu. Thames, Seine, Manzanares, Tajo, Dîmbovita, Neva[29] v.s kıyısındaki salonların atmosferi, için-

deki sanatçı ruhundan çok yaradılışındaki keyfine düşkün Bizanslı üzerinde etkili oldu. Ve böylece gençliğinde bazı şiirler ve diğer yazılı denemelerle ortaya çıkan sanatçı kişiliği bir diplomatik salon virtüözünün amatörlüğünde ve sadece yüzeysel bir seçicilikte kendini gösterdi.

Yükselmesi Ali gibi baş döndürücü bir hızda olmadı. Ama Ali büroda yetişirken Fuad salon yaşantısı ve ayaklanma kargaşaları arasında gidip gelerek yükseldi.

Ortak oldukları iki konu vardı, her ikisini de Reşid Paşa yükseltmişti ve her ikisi de ilk diplomatik deneyimlerini St. James sarayında almışlardı. Londra elçiliği o zamanlar bakanlık koltuğunun son basamağıydı. O sırada İngilizlerin yıldızı Haliç'te tüm görkemiyle parlıyordu, daha sonra bu ışıltısını Kırım Savaşı'nda Napoléon'la paylaşacak ve sonunda onun önünde sönüp gitmek zorunda kalacaktı.

Fuad Paşa uzun boylu, etkileyici bir insandı, ince uzun yapısı daha sonraki yıllarda yerini tipik bir paşa şişmanlığına bırakacaktı.Yüzü yakışıklı ve asildi. Doktor gözlüklerinin arkasındaki şehla gözlerinde zeki bakışları belirli bir donuklukla parlıyordu, ağız biçimi güzeldi; sadece asabi bir kahkaha bu portrenin uyumunu bozuyordu. Sesinin hoş bir tonu vardı ve konuşması her türlü kıvraklığı örnek bir şekilde yansıtıyordu.

Fuad Paşa hazırcevaptı ve Osmanlı devlet adamlarının hepsini özellikle bu konuda çok etkiledi. Şunları söylerken ona en büyük iltifatı yaptıklarını düşünüyorlardı: "O bir Türk değil! Talleyrand gibi hazırcevap ve bir Abencerrage[30] gibi kibar"

Onun Türkçe ve Fransızcada yaptığı kelime oyunları bugün hâlâ Babıali'de hayranlıkla tekrarlanır. Fransızcaya mükemmel bir şekilde hâkimdi ve soylu bir Rus kadar seçkin konuşurdu.

İnsanlarla ilişkilerinde sempatik, sevecen ve bir o kadar da güvenilmezdi. Fazla kaçan parlak cila özündeki bazı güzel, doğal renkleri karartmıştı. Bir ricaya asla olumsuz cevap vermez, ama söz vermekten ileri de gitmezdi. İşadamı olarak becerikliydi ve bir zorluk karşısında geçici çareler bulmaktan çekinmezdi; en doğru seçimi daha çok düşünen ve daha az cesur olan Ali'ye bırakırdı.

27 Keçecizade İzzet Molla Efendi.

28 Mektebi Tıbbiye.

29 Londra, Paris, Madrid, Lizbon, Bükreş, Petersburg.

30 15.yy.da Granada'da Mağribi krallığı zamanında ün yapmış bir aile veya topluluk.

İdareyle ilgili tüm konularla uğraşmayı severdi, özellikle ordu ve maliye ile ilgili olanları. Tüm alanlarda çok yetenekli bir amatörün rahat pervasızlığı içinde davranırdı. Esaslı bir meslek bilgisi yerine kehanet benzeri bir anlayış yeteneği ve konuşmalarda veya tartışmalarda başkalarının bilgilerini hızla kendine mal edip kullanma becerisi vardı.

Kendi zamanının üst düzey Osmanlıları arasında görünüşte, davranışta, yaşam tarzında ve fikirlerinde en az ulusal, en çok Avrupalılaşmış olandı. O, yanlışlıkla başındaki kırmızı yatak takkesini unutmuş Avrupalı bir saray adamı etkisi yapıyordu. Bu nedenle halk ona güven duymadı ve Ali'den daha az sevilmesi de normaldi.

Epir'deki isyanlarda, orada sarayın komiserliğini yapıyordu, onu ilk kez eline kılıç yerine arabuluculuk kalemini almış olarak görürüz; her fırsatta ordunun işlerine burnunu sokmak ve askerlerle uğraşmaktan mutlu olurdu. Mareşal[3] ve savaş bakanı olarak atanıncaya kadar uğraştı ve sadrazam olarak da mareşal üniformasıyla dolaştı.

Ona sadrazam rütbesi Şam'daki kıyımlarla ilgili olarak görevli gittiği Suriye'den sonra verildi. Gerçekte ise, üstünlüğünü tanıdığı Ali Paşa kabinenin esas yöneticisi olarak kaldı ve bazen bu iki devlet adamı koltukları değiştirseler de karşılıklı konumları ve güç alanları hiç değişmedi.

Ali öze ne kadar önem verdiyse Fuad da çoğunlukla görüntüyle yetinirdi. Onun anlayışı esas olarak forma yönelmişti ve reform çabalarında dış görünüşleri göz önüne aldı. Hükmeden sultanın orduya karşı düşkünlüğü -ölen padişah daha önemsiz görürdü- onun askerliğe karşı duyduğu ilgiye büyük bir uygulama alanı açtı. Ordunun daha iyi görünmesi için ilk temeli attı, böylece ordu, daha sonraki serasker Hüseyin Avni Paşa'nın askeri ve deneyimli eliyle geliştirilerek, tüm Avrupa ordularıyla boy ölçüşebilecek bir görünüm aldı.

İstanbulu güzelleştirmek için başlanan çalışmalar kısmen onun eseridir, elbette yangınların da yardımıyla. Bu konuda büyük planları vardı ve meydanlara heykel dikilmesinin dini anlayış tarafından engellenmesine çok üzüldü.

Bu çalışmaya anlam olarak fazla değer biçilmeyebilir, ama unutulmamalıdır ki, Osmanlılarla aynı kültür düzeyindeki halklarda benzer değişiklik-

ler uzun vadeli etkiler yapar. Buralarda dış görünüşteki iyileştirme çoğunlukla iç gelişimi teşvik eder. Fuad Paşa bunu başarabilseydi İstanbul dünyasının davranış, görüş ve yaşam tarzında köklü bir dönüm noktası olurdu.

Evi, özellikle Boğaziçi'ndeki köşkü, ev sahibinin keyfine düşkünlüğünü gösteren zevkli eşyalarla doluydu. Baştaki sultanın tahta çıkış yıl dönümünde ilk büyük baloyu veren odur. Sarayın hazineleri ve yaratıcı bir hayal gücüyle rüya gibi bahçe partileri düzenlemişti. Ülkedeki yabancı ve Hıristiyan hanımlar bu partiler sırasında haremdeki ev sahibesini ziyaret ederlerdi.

Bir fırsatta ..... maslahatgüzarı kolunda bir elçinin hanımıyla bilerek veya bilmeyerek harem koridorlarına kadar girmişti ve son kapıda evin beyiyle karşılaştı. Nazikçe bir gülümsemeyle elçinin hanımına kolunu uzatarak onu maslahatgüzardan aldı ve adama dönerek: "Özür dilerim kont, ama siz "kapıda"[32] kalmalıydınız, yetkiniz oraya kadar."

Sultan, bu yönde ilk adım olan ve Osmanlı İmparatorluğu için çığır açan Avrupa seyahatine çıktığında Fuad Paşa inananların efendisine eşlik etmek için seçilmişti. Davranışları ve sohbetiyle batılı saraylarda da saygı uyandıran bu devlet adamından daha isabetli bir seçim olamazdı. Bu seyahatten sonra Avrupa'yı tekrar gördü ve burada öldü. Nice'te öldü. Kendinden önce hiçbir hastalıkları olmaksızın dünyaya veda eden yetişkin iki oğlu gibi bir anda öldü.

Ortağı Ali bu ölümle derinden sarsıldı ve onun yokluğunu çok hissetti, kısa bir süre sonra da onu takip etti (1871). Bu iki adamla Osmanlı Devleti'nde hiç de başarısız sayılamayacak bir çizgi sona erdi. Düşmanlarının onlara yakıştırdığı gibi "bizden sonra tufan" diye gerçekten düşünselerdi bu sadece dar bir anlamda ve dış politikaları için doğru olurdu.

Ölümleri ikinci imparatorluğun[33] düşüşüne denk geldi, onun politik atmosferinde yaşamış, etkili olmuşlardı ve birçok konuda ona bağlanmışlardı. Batı güçleri, o güne kadar Doğu'da oynadıkları rolü sınırlandırmak zorunluluğunu hissettikleri dönemde her ikisi birden sahneden çekilmişti ve Sivastopol tabyalarıyla başlayıp Sedan'da[34] biten dönemle ortadan kayboldular.

31 Yaver-i ekrem.

32 Mecazi olarak Babıali (Büyükkapı) kastediliyor.

33 1852-1870 yılları arasında Fransa'nın siyasal düzenine verilen ad.

34 Sedan Savaşı (Eylül 1870) Fransız Alman savaşında Fransızların Prusyalılara yenilmesi, III. Napoléon'un tutsak düşmesine, Paris'te cumhuriyet taleplerine yol açtı ve savaştan sonar Bismarck, Versailles sarayında Alman imparatoru olarak taç giydi, II. Reich ilan edildi (18 Ocak 1871).

Ali'nin ölümünden birkaç saat sonra onun ve Fuad'ın en güçlü düşmanlarından birisi olan Kıbrıslı Mehmed Paşa[35] da vefat etti. Diğer ikisi kadar Avrupa'da tanınmış olmasa da kendi ülkesinde çok iyi bilinen birisiydi. İstanbul halkının yarısı genelde çok sevilen ve sayılan bu sadrazamın tabutunun arkasından içten bir üzüntüyle yürüdü.

En yüksek devlet görevlerinde yer alan Mehmed Paşa, dört kez sadrazam olarak padişah mührünü taşıdı ve bir süre için tüm gücü eline aldı; bu dönem eski sadrazam hükümdarlığını hatırlatır. Üstün zekâsına ve çevresinin çok üstüne çıkan eğitimi ve bilgilerine rağmen genel anlamda tam bir devlet adamı sayılmazdı, hele Osmanlı kavramlarına göre hiç sayılmazdı. Kişiliğinde diplomatlığa uygun bir özellik yoktu, ama bir siyasetçi olmak için gerekli her şeyi vardı, özellikle samimiyetin güven veren büyülü gücüne sahipti.

Kişiliği çarpıcıydı. Görüntüsünde biraz şövalye zarafeti vardı, ileri yaşlarında bile yakışıklı olan bu adamda kendine güvenle samimi bir yumuşaklık, neşeli bir canlılıkla krallara özgü bir asalet iç içeydi.

Davranışlarında Osmanlılardan sadece ağırbaşlılığı almıştı. Doğasındaki neşe sık sık, Osmanlı görgü kuralları izin verdiği sürece, dizginlerinden boşalıyordu ve çoğunlukla da divan dünyasının katı tarzını zedeliyordu. Kuralcı divan üyeleri onun kişisel cesaretini, düşüncesizce açık sözlülüğünü ve haksızlıklar karşısında hiddetle parlamalarını görgüsüzlük olarak alaya alırlardı. Merhum sultan, Mehmed Paşa'nın bu kendine güvenen askerce tarzını bir kez alayla şöyle anlatmıştı: "Ne zaman göğüs cebinden yazılı bir not çıkartmaya kalkışsa bana sanki tabanca çekiyormuş gibi geliyor."

Ali tipik bir Osmanlı efendisi, Fuad Bizans saraylısı ise Kıbrıslı da baladlardaki ideal Doğuluydu, Osmanlı becerikliliği ile Arap asaletinin bir karışımı olarak Yunanistan'ın berrak göğü altında ve Kıbrıs adasının güneşli sahillerinde dolaşmıştı. Ali sessiz bürolarda, Fuad ışıltılı salonlarda yetiştiyse Kıbrıslı da bir Avrupa ordusunda ve kendi ülkesinin eyaletlerinin yönetiminde yetişti.

Bu üç sadrazamın bütün özelliklerini yetiştikleri atmosferden aldıkları açıkça belli oluyor. Şunu da söyleyebiliriz, her biri kendi doğal yeteneklerine uygun, onların gelişmesine en yararlı çevreyi aramış ve bulmuşlardı.

Şövalye ruhu taşıyan askerlik özelliği en duru ifadesini Kıbrıslıda buluyordu, ama onun çevresine uymuyordu ve ülkesinin yönetiminin ihtiyaçlarına uygun değildi.

Böylece duyguları ve istekleri, yukarda verilen şartlar altında, ki bunları yeterince göz önüne almak onun doğasında yoktu, sürekli bir çatışma içine girdi. Halk onu herkesten çok sevdi ve hiçbir ulusal hoşnutsuzluk çıkmadan en cesur reformları bile gerçekleştirebilirdi; halk ona güveniyordu. Ama gerçek yetkili olan bürokratik Babıali dünyasına yabancı kaldı ve batılı diplomatlara karşı düşman oldu. Bu faktörler onun kararlarını bozdular ve sonunda devirdiler. İdealistti ve geniş kapsamlı reform planları vardı, ama uygulamada küçük engellere takıldı, bunları ya gözden kaçırmış ya da çok az dikkat etmişti. Fikirlerini ifade etmedeki büyük bağımsızlığı çoğu zaman sıcakkanlı yaradılışıyla anlık etkilerin altında kalıyordu. Ruh haline, keyfine itaat ediyordu, sabırsızdı ve hep doğrudan hedefe gitmek istiyordu. Heyecanı kararlarını erişilmez hedeflere yöneltiyordu. En iyisini istiyordu ve "mümkün olanı" gözden kaçırıyordu. İki yüzyıl önce çok büyük işler yapabilirdi, kendi döneminde ise çağdışı birisiydi ve bu yüzden düştü.

Ali ve Fuad'ın kariyerine benzer şekilde o da Reşid sayesinde hızla yükselmiş ve ustasından ayrılmış, ona karşı diğerleri ile birlik olmuş ve ölümünden hemen sonra kendi aralarında çatışmaya girmişti. Burada Mehmed Paşa ile ilgili yüzeysel bilgilerle yetinmek zorundayım. Çeşitli sebepler hâlâ kalemimi bağlıyor. Haliç'te 15 yıllık bir zaman dilimi içinde yaşanan olayları aydınlatmaya yardımcı olmak için belki ilerde bir fırsat bulurum.[36]

Kıbrıs'ın önde gelen zengin ailelerinden birinden gelen ve 1810 yılında doğan Mehmed Paşa, Sultan Mahmud'un hazinedarı[37] olan amcası sayesinde saraya girdi ve Enderun mektebinde okudu. Subay olarak yeni kurulan muhafız alayına[38] girdi. Buradan sonra eğitimine devam etmek üzere Paris'e ve Metz'e gönderildi, öğrenimi bittikten sonra onu bir Fransız süvari alayında yüzbaşı olarak buluruz. Avrupa'da çeşitli yerlere gidip geldikten ve Haliç'e geri döndükten sonra hızla generalliğe terfi etti. Yeni askeri okulun yönetiminde görevlendirilmesiyle kariyerine karşı sevgisi bir anda son bulmuş gibi görünü-

35 Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa.
36 Murad Efendi bu kitabın 1877 yılında yayınlanmasından dört yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun elçisi olarak 12 Eylül 1881yılında vefat etti.
37 Hazinei hümayun kethüdası.
38 Hassa ordusu.

yordu. Genç general o zamanki Pera dünyasının dillere destan bir güzeline tutulmuştu, İngiliz doktor M'nin karısına. Tutkulu aşkı karşılıksız değildi, Madam M kocasını terk etti ve sevgilisiyle sonsuza dek beraber olmak için Müslümanlığı kabul etti.

Olay büyük yankı uyandırdı, diplomatik etkiler araya girdi ve Mehmed Paşa gözden düştü, itibarını kaybederek ordu saflarından ayrıldı.

Ama tarftarları ve arkadaşları ona itibarını geri verdirmeyi başardılar, orduya tekrar girmesini ve hızlı bir sırayla St. Jean Darc,[39] Kudüs ve Bağdat'a militer ataşe olmasını sağladılar.Fakat bir çeşit lanet bu dramatik evliliğinin peşini bırakmadı.

Elçi olarak Londra'ya gönderildiğinde güzel karısını İstanbul'da bırakmak zorunda kaldı.Onun davranışları hakkında bazı dedikodular çıktı. Bir kölenin, karısının köle kadınlarından birisi tarafından öldürülmesi bir skandala yol açtı, bununla beraber bazı olaylar da gün yüzüne çıktı ve bunlar Mehmed Paşa'nın karısından boşanmasına sebep oldu. Kocasına duyulan saygıyla hafif bir cezaya çarptırılıp sürgüne gönderildi.

Paşanın eşi Melek hanım adını almıştı ve daha sonra Londra'da, sansasyonel başlığı "Haremde Otuz Yıl" olan bir kitap yazdı, içeriğinde doğru olmayan ve çarpıtılan olaylar bir kenara bırakılsa bile, her satırı yazarının kadınlığa yakışmayan doğasını ortaya koyuyordu.

"Maranna"nın kanını taşıyan, güzelliğiyle annesinin ahlaksızlık tohumunu miras alan ve davranışlarıyla gururlu adamı daha sonraki yıllarda da derinden yaralayan kızıydı.

Biz Mehmed Paşa'nın devletteki etkisine geri dönelim. Belgrad'da vali olarak enerjik tutumu 1848 yılında Sırpları tarafsızlığa zorladığı gibi aynı tutumu elçi olarak Londra'ya gönderildiğinde de Avusturya ve Rusya'nın Macar sığınmacıları iadesi isteğine karşı Babıali'nin direnişini güçlendirdi. Londra'da kendi çabasıyla yaptığı uzlaşmayla o zamanki sadrazam Reşid Paşa'yı çok şaşırttığı söylenebilir. "Talimatlarınız geldi mi yoksa?" diye sormuş Lord Palmerston, "Evet," diye karşılık vermiş Mehmed Paşa, "o talimatlar bizim dini ve politik görüşümüzün özündeler."

Lahey Hollanda sarayındaki elçiliğinde önemli bir durum olmadı. Londra'dan müşir ve genel vali olarak Halep'e gönderildi ve Havranlıların[40]

isyanını başarıyla bastırdı. Kırım Savaşı'nın başlangıcında -divanda savaş taraftarlarının en hararetli üyesiydi- onu Edirne valisi olarak görürüz, kısa bir süre sonra ise kaptanıderya ve sonunda 1854 yılında sadrazam oldu. Nasıl sadrazam olduğunu bu bölümün başında anlatmıştık.

Onu kukla olarak kullanmayı düşünen Reşid Paşa kısa süre sonra yanıldığını anladı, çünkü o andan sonra Ali ve Fuad'la birleşerek ustalarının politikasına karşı olduklarını gösterdiler. Reşid tarafından düşürülerek Tanzimat meclisi başkanı oldu ve Paris konferansı sırasında Ali'nin yokluğunda onu temsilen ikinci kez kaymakam olarak sadrazam oldu.

Ama Reşid yeniden üstünlüğü ele aldı ve Moskova'da çarın tahta çıkışı töreninde sultanı temsil etmek üzere Mehmed Paşa'yı olağanüstü elçi olarak görevlendirdi. Bu görev, o zamanki Rusya sarayıyla ilişkiler düşünüldüğünde çok kötü bir seçimdi ve gururlu Kıbrıslının mizacına çok aykırıydı, sanki enerjik bir Arap yarış atını pulluğa bağlayarak tarla işinde kullanmak gibiydi. Bu görev Reşid'in tahminlerine göre bir tuzak olacaktı. Reşid çabuk parlayan hassas Kıbrıslının Rus yönetimiyle bir sürtüşmeye gireceğini ve böylece rakibini rezil edip düşüreceğini hesaplıyordu. Bu görev sırasında tahmin ettiği gibi gurur kırıcı bir durum olmadı. Reşid onu talimatsız bıraktı, raporlarına ve sorularına karşılık vermedi. Diğer taraftan Mehmed Paşa Moskova'da sarayın her türlü iğneleyici sözüne muhattap oluyordu, oysa gururu son aşağılanmanın yaralarını henüz sarmamıştı. Eski sadrazam olarak ona hitap edilirken söylenmesi gereken "ekselansları" unvanı kullanılmadı, taç giyme sırasında kilisedeki törene Hıristiyan olmadığı için alınmadı ve son olarak imparatorluğunun en üst düzey temsilcisi olarak ona Beyaz Kartal nişanı verildi, halbuki Fransız elçisine daha üst düzey olan Alexander Nevsky nişanı sunulmuştu.

Reşid'in ümitleri boşa çıktı, ne nişanı geri verdi, ne de kendi doğasına boyun eğerek herhangi bir diplomatik hata yaptı. Kıbrıslı, kendisi ve ülkesinin önemini düşük gösteren bu takdir nişanını aldı, ama üstü kapalı olarak bunu asla kullanmayacağını belirtti.

Reşid'in ölümünden sonra Ali-Fuad ve onun arasındaki çatışma iyice ortaya çıktı. Onun için en ideal durum Osmanlı Devleti'nin kendi varlığına dayanarak

39 İsrail'de Akka kenti.
40 Suriye'nin güneybatısında bölge, halkının bir bölümü Dürzilerden oluşur.

yeniden doğmasıydı ve diğer ikisinin batı güçlerine karşı kayıtsız şartsız eğilimiyle mücadele etti. Uzun süre gücün terazisinin kefeleri bir o tarafta bir bu tarafta ağır bastı ve zaferi kimin kazandığı hiç belli olmadı. En uzun süren ve etkisinin dorukta olduğu son sadrazamlığı sırasında Gorçakov'un verdiği notalardaki şikâyetleri kontrol etmek üzere Bulgaristan ve Rumeli'ne bir teftiş gezisi yaptı.

Tanzimat hükümleri, sınırsız bir güçle donanan sadrazam için kaldırıldı. Büyükbaşkan sultan fermanlarının yetkisini aldı ve eski elçi-kontlar gibi yargılayarak ve cezalandırarak ülkeyi dolaştı. Onun mahkemesinde herkes hakkını buldu, inanç ve mevki farkı gözetmedi. Niş'te,[41] önlerinde rütbesi alınan paşayla beraber zincire vurulmuş devlet memurları ve şehrin girişindeki kapıda direklere asılan 20 eşkıya kafası sert Kıbrıslının varlığına tanıklık ediyorlardı, oysa her çocuk onu gördüğünde güvenle ve gülerek kucağına atlardı.

Babıali'den, teftiş gezisini uzatmak ve korkulan sadrazamı mümkün olduğunca uzakta tutmak için sürekli yeni bahaneler ileri sürülüyordu, sonunda, iki arada kalan sultan hiç öngörülmeyen bir şekilde kendisini bu durumdan sıyırdı ve onu İstanbul'a geri çağırdı. Sadık sadrazamına düşkün olan sultan onu almak üzere *Salonichi*'ye[42] kendi özel firkateynini yolladı. Çanakkale boğazından geçerken gecenin inmesiyle şiddetli bir fırtına çıktı. Maiyetindeki ekselanslar korkuyla geceyi Gelibolu limanında geçirmek için sadrazama yalvardılar. Kıbrıslı gülerek karşılık verdi: " Sultan beni yarın sabah 9'da bekliyor ve firkateyn sağlam. Yola devam!" Karanlık ve fırtınanın içinde yola devam edildi. Belirlenen saatte hafif hasar görmüş firkateyn Dolmabahçe sarayının önünde demir attı. "Deli Kıbrıslı," diye mırıldandı bazı efendiler dişlerini gıcırdatarak. Babıali çevresinde lakabı "Deli Kıbrıslıydı," halk arasında ise "Babamız Kıbrıslı."

Başkente döndükten birkaç ay sonra efendisi ve padişahı Sultan Abdülmecid'in gözlerini kapatacaktı ve şimdiki sultanın ilk sadrazamı olarak hükümet değişikliğini gerçekleştirecekti.

Çeşitli unsurların hazırladığı düşüşüne son noktayı ilginç bir şekilde ve hiç öyle bir niyeti olmamasına rağmen şimdiki Rus elçisi general İgnatiyev koydu. Mehmed Paşa sürekli olarak İstanbul sarayındaki Rus elçisi

Prens Labanov'la sürtüşme içindeydi, halbuki o dönemin Osmanlı devlet adamları arasında Rusya'ya en fazla eğilimi olan ve kuzey komşusunda, ona çok tehlikeli ve tedirgin edici görünen Fransa'ya karşı olası bir müttefik gören de oydu. "Doğrudan anlaşmakla hayatımızdan ve saygınlığımızdan fazla kayıp vermeyiz, arabulucu dostlar bize pahalıya mal oluyor," derdi sık sık.

Şimdiki sultanın tahta çıkışı nedeniyle General İgnatiyev olağanüstü elçi olarak gönderilmişti. general, sürekli elçi Prens Labanov ve elçilik birinci tercümanı Argiropulo eşliğinde sadrazama yaptığı resmi ziyarette Mehmed Paşa eski tanıdıklarını şu sözlerle karşıladı: " Görüyorsunuz, sizi Rus tarzında kabul ediyorum." Osmanlı seremonilerinde geleneksel olan çubuk ve kahve ikramı yapılmadı. Mehmed Paşa, İgnatiyev'in tütün içmediğini biliyordu. Elçilik tercümanı bu protokol ihlaline çok şaşırmıştı ve durumu kaptanıderyaya yapılan bir sonraki ziyarette ifade etti. Olay General İgnatiyev'e sorulduğunda önemsemeden şöyle karşılık verdi; "Dostum Kıbrıslının bugün tuhaf bir hali vardı."

Akşam verilen devlet yemeğinde Mehmed Paşa generale şöyle dedi: "Biliyorum tütün kullanmıyorsunuz ve bugün size çubuk ikram etmedim, Labanov yüzünden."

İgnatiyev, Mehmed Paşa'nın neden diye sorulmasını beklediğini fark etti, böylece Prens Labanov ile ilgili hoşnutsuzluğunu ifade edecekti, generalin bu görüşü yetkililere iletmesiyle elçinin değişmesini ümit ediyordu; İgnatiyev bu imayı duymamazlıktan geldi.

Yemekten sonra Ali Paşa, kaptanıderya ve Kıbrıslının diğer düşmanları generale kabul sırasında sadrazamın yaptıklarından dolayı duydukları üzüntüyü ifade ettiler.

Bu durumu hakaret olarak abartmak ve dostu Kıbrıslıya karşı kullanmak istediklerini anlayan general hararetle olayın hiçbir anlam taşımadığını anlatmaya çalıştı. Ama çabaları ince bir nezaket olarak kabul edildi ve tam geri döneceği sırada Ali Paşa ona, hiç de hoş karşılamadığı haberi verdi, Kıbrıslı yakında sadrazamlıktan azledilecekti.

Düşüşü Edirne genel valisi olarak sürgüne gönderilmesiyle ifadesini buldu. Ali-Fuad ve batı güçlerinin temsilcileri savaştan zaferle çıkmışlardı.

41 Sırbistan'da.
42 Selanik.

Onlarla birleşen ve güçlü adamın düşüşünü sağlayan, Yeni Osmanlılar denilenler gibi diğer tüm unsurların zaferi kendilerine mal etmek için hiçbir nedenleri yoktu.

Sonunda Mehmed Paşa İstanbul'a geri döndü ve kabinede çeşitli görevler aldı, ama Ali zamanı akıllıca kullanarak onun etkisinin önüne kalın setler çekti ve Mehmed'in liderlik ruhu ikinci rollere uygun değildi.

Ali çok sevilen Kıbrıslıyı kazanmak için her fırsatı değerlendirdi. Ama o inatçıydı ve mesafeli duruşunu korudu, Ali'nin yeteneklerini kısmen kabul etse de sık sık en küçük, formalite icabı tavizleri bile bilinçli olarak vermedi, halbuki bunlar karşısındakine yeterli olacaktı. Ali'nin yakın çevresinden özellikle Divanı Hümayun tercümanı ve daha sonra dışişleri bakanı olan Arifi beyi severdi.

"Arifi olağandışı onurlu bir kişilik," derdi sık sık, "ve ülkemizin özellikle buna ihtiyacı var. Bir bakanlığın başında olmalı ama Ali kurşun gibi üzerinde ve yükselmesine izin vermiyor."

Mehmed Paşa ölmek üzereyken Ali'nin ölüm haberini aldı. Bu ölümle ortaya çıkan boşluğu doldurmaya gücü yeter miydi, orası şüpheli.

Uğursuz ilk evliliğinden olan kızının Paris'e kaçması gibi trajik aile olayları ve çeşitli ölümler, kişisel çıkar peşinde olmayan, namusuna büyük önem veren paşanın bakımını ihmal ettiği ve tamamen yıkılmaları sultanın dostça yardım elini uzatmasıyla engellenen mülklerinin perişanlığı, ideallerinin yok olması ve baş gösteren hastalıklar bu aslan yürekli cesur adamın gücünü zayıflattı. Ölümüyle Türkiye en ateşli vatanseverlerinden birisini, reformun ikinci dönemini ve en sempati duyulmaya layık karakterlerinden, en asil ve mert kimliklerinden birisini kaybetti.

Ölümü sert bir darbe daha almasına engel oldu.

Bu "ilk reform sadrazamlarının" evlerinin üzerinde antik trajedilere benzer lanetler dalgalanıyordu; bunların tezahürü ve garip tesadüfi benzerlikleri "inançlı çevrelerde" bazı imalı baş sallamalara ve bazı derin anlamlı yorumlara neden oluyordu.

Reşid'in sevgili oğlu ve sultanın damadı Galip Paşa'ya Boğaz'da bir gezi sırasında bir gemi çarptı ve boğularak öldü; Kıbrıslının tek ardılı olan Şevket Paşa daha 30 yaşındayken Arnavutluk'a vali olmuştu ve yetenekle-

riyle iyi bir gelecek vaat ediyordu, bir at gezisi sırasında kabaran küçük bir ırmakta boğuldu. Reşid'in diğer oğlu Mehmed Cemil Paşa, Paris'te uzun yıllar elçilik yaptı dışişleri bakanlığını alacakken aniden öldü; Fuad'ın her iki oğlu herhangi bir hastalığa yakalanmadan genç yaşlarda öldüler. Bu devlet adamlarının kanını taşıyan hiçbir mirasçı kalmadı. Gerçekleştirdikleri imparatorluk ve Osmanlılık için gerekli veya tehlikeli olarak görülebilir, ama etkileri köklü ve silinemezdi ve bugünkü devlet yapısı Reşid'le başlayan dönemin tam ortasında duruyor.

III

Bu bölüme son dönemde Osmanlı sorunlarının zor idaresinde yetkili devlet adamlarını veya, Viyana Büyükelçisi Raşid Paşa gibi kişilikleri ve yetenekleriyle devlet gemisinin dümeninde durmaya hak sahibi olan adayları tanıtmayı deneyerek başladık.

Gelişmelerin kaynağına doğru çıkarak, Gülhane Hattı Hümayun'u ile Osmanlının eski ve yeni zamanı arasına, ilk taşları yeniçerilerin yok edilmesiyle koyarak yüksek bir duvar ören reform döneminin ilk bakanlarına geldik. Şimdi duvarı aşıp geçmişe gidelim ve eskinin devlet adamlarına göz atalım.

Çok ilginç bazı kişiliklerle karşılaşacağız ve kendiliğinden ortaya çıkan sonuçlarla Osmanlıların uzak ve yabancı dünyalarına ait bazı yerleşmiş önyargıların kaybolduğunu göreceğiz.

Elbette nabzı hızla çarpan zamanımızdan geçmişe giderken kişisel görüş, sözü anlatılara bırakmak zorunda. Bu anlatılar inceleme ve fikir yürütme ile tamamlanacaklar.

Şimdiki bölüm sarıklı ve kürklü geniş kaftanları içindeki vezirlere; bazen ucunda onların da tamamen kazınmış kafalarının sallandığı ipek ilmeğin ortadan kaldırılmasına kadar, en küçük bir hareketleriyle astlarını cennetteki hurilerin kollarına yollayan güç sahiplerine; henüz kendilerine verilen maaşla yetinmek zorunda kalmayan, aksine bir elleriyle istedikleri gibi toplayıp diğer elleriyle dağıtabilen derebeylerine; solmaya başlayan bilgilerle biraz zarar görse de hâlâ Avrupa'da bilinen paşalara ayrılmıştır.

3 Kasım 1839'da açıklanan ve Reşid Paşa'nın adını tarihe geçiren, reformun Magna Carta'sı Gülhane Hattı Hümayun'u aynı zaman-

da sadrazamların büyüklüğü ve tehlikeleri için de eski ve yeni arasında bir sınır çizer.

Adı geçen hat şu kuralları içerir; yaşam güvencesi, mal varlığının güvencesi ve devlet memurlarına düzenli maaş bağlanması.

Reformcu II. Mahmud'un veziri Pertev Paşa bu devrim hareketinin dehşetini yaşamaktan kurtulmuştu. İki yıl önce şanına layık bir şekilde dünyevi yaşamın tatsız tuzsuz rüyalarını cennetin ebedi zevkleriyle değiştirmişti.

Reformlara karşı gösterdiği gizli direnç gözden düşmesine ve Edirne'ye sürgüne gönderilmesine neden olmuştu. Edirne valisinin davetlisi olarak katıldığı bir yemekten sonra vali misafirine uğursuz fermanı uzatır, kendisine ilmek uygun görülmüştür. Pertev Paşa kararı saygılı bir sükûnetle kabul eder, Müslümanlara yakışan bir şekilde, halifenin imzasını öper ve namaz kılmak için seccadesini ister. Köleler -bunlar sultan sarayının görevlileridir- paşanın önünde seccadesini hazırlarlar ve sakin bir şekilde kenarda beklerler. İlmeği boynuna geçirir ve ibadet için hazırlanır. Dua ederken eliyle verdiği bir işaret, kölelerin ani bir hareketi, bedenin yere düşmesiyle çıkan boğuk bir gürültü ve son bir inilti; Pertev Paşa ruhunu teslim ederek seccadeye yığılır. Dünyevi hâkimiyeti yüzlerce öncülü tarzında noktalanan son vezirdi. İslam teslimiyet demektir!

İple, özellikle yay ipiyle, boğdurulmak en saygın idam şekliydi ve padişah ailesinin en üst üyeleri ile üst düzey devlet adamları için kullanılırdı.

Her şeyin katı kurallara bağlı seremonilerle yapıldığı Osmanlı devlet sisteminde idamlar da rütbeye ve kişilere göre farklıydı.

İstanbul'da idam edilen bir vezirin veya üç tuğlu bir paşanın kafası gümüş tepsi içinde sarayın orta kapısındaki mermer bir sütunun üzerine konulurdu, daha düşük rütbelilerinki giriş kapısında bir sütuna konurdu ve bunlar tahta bir tepsiyle yetinmek zorundaydı, alt tabakadan olanlarınki ise yine ilk kapıda herhangi özel bir ihtimam görmeksizin yerde dururlardı. Eyaletlerde idam edilen devlet hizmetlilerinin başları tuza yatırılıp İstanbul'a gönderilirdi.

Cebri bir son, İstanbul'un fethinden Gülhane Hattı Hümayunu'nun ilan edilmesine kadar vezirler için neredeyse mevkilerinin bir parçası gibiydi ve adayların hiçbirisi bu özellikten korkup çekilmedi.

Bu tehlikeyi kabullenmelerindeki etken kısmen kader inancı, kısmen de bulunduğu konumun saygınlığını bir yabancının parlayan gözlerinde görme arzusu ve her insanın gözünü, çiftleşen yabani bir horoz gibi kör eden tutkuydu.

Ayıca ölümcül padişah mührünü taşımaya aday olanlar herhalde kendilerini Mavisakal'ın kadınları gibi teselli ediyorlardı: "Ben daha akıllıyım, belki daha da şanslı olacağım."

Bir zamanlar yeni görev alan bir vezir bir Bektaşi şeyhine sorar: "Bilge adam söyle, en akılsız adam kimdir?," diğeri cevap verir; "Sen nurlu vezir! Çünkü sen bu görevi almak için her şeyini ortaya koydun ve senden öncekinin kanlı başının yanından geçip gittin, oysa o da kendinden öncekilerle aynı yerde yatıyordu."

Buna rağmen eskinin vezirlerinin hiçbiri reform vezirlerinin durumunu anlayamazlardı, hiçbirisi kendi emniyetlerini yetkilerinin sınırlandırılmasına yeterli bir tazminat olarak göremezlerdi ve eskiden beri böylesine derine işlemiş bir anlayışın kopartılıp atılması onlara yaşamlarının zorla ellerinden alınmasından daha acı verirdi.

Tehdit altındakilerin hiçbirisinin kaçıp kurtulmaya çalışmaması çok dikkat çekicidir, halbuki bazıları bunu kolaylıkla yapabilirdi.

Reform öncesinde vezirlik görevi bazı dönemlerde geliştirilmişse de bunlar özellikle vurgulanacak kadar ciddi çalışmalar değildir ve hiçbirisi Gülhane Hattı Hümayun'u gibi ani ve dolaysız olarak yaşama geçirilmemiştir. Vezirliğin kökeni Orhan Bey dönemine dayanır.

İmparatorluğun kurucusu Osman Bey'in en büyük oğlu olan ve bu nedenle kanunlara göre genç tahtın ilk mirasçısı olan Alaaddin ilim ve irfana o kadar düşkündü ki babası ikinci oğlu olan Orhan'ı tahtın varisi olarak seçmesi gerektiğini düşünür. Genç, büyümeye çalışan imparatorluğun bir savaşçı tarafından yönetilmesi gerekiyordur. Orhan, sultan olduğunda ağabeyine gücü paylaşmayı teklif eder. Bilgiye düşkünlüğü hırsından daha fazla olan Alaaddin babasının son isteğini kabul ederek bu teklifi geri çevirir. Orhan ona mülklerinin yarısını teklif eder, yani ölen babasının miras bıraktığı sürüleri. Bu teklifi de kabul etmek istemez Alaaddin. "O zaman ağabey," diye haykırır Orhan "eğer bunu da istemiyorsan o zaman insanlarının çobanı ol, vezir ol!" der.

Kardeşinin güveninden etkilenen Alaaddin yeni kurulan görevi kabul eder ve imparatorluğun hamalı olur. Kardeşi kazandığı zaferlerle sınırları genişletirken bilge ağabey de içerde gelişmenin ve büyümenin temellerini atar. İlk parayı bastırır, kıyafetleri nizama sokar, ordunun yeniden yapılanmasıyla uğraşır ve "yeniçeriler"[43] (yeni askerler) adıyla ilk düzenli askeri birliklerin oluşmasını sağlar, camiler, medreseler ve fakirler için yurtlar yaptırır.

Osmanlıların saygı duyulması gereken ve pek fazla bilinmeyen özelliklerinden birisi yardımseverlikleridir ve hizmete açılan bu ilk kuruluşlarla kendisini gösterir. Sultan kendi eliyle lambaları yakar ve veziri gibi ihtiyacı olanlara kendi elleriyle yemek dağıtır.

Osmanlı, batılılar ve Hıristiyanlar insanlıktan bir şey anlamıyor dediğinde, kendi bakış açısından haksız sayılmaz. Yardımseverliği mümkün olan en geniş anlamında alır ve gösterişe kaçmaksızın doğallıkla yapar; yardıma muhtaç olma onun gözünde muhtaçlara, insanlık saygısını hiç kaybetmeden kutsal haklar verir.

Alaaddin Paşa öldüğünde yeğeni, sultanın oğlu Süleyman Paşa vezirlik rütbesiyle onun ardılı oldu. Paşa sıfatı, o zamanlar büyük bir saygınlık taşıyordu; görüldüğü gibi hanedanın prenslerine veriliyordu. Süleyman Paşa bir savaş kahramanı olarak taşıdığı kana layık olduğunu gösterdi.

Büyük Sultan I. Murad'ın döneminde bilge yaşlı Cendereli'nin[44] adını anmak gerekir, Hayreddin Paşa adıyla 18 yıl boyunca vezirlik yapmıştı. Bu mevkiyi ailesine miras bıraktı ve bu miras İstanbul'un fethine kadar sürdü. Fetih döneminde boğdurulan Halil Paşa[45] idamların öncülüğünü yaptı. Gelişen Osmanlılığın berrak saflığı artık bulanıklaşmıştı.

İlk zamanlarda, sultanların hükmettikleri ve yönettikleri, orduya kumanda ettikleri ve divana başkanlık ettikleri zamanlarda vezirler danışman ve yaverdiler. Onların arasında dikkate değer yetenekler ve güvenilir karakterler buluruz. Kişiliklerinin içeriği dışarı karşı hiçbir zaman gösterilmedi, onlar efendilerinin büyüklüğü karşısında gün ışığıyla sönen yıldızlar gibiydiler. Halil'in öldürülmesinden sonra vezirlik sekiz ay boş kaldı; bu olay imparatorluk tarih kayıtlarına göre sadece iki kez yaşanmıştır ve bu ilkiydi. Çok büyük işler yapan Mahmud Paşa [46] kendi çabasıyla ve bir at, bir kılıç ve cebindeki 500 akçeden başka bir varlığı olmadan saraya gelmişti,

uzun ve şanlı görevlerden sonra kişisel sürtüşmeler yüzünden idam edildi. Halk arasında onun hatırası bir din şehidi gibi anıldı.

Muhteşem Süleyman zamanının, sadece önemli kişilik özellikleriyle değil örneği görülmemiş bir şerefe nail olarak da öne çıkan bir vezirinden mutlaka söz etmemiz gerekir.

Pargalı, yani Venedik uyruklu bir tayfanın oğlu İbrahim Paşa[47] çok küçük yaşlarda korsanlar tarafından kaçırılmış ve İstanbul'da köle olarak satılmıştı. Giyim zevkiyle yükselen sempatik görünüşü ve canlı yapısı sultanın dikkatini çekti. İbrahim kendisini sultana nadir bulunan müzikal yeteneği ve sohbetinin çekiciliği ile sevdirdi; çok yönlü olması, okumuşluğu ve dört dil bilmesi çevresini genişletti. Ayrıca becerikli bir saraylıydı ve ustaca dalkavukluk yapmayı biliyordu. Onun dalkavukluğu hakkında saray tarihçilerinden birisi şu örneği verir; gösterişi seven sultan, oğullarının sünnet düğünlerini o güne dek görülmemiş bir ihtişamla kutlar. Üç hafta boyunca geçit törenleri, eğlenceler, akrobatların sergilediği gösteriler ve silah oyunları yapılır. Tüm halk davetlidir ve krallara layık ikramlar yapılır, herkes eğlencelerin arasında dağıtılan yiyeceklere saldırır. Arta kalanlar kediler, köpekler, çakallar, sıçanlar ve diğer hayvanatı beslemeye de yeter ve onlar da karınlarını doyurduktan sonra eğlenen kalabalığın arasına karışıp dinlenirler.

Bir gün Süleyman çığır açan bu tören hakkında en yakın adamıyla sohbet ederken sorar: "Ne diyorsun? Bu kadar muhteşem bir düğün daha gördün mü?"

"Ah. evet sultanım!" der " benim düğünüm; ondan daha mükemmel bir kutlama olamaz."

"Bak hele!" diye karşılık verir şaşıran sultan.

"Ben Mekke ve Medine'nin padişahını, asrın Süleyman'ını misafir ettim," diye devam eder İbrahim.

"Var ol!" diye haykırır sultan, "bana beni hatırlattın."

Yakın adamı bir süre sonra sultan için vazgeçilmez oldu, hızla sadrazamlığa kadar yükseldi ve padişahın kızkardeşini eş olarak aldı. İbrahim ve sultan arasındaki dostluk öyle bir noktaya kadar geldi ki yemeklerini

43 Bu dönemde "yaya" örgütlenmesi oluşturulmuştur. Yeniçerilerin temeli I. Murat döneminde atılmıştır.

44 Cendereli (Çandarlı) Kara Halil Hayreddin Paşa.

45 Çandarlı Halil Paşa.

46 Mahmud Paşa (ölümü 1474), Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamıydı.

47 (Makbul) İbrahim Paşa.

birlikte yer ve aynı odada uyurlardı. İbrahim yükselmesini padişaha borçlu olsa da devlet adamlığı becerisi ile görevine layık olmak için çok uğraştı; karakterinin enerjisi ve 16 yılda edinilen alışkanlıklar onun sınırsız gücünü yaşam boyu garanti altına alacakmış gibi görünüyordu. Beklenmedik bir şekilde kendini beğenmişliğini ortaya koyan bir ifade ile gözden düştü. Ordu mensuplarına verilen bir emirde kendisini "Serasker sultan" olarak niteledi. Ne yazık ki birkaç gece önce sultan onunla ilgili kötü bir rüya görmüştü, rüyasında coşkulu yakın adamı kendisi için bir tehditti. Haftalar geçti ve güven dolu ilişkinin herhangi bir zarar gördüğüne dair hiçbir işaret belirmedi; sonunda güçlü sadrazamın boğulmuş cesedi sarayın bir köşesinde bulundu. Sadrazamın düşüşünde sultanın çok sevgili karısı haseki Hürrem'in, çeşitli hikâyelerin Roxelana'sının, parmağı olduğu kolayca tahmin edilebilir. Paşa'nın etkisi bu yetenekli kadın kadar Hürrem'in damadı Rüstem Paşa'nın da yolunda bir engeldi. Bu adam da o parlak dönemin en önemli şahsiyetlerinden birisidir.

Alnı bir gülümsemenin etkisiyle hiç kırışmayan bu karanlık yüzlü adam on beş yıllık yönetimi sırasında padişah hazinesini doldurmak için büyük bir gayretle çalıştı. Bu arada kendisine düşen pay ölümünden sonra ortaya çıktı. Mal varlığı 815 arazi, 476 su değirmeni, kalıplara dökülmemiş altın ve gümüş sayılmazsa 2 milyon duka, değeri 11.200.000 akçe biçilen 32 adet çok iyi kalite elmas, 5000 zengin işlemeli kaftan, 8000 sarık, 1100 adet altın iplikle dokunmuş kumaştan takke,[48] 2000 zırhlı gömlek, 2000 zırh, 1100 taş ve altınla süslü eyer, 2000 miğfer,[49] 130 çift üzengi; 760 kılıç, 1000 mızrak, 800 Kuran; hepsi saf altın veya elmaslar ve diğer değerli taşlarla bezenmişti. Ayrıca arkasında 1700 köle, 2000 at ve 1100 deve bırakttı. Şunu da belirtelim ki Rüstem Paşa kesinlikle açgözlü bir adam olarak ün salmamıştır.

İmparatorluk, gücünün doruk noktasına ulaştığında ve harem sultanlar için daimi ikamet haline geldiğinde sadrazamların anlamı ve güç alanları alter ego konumuna genişledi. Sadrazamlar imparatorluğu yönetiyor, orduya kumanda ediyorlardı. Aşağıya doğru tam anlamıyla üstün bir güce sahipken yukarıdan da tamamen bağımsızdılar. Artık görünmez olan ama görünüşte hâlâ kaderi simgeleyen efendi bazen bir odalığın, feracesi-

nin altından uzanan beyaz eliyle veya bir Etiyopyalının şişman suratı ile kendisini hatırlatıyordu. Sadrazamlar için diğer bir tehdit yeniçeri ortaları oldu. Ama ip ile yeniçeri hançerleri arasında sadrazamlar gücü elinde tutmanın tüm nimetlerinden faydalanıyorlardı.

Reis efendi (dış işleriyle ilgili) ve defterdar (maliye konuları ile ilgili) gibi çeşitli bölümlerin başlarındakiler sadrazamın astı olan memurlardı; tüm divanda sadece bir makamın serbestliği vardı, bu kaptan paşaydı; ama o da tüm sivil ve askeri gücü elinde tutan sadrazama bağlıydı.

Sadrazamlar sık sık yurt dışında göreve gitmek zorunda kaldıklarından ve sultanları savaş alanlarında temsil ettiklerinden onların yokluğunda yerlerini vekilleri (kaymakamlar) alırdı.

Bu görevlilerin seçiminde sadrazamların hangi esasları göz önüne aldığını şu anlatı gayet iyi açıklar:

Kaymakam seçilmesi amacıyla görüşlerini bildirmek ve belli bir ölçüde programı geliştirmek için kubbe vezirleri sadrazamın divanına çağrılırlar. Paşalar az çok inandırıcı bir şekilde toplumsal sorunlar ve güncel problemler ile ilgili görüşlerini bildirirler. Sonunda sıra, sanki konuşulanlarla hiç ilgilenmiyormuş gibi tespihini çeken yaşlı bir adama gelir.

"Evet paşa baba?" diye sorar sadrazam.

"Evet, bugün pazardan geçtim ve kirazların ne kadar pahalı olduğunu görünce çok şaşırdım, daha ucuz olmalı," der.

Topluluğun yüzünden alaylı bir gülümseme geçer. Yan odada nefeslerini tutmuş, onlar için de yükselme ve zenginleşme anlamına gelen seçimi gergin bir şekilde bekleyen hizmetkârların saflarında da yaşlı vezirin adamlarının öfkeli serzeniş ve sızlanmalarına diğerlerinin alaylı "maşallah"ları karışır. Ertesi gün yaşlı adam kaymakam olarak seçilir.

Sözüne güvenilir birisi onun nasıl muzip bir şekilde gülümsediğini ve beyaz bıyığının altından "Bunu kirazlar yaptı," dediğini duymuştur.

İmparatorluğun gerilemesiyle sadrazamların konumu daha da önem kazandı ve aralarından bir kaç kişinin elinde hilalin ışıltısı daha parlak ve güçlü oldu. Bunların arasından özellikle Sultan Süleyman'ın, oğlu II. Selim'e miras bıraktığı Sokollu

48 Üsküf.
49 Tolga.

Mehmed öne çıkar. Osmanlıların en parlak dönemine gelmişken "gerilemeden" bahsetmemiz tuhaf gelebilir.

Bilge yasa koyucu, muzaffer fatih, şiirin ve ilmin parlak koruyucusu, batılı tarihçilerin de haklı olarak "büyük" diye adlandırdıkları Muhteşem Süleyman'la gündönümünün başlangıcı şanın doruğunu yalayıp inişe geçti. Süleyman, son günlerinde padişahlık prestijini korumak adına Asyalı geleneği kabul etti ve artık divanı kendisi yönetmedi. Bu durum, kendisine yakın adamların yükselmesiyle çok kötü bir örnek oluşturdu, haremin etkisine kapı açtı, memurların satın alınmasına izin verdi ve şehzadelerin yönetimin haricinde tutulmasının idari ilke olarak benimsenmesine neden oldu.

Sadrazam Mehmed Sokollu, zafer dolu dönemiyle Muhteşem Süleyman'ın kendisinden daha az yetenekli ardılına ihtişamla tepeden bakıyormuş gibi göründüğü bir zamanda görev yaptı. Gerçi Lepanto[50] deniz savaşında Osmanlı gücü ilk kez sert bir darbe alıp, bozguna uğradı. Kayıp Sokollu'nun yaptığı benzetme gibi "sadece tıraş edilmiş bir sakal"dı ve dokuz ay sonra sadrazamın enerjisi ülkenin olağanüstü araçlarıyla desteklendi ve 250 yelkenlili yeni bir donanma hazırlandı. Kısa bir süre sonra yapılan anlaşmayla Hıristiyanların deniz zaferiyle kazandıkları avantajlar ellerinden alındı.

Kıbrıs'ın alınması, Yemen'e ve diğer yerlere yapılan, zaferle sonuçlanan girişimler, Çekmece köprüsünün tamamlanması, Don ve Volga ırmaklarını birleştirme projesi ve bu projenin başlaması, çeşitli medreseler ve diğer birçok kurumun inşası sadrazamın eserleri arasındadır. Süleyman'ın sistemini ve düşüncelerini devam ettirdiğini bilinçli bir şekilde gösterdi.

Kıbrıs'ın fethinden sonra adanın gelirleri sadrazama bağlandı, zaten Sultan Süleyman yakın adamı İbrahim sayesinde maaşlarını 10.000 kuruştan 25.000 kuruşa çıkartmıştı. Mehmed Sokollu on dört yıl yönetimde kaldıktan sonra aşağılık bir katilin hançeriyle öldü.

İmparatorluğun başlangıç dönemlerinde belli bir süre sadrazamlık makamının miras olarak ailede kaldığını görmüştük. Bu durum bir kez daha tekrarlandı ve 17. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar devam etti. Köprülü ailesinden beş kişi padişah mührünü taşıdı, bunlardan dördünü, sadece kendi ülkelerinin değil kendi zamanlarının da en önemli kişilikleri arasında mutlaka saymak gerekir.

İmparatorluk hızlı bir gerilemeye girmişti, devlet hazinesi azalmış, yeniçeriler yozlaşmıştı. İsyanlar günlük olaylar haline gelmişti, padişahın gücü entrikaların oyuncağı olmuştu. O zaman Sultan IV. Mehmed, Köprülü Mehmed Paşa'ya döndü, yetenekleri ve çelik gibi iradesiyle çok saygı duyulan yaşlı bir adamdı ve sadrazam olarak görevlendirdi. Köprülü bu işi üstlenmek için bazı şartlar ileri sürdü: Durum ciddiydi, sınırlanmadan tam yetkiye sahip olmalıydı. Sultan ve validesi şartları kabul ettiler ve Köprülü mührü hümayunu aldı. Göreve başlamasından birkaç gün sonra öğrenilen Ortodoksların dergâhlara yaptığı gizli bir baskına verdiği tepkiyle bir taraftan böyle durumlarda nasıl davranacağını diğer taraftan da yönetimin sorumluluğunu aldığını herkese gösterme fırsatı buldu. Validenin yakın adamlarından iki paşa, büyük hamilerinin tüm ricalarına rağmen başlarını kaybettiler; bunun üzerine çıkan isyan 4000 asinin kanında boğuldu ve bu vesileyle bir Rum patriği asıldı. Kısa süre sonra Osmanlı devlet adamının adı korkuyla anılır oldu. Beş yıllık yönetimi sırasında 30.000 idam kararı verildi. Birçok ileri gelen, hatta sultanın bir eniştesi bile celladın baltasından paylarına düşeni aldılar; ve Köprülü bu kanlı sertliği, zalim bir mizaca sahip olduğundan değil yönetim sistemi olarak uygulamış olmalıydı.

Ama işi çok olan sadece cellat değildi, ordu da çok çalıştı. İlerleyen yaşına ve içini kemiren hastalığa rağmen enerjisi tükenmiyordu. Venediklilerden Tenedos ve Limnos'u[51] aldı, asi Erdel'i[52] yendi, Eflak ve Küçük Asya'da birçok isyanı bastırdı ve Rusların kafasına vurdu. İçerde de düzeni, genel yozlaşmanın elverdiği ölçüde, yeniden kurdu.

Ölürken, sinir bozucu saray yaşamından çekip çıkardığı sultana "hiç durup dinlenmemesini, orduyu sürekli tetikte tutmasını, kadınların sözlerinin etkisine kapılmamasını ve kesinlikle zengin bir sadrazam seçmemesini" öğütledi. Sultan son bir hizmet olarak, kendisinden sonraki sadrazamı seçmesini rica ettiğinde yirmi altı yaşındaki oğlu Ahmed'in[53] ismini verdi. Oğlunu eğitim için ünlü tarihçi Karaçelebizade'nin[54] yanına vermişti ve en üst devlet görevine alınıncaya kadar ulemalar arasında kalmasını sağlamıştı, böylece kendisinin alamadığı eğitimden oğlu mahrum olmayacaktı. Mizacı gereği daha mülayim olan

50 İnebahtı.
51 Bozcaada ve Limni.
52 Transilvanya, (Alm. Siebenbürgen).
53 Fazıl Ahmed Paşa (Köprülü).
54 Karaçelebizade Abdülaziz Efendi: alim, şair ve şeyhülislam.

Ahmed babasının anlayışı doğrultusunda uygulanan kayıtsız şartsız adalet sistemini, daha yumuşak ellerle de olsa, sürdürmeye devam etti.

Mükemmel bir hafızaya sahipti. Zekâsı geniş kapsamlıydı, keskin bir görüşü vardı ve hızlı karar verebiliyordu; en kısa yoldan gerçekleri öğrenmek üzere eğitilmişti. Rüşvete karşı tavrı o kadar ileri gitmişti ki onun gözünden düşmek için küçük bir hediye bile yeterliydi. Uzun boyu ve uyumlu yüz hatlarıyla görüntüsü derin bir ciddiyetle yumuşaklığın karışımıydı. Dostça gülümseyen yüzü zaman zaman dik başlıları hizaye getirmek için karanlık bir ifade alırdı. Çok konuşmazdı, ama konuştuğu zaman söyledikleri açık ve etkileyiciydi. Onun dostça nezaketi halk arasında efsaneleşmişti.

Köprülü Ahmed Paşa şairler ve ilim adamları için bir koruyucu olmuştu; yaptırdığı kütüphane, hükümranlığının da sona erdiği savaşçı huzursuz dönem içindeki tek eserdi. Osmanlıların onun adını yücelttikleri savaşlarından özellikle Kandiye'nin fethini belirtmek gerekir, ayrıca Polonya'da Kamaniçe ve Lemberg[55] savaşları ve Podolya'nın[56] alınmasıyla Ukrayna'daki haklarından vazgeçen Polonya'nın yılda 220 bin duka altın vergiye bağlanması sayılabilir. Macaristan'da Gran ve Neuhausel'deki[57] parlak zaferleri Türk devriye kuvvetlerinin Moravya ve Silezya'ya[58] kadar ilerlemesini sağladı. Bütün bu sadrazamların dış ülkelere karşı konumlarından hiç söz etmememizin nedeni o zamanlarda savaşçı ve izole Osmanlılarda üst düzeyde ve yabancı ülkelerle ilgili sorunlarda diplomatik sanat az veya hiçbir şekilde dikkate alınmıyordu ve ancak gücün belirgin bir şekilde zayıflamasıyla hak ettiği önemi buldu. O güne dek Osmanlıların politik yeteneği daha çok ülke içinde ve vergiye bağladıkları ülkeler için kullanılıyordu.

Ahmed'in Hıristiyan güçlerin temsilcileriyle ilişkilerinde, babasıyla Fransız elçiliği arasında var olan ve sertliği Fransız çıkarlarına derinden zarar veren sürtüşmeler, değişti.

Bir zamanlar Fransız elçisi Bay Nointel kralının dostluğunun ne kadar güvenilir olduğunu ballandıra ballandıra anlatırken sadrazam gülümseyerek dönmüş ve "Fransızların bizim geleneksel dostumuz olduğu doğrudur, sadece onları hep düşmanlarımızın saflarında görüyoruz," demiş.

Köprülü Ahmed Paşa, ülkesinin tarihinde unutulmayacak tarzda 15 yıl boyunca padişah mührünü taşıdı ve 41 yaşında öldü. Ölümü tüm ulusu

derinden sarstı. Sultan merhuma karşı duyduğu büyük saygıyla, yasal olarak ona ait olan mirası reddederek Ahmed Paşa'nın çocuklarına geri verdi. Padişah mührünü de Ahmed'in eniştesi ve gençlik arkadaşı Kara Mustafa Paşa'ya[59] verdi. Her iki Köprülünün büyük erdem ve yararlılıklar kattığı bu makama Mustafa Paşa kibir, açgözlülük ve zalimlikten başka pek bir şey ekleyemedi. Kendini beğenmişliği ve şatafat düşkünlüğü hastalıklı bir şekilde dışa vuruyordu ve başkalarının yaptıklarından hırslanıyordu. Polonya Elçisi Guinski Palatin von Kulm, muhteşem giysiler içinde 360 süvariden oluşan bir alayla İstanbul'a geldiğinde atlarına gümüşten nallar takılmıştı. Gevşek nallar yolda düşüyor ve böylece kralının zenginliğini sergiliyordu. Bunu gören Kara Mustafa öfkeyle dişlerini gıcırdattı ve şöyle dedi: "Bu gâvurun atlarının nalı gümüşten, ama kafası bakırdan. Eğer bu kadar adamla İstanbul'u almaya geldiyse sayıları çok az, yok eğer yüce kapının eşiğini öpmeye geldilerse gereğinden fazla dudak çamurlanacak demektir. Ayrıca efendilerin efendisi, kadırgalarında kürek çeken 3000 vatandaşları gibi bu 300 Polonyalıyı da doyuracak kudrettedir."

Köprülü Ahmed Paşa ne kadar kendi çıkarını düşünmemişse Kara Mustafa da o kadar hırslıydı. Hollanda konsolosu, huzura kabul için yüklü bir miktar ödedi ve kapütülasyonların yenilenmesini 30.000 duka altın ile elde etti. Kantakuzenos'larla Eflak voyvodalığı için 13.000 keseye pazarlık yaptı.

Savaş alanlarında orada burada kazandığı önemsiz zaferler, Viyana kuşatması ve kentin duvarları önünde aldığı yenilgiyle silindi.

Eğer kentte çok zengin hazineler olduğunu sanan sadrazamın açgözlü hırsı genel bir saldırı emri vermesine engel olmasaydı Viyana, kahramanca savunmasına rağmen kaybederdi ve böylece Alman kralının orduları Kral Sobiesky'nin ordularıyla birleşerek yardıma gelip hilale kesin bir yenilgi hazırlayamazlardı.

Ayrıca bu yenilgi Kara Mustafa'nın gelecek kuşakların hafızasında, öncülleri ve ardılları arasında en iyilerden, hatta en iyilerin bazılarından da daha çok yer edinmesini sağladı. Aralarında kocası İbrahim Paşa'yı yalan suçlamalarla yenilginin sorumlusu olarak gösterip öldürttüğü sultanın kız kardeşi de bulunan sayısız

55 Ukrayna'da Lvov kenti.
56 Ukrayna'da bölge.
57 Estergon ve Uyvar.
58 Moravya, Çek Cumhuriyetinde bölge; Silezya, Polonya'nın güneybatısında bölge.
59 Merzifonlu Kara Mustafa Paşa

düşmanı idam hükmünün verilmesinde bütün etkilerini kullandılar ve hüküm Belgrad'ta infaz edildi.

Avcı IV. Mehmed'in iki Köprülü sayesinde parlak bir şekilde başlayan hükümdarlığı şimdi hızla zayıflıyordu; bu dönem bahtsız padişahın tahttan indirilmesi ve zindana atılmasıyla son buldu. Yaptıkları eleştirilebilir, ama şunu kabul etmek gerekir ki, idareyi iki önemli adama verdi ve hiçbir şekilde onların yönetimine engel olmadı veya yaptıklarına zarar vermedi. Hükümdarlığı uğursuz işaretlerle alan kardeşi II. Süleyman sonunda büyük Ahmed'in kardeşi Köprülü Mustafa Paşa'yı[60] sadrazamlığa yükseltti. Maliye ve vergilerin hemen kurallara bağlanması ilk işi oldu ve Hıristiyanlara karşı kazanılan zaferler üçüncü Köprülü'nün sadrazamlığa başladığını gösterdi. Daha sonra Macaristan'da Avusturya kraliyet ordularını yendi ve Tököli'yi[61] Erdel voyvodası yaptı. Hıristiyanlara karşı temkinli bir tolerans gösterdi ve bu sayede devlet için silahla elde edeceğinden daha fazla avantajlar sağladı.

Şu sözleri yönetim anlayışının tipik ifadesidir: "Esnekliğin sonuçlarını görüyor musunuz! Padişahın gücünü artırdım ve onun yönetiminden nefret edenler şimdi onu kutsuyorlar."

Madeni paraların ağırlığını ve ayarlarını düzene soktu, sarayda kullanılmayan gereksiz değerli madenlerden yapılmış kapları eritti, aynı şeyi kendi evinde de yaptı ve yerine bakır kaplar kullandı.

Fransız elçisi onu Orange prensinin[62] İngiltere kralı olarak tanınmasını reddetmesi için etkilemeye çalıştığında şu karşılığı verdi: "Kendi sultanlarını tahttan indiren Osmanlılar, başka halkların hükümdarlarını seçme hakkını ellerinden alamazlar."

Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra yerine geçen II. Ahmed onu makamında bıraktı. Sultan Ahmed nadir görülen bir tevazuyla şöyle demiş: "Devlet yönetimiyle ilgili tüm yetkiyi Köprülü'ye bırakıyorum çünkü benim müdahalem korkarım onun bilgelikle gerçekleştirdiklerine zarar verebilir." Osmanlıların "Fazıl" (erdemli) adını da verdiği sadrazam elinde kılıcıyla Salankamen savaşında (1691) öldü ve onun ölümüyle savaş da kaybedildi. Çökmekte olan imparatorluk için bu değerli adamın kaybı savaşın kaybından daha büyük bir darbe oldu.

Fazıl Ahmed'in yeğenlerinden birisi olan Hüseyin Paşa[63] dördüncü Köprülü olarak, başlangıç dönemlerinin büyük sultanlarının saygın bir mirasçısı olduğunu ispat eden Sultan II. Mustafa tarafından sadrazamlığa getiridildi; bu atama Zenta faciasından sonraydı. Hüseyin hemen maliyeyi toparlama işine el attı. Ayrıca küçük bazı avantajlarla ordunun cesaretini yeniden toplamasını sağladı ve yeni bir savaş hazırlığında olan sultana yardımcı oldu. Ama her ikisi de derinden sarsılmış imparatorluğun barışa ihtiyacı olduğunu anladılar ve 1699 yılında Karlofça Antlaşması imzalandı.

Tarihte Osmanlı devletinin konumu için önemli bir dönüm noktası olan bu barış anlaşmasının politik açıdan incelenmesi bizim konumuzun dışında kalıyor. Viyana önündeki savaş o güne kadar, tüm içten çürümelerine, geçimsizliklerine ve çeşitli başarısızlıklarına rağmen hep güçlenen yeniçeriler için ilk önemli yenilgi anlamına geliyorken, Karlofça Antlaşması da artık tamamen değişen ilişkilerin ilk resmi açıklamasıydı. İki yüzyıldan uzun bir süre Hıristiyan ülkelerini sadece isimleriyle bile titreten, boyun eğdirilemez Osmanlıların adı artık sadece çocukları korkutmak için kullanılır hale geldi. Savaşçı olmayanlar bile artık hilalin renginin solmakta olduğunu anlıyordu.

Osmanlıların "bilge" dedikleri Hüseyin Paşa adına ve atalarına layık olduğunu gösterdi. Zamanın şartları büyük işler yapmasına engel oldu ve yeteneklerini açılan gedikleri yamamak için kullanmak zorunda kaldı. Yönetimle ilgili konuları düzenledi, disiplini sağladı ve maliyeyi düzeltti, deniz kanunlarını düzene soktu ve Hıristiyanların durumunu yumuşattı. Ne yazık ki işlemesi gereken toprak zararlı bitkilerle kaplanmıştı ve ailesinin ilk iki üyesinin gördüğü gibi padişahından destek göremedi. Sultanın gözünden düştüğü çeşitli şekillerde ima edildi ve sonunda yeğeni Ali Paşa'nın, hanım sultanlardan birisiyle gizli bir ilişki yaşadığı gerekçesiyle idam edilmesi durumu açıkça ifade etti. Hüseyin kırgın ve hastaydı, işten ayrılmak istedi ve birkaç gün sonra Silivri'deki çiftliğinde öldü (1702).

Bu ünlü aileden çıkan son sadrazam Köprülü Numan Paşa da saygıdeğer, hoşgörülü ve çalışkan bir adamdı, ama işin detaylarında kaybolarak ana hatları gözden kaçırıyordu. Yönetimin en üst makamından alınarak bir zamanlar yürüttüğü *Negroponte*[64] valiliğine tayin edildi.

60 Köprülü Fazıl Mustafa Paşa.
61 Tököli İmre.
62 III. William.
63 Amcazade (Köprülü) Hüseyin Paşa.
64 Eğriboz muhafızlığı.

Bu bölümün konusuna örnek olarak Köprülü ailesinden çıkan ilginç devlet adamlarını anlatmakla sanıyorum ki Alaadin'in mührü hümayunu almasından sonra gelen yaklaşık 250 sadrazamın içinden en önde gelen kişileri göstermiş olduk.

Köprülü ailesi batılı anlamda aristokrat kavramına en yakın olan tek sadrazamlardı. Genelde bu en üst devlet makamının koltuğuna alt tabakadan gelenler veya eski köleler otururdu. Osmanlılarda, padişah hanedanı ve onun bir yan kolu olarak görülen Kırım'ın tatar hanları haricinde doğuştan statü sahibi olan kimse yoktu.

Karolenjler[65] zamanının *major domus*'larına benzeyen bir konumda olan ilk iki Köprülü onlar gibi konumlarını tahtı elde etmek için kullanmaya çalışmamışlarsa bunun nedeni özellikle Osmanlılığın temel esaslarından ve sadece Osman hanedanının bir üyesinin tahta çıkabileceği anlayışından kaynaklanır.

Köprülülerden reforma kadar tarih sayfaları nahoş olaylarla doludur. Sultan I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa, Abdülhamid ve III. Selim gibi her biri kendi tarzında yetenekli, gayretli, hatta asil hükümdarlar tahta çıkmış olsa bile hepsinin şansızlığı çöküş ve çürüme döneminde hüküm sürmüş olmalarıdır. İmparatorluk hastaydı ve onlar reformcu planlarını gerçekleştirebilmek için ne çevrelerinden ne de halktan destek gördüler. Sadrazamlar tarih için önemsizdirler. Ama biz şimdi trajik kaderi ve bir ölçüde reformun öncüsü olduğu için önem taşıyan kişiliklerden birinin daha adını anmak istiyoruz, Alemdar Mustafa Paşa.[66] Fakir bir köylünün oğlu olan Mustafa atlara olan ilgisinden kazmayı bir kenara attı. Silistre paşasının hizmetine girdi ve hızla lider olarak yükseldi, sonunda reformcu III. Selim bu becerikli adama paşalık verdi. Selim reform hareketleri yüzünden tahttan indirildi ve hapsedildi. O andan sonra sadık Alemdar Paşa, ona büyük iyilikler yapan sevgili efendisini kurtarmaktan başka bir şey düşünmedi. Yeniçerilerin başı Kabakçıoğlu[67] yeni sultanın gerici vezirleri için önce bir mütteffikti ama bir süre sonra tedirgin edici bir tirana döndü. Alemdar Paşa, yeniçerilerin küstahlığından kurtulmak istiyormuş görüntüsünde bakanlarla gizlice irtibata geçti. Onun 4000 kişilik bir kuvvetle önce Edirne'ye gitmesini kararlaştırdılar. Bir bahane bulundu ve Alemdar Paşa harekete geçti. Ama 4000 ki-

şiyi diğer bir 13.000 takip ediyordu. Bu anlaşmaya aykırıydı ve vezirler tedirgin oldular. Cesur olduğu kadar kurnaz da olan Alemdar Paşa onları yatıştırmayı başardı; bu ortak düşmanları Kabakçıoğlu'na karşı bir hareketti ve sadrazam onun idam fermanını çıkarttı. Her şey yolunda gitti, ani bir baskın ve şiddetli bir çarpışma sonunda Kabakçıoğlu öldürüldü ve Alemdar Paşa'nın askerleri savunmasız kalan İstanbul'a girdi. Alemdar Paşa mütevazı bir şekilde Sultan Mustafa'nın ayaklarına kapandı, onun emri olmadan devletin iyiliği için böyle bir hareket yaptığını söyledi ve kendisini affetmesini diledi. Tahtı ve yaşamı için korkudan ödü paatlamış olan sultan bu itaatkârlığa çok memnun oldu. Sadrazam ve Alemdar Paşa'nın istediği gibi şeyhülislam azledildi ve asker dağıtıldı. Sadakati üzerine her türlü garantiyi veren Alemdar Paşa, İstanbul önünde kamp kuran askerleri biraz dinlendikten sonra geri döneceğini bildirdi. Aldatılan ve sakinleşen sultan kendisini tekrar ava ve diğer zevklere verdi. Bu arada Alemdar Paşa sessizce kendi planlarını uyguluyordu. Bir gün sultan sabah erken saatte Göksu'ya gezintiye gitti. Alemdar Paşa önemli konular hakkında konuşma bahanesiyle sadrazamı ordugâhına davet etti. Orada Alemdar Paşa'nın maskesi düştü, gelen sadrazamı tutukladı, sadaret mührünü aldı ve askerleriyle beraber İstanbul'a girdi. Rusya[68] ile barışın imzalandığını düşünen halk onu coşkuyla karşıladı ve sarayın ana kapısındaki yeniçeri nöbetçiler Sancak-ı Şerif'i tanıdılar ve kapıyı açıp paşanın askerleriyle birlikte birinci avluya geçmesine izin verdiler. Ama içerdeki ikinci kapı kapalıydı. Alemdar Paşa baltalarla kapıya vurdu. Duvarın üzerinde korkudan titreyen akağaların başı belirdi ve paşaya ne istediğini sordu.

"Kapıyı aç! Sancak-ı Şerif'i geri getirdik!"

Hadımağa titreyerek cevap verdi: "Kapı sadece Sultan Mustafa'nın izniyle açılır."

"Zavallı köle! Burada Sultan Selim emrediyor Mustafa değil. Aç yoksa kafalarınızı kargalara veririm!"

Alemdar Paşa'nın emreder tonu, boyun eğmez azmi saray hizmetlileri arasında tereddüt ve korkuya neden oldu. Hiç düşünmeden biçareler gözlerini korkutan

65 8. yy. ortalarından 9.yy. sonuna kadar Galya, Batı Germanya ve Kuzey İtalyayı egemenliğine alan Austrasia kökenli Frank ailesi. En parlak dönemi Charlemagneln hükümdarlığı sırasında yaşadı (768-814) Bu soy Austrasia saray nazırı Pepinler ailesinden gelir.

66 Alemdar Mustafa Paşa: Rusçuk âyanı Tirsinikli İsmail ağanın hizmetine girdi, daha sonra Silistre valisi oldu.

67 Kabakçı Mustafa, III. Selimin tahttan indirilmesine neden olan ayaklanmanın lideri.

68 O sırada 9 aylık bir mütareke ile Rus savaşı durmuştu; Sancak-ı Şerif'i padişah veya sadrazam savaşa giderken yanında götürürdü.

adamın emrini yerine getirmeye kalkışmışlardı ki Sultan Mustafa göründü. Annesi ona haber yollatmıştı ve sarayın yan kapılarından birinden gizlice içeriye girmişti. Alemdar Paşa'ya "Sultan Selim'i hemen bulup getiriyoruz," diye cevap verdirdi. Bu arada hadımlara onun ölüm emrini verdi, onlar da atletik Selim'le girdikleri korkunç bir mücadele sonrasında emri yerine getirdiler. Bu kez Mustafa emretti: "Silistre paşasına çok sevdiği Sultan Selim'i verin!"

Kapı açıldı, Alemdar Paşa içeri girdi, önünde Selim'in cesedi yatıyordu. Bir çocuk gibi ağlayarak Selim'in cansız bedeninin üzerine kapaklandı. Ama kaptan paşa onu kendine getirdi: "Alemdar Paşa kalk, kadınlar gibi ağlamayı bırakalım, merhumun intikamını alalım. Yeğeni Mahmud'u kurtarmalıyız." Saraya saldırıldı ve Mustafa'nın cellatlarının da aradığı küçük Mahmud'u büyük bir şans eseri önce Alemdar Paşa buldu. Mahmud hemen sultan olarak ilan edildi, Alemdar Paşa sadrazam oldu ve Mustafa öldürülen amcasının yerine hapse atıldı. Bahtsız Selim'in cenaze törenine gösterilen olağandışı ihtimam, yaşayanları aşağılayan, yönetenlere söven ve idam edilenlere ağlayan halkın katılımıyla daha da büyüdü. Bu törenin ihtişamı yeni sadrazamın sevgili efendisinin ölü ruhu için kurban ettiği sayısız infazla karardı. Her şey bittiğinde sarayın kapısında 33 kelle sallanıyordu, gizlice öldürülen kadınlar ve açıkça öldürülen yeniçerilerin sayısını bilmekse çok zor.

Bir hafta sonra Sultan Mahmud'un kılıç kuşanması sebebiyle Alemdar Paşa'nın düşmanları günün kahramanına karşı ilk şikâyetlerini yüksek sesle söylediler. Kutlamaya 300 silahlı Arnavutla katıldı, törenlerde kimse silah taşımazdı, yeniçeriler bile sadece beyaz sopalarla gelirlerdi.

Alemdar Paşa, Selim'in reformcu planlarını uygulamakta acele ediyordu. Tüm eyalet valilerinin katıldığı büyük bir toplantıda yeniçeri ordusunun yenilenmesi kabul edildi ve şeyhülislamın fetvasıyla kutsandı, Selim'in "yeni ordu"sunun kumandanı Kadı Paşa[69] destek için 3000 adam verdi.

Şimdiye dek tüm girişimlerine eşlik eden başarılar tedbiri ve ölçüyü elden bırakmasına yol açtı ve düşmanlarının sayısı hızla arttı. Yeniçeriler onda kendi yok oluşlarını gördüler; ulema, sürekli hor görülmekten kızgındı, saray onun etkisini küçültücü buluyordu ve sultan bile kurtarıcısının taşkın hareketlerinden rahatsız olmaya başladı.

O zamanlarda, Alemdar Paşa'nın isteğiyle Müslüman devlet adamlarıyla yapılan bir toplantıda yönetimin temel prensipi olarak sultanın gücünün sınırlandırılmasını, yani bir çeşit meclis sisteminin kurulmasını ortaya koyduğunda düşmanlarının sayısının nasıl arttığı kolayca anlaşılabilir. Bununla ilgili metni hazırlayan kâtip kendi adını da belgeye eklemiş ve kendini beğenmişliğin cezasını kellesiyle ödemişti.

Çevresinden ayırmadığı ve ona körü körüne bağlı 20.000 savaşçıyla Alemdar Paşa kendisine karşı nefretin büyümesine aldırmadı ve itirazlara kulak tıkayarak planlarını uygulamaya koyuldu. Görevinin imparatorluğu yeniden biçimlendirmek olduğunu düşünüyordu ve ışıl ışıl parlayan yıldızına güveniyordu. Açıkçası ona yaklaşmak çok zordu, böylece düşmanları başka bir yol denediler. Philippopolis[70] ajanını Mustafa'nın valiliği Silistre'ye saldırması için yönlendirdiler. Sadrazam tuzağa düştü ve 6000 adamı dışındaki ordusunu oraya gönderdi, kalanlar da İstanbul'un çeşitli mahallelerindeki ordugâhlarına dağıldılar. Bu şekilde zayıf düşerken sayısız düşmanı ona karşı nefreti körüklemek için çabalarını artırdılar. Alemdar Paşa dostlarının uyarısını dar görüşlü düşünceler olarak umursamadı.

Ramazanın son günlerinde isyan çıktı. Çatışma korkunç ve zorlu oldu, şehrin büyük bir bölümü ateşe verildi.

Alemdar Paşa kıran kırana bir mücadeleden sonra karşısındakilerin ezici çoğunluğu karşısında sarayın sağlam kulelerinden birisine çekilmek zorunda kaldı. Yeniçeriler öfkeli bağırışlarla tekrar tahta çıkartmak için Sultan Mustafa'yı istediler, Alemdar Paşa onlara istediklerinin ölüsünü verdi. Bu görüntü asileri çılgına çevirdi. Kuleyi ateşe verdiler ve kendileriyle alay eden düşmanlarına saldırdılar. Alemdar Paşa kaybedeceğini anlayınca bir meşale kaptı ve barut deposunu havaya uçurarak kendisiyle birlikte saldırganlarını da ölüme yolladı.[71]

Alemdar Paşa, tarihin ilham perisinin yazdığı gerçek anlamda dramatik bir kahraman. Üstün nitelikleriyle yükseldi, şans onu muhteşem bir şekilde korudu. Bu şansa güvendi ve kahramanlara özgü üstünlük hisle-

69 Yeni ordu: Nizamıcedid; Kadı Paşa: Kadı Abdurrahman Paşa.

70 Filibe.

71 Alemdar Vakası olarak geçen bu olayda Alemdar Mustafa Paşa konağında kıstırılmış ve barut mahzenini havaya uçurarak ölmüştür. Yeniçerilerin istediklerini elde ettikleri son ayaklanma olmuştur.

riyle kendi sonunu hazırladı, ama varlığını adadığı reform düşüncesini kurtardı. Alemdar Paşa kelimenin tam anlamıyla padişah vekili olanların sonuncusuydu.

Bilge Alaaddin'le başladığımız sadrazamları Alemdar Paşa'yla bitiriyoruz. Aralarından bazıları sözde padişahların yeteneksizliklerini kapatmak için gerekli ve doğru kişiler olarak görünürler.

Sultan Mahmud'un daha sonraki yönetiminde sadrazamlık bir süre için tamamen kaldırıldı. Daha sonra yeniden oluşturuldu, ama varlığından çok adı aynı kaldı, çünkü batı örneğine göre farklı konulardaki bakanlıklardan bir kabinenin oluşturulması alter ego makamını gittikçe başbakanlık sıfatıyla sınırladı.

OSMANLI ŞİİRİ

Doğu ve şiir, doğu ve romantizm! Bunlar bizim için bedevilerle atlar, kervanlarla develer kadar birbirine ait kavramlar. Doğu bizim için pisliğinden paçavralarına, kumaşlarından işlemelerine kadar şiirsel, renklerinden güzel kokularına kadar romantik. Doğuda, güney Fransa'nın bazı bölgelerinde şenliklerde yapıldığı gibi, mısralarla konuşulduğunu, hatta dilencilerin bile kafiyeli sözlerle dilendiklerini söyleyen çıkarsa hiç de abartmış sayılmaz.

Doğu, bulutsuz günleri ve baharat kokularıyla, ılık geceleriyle, altın renginde ışıldayan yıldızlarıyla hayal dolu uykusuzlukların ve fantastik afyonlu rüyaların anavatanı; bilge dervişlerin, sır dolu Kalenderilerin, kıyafet değiştiren sadrazamların ve kafes arkasındaki odalıkların ülkesi; cinlerin ve perilerin masal dünyası, yarı örtünmüş sfenksin, gizemlerin ve masalların methiye dolu dünyası, aklın Eldorado'su, hayal gücünün Capua'sı;[1] doğu aslında bize sıkıntı içindeki, bozulan, çarpıtılan şiirin son sığınağı gibi görünüyor.

Eğer doğal etkilerin muhteşemliği, güzel sanatların yaratıcılarının gözünü ve hayalini teşvik ettiği gibi şiirsel damarı da ateşliyorsa doğu gerçekten de şiirin cenneti olabilir.

Doğuda her şey renklere boğulmuş, tipik, bazıları muhteşem olan resimler sunar, ama beste, palmiye ve çınarların altından, sirokonun[2] sıcak esintisinden ve Doğu doğasının kayalık kıyılarına vuran sert dalgalarındansa ay ışığının gölgelediği ıhlamurların altında, batı rüzgârının fısıltısında, değirmenli küçük derelerin kıyısında, hatta kavaklı bulvarlarda daha iyi bir esin kaynağı bulur.

Elbette burada bahsettiğimiz coğrafi değil karakteristik Doğu.

Ama başlığımıza bir bakınca konumuzun doğunun güzel sanatlar üzerindeki ilham verici etkisi olmadığını hatırladım.
Biz sadece Osmanlı şiirinden bahsedeceğiz.

Birçok durumda doğulu ve Osmanlı kavramları, en azından dıştan, birbiriyle örtüşür ve böylece dar an-

1 İtalya'da kent, Etrüskler tarafından kurulduğu sanılan, eğlenceleri ve görkemli sanat eserleriyle ünlü eski kent.

lamda Doğulu ifadesi Osmanlıyı tanımlar, çünkü İslam hangi soydan geldiği hiç önem taşımaksızın kendisine inanan herkesin karakteristik görüntüsüne belirli bir akraba benzerliği vermiştir. Hatta eski İran bile İslam öncesi parlak geçmişine ve eski köklü kültürüne rağmen, İslamlaşan Arabistan'ın tektipleştiren etkisine girmek zorunda kaldı. Osmanlılık ise hem oluşmasını hem de gelişmesini İslamla gerçekleştirdi. İslam ve Hıristiyanlık arasında en belirgin fark, Hıristiyanlığın, papalık tacı gücünün doruk noktasında olduğu zaman bile, ulusal kimliği kendi içine alamamış olmasıdır.

Osmanlıların bütün kültürü hatta bugünkü dilleri bile, Kitap'ın doğrultusunda oluşmuştur. Ataları ister Oğuzlar, Guzlar[3] veya Hunlar olsun, Çin kültürüne atfedilen soy akrabalığından geriye bir soluk kalmışsa eğer bunlar sadece gramerlerindeki bazı ekler ve Çin gölge oyununun bir taklidi olan Karagöz'dür.

Kültürlerinin tamamen Arap olmayan, yani dini etkinin altında oluşmayan, unsurları ise Arap-Fars kaynaklara dayandırılır; Bizans etkisine inanç farklılığı nedeniyle belirgin bir şekilde kapalı kalmıştır, ama kendini zafer kazananlara zorla kabul ettiren bu etki bazı somut yapısal ve davranış tarzlarında kendini gösterir. Şiir sanatında Osmanlıların İran ve Araplarla ilişkisi, Romalıların Helenlerle ilişkisi gibidir; güzel yazı yazma sanatı[4] (bir sanat sayılır), mektup yazma ve müzik de benzer şekildedir, gerçi müzik burada biraz daha özgün görünür. Osmanlı şiiri doğallığa değil geçerli kalıplara, doğrudan duygulara değil, dolaylı hazırlıklara, heyecanın coşkusuna veya sanatsal ruh haline değil, aranarak bulunan amaca uygun olanlara, kısaca içten gelen yaratıcılığa değil hedefe yönelik kopyalara dayanır.

İran ve özellikle Arap şiiri kısmen doğa ve halk şiiri olarak kabul edilir; Osmanlı şiiri ise dini, öğretici ve mistik süs çiçekleri olarak başlamış, saray ve devlet dairelerinin sera bitkisi olarak gelişmiştir. Hatta kullanılan dil tamamen farklıdır ve halkın çoğunluğu tarafından anlaşılmamıştır.

Örneğin Almanya'da da şiir bir süre sadece sarayın içinde kalmıştı, ama sonunda halka indi ve burada çeşitli teşvikler altında oluşan lirik aşk şiirleri edebiyat sanatı olarak gelişti, oysa Osmanlı şiiri hiç değişmeden sarayda ve çok katı bir dini içerikle doldurulmuş olarak kaldı.

Bu saray ve devlet erkanı doğası nedeniyle Osmanlı sanatının gelişimi impataratorluğun gelişmesi ve zenginleşmesiyle birlikte oldu, hatta ona bağlı görünür; zihinsel kültürün ifadesidir, etkili olan çevrenin dar çerçevesindeki insanlık anlayışının aynasıydır. Anlaşılacağı gibi bu zenginleşme ve gelişme iç yaşamlarında bir değişimi ifade etmez, daha çok ortaya çıkan eserlerin sayısı ve görüntüsü ile ilgilidir. Osmanlı şairlerinin hiçbiri teolojik dünya görüşü çerçevesinden çıkıp daha geniş kapsamlı hümanizme geçememiştir.

Gerçek lirizm Osmanlı şiir bahçesinde çok nadiren temsil edilir; dişi cinsiyetin toplumun dışında yaşaması ve aşk kavramının anlamını yitirmesi göz önüne alınınca romantik liriğin en hoş duygusu da eksik kalır.

Doğu sanatında insan çok az dikkate alınır, gerçek anlamda insanca duygular en aza indirgenmiştir. Saf duru duygusallık ve duygu çatışmaları Osmanlı şiirinde hiç yoktur.

Genelde Osmanlılığın özünde içten, derin duygusallık yoktur ve her ne kadar doğanın zevkini çıkarmak konusunda gelişmiş bir anlayış gösterse de bu duyumsaması daha çok düşünsel kalır. Bizim anlayışımıza göre hislerini yaşamak, duyguların yoğunlaşması hiçbir zaman ve hiçbir yerde öne çıkmaz.

Benim görüşüme göre doğal etkiler de bu duruma yardımcı oluyor. Zihinsel yaşamın merkezi İstanbul'du ve hâlâ öyle. Ben, Boğaziçi'nin o muhteşem kıyıları kadar insanın zihinsel yaratıcılığını bu denli engelleyen bir yer daha bilmiyorum; orada zihin ve duygular tamamen doyar, insanı, Osmanlıların keyif dediği çok güzel bir yarı uyku durumundan kurtaracak fantazi tamamen kilitlenir; düşünce kendini toparlayıp işe koyulmak yerine kaybolup gider ve atomları rüya gibi, inanılmaz bir duyumsamanın atmosferinde erir.

Anılar ve özlem, lirizmin bu iki uyarıcısı, ülkenin geleneklerine göre örtünmüşlerdir ve şimdiki zaman cilveli bir odalık gibi aklı anın zevklerine kapılıp gitmeye zorlar. Huzur ve sükûnet belirli bir konuya gerek duymadan kolayca hayallere dönüşür ve gözümüzün önünden geçen belli belirsiz resimler bizi öylesine tatlı bir şekilde büyüler ki çalışmak için gerekli objektiflik yok olup gider.

2 Akdeniz havzasında görülen çok sıcak bir rüzgâr.
3 Oğuzların kısaltılmışı.
4 Hat sanatı.

Osmanlı şairi her şeyden önce bir mısra ve kafiye sanatçısıdır. Şiirin biçimi içeriğinden önemlidir; ifade şekli düşünceden daha üstün tutulmuştur, resim duygudan önemlidir. Tüm Doğu şiirlerinde baskın olan fantazi Osmanlılarda kolaylıkla tuhaflıklara kayar ve tablonun üzerine sürülen gereğinden fazla parlak renkler gibi gerçek resmi gizler.

Arapların fantazisi canlıdır, oradan oraya uçar; Osmanlılarınki ise ortalıkta ağır adımlarla dolaşır; birincisi serap yanılsamasını andırır, ikincisi yapay Çin bahçelerini. Duygu derinliği ve yaratıcı biçimlendirme Samilerin çöl çocuklarında eksik kalmıştır, onların şiir alanında en güçlü oldukları yönler keskin gözlemleri, anlık duyguların ifadesi ve özellikle kılı kırk yaran akıl ve mizah oyunlarıdır, hicivdir.

Osmanlı şiirinde çok çeşitli tarz vardır; bunların ölçü ve vezin formları gibi tanımları da Araplardan alınmıştır ve kendi çöl evlerine uygulanmıştır. Mısraların bütününe şiir denir (anlama idrak), bizdeki "*Dichtung*," "*Verdichtung*"[5] gibi, iki mısraya beyit (çadır) denir.

Ana formlar: Kaside (bir vesile için övgü şiirleri), şarkı ve türkünün dahil olduğu gazeller, mesnevi (iki uyaklı dizeler), terci (bir çeşit Redondillas[6]); tesmin (iğneleme, alay), rubailer (dörtlük), mukattaat[7] (başta belirtilen ilk ikisinden parçalar), müfredat (ayrı, bağımsız beyitler), mimaa[8] (bilmece), lafz[9] (logogrifon), maklub (akrostiş) son olarak tarih (kronogram).

Tüm şiirlerin sonuna tarih yazılır. Harfler, kendilerine yüklenen sayı değerleriyle o günün tarihini verir.[10]

Doğu'da tarih, hem takvimi hem de geçmişteki olayları ifade eder, sonuçta tarih yazımı da takvim günlerinde yaşanan olayların toplamıdır.

Gazel tarzında her şairin kendi adını belirtmesi gerekir; mesnevi de şairin kendisini övmesiyle biter.

Osmanlı ölçü yapısı hece ölçüsünde Farsçaya göre daha az kuralcıdır, İran şiiri de bu konuda Arapça kadar katı değildir. Epik eserlerde mısra ve düzyazının birlikte kullanılmasına sık rastlanır. Yazılan şiirlerde şehrengiz (şehir karıştıran) ilk sırayı alır; bir şehir için önem taşıyan bir olayı, bir kişiyi veya bunların bir özelliğini anlatır. Divan yazılan şiirlerin toplamı demektir; Farsça bir kelime olan name (kitap) tarihsel konulu şiirlerin isimlerine eklenir, ama divanlarda belli bir konu hakkında-

ki şiirlerin toplamı için de kullanılır; örneğin meyname, saadetname, nasihatname gibi.

Daha eski, Batı Türk ve Selçuklu edebi eserlerini bir kenara bırakırsak 14. yüzyılda Âşık Paşa (ölümü 1332), açıkça İranlı şairlerin etkisini belli eden, daha yüksek mistik bir şiir anlayışıyla şairlere öncülük etti. Ne günümüze denemeleri kalan iki binin üzerindeki önemli şairin adını anmak, ne de Osmanlı edebiyat tarihi hakkında bir çalışma yapmak niyetinde olmadığımızdan burada sadece bu uzun yoldaki bazı kilometre taşlarından ve farklı dönemlerin temsilcisi olarak kabul edilebilecek birkaç kişiden söz etmek istiyoruz.

Âşık Paşa, birçok şair yetiştiren ve en önemlisi kurucuları Celalettini Rumi ile dikkat çeken Mevlevi tarikatının bilge bir dervişiydi. Paşa unvanı burada devletin veziri olarak politik bir unvan değil, akıl ve duygu imparatorluğunun veziri anlamındadır. Bu anlamda birçok şairin isimlerinin başında şeyh, emir, hünkâr, şah, sultan sıfatlarını görürüz ve hem burada, hem de daha önce belirttiğimiz şairlerin kendilerine övgülerinde fark edebileceğimiz gibi frak giyinmiş esin perisi müritleri kaftanlar içindeki meslektaşlarına göre hep dezavantajlıdır; onlar, çok nadir raslanan istisnalar dışında, kendi kendileri için sözlü veya imalı yazılmış övgülerle sınırlı kalmak ve eğer yükselebilirlerse bir saray danışmanı unvanı veya asil bir şövalye haçıyla yetinmek zorundadırlar.

İlerde de avantajlar konusunda terazi kefesinin hep Doğulular tarafında ağır bastığını göreceğiz. Âşık'ın şiirsel yaratıları Orhan Gazi'nin, Osmanlıların Numa'sının,[11] dönemine denk geliyor.

Gelişmekte olan Osmanlıları canladıran ruhun nasıl olduğunu Âşık'ın medeniyet için bir methiyesinden anlayabiliriz, çok ilginç olduğundan bu methiyeden bazı mısraları veriyoruz:

İçi boş olan her şey,
Ruhsuz bir bedendir;
Dünyadaki her yapı

5 Yoğunlaşma.
6 İspanyol ve Portekiz edebiyatında kullanılan son mısrası tekrarlanan dörtlüklerden oluşan şiir türü.
7 Divanda gazellerden sonra gelen ve kıta biçimindeki şiirlerin derlendiği bölüm.
8 Büyük ihtimalle muamma.
9 Logogrif: Bir kelimenin bir harfini değiştirerek farklı kelimeler elde etmek.
10 Ebced hesabı.
11 Numa Pompilius: Romanın ikinci kralı, dinsel örgütlenmeyi yaptı ve Roma'nın ilk yasa koyucusuydu.

Dünyanın ruhunun ifadesidir.
Medeniyetle dünya canlanır,
Yoksa her şey sade ve ruhsuzdur.
....
Ruhun soluğudur ilim,
Tüm ruhların ruhudur,
İlim olmadan her şey ölüdür,
ve ruh da ölür.
İlimle insan ruhu
Bütün sultanlara hükmeder,
Bilgi olmadan ölüdür yaşam
Bu gerçeğin sözüdür.

Böylece İstanbul'un fethine kadar mistik ve dini, öğretici akım hâkim olur. Bu durum Rönesans öncesi ve başlangıcında ortaçağ Almanya'sındaki güzel sanatların temelini oluşturan manastır edebiyatına bir benzerlik gösterir. Ama daha yakından baktığımızda çok belirgin farklar göze çarpar. Manastır edebiyatından önce ulusal halk şiiri önemli bir varlık göstermişti ve manastırın yanında ruhban olmayan amatörlerin yaratıcılığı da etkili oldu, buna karşın benzer şekilde kopyaya dayanan tasavvuf edebiyatı o zamanki Osmanlı şiirinin tamamını ifade ediyordu. Sultan-şairlere öncülük eden I. Mehmed döneminde Şeyhî "Hüsrev ile Şirin" adında romantik aşk destanı ile öne çıkar. Şeyhî bir göz doktorudur.

Zamanının şairlerinin onun doktorluk becerileri hakkında yazdıklarına göre bir değerlendirme yapmaya kalkışırsak bizim tüm ünlü doktorlarımız onun yanında zavallı şarlatanlar olarak kalırlar. Dinleyelim: "O işini o kadar ileri götürdü ki ayın gözünden sarıyı, güneşin gözünden kırmızıyı aldı; bulutlardan su damlalarını, güzellerin gözünden kötü niyetli nazarları temizleyecek kadar ustaydı."

Onun yaptıklarına kim cesaret edebilir ki?

Şair yetenekleri hakkında meslektaşları tarafından yapılmış bu kadar coşku dolu methiyeler var mı bilmiyorum.

Sadece Farsçadan bir uyarlama olan aşk destanının yazımını sultanın emri üzerine yaptı; sultan ona daha önce Tokuzlu köyünü tımar olarak vermişti ve destanı bitirdikten sonra vezir rütbesine yükseltmek istiyordu, ama Şeyhî öldü.

Bu destandan örnek olarak şu dizeleri verebiliriz:

....
Bir solukta evreni yakarım.
Senin dumanın çatının üzerine çıkmaz,
Benimki ise göklere yükselir
Çok uzaktan görünür.
Sen merhametinin sınırladığı bir şah'sın,
Sahilin gem vurduğu bir deniz;
Ben içi saf ve yumuşak bir tohumum,
Topraktan büyüyen filizim
Sana gösterdiğim özümdür.

II. Mehmed'in İstanbul'u fethi ile imparatorluğun temelleri daha büyük bir sağlamlık kazandı ve bununla beraber şiir sanatı da önem kazandı.

Osmanlı şiirinin ilk gelişme döneminin önemli isimleri arasında kronolojik olarak önce Ahmed Paşa'yı[12] görürüz. Sultan izin verilmeyen bir aşk ilişkisi yüzünden rakip olarak görüp idama mahkûm etmişti, ama mahkûmken yolladığı bir şiir yüzünden affetti ve daha sonra itibarı iade edildi. Nüktedan vezirin aşırı süslü mısralarla verdiği bir cevaba sultan o kadar hayran olmuş ki ağzını mücevherlerle doldurduğu söylenir.

O dönemden öne çıkan isimler Necati, Hayali ve Mesihi. Necati döneminin edebi sanatına yön veren en önemli isimlerden birisi sayılır. Ahmed Paşa'nın şiirleri üzerine bir yorum yapması istendiğinde mütevazı bir şekilde şu cevabı verir:

Ahmed'in ölüsü Necati'nin canlısına yeğdir,
İsa'nın gökteki yolculuğu
Ahmed'in (Muhammedin) habercisidir.*

12 Veliyüddinzade Ahmed Paşa.

* Necatî'nin dirisinden ölüsü
Ahmed'in yeğdir
Ki İsa göklere ağsa yine
dem urur Ahmed'den

Bu dönemde Hufî[13] doğal yetenekleriyle güçlü bir şair olarak çıkar; o da tıpkı bizim Hans Sachs gibi ayakkabıcı mahlasını kullanır. Hufi'nin en güçlü olduğu nokta nazirelerdir. Örneğin:

Güzelliğinin aksini bulandırmak istemezsen eğer,
Âşıklarının ahlarından sakın.

Hamdi[14] romantik aşk destanı "Yusuf ile Züleyha"nın tercümesiyle Şeyhî'nin "Hüsrev ile Şirin"ine karşılık verir; bunu "Süleyman ve Belkıs," "Leyla ile Mecnun," "Vamık ile Azra" (eski Farsça) ve diğerleri izler.

Osmanlı şairler artık tamamen Fars edebiyatının ayak izlerini takip ederler. Bunların arasında iki kadın şair görürüz, Zeynep ve Mihri. Bir kadı kızı olan Zeynep hiç evlenmez ve şair Misr ile bağlantısını ömür boyu sürdürür.[15] Divanını Sultan Mehmed'e ithaf eder.

Şah! Güzellik
Tanrı'nın bir lütfudur,
Ve güneş sadece
Senin güzelliğinin bir uydusudur.
Senin güzelliğin, benim aşkım,
Senin gücün, benim sabrım
Sürekli büyür ve
Dördü birden ebedidir.

Amasyalı Mihri daha önemli olarak görülür ve daha çok ateşli aşk gazelleriyle tanınır. da hayatı boyunca evlenmez ve Sinan Paşa'nın oğullarından güzel İskender ile platonik bir ilişki içinde mısralarla sohbet eder. İskender'den önce ona şair Hatimi olarak tanınan kazasker Müeyyedzade âşık olur. Bu tarz aşk ilişkilerinde sanatsal kurgu veya sanatsal duygusallık doğal tutkunun yerine geçer veya ortaya çıkmasına izin vermez; kır çiçeklerinin her yanı kaplayarak başakları boğduğu bir buğday tarlası gibi görünen bu ilişkiler bizim edebiyatımızdaki büyük dönemin[16] seçkin ruhlarının yaşattığı doğaüstü fantazi birlikteliklerine benziyor. Bunlar Doğululuğun özüne hiç uyma-

yan görüntüler! Daha sonraları bir çelebi müderris bu Osmanlı Sappho'suyla evlenmek istediğinde şair Zati oldukça sert bir şekilde şunları yazmıştı:

Paşa Mihrî'ye talip olmuş,[17]
Mihrî ona yâr mı olmalı?
Yıllar süren oruçtan sonra,
Bir eşeğe yem mi olmalı?

Biyografisini yazan onun hakkında şunları söyler: "Aşkla yanan hiçbir el onun bakire çekiciliğinin hazinesine dokunamadı ve sadece amber kokulu gerdanlık onun duru boynunu sarmaladı, böylece bakire olarak yaşadı ve öldü."

Söz etmeye değer kişilerden birisi de Şeyh Vefazade'dir.[18] Eski Romalılara benzeyen karakteri gibi dikkat çekici kişiliği ile o parlak dönemin osmanlı bilgelerinin tipik bir örneğidir. Güzel konuşma yeteneği ve müzikteki becerisi her şeyin ruhuna işlemesine neden olmuştur, ama çoğunlukla Diyojenvari[19] tavrıyla güçlülere karşı ters davranmıştır ve Sultan Bayezid kızına çeyiz olarak yüklü bir miktar para gönderdiğinde parayı kendisinden daha çok ihtiyacı olan başka bir şeyhe vermişti.

Bu dönemde ilk kez bir saray şairinin atandığını görürüz. Daha önce adı geçen şair Zati ile yılda üç kaside yazma anlaşması yapılır; birincisi baharın başlangıcı ve diğer ikisi bayramlar içindir. Geliri 2000 akçe ve bir elbiselik kırmızı kumaştır.

Uzun Firdevsi, büyük adaşı İranın Homer'i ile karıştırılmamalı, "Süleymannameyi" yazmıştır. Bu eserde Doğu'nun efsane ve anlatıları toplanmıştır ve 360 ciltten[20] fazladır. Görülüyor ki eski Osmanlıların Alexandre Dumas'ı verimliklikte Frenk meslektaşını geçmiştir; elbette bu ciltlerden geriye sadece 70 tanesi kalmıştır ve bu 70 ciltten sadece 7 cildinin içeriği bilinmektedir.

13 Hufi: (Huffii) ayakkabıcı esnafından olan şair mesleği ve okuma yazma bilmemesine rağmen olağanüstü güzellikteki şiirleriyle Türk edebiyatında ayrı bir yere sahiptir.
14 Hamdullah Hamdi.
15 Zeynep Hatun bir kadı ile evlenmiştir, divanını Fatih Sultan Mehmed adına düzenlemiştir; şair Misr, büyük ihtimalle yanlış yazılmış bir isimdir.
16 Akla karşı duyguları, uzlaşmaya karşı özgünlüğü savunan 1770-1790 yıllarında Alman edebiyatı üzerinde güçlü bir etkisi olan Sturm und Drang akımı kastediliyor olabilir.
17 Türkçesi: Dr. Mehmet Uysal, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* yıl:1 sayı 2 sayfa 167.
18 Şeyh Vefa (öl.1491): İstanbul'da Vefa semti onun adını taşır. Mutasavvıf, müneccim ve şairdi. Fatih Sultan Mehmed ve oğlu II. Bayezid kendisine çok iltifat etmelerine rağmen ve zaman zaman ziyaret etmek istemelerine rağmen prensipleri gereği padişahlarla görüşmedi.
19 Diogenes.
20 Doğrusu cüz (bölüm).

Kanuni Sultan Süleyman zamanında şairlerin himayesi ve edebi verimlilik doruk noktasına ulaşmıştır. İmparatorluğun güneşi ve kültür en üst noktadadır. Lirik şairi Baki'yi görürüz. Her ne kadar Baki bizim ölçülerimizde uluslararası şairler bahçesinin önde gelenlerinden biri sayılmasa da kendi halkının şairler ormanında her şeye tepeden bakan en ulu sedir ağacıdır. Kendi zamanının birçok meslektaşına göre daha bireysel ve daha bağımsızdır. Kasideleri, bizim bölümümüzün kapsamı için çok uzundur, ama en iyilerinden birinin birkaç mısrasını örnek olarak verebiliriz:

.....
Sema yeryüzüne bolca gümüş saçtı,
Çiçekten akçelerle armağanını yeniledi.
Belki Tanrı'nın çarkçısı kubbeyi döndürerek,
Gökyüzüne çarkının talaşını serdi;
Yere eğilen hayırseverlere uzanan eller gibi
Dallara aktı bulutların ziyneti.
.....
Şimdi doğa sevinçli
duru ve beyaz yüzünü gösteriyor,
Ümit dolu bereketini veriyor bize
Ona da takdir ve şanını.

Fazli'nin yazdığı "Gül ve Bülbül" alegorik, tasavvufi bir eserdir. Halili mersiye şairi olarak öne çıkar. Celilî, Sururi ve özellikle Lamiî Fars edebiyatının büyük eserlerini tercüme eder ve yorumlarlar. Onlara Emrî, Hayalî ve Yahya katılır. Alegorik öyküler ve hayvan hikâyeleri başlar. Şehnameci adı verilen şairler moda olur; bunlar bizim Hıristiyanlığı öven şairlerimize benzerler.

"Hümayunname"de[21] (padişah kitabı) Ali Vasi Osmanlı şiirinin üstün eserlerinden birisini verir. "Hümayunname" Bidpai'nin yazdığı fabllardır. Sultan Süleyman şair olarak Muhibbî, yani dostça sevgi besleyen, mahlasıyla bir divan bırakmıştır. Hükümdarlığı sırasında kılıcı da, kalemi de hiç kurumaz, savaş alanlarıyla musiki meclisleri arasında gidip gelinir, sayısız silahlı zaferler sanatsal çabalardaki ilerlemelerle bütünlenir.

Bu Augustus[22] benzeri dönem Osmanlıların yaşamında çok özeldir. Her yerde ihtişam, güç ve muhteşem bir ışıltı vardır. Bu parlaklık, her yanı kaplayan olağanüstü güzel çiçeklerin altında imparatorluğun köklerinin aslında nasıl çürümeye başladığını en keskin bakışlardan bile gizledi.

Süleyman'dan önce, Büyük Friedrich'in Fransızcası gibi Farsçayı çok iyi bilen babası I. Selim dışında Sultan II. Bayezid Adli mahlasıyla, Bayezid'in kardeşi ve bahtsız taht rakibi Cem ve aynı şekilde trajik bir son yaşayan şehzade Korkud şiirle uğraştılar. Cem kaderiyle, Fransa'ya kaçışı ve buradaki tutsaklığı, Matmazel de Sassenage ile olan aşk ilişkisi ve Napoli'de yaşamına son hükmü veren Borgia'nın zehiri[23] ile tanınır. Hayatı öylesine ortaçağ romantizmi ve maceraperestliği ile örülmüştür ki, iyi bir şair sayılmasa da onun divanından birkaç mısra aktarmam gerektiğini düşünüyorum;

Bak dalgalara, kayaları dövüyorlar bak!
Acıyarak kaçıyorlar benden bak!
Bulutlar ağlıyor, tuzlu şebnemler akıyor gözlerinden
Ve göğün inlemesi karışıyor onlara bak !
Alacakaranlığın şafağı acıyla yırtıyor griliği,
Sabah kızıllığı kan akıyor bak!

Savaşan kardeşler arasında yazışma mısralarla yapılır. Bursa'da zafer kazanan Cem'in Yenişehir savaşından önce toprakları kardeşçe bölüşme teklifine Bayezid şu mısralarla cevap verir:

Padişahın kılıcı kan bağını da kaldırır ortadan,
Artık kendi öz kardeşlerine de akraba değil sultan.[24]

Yeni bir harekâttan önce hacca giden ve döndükten sonra tahttaki iddiasını sürdüren Cem kendisine Kudüs'ün gelirlerini teklif eden ve onu yine "atının nalı

21 Bidpai (ya da Pilpay: Yarı efsanevi Brahman rahip) tarafından yazılmış ahlaki öğretici Hint masallarının çevirisi. Ali Vasi Çelebi tarafından Farsçadan Türkçeye tercüme edilip Kanuni Sultan Süleyman'a sunulmuştur. "Kelile ve Dimne" adıyla günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

22 Roma İmparatorluğu'na en parlak çağını yaşatan imparator.

23 Cem Sultanı elinde tutan Borgia ailesinden papa IV. Alexander'in onu yavaş etkileyen bir zehirle öldürdüğü rivayet edilir.

24 Türkçesi: Dr. Mehmet Uysal, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi yıl 1, sayı 2, s. 171

ve kaftanın eteğini Müslümanların kanına boyamak" konusunda uyaran Bayezid'e şunları yazar:

Sen güle yaslanıyorsun
Cem dikenine,
Nedir bunun sebebi?[25]

Bunun üzerine Bayezid şu cevabı verir:

Verildiği için devlet bana,
Takdire rıza vermeyesin
Böyle sebep ne?

Sen hacıyım diyorsun,
Taht hırsıyla yanıyorsun,
Nedir bunun sebebi?[26]

Şairlerin altın çağı! Çok yüceltildiler ve zengin bir şekilde ödüllendirildiler. Avrupa'da hiçbir zaman ve hiçbir yerde şairlik, Osmanlı padişahları ve ileri gelenlerinin gösterdiği böylesine içten ve kazançlı bir himaye ve teşvik görmedi. Almanya'da şiir yazmak ve yoksulluk çekmek, şair olmak ve aşağılanmak neredeyse aynı anlama gelirdi ve hâlâ gelmektedir. Alman sarayı, nadir istisnalar dışında, hiçbir zaman şiir sanatını manevi bile olsa desteklemeye tenezzül etmemiştir hatta kendi zamanlarının düşünsel yaşamına oldukça mesafeli, soğuk bir şekilde yukardan bakmışlardır ve bakıyorlar. Apollon'un[27] sarıklı müritlerinin durumu nasıl da farklı; dünyanın fatihleri olan savaşçı kahraman sultanlar ne kadar farklı görüyorlar sanatsal çabaları!

Bu anlatılanlar İslamın kültüre düşmanlık beslediğini iddia eden, ispat edilemeyen ama çok sık kullanılan sözü çürütmeye yardımcı olacaktır, çünkü İslamın gelişme çağı tam da Osmanlılardaki kültürel gelişmeyle aynı zamana denk gelir.

Fatih'in babası II. Murad filozofça bir kararla tahtı bırakıp Manisa'ya çekildiğinde her hafta iki kez "aklın şövalyelerini" sarayında toplar-

dı ve aralarındaki yarışın sonunda kazananları kaftanlarla onurlandırır, değerli hediyelerle ödüllendirirdi. O da mısralarla denemeler yaptı. Çok sayıda medrese yaptıran büyük oğlu 30 şaire aylık bağlatmıştı, yabancı (İranlı) şairleri ve eğitmenleri sarayında görevlendirdi. Hintli bir bilim adamına ve bir İranlı şaire 1000'er altın dukalık emekli aylığı bağlamıştı. O zamanlar için krallara layık bir gelir! Ardılı II. Bayezid, I. Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve onun oğlu II. Selim atalarının izini takip ettiler, krallıklar fethettiler ve bu arada ülkelerinin ve zamanlarının musalarını[28] korudular.

Osmanlının ilk duraklama devrinde ve Sultan IV. Murad (ö. 1640) ile yeniden güçlendiği dönemde de sultanlar şair ve sanatçıların koruyucuları oldu. Bunların arasında II. Osman, I. Ahmed, III. Mehmed, III. Murad ve IV. Murad sayılabilir. O zamanların Osmanlı sarayında gazel formunda mektuplaşmak tipik bir özellik olmuştu. IV. Murad İranlılara karşı savaşmakta olan sadrazamıyla bu şekilde haberleşiyordu; bu tarz, kültürlü kesimin kanına işlemişti.

Ve imparatorluğun ileri gelenleri de padişahları taklit ettiler. Fatih'in sadrazamı Mahmud Paşa şair Adnî (cennetlik) olarak tanınır, medreseler yaptırdı ve öğretmenleriyle öğrencilerine aylık bağladı. Her perşembe şairleri evine yemeğe davet ederdi. Ana yemek olan pilavın içine bezelye büyüklüğünde gümüş ve altınlar karıştırılırdı. Ev sahibi şöyle derdi: "kim şanslıysa altın kendiliğinden ağzına gelecektir." Bu sultanların ve sadrazamların, zamanlarının sanatsal faaliyetlerini geliştiren himayeleri gösteriş için yapılmıyordu veya bir hükümdarın hevesi değildi, hayır, severek yerine getirdikleri bir gereksinmeydi. Demirden yumrukları kılıç kabzasına yapışmış gibi görünen, kafalarında dünya hükümdarlığı hayalleri kuran bu savaşçılar gönüllerini güzelleştirmek ve ruhlarını beslemek için yakıcı bir ihtiyaç duyuyorlardı.

İmparatorluk çeşitli çekişmelerin içindeyken şiir sanatının gelişebilmesinin sebebi kısmen bu savaşların Almanya'da olduğu gibi ülke içinde değil dışında olma-

25 Sen bister-i gülde yatasın şevk ile handân / Cem hecr ile bâlin idine hârı sebep ne
Türkçesi: Dr. Mehmet Uysal, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* yıl 1, sayı 2, s. 172.

26 Çün rûz-ı ezel kısmet olunmuş bize devlet / Takdîre rıza vermeyesin böyle sebep ne / Haccü'l-Haremeyn olduğuna razı olaydın/Bu saltannat-ı dünyevîye bunca talep ne
Türkçesi: Dr. Mehmet Uysal, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* yıl 1, sayı 2, s. 173

27 Apollon şiir ve müziğin de tanrısıydı.

28 Sanat perileri.

sındandır. Bu durum daha sonra XIV. Louis zamanında Fransa'da yaşanmıştır.

IV. Murad zamanında, Osmanlı edebiyatının sonbaharında, Nabî dikkat çeker, ayrıca Nefî, sonunda hayatına mal olan hicivleri ile tanınmıştır.

Kader okları olarak adlandırdığı ve hemen hemen bütün ileri gelenleri hedef alan biraz müstehcen hicivleriyle onların nefretini üzerine çekti. IV. Murad hicivlerini okurken çok yakınına bir yıldırım düştü. Bunda kötü bir işaret gören sultan şiirleri yırttı ve şairi yakın çevresinden uzaklaştırdı. Daha sonra sadrazam onu sarayın odunluğunda boğdurdu. Onu idam edecek olan çavuşbaşı şöyle dedi, "Gel gel Nefi, oduna gidiyoruz, senin kader oklarından yapmaya." "Lanet Türk," diye karşılık verdi Nefi, "odun kütüğü sen de! Bir de komik olmaya mı hevesleniyorsun?" ve vezire karşı hakaretlerini sıraladı. Dudaklarında bir hicvi mırıldanarak öldü.

İmparatorluğun çöküş dönemini şairlerin himayesinin ve şairliğin gerilemesi izledi; kafiyeciler hâlâ çok sayıdaydılar, Sıtkı ve Avni gibi şiir yazan entelektüeller hâlâ vardı ama yaptıkları gitgide daha çok eğlenceli bir oyun haline geldi; büyükler arasından, İbrahim Paşa ve daha sonra Ragıb Paşa gibi, sanatı himaye edenler hâlâ vardı ama artık arada sırada alevlenen ateş gibi sıcak bir ışık yaymıyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı şiiri saray çevresinden doğdu, bu çevrenin diline ve anlayışına göre yazıldı. Ancak yine de yeniçeriler arasından bazı şairlere ve sokak şairlerine de (şurayiammi) rastlarız.

Onların şiirleri kısmen savaşçı, kısmen erotik, arada sırada dini içeriklidir; bu sonuncusu Bektaşi dervişlerinin ruhuyla kaleme alınır, onların tarikatı yeniçeri ortalarının tarikatı olarak görülebilir. Kurucusu Hacı Bektaş yeniçeri ordularının kurulmasında katkıda bulunmuştu. Âşık türküleri ya tamamen cinseldir ve bunlara kucak[29] denir veya daha ince bir doğası varsa ve üstü örtülü bir anlam taşıyorsa mani denir. Maniler hareme çiçek gönderilirken yazılan kafiyeli kelimelere hiciv olarak çıkmış olmalılar.

Yeniçeri hükümdarlığıyla aynı anlama gelen çöküş döneminde belli bir rol oynayan bu halk ozanlarının öncüsü olarak Köroğlu gösterilir. Şuaranün celallüsi (şairlerin asisi) olarak adlandırılır. Bu ozanlar korosu-

29 Orjinal metin: "Koschasch (Umarmung)" Umarmung: Koçaklama; belki köçekçe kastediliyor.

nun içinden tiz bir ses olarak Sanî, en ünlü halk ozanlarının adlarını tekerleme adı verilen şiirlerde toplamıştır. 18. yüzyıl sonlarında yetenekli bir şair olarak Galib ve sultan şairler içinde bahtsız reformcu III. Selim'i görürüz. Yeğeni, Sultan Mahmud'un kız kardeşi Hibetullah Sultan da şiirle uğraşmıştır ve reformun sadrazamlarından Fuad Paşa'nın teyzesi Leyla Hatun belirli bir ölçüde tanınıp sevilmişti. Ama daha sonra da gelen bu gibi teşvik edici örnekler ve himayeler şiir sanatının çöküşünü ve bu sanata karşı genel anlayışın ortadan kaybolmasını engelleyemedi.

Ayrıca reform sanatsal gelişmelere uygun değildir. Hemen hemen tüm alanlarda yerli olanı, benimsenen yabancı ile değiştiren reform ağırlığını politik ve güncel gereksinmelerle ilgili faaliyetlere veriyor ve bu dönüşüm süs çiçeklerinin bakımına yer bırakmıyor. Günümüz Türkiye'sinin batıya eğilimi bir gereklilik ve bunun karşısında Doğu'nun edebi dilleri hakkında çalışmalar gittikçe geriliyor. Yeni nesil La Fontaine, Montesquieu ve Viktor Hugo'ya, Baki ile Osmanlılara, Hafız ile İranlılara veya Mütennebbi ile Araplara olduğundan daha yakın. Güncel olana yönelme anlayışıyla gençler bir kaside kaleme almaktansa diplomatik bir yazının redaksiyonunu daha çok önemsiyorlar.

Zaten Doğu da artık şiirselliğini kaybediyor.

Çevirmenin Kaynakları

Mehmet Uysal, *Avusturyalı Murad Efendi Biyografisi ve Seyahatnamesi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2004.
Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Sultanları*, Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2004.
Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri*, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 2002.
Sermet Muhtar Alus, *Masal Olanlar*, İletişim Yayınları, 1995.
Krikor Hagop Basmacıyan, *Doğu'da Toplumsal ve Dinsel Hayat*, Aras Yayıncılık, 2005.
Murat Belge, *Osmanlıda Kurumlar ve Kültür*, İst. BilgiÜniversitesi Yayınları, 2005.
Osmanlılar Ansiklopedisi, Yapı Kredi Yayınları.
Anabritannica Ansiklopedisi.
Büyük Larousse Ansiklopedisi.
Çok sayıda web sitesi.

Dizin

Abdurrahman Paşa (Kadı) 346
Abdülaziz (Sultan) 285, 295
Abdülhamit (Sultan) 289, 344
Abdülmecid (Sultan) 50, 292, 312, 314, 328
Abencerrage 321
Abydos 39, 51
Acosta, Uriel 242
Adalar 73
Adli (II. Bayezid) 359
Adnî (Mahmud Paşa) 361
Adria 29, 32, 145
Agop (Güllü) 93-95, 97-100, 102
Ahmed Fethi Paşa 310
Ahmed I. 227-228, 241, 269, 276, 361
Ahmed II. 342
Ahmed Paşa (Fazıl, Sadrazam) 342, 343
Ahmed Paşa (Köprülü) 339-341
Ahmed Paşa (Veliyüddinzade) 355
Akdeniz 28, 32, 73, 158
Alaaddin (Paşa) 333-334, 344, 348
Aleksios 199
Alexander (Moldovya prensi) 276
Alexander Nevsky nişanı 327
Ali (Hz.) 91, 103, 204
Ali Galip Paşa 312, 313
Ali Han (başkonsolos) 204, 205
Ali Paşa (Galip) 132
Ali Paşa (Tepedelenli) 287
Ali Paşa 254-255, 259, 262, 299-304, 308-310, 313-325, 327, 329, 330, 343
Ali Vasi (Çelebi) 358
Alkazar 74, 93
Alkibiades 32
Alman(lar), Almanya 25, 74, 79, 93, 99, 140, 157, 176, 238, 255, 257, 286, 303, 341, 350; Haçlıları 199; İmparatorluğu 124
Almanya 95, 189, 302, 350, 354, 360-361
Amerikalı, Amerikan 27, 33, 35, 38, 40, 60, 62, 216
Amselfelde (Kosova Gölovası) 294
Anadolu 47, 50-51, 67, 69, 200-201, 225; Kazaskeri 274
Andros 35
Ankara kedisi 139
Anquetil-Duperron 272
Antinous 213
Antipaksos adaları 30
Arabistan 273
Arap(lar) 51, 91, 102, 106, 116, 118, 148, 150, 177, 179, 208, 305, 324, 350, 352, 363; atları 177, 327
Argonotlar 74, 195
Arifi Bey (Eski Viyana Büyükelçisi) 92, 93, 317, 330
Arifi Paşa (Şekip Paşa'nın oğlu) 259, 308-309
Arkadhia 31
Arnavut(lar) 28, 30, 84, 115, 124, kasaplar 30
Arnavutluk 28, 290, 330, 346
Âşık Paşa 353, 353
Atâî 276
Atina 31, 269
Atmeydanı (Hipodrom) 46, 60
Augustos 359
Avni 362
Avrupa fuarı 107
Avrupa seyahati (Sultanın) 285, 317, 323
Avusturya, Avusturyalı 25, 126, 128, 133, 139, 179, 293, 308, 310, 316, 326, 342
Ayasofya 45-46; kütüphanesi 274

Babıali 46, 76, 123, 125, 130, 140, 143, 200, 206-207, 256-257, 259-261, 265, 286, 291, 305, 308, 312, 314, 319-321, 325-326, 328
Babıhümayun 45
Bağdat 105, 292, 326
Bahriye Nezareti 49, 320
Baki 358, 363
Balkanlar 129, 208
Bastille 43
Bayezid I. (Yıldırım) 105, 275

Bayezid II. 357, 360-361
Bektaşi(ler) 238, 284-285, 333, 362; tekkesi 171
Belgrad 205, 305, 326
Béranger 77
Berberi 84, 116
Berlin 95, 126, 147
Beyazid Cami 46, 88
Beylerbeyi 50, 69
Bilal (Hz.) 281
Bizans 45, 162, 165, 199, 211, 213, 267, 321, 324, 350
Bogomil mezhebi 133
Boğaz, Boğaziçi 43, 48, 50-51, 68-69, 73, 86, 109, 233, 270, 290, 306, 311, 323, 330
Boğdan 48
Bohemya camı 152
Bologna 127, 159
Bordoeaux 155
Bosanski-Grahovo 125
Bosna 133
Bosna(lı) 123-126, 128, 130, 132, 134, 138, 290, 305, 307
Boston 74
Brenna 145
Brennus 105
Britanya(lı) 29, 74
Buda 173
Budapeşte 285
Buhara 84, 285
Bulgaristan 304, 328
Bulgarlar 124, 294
Bulwer, H. (Sir, Britanya Büyükleçisi) 78
Buna 137
Bursa 44, 199, 272, 275, 359; 69, 164
Bükreş 78
Büyükdere 51
Byron 31, 155

Caesar, Julius 150
Canik sancağı 157, 161, 172
Canning 306
Capua 349
Cebelitarık 29
Celalettin Rumi 284
Celilî 358
Cem (Sultan) 359, 360
Cemalî 276
Ceneviz kulesi 49
Cenova 75, 158
Ceride-i havadis 59
Cezzar Paşa (St. Jean d'Acre valisi, Akka) 266
Chopin 155
Cid 103
Cittanova 28
Corcyra (eski) 28
Cornaro, Catterina 149
Czajkowski (Kazak şair, Sadık Paşa) 294

Çağatayca 94
Çamlıca tepesi 50
Çanakkale Boğazı 37, 51, 328
Çarşamba 185
Çekmece köprüsü 338
Çerkez(ler) 115-116, 126, 166, 208, 221, 227, 235-236, 251, 287

Dakovar (Avusturya) 133
Dalmaçya 28, 126, 128-129, 137, 144-145
Danilo (Prens) 134, 140
Dante 49
Dardanelles (Çanakkale) 37
David Komninos 199
Davud Paşa 256
Delarue 142
Delhi 104
Delos 34
Delphin, Daniel (Venedikli) 139
Demosthenes 31
Diebitsch (General) 125, 292
Dimbovita 320
Divanı Hümayun 330
Dolmabahçe 50; Sarayı 328

Don ve Volga ırmaklarını birleştirme projesi 338
Dornbach 50
Drama 305
Dresden 25
Drieno (kent) 144
Dumas, Alexandre 357

Ebu Said 277
Ebussuud el Amadi 276-277
Edhem Paşa (Nafia Nazırı) 162
Edirne 60, 125, 199, 272, 344; **valisi** 327, 329, 332
Eflak 48, 339, 341
Ege Denizi 158
el Seid Muhammed ben Kadir 150-151
Eldorado 211, 349
Emin Efendi (Haznedar) 165
Emirî 358
Ems 161
Enderun mektebi 325
Epir 28, 30, 290; **isyanları** 322
Erdel 339, 342
Ermeni(ler) 27, 33, 35, 39-40, 53, 57, 74, 93, 95, 97-102, 117, 171, 203-204, 207-208, 229, 250, 256
Ermenistan 179
Erzurum-Soğanlı hattı 306
Esad Paşa 304, 310
Etiopya 116, 165, 237, 268, 337
Etmeydanı 290
Eyüp (Hz.) 47
Eyüp 47, 241, 242
Ezop 158

Famagusta 148
Fars edebiyatı 356, 358
Farsça 256, 261, 352, 355, 356, 359
Fatma (Hz.) 265, 277
Faubourg markizleri 76
Faubourg St. Germain 176
Fazıl (Enderunlu) 201, 202
Fazli 358
Fellahlar 179
Fenarizade ailesi 277
Fenerliler 48
Fenikeli 148
Féval, Paul 79
Firdevsi 204, 357
Flaman sobaları 167
Francesco (Aziz) 133
Fransa 140, 140, 171, 329, 349, 359
Fransız Devrimi 302
Fransız(lar) 27, 44, 54, 74-75, 79, 93, 119, 139, 166, 173, 189, 227, 236, 262, 291, 300, 311, 325, 340; **Elçisi** 78, 327, 342
Fransisken rahipler 133
Frenk(ler) 54, 62-63, 81, 110, 112, 159, 176, 185, 205, 226, 241, 246, 281, 293, 357; **kolonisi** 73; **mahallesi** 75, 86; **terzileri** 99, 205
Friedrich (Büyük) 359
Friedrich Wilhelm IV. 140
Fuad Paşa 259, 299-302, 304, 306, 310, 319-325, 327, 329, 331

Galata 49, 73, 73; **bankerleri** 318
Galatasaray'daki tıp okulu 320
Galib 363
Galip Paşa 330
Galyalılar 105
Gastein 161
gâvur(lar) 34, 53, 57, 59, 63-64, 132, 341
gayrimüslim(ler) 59, 274, 296; **tüccarlar** 57
Gedikpaşa 97; **Tiyatrosu** 97
Gelibolu 40, 305; **limanı** 328
Genç Türkler 302
Giresun 190-191, 196, 198, 202
Girit 30, 307
Gleichen Kontu 212
Goliath 188
Gorçakov 328
Gordoya 203
Göksu 345
Göser Sultan 217

Grahova 135, 141, 143
Grillparzer 93
Guizot 311
Guzlar 350
Gül Baba 285
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 251, 300, 311, 331-333
Gülhane Hattı Şerifi 272
Güllü Agop bkz. Agop (Güllü)
Gümüşsu 296
Gürani (Molla) 276
Gürcistan 179, 200, 203

Hacı Bektaş 284, 289, 362
Haçlı seferleri 31
Haçlılar 179
Hadrianus 131; dönemi 199
Hafız 213, 277, 363
Halep 217, 326; ipeği 70
Haliç 27, 40, 43, 48, 50, 62, 67, 74, 80, 95, 109, 112, 125, 134, 200, 204, 236, 300, 308, 321, 325
Halil Paşa 305-306, 308, 334
Halil Rıfat Paşa (Damad) 310
Hambelilik 273
Hanefilik 273
Hasan (Hz.) 91
Hasan Haydar Paşa 305
Hasanoğlu 206
Hatimi (Kazasker, Müeyyedzade) 356
Havranlıların isyanı 327
Hayali 355, 358
Hayreddin Paşa (Cendereli, Kara Halil) 334
Hazine-i Hassa 103
Hazine-i hümayun 103
Hecquard (Fransız konsolosu) 140
Heine reçetesi 294
Helen çeteciler 34
Helen İmparatorluğu 159
Helenler 30-31, 148, 206, 350
Hellespontos 37
Hersek 123, 125, 128, 130, 133, 137-138, 140, 143, 145
Herseklıler 128
Hettner, Hermann 25
Hıristiyan(lar) 54, 115, 130, 140-142, 169-170, 183-184, 194, 203-204, 215, 220, 222, 250, 255-256, 267, 276, 279, 297, 323, 327, 334, 342, 350; devşirmeler 289; mahalleleri 49; Osmanlılar 112; rahipler 283; satıcılar 116; tüccarlar 118; yedek taburları 297
Hibetullah Sultan (Sultan Mahmud'un kız kardeşi) 363
Hidalgo 163
Hietzing 50
Hindistan 104, 200, 285; seferi 104
Hipodrom 60
Hipokrat 159
Hirsch 303
Hollanda konsolosu 341
Homeros 31, 36
Hufi 356
Hugo, Viktor 363
Hum 130
Hunlar 350
Huronlar 142
Hünkâr İskelesi anlaşması 310
Hürrem Sultan 336
Hüseyin (Bosna ejderi, kahraman) 131
Hüseyin (Hz.) 91
Hüseyin Avni Paşa (Serasker) 126, 135, 141, 143, 295, 297, 302, 305-310, 322
Hüseyin Paşa (Amcazade, Köprülü) 343
Hüseyin Paşa (Serasker) 305
Hüsrev (Molla) 276
Hüsrev (Sadrazam) 132
Hüsrev Mehmed Paşa (Çerkez) 310

Isparta sancağı 306

İbrahim (Sultan) 217, 229, 268
İbrahim Edhem Paşa 301
İbrahim Paşa (Makbul) 335-336
İbrahim Paşa 341, 362

İgnatiyev (General) 306, 328-329
İllion 36
İmeretiya 203
İngiliz(ler) 27, 29, 39, 93, 112, 139, 188, 311, 321; atı 177; elçisi 314; etkisi 300; Guineası 29; İncil Cemiyeti 204; konsolosluk binası 37
İngiltere 27, 187, 311; kralı 342
İran 104, 204, 219, 350; çayhaneleri 83; dili ve edebiyatı 205; kervan yolu 200; kralları 104-105; şiiri 169, 352; ticareti 200
İranlı(lar) 83, 88, 132, 177, 179, 186, 204, 206, 280, 361, 363; ilericiler 205; şairler 361
İrokualar 242
İsa (Hz.) 355
İskender (Sinan Paşa'nın oğlu) 356
İskenderiye 192; tüccarları 29
İslam 44, 103, 124, 125, 142, 172, 206, 219, 283, 332, 350; dünyası 81, 88; hukuku 272; öğretisi 143, 273
İspanya 48, 187
İspanyol(lar) 74, 75, 206
İsrail 203
İsrailoğulları 148, 206
İstanbul 30, 43-44, 46, 48-50, 53-56, 58, 61, 64, 67-69, 73, 76, 81, 88, 91, 94-95, 97, 102-104, 106, 112, 115, 125, 140, 158, 168, 173, 188, 192, 199, 208, 227, 235, 237, 239, 241, 244, 249-250, 253, 259, 272,277-278, 304-307, 310, 316, 322-323, 326, 328, 330, 332, 334-335, 341, 345, 347; sokakları 55, 85, 245; ahşap evleri 109; çarşısı 115; fethi 354-355; memurları 148; sokak köpekleri 62; sokak yaşantısı 46; sokakları 48; ticaret hayatı 80
İstanbullu(lar) 46, 48, 56, 69, 225, 232, 243
İstria sahilleri 28
İşkodra 123, 305
İtalya 34, 79, 199
İtalyan(lar) 25, 73, 84, 148, 179, 233; operaları 74; oymacılığı 106, 133; üniversiteleri 320
İthaka 30
İyon adası 28
İzmir 126, 199, 305, 310; kadısı 280
İzzet Efendi (Molla) 320

Jablanica 134
Jonin (Ragusa başkonsolosu) 140

Kabakçıoğlu 344, 345
Kâbe 87
Kabuli Paşa 259, 308
Kadı Paşa bkz. Abdurrahman Paşa (Kadı)
Kafkaslar 115, 200, 225
Kafkasyalı(lar) 84, 179, 220
Kahire 237, 305
Kalender (Sufi) 284
Kalenderiler 283-285, 349
Kamaniçe 340
Kandiye 268; Seferi 269; fethi 340
Kâni Paşa 126
Kansu Gavri 104
Kantakuzenoslar 341
Kapalıçarşı 46, 47
Karaçelebizade 339
Karadağ 123, 135, 142, 307
Karadağlı(lar) 125, 131-132, 140-143; çeteciler 123
Karadeniz 51, 157, 191-192, 194
Karagöz 58, 91, 93, 188, 350
Karakulak suyu 56
Karlofça Antlaşması 343
Karolenjler 344
Kars 296, 306, 307
Kasımpaşa 49
Kastilyalılar 103
Katolik(ler) 130, 133, 239; mahallesi 34
Kavak kalesi 37
Kazaklar 294
Kefalonia 30, 31
Keltçe 28
Keltler 28
Khersonessos 37
Kıbrıs 126, 147-149, 151, 324-325, 338
Kıbrıslılar 149

kılıç kuşanma 103
Kırım 292, 307; **Savaşı** 74, 123, 175, 303, 306, 321, 327
Kızılderili 236
Kilid kalesi 37
Klek körfezi 127
Klek limanı 126
Klobuk 141-142
Kolkhis 195, 199
Komninoslar 198-199
Konstantin (İmparator) 150
Konstantiniye 73, 79, 131, 155, 164, 178; **fatihi** 105; **imalatı** 242; **kuşatması** 51; **modası** 134
Konstantiniyeliler 201
Korcula 126
Korfu 28, 29, 29, 126
köçekler 186
köçekler 187
köle pazarı 237
Köprülü 132, 342; **ailesi** 277, 338, 344; **zamanı** 314
Köprülüler 344
Köroğlu 362
Kösem Sultan (Valide) 227-232
Krebinje142
Kudüs 326, 359
Kûh-i Hind 205
Kûh-i Nur 152
Kulm, Guinski Palatin 341
Küçük Asya 40, 178-179, 187-188, 203, 208, 267, 306, 339
Küçük Asyalı(lar) 187, 196, 201
Kürt halıları 208
Kürtler 186, 202-203, 206

La Fontaine 363
Labanov (Prens) 329
Lahey Hollanda sarayı 326
Laleli Camisi 66
Lamii 358
Lapseki 40
Larnaka 150
Latin mahallesi 78
Latin yelken 190, 192
Laz lehçesi 203
Lazika 203
Lazlar 203, 203, 206
Leipzig 147
Lemberg savaşları 340
Lepanto deniz savaşı 338
Lesina 126
Levkas 30
Leyla Hanım 320
Leyla Hatun (Fuad Paşa'nın teyzesi) 363
Libya 267
Limnos 339
Lissa (Vis adası) 28
Livorno 158
Lizbon 320
Ljubinje 138
Londra 320, 326; **elçiliği** 314, 321
Louis XIV. 362
Lusignan (Bay) 149
Lübnan ipeği 117

Macar(lar) 186, 227, 236, 265, 280, 326
Macaristan 54, 106, 123, 179, 201, 285, 340, 342
Madrid 320
Magna Carta 331
Mağrip mimarisi 50
Mahmud I. 344
Mahmud II. 32, 44, 46,54, 124-125, 133, 289, 291, 301, 306, 310-311, 325, 332, 346, 348
Mahmud Nedim Paşa 302, 303
Mahmud Paşa (Gürcü) 217
Mahmud Paşa 305, 305, 307, 309, 310, 334
Makedonya 305
Malia burnu (veya St. Angelo) 33
Malikilik 273
Malta 29, 158; **şövalyeleri** 73
Maltalı(lar) 209; **korsanlar** 269
Manastır 293
Manisa 360

Manzanares 299, 320
Marmara 44, 50; adası 305; Denizi (Propontus) 40, 43-44, 73
Masigli (Kont) 272
Matapan burnu 32
Mathilde (Prenses) 315, 316
Medicis, Catherine de 232
Medine 283, 335
Mehmed Ali Paşa (Büyük, Kavalalı) 287, 305, 310
Mehmed Cemil Paşa 331
Mehmed I. 354
Mehmed II. 51, 86, 105, 139, 199, 274, 276, 355-356
Mehmed III. 361
Mehmed IV. 217, 230, 276, 339, 342
Mehmed Paşa (Kıbrıslı) 300, 302, 312, 324-330
Mehmed Paşa (Köprülü) 297, 339
Mehmed Paşa (Mütercim) 295, 301, 304-305, 327
Mehmed Raşid Paşa 305
Mehmed Rüşdi Paşa (Şirvanizade) 302
Mehmed Sokullu 132, 338
Mekke 283, 335
Melihî 86, 87
Menşikov 299
Metz 325
Mevlevi tarikatı 353
Mevleviler 283, 284
Meyerbeer 79
Mısır 29, 104, 125, 148, 178, 267, 269-270, 290-291, 305, 320; sorunu 311
Mısırlı(lar) 305
Midhat Paşa 302, 304, 305
Mihrî (Amasyalı) 356, 357
Miloş (Sırp Prensi) 131
Mingrelya 203; seferi 307
Misr 356
Modon 32
Molière 87, 93
Montépin 78
Montesquieu 363
Mora 290
Moravya 340
Moskof(lar) 115, 132, 261, 303
Moskova 45, 327
Moskovalılar 115
Mostar 130-131, 133-135, 137-139, 143
Muhibbî (Sultan Süleyman) 358
Murad I. 274, 334
Murad II. 360
Murad III. 361
Murad IV. 104, 229, 275, 361-362
Murad Paşa 132
Musevi(ler) 215, 280
Mustafa (Deli, I. Ahmed'in kardeşi) 228-229
Mustafa II. 343
Mustafa III. 344
Mustafa IV. 269, 345-346, 347
Mustafa Paşa (Alemdar) 344-348
Mustafa Paşa (Giritli) 300
Mustafa Paşa (Köprülü, Fazıl) 342
Mustafa Paşa (Merzifonlu, Kara) 341
Mustafa Reşid Paşa (Büyük) 311-312
Müslüman(lar) 30, 39, 43, 45, 54, 57, 59, 63, 85, 91, 99, 103, 115, 118, 123-124, 129-133, 138, 141, 156, 163, 166, 168, 171-172, 183, 193, 197, 202, 204, 213, 215, 219, 233, 246-247, 271, 273-274, 278-281, 286, 332, 360; birlikleri 297; Bosnalılar 125; efsaneler 187; feodal savaşçıları 125; feodal soylular 130; kadınlar 69, 134; mahalleleri 48

Nabî 362
Nadir Şah 104
nakıb ül eşraf 277
Napoléon 140, 183, 313, 321
Napoléon III. 123, 300
Napoli 359
Nara burnu 40
Narenta 126-127, 130, 134, 137
Naro ırmağı 127
Nasreddin Hoca 158
Navarin 31-32

Necati 355
Nefi 362
Negroponte 343
Nestroy 109, 293
Neuber 93
Neuhausel 340
Neva 29, 31, 290, 299, 320
Nice 300
Niksic 141
Nil 290
Niş 328
Nizza 29
Njegos hanedanı 123
Nointel (Fransız elçisi) 340
Numa 353
Numan Paşa (Köprülü) 343

Odesa 94, 208
Oğuzlar 350
Okmeydanı 48
Opus limanı 127
Orange prensi 342
Orhan (Sultan) 289, 233,353
Ortaköy 69
Ortodoks kilisesi 131
Ortodoks Rumlar 81
Ortodoks takvimi 192
Ortodokslar 339
Osman I. 271
Osman II. 228-229, 361
Osman III. 344
Osman Paşa 161, 165
Osmanlı(lar) 25, 40, 50, 53-54, 58, 60, 79, 83, 93, 101, 105, 111-112, 117-118, 124, 126-128, 130, 132-134, 139-140, 142-143, 150, 155, 156, 162, 164-167, 170, 176, 179, 183-184, 188, 190, 197, 199, 200, 202, 204-206, 212-216, 218, 223, 225-226, 228, 232-239, 241, 243, 245, 247, 249-251, 253, 255, 257, 260-261, 263, 267, 271, 277, 281-283, 290-291, 296-297, 300, 304-306, 311, 320, 322, 324, 331, 334, 338, 340, 342-344, 350, 350-353, 357, 359-361, 363; **aile yaşamı** 183; **alayları** 292; **birlikleri** 142, 297; **bürokrasisi** 253, 250, 259; **devlet adamları** 124, 301-302, 306-308, 310, 329, 339; **devlet sistemi** 168, 180, 248, 319, 332; **Devleti** 105, 125, 132, 203, 245, 247, 265, 289, 297, 299, 310-311, 323, 327, 343; **donanması** 31, 40; **edebiyatı** 353, 362; **eğitim** 275; **ev hayatı** 109, 189, 203, 222, 247, 250; **eyaletleri** 139; **fetihleri** 104; **gelenekleri** 134, 214, 238; **hanedanı** 344; **haremi** 184, 226; **hazinesi** 105; **İmparatorluğu** 123-124, 179, 203, 251, 263, 273, 314, 320, 323; ; **kavramları** 253, 324, 349; **memur dünyası** 253, 262-263; **misafirperverliği** 89; **ordusu** 46, 131, 133, 289, 292, 294; **sanatı** 351; **saray kayıtları** 217; **saray memurları** 265, 270; **savaş tarihi** 290; **şairleri** 351-352, 356; **tarihi** 106, 206; **tiyatrosu** 91; **toplumu** 59, 111, 156, 212, 261, 265, 270, 281, 308; **yapıları** 161; **yaşam anlayışı** 55, 259; **yetiştirilme tarzı** 167; **yönetimi** 200, 271, 274, 286; **zanaatkârları** 54
Osmanlılık 156, 255, 291, 296, 331, 334, 350-351

Ömer Paşa (Serdarekrem) 125, 132, 307

Padua 159
Paksos adaları 30
Palmertson (Lord) 326
Panislamizm 92
Paphos 148
Parenzo 28
Parga 335
Paris 148, 260, 305, 325, 330-331; **Antlaşması** 140; **elçisi** 309; **Konferansı** 314-315, 327
Paskevitsch 292
Paşa Sarayı 161
Pelasglar 28
Pera 49, 51, 73-80, 93, 326
Peralı(lar) 73-80
Pertev Paşa 332

Petersburg 305, 320
Phaiaklar ülkesi 28
Pheidias 77
Philippopolis 347
Pietro Orseolo II. (Doj) 127
Piran 28
Pizgau atı 56
Podolya 340
Polonya 340, 340; alayları 294; elçisi 341
Polonyalı(lar) 74, 236, 294, 341; mülteciler 294; Yahudiler 48
Pontus 51, 191, 199, 203
Portekiz 48
Pötzleinsdorf 50
Prusyalılar 140

Ragıb Paşa 362
Ragıp Mehmed Paşa 269
Ragusa 140, 144-145; Cumhuriyeti 126; kütükleri 138
Raşid Paşa 259, 306-308, 308
reaya 30, 129-130, 144
Reseb Paşa (sadrazam) 132
Redcliff, Stratford de (Britanya elçisi, Lord) 300, 307, 311, 314
reform(lar) 58, 103, 124-125, 130, 165, 168, 206, 248, 253, 256, 262, 265, 267, 281, 293, 297, 299, 303-305, 313-314, 316, 319, 321, 325-327, 330-331, 325, 333-344, 363
reformcu(lar) 275, 290, 292, 300, 311, 320, 332, 344
Reşid Paşa 255, 259, 300, 305, 313-314, 316, 319, 321, 325-327, 331
Rufailer 283-284, 286
Rıza Paşa 295
Richelieu 312
Rize 199
Rodos 73, 92, 126
Romenler 124, 179
Roqueplan, Nestor 147, 152
Rovigno 28
Rozalana 336
Rum(lar) 74-75, 99, 130, 192, 199, 227; mahallesi 158; patrikleri 48, 339
Rumeli 293, 328; eyaletleri 204; Kazaskeri 274; kilimleri 131; suları 48
Rus(lar) 139, 179, 200, 292, 296, 321, 339; elçiliği 303, 306, 328
Rusya 112, 123, 140, 206, 259, 300, 310, 326, 329, 345
Rüstem Paşa 256, 336
Rüşdi Paşa (Molla, Şirvanizade) 304-305, 307-308

Sacher-Masoch 231
Sachs, Hans 356
Sadık Paşa 294
Sadiye tarikatı 283
Saffet Paşa 259, 309
Said Paşa (Büyük) 310
Saksonya porseleni 169
Salankamen savaşı 342
Samsun 170, 176, 202
San Marco 28, 88, 149; Meydanı 61
Sancak-ı Şerif 345
sansür ofisi 93
Sarayburnu 44, 50, 60
Sassanage, de (Matmazel) 359
Scheffel, Victor von 148
Schiller, Friedrich 95, 97-100, 150, 163, 185
Sedan 323
sefaret tercümanları 76
sefaretler 77
Seine 320
Selim I. 104, 157, 271, 276, 359, 361
Selim II. 277, 337, 361
Selim III. 32, 46, 50, 275, 289-290, 293, 344-346, 363
Semerkand 84
ser-şehbender (başkonsolos) 204
Sestos 39, 51
Seyyid (Emir) 275
Sırbistan 124, 290
Sırp(lar) 124-125, 131-132, 326; edebiyatı 138; halk şarkıları 186

Sıtkı 362
Sicilyalılar 179
Sidon (Sayda) 117
Silezya 340
Silistre 92, 296, 306, 347
Silistre paşası 344, 346
Silivri 343
Sinop 199
Sion duvarları 203
Siroki Brieg Katolik Manastırı 133
Sivastopol Antlaşması 140
Sivastopol tabyaları 323
Siyonizm 49
Slav(lar) 123, 129-130, 142, 227; **halkları** 58, 123, 215; **kavimleri** 179; **ülkeleri** 179
Sobiesky (Kral) 341
St. Giorgio adası 31
St. James sarayı 299, 308, 311, 321
Stefan (son dük) 130
Stephan (Kral) 130
Stolac 137, 138, 144
Stutgart 147
Sulina 305
Sultan Ahmed Camisi 46, 88
Sur 117
Suriye 267, 290, 304, 305
Sururî 358
Sutorina 126
Süleyman Bey 164, 166-172, 177, 181, 183-185, 189, 190
Süleyman I. (Kanuni, Sultan, Muhteşem) 191, 272, 274, 276, 335, 337-338, 358, 359, 361
Süleyman II. 342
Süleyman Paşa 334
Süleymaniye Cami 46
Süleymaniye Cami 88
Sünniler 204, 273
Syra 27, 33-35

Şafilik 273
Şam 199, 229, 304, 322; **çeliği** 106; **kumaşı** 71
Şehrizor (Kerkük) 203
Şehzade Cami 46, 88
Şehzade külliyesi 83
Şevket Paşa 330
Şeyhî 354, 356
Şiiler 88, 204, 273
Şumla 306

Tahir Paşa (kaptanıderya) 320
Tajo 320
Talleyrand 299, 321
Tapmak Şövalyeleri 148
Tarabya 51
Tatar hanları 344
Tatarlar 214
Tenedos 35, 37, 339
Timurlenk 105-106
Tinos 35
Tombal Ağa 268
Tophane 49, 270
Tork 156
Tott (Baron) 37
Tökôli 342
Trablusgarp seferi 320
Trabzon 161, 173, 190, 198- 200, 203-204, 206-207; **çarşısı** 208; **defterdarı** 208; **vezirleri** 161
Traianus (İmparator) 131
Trebinje 133, 135, 138, 141, 143-145
Tribulium 138
Trieste 27-28, 34
Triesteli(ler) 27, 33, 35, 38
Troas sahilleri 35-36
Truva 36
Tsarina 144-145
Tuartko (Bosna Kralı) 139
Tuileries 299
Tulça 305
Tuna 233, 290, 292; **krallıkları** 309, 320; **seferi** 296, 306; **vilayeti** 302, 304
Turan 204; **kavimleri** 214

Turan Sultan 230-232
Türk yemekleri 86
Türk(ler) 49, 56, 85, 93, 98-99, 106, 129-130, 134, 138, 145, 159, 166-167, 170, 184-186, 188, 191, 199, 213-215, 218, 226, 233, 235-236, 241-242, 281, 286, 294, 296, 305, 319, 321, 340, 362; **ailesi** 183, 243; **evleri** 109, 131, 156, 167, 220, 222; **kadınları** 54, 70, 184; **kıyafetleri** 200; **köylüsü** 179; **misafir odası** 111; **salonları** 109-110; **sofraları** 169-170; **sokak yaşamı** 83; **şehirleri** 73, 157; **tersaneleri** 191; **edebi eserleri** 353; **yapı sanatı** 199;
Türkçe 60, 93, 94, 98, 99, 129, 183, 206, 255, 321
Türkiye 34, 178, 207, 218, 241, 248, 278, 296-297, 302, 318, 330, 363
Türkiye Slavları 142
Türkmen atları 177, 208
Tvrtko (Bosna Kralı) 130

Ukrayna 340
Uludağ 44, 56
Umago 28
Uskoklar 141

Ünye 157, 159, 161, 168, 170, 175-177, 180, 185, 187, 190-192; **halkı** 166, 185; **kadısı ve müftüsü** 171; **konağı** 163; **şehir yaşamı** 176
Üsküdar 47, 50, 221; **kadifesi** 117, 167

Valaklar 132
Valide Sultan 61, 216, 268
Valliére, La 44
Valois'lar 232
Van 203
Varşova 294
Vefazade (Şeyh) 357
Velez 130
Venedik 28, 61, 88, 126, 142; **aynası** 167; **kalıntıları** 32
Venedikli(ler) 126-127, 149, 269, 339
Verdi 79
Vichy 161
Vidin 305-306
Viyana 50, 110, 201, 306, 308-309, 341; **Büyükelçisi** 331; **Dünya Fuarı** 105; **Konferansı** 314; **kuşatması** 341; **sarayı** 308; **temsilciliği** 308
Viyanalı 68, 233
Vladika 135
Voltaire 239

Warcino 161
Waterloo savaşı 294
Wellington (Iron duke) 294
Williams (İngiliz General) 306

Yahudi(ler) 48, 59, 116, 183, 203, 256, 280, 291; **mahallesi** 48, 49; **Ü mezarlığı** 48
Yahya (Aziz) 151
Yahya Paşa 141
Yakup (Hz.) 48
Yanya 287
Yasun burnu 177
Yedikule 43
Yemen 308, 338
Yeni Osmanlılar 60, 92, 330
Yeni Saray [Saray-ı Cedid] 103
Yenicami 47
Yenişehir Savaşı 359
Yunanlı(lar) 31-32, 35-36, 91, 124, 133, 149, 157, 183, 191, 193, 195

Zarigrad (İstanbul) 132, 134
Zati 357, 357
zeamet 132-133
Zoidowiç, Angelo 133

30 Mayıs 1836'da Viyana'da Franz von Werner adı verilen bir çocuk dünyaya geldi. Bu çocuk büyüdü, iyi bir eğitim aldı ve sonra da asker olmaya karar verdi. Kırım Savaşı'na katılmak üzereyken Galiçya'da birliğinden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığındı. Teğmen rütbesiyle Osmanlı ordusuna alındı, adı Murad Efendi oldu. Gâvur Alayı diye anılan birliğe katıldı. Ama dinini değiştirmedi. 1858 başlarında ordudan ayrıldı, Osmanlı hariciyesi bünyesinde çalıştı, Berlin Büyük Elçiliği makamına kadar yükseltildi. Murad Efendi'nin 1869'da bir şiir kitabı, bunun ardından da 1871'de III. Selim adındaki trajedisi yayınlandı. 1877'de bütün Avrupa'nın gözünün Doğu meselesine çevrildiği sırada *Türkische Skizzen* (*Türkiye Manzaraları*) yayınlandı. 8 Eylül 1881 sabahı görev yerinin değiştirileceği ve Berlin büyükelçiliğine terfi edeceği haberini aldığında çok sevinmişti, ama 12 Eylül 1881 sabahı hizmetçisi, Murad Efendi'yi masasının üzerine başı düşmüş vaziyette cansız buldu, mumlar tamamen yanıp tükenmişti. Murad Efendi, kısa ömrüne rağmen edebiyatın çeşitli türlerinde 18 eser vermişti. Türkçeyi, üstün dil öğrenme yeteneği sayesinde o kadar iyi kavramıştı ki, divan şiirinden Almancaya tercümeler yapıyordu. İki ciltlik bir seyahatname olan *Türkiye Manzaraları*, gezi notları türünde yazdığı tek eserdir. *Türkiye Manzaraları* yabancı seyyahların kaleme aldığı seyahatnamelerden farklıdır çünkü içeriden bakılarak yazılmıştır ve Osmanlı toplumunu, yaşam felsefesinden, edebiyatına, idari işleyişinden, ordusuna ve siyasal yaşamına kadar ayrıntılarıyla kavramış bir adamın kaleminden çıkmıştır. İstanbul, Ünye, Trabzon, Karadeniz kıyıları, Kıbrıs, Hersek, Osmanlı kadınları, çocuk yaşamı, Osmanlı tiyatrosu, Osmanlı şiiri bu kitapta yapacağınız gezintinin bazı uğrak noktaları.

Sahaftan Seçmeler Dizisi

Kitap Yayınevi